

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

«ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ - ԹԻՎ 2

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ԻԳՈՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

**ԹՈՒՐՔ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Երևան 2004

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Ղարաբաղյան շարժման ակունքներում կանգնած հայտնի հայ քաղաքագետ Իգոր Մուրադյանի գիրքը ոճական առումով մոտենում է վերջին ժամանակներս լայն տարածում գտնող քաղաքական վերլուծության ժանրին, սակայն իր բովանդակությամբ կրում է շատ ավելի խոր, ավելի՛ն՝ գործառուսային բնույթ:

Փաստական հսկայական նյութի վրա հեղինակին հաջողվել է համոզիչ կերպով ներկայացնել երկու ռազմավարական գործընկերների՝ Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի դեռ երեկ անսասանորեն ամուր թվացող փոխհարաբերություններում պարզորոշ նախանշվող, առճակատման պատճառները, բացահայտել նրանց մոտեցումների հակասությունները եւ նրանց կողմից Մերձավոր Արեւելքում եւ Կենտրոնական Ասիայում տեղի ունեցող գործընթացների անհամարժեքության ընկալումը եւ գնահատումը:

Գլխավոր թեմայի բացահայտման ընթացքում Իգոր Մուրադյանն իր մանրակրկիտ վերլուծական հետազոտության մեջ ընդգրկել է մեծ թվով հարակից եւ շահագրգիռ պետությունների խճճած հիմնախնդիրների հսկայածավալ բազմազանությունը՝

- տնտեսությունների վատթարացող վիճակը.
- արտադրական ներուժի նվազեցումը եւ պաշտպանական աճը.
- տարածաշրջանի շատ երկրներում ներքաղաքական տագնապալի իրավիճակի առկայությունը.
- անբարենպաստ ժողովրդագրական վիճակը.
- տարածաշրջանի քաղաքական սուբյեկտների ազգային գաղափարական եւ տնտեսական բնութագրերը.
- արտաքին տնտեսական եւ արտաքին քաղաքական կապերը
- ռազմական համագործակցությունը եւ հետախուզական գործողությունները.
- տարածաշրջանային էներգետիկ ծրագրերի տնտեսական եւ քաղաքական բաղադրիչները
- առանձին պետությունների եւ պետությունների խմբերի աշխարհատնտեսական եւ աշխարհաքաղաքական շահերը.
- տարածաշրջանային կամ գլոբալ խնդիրների նկատմամբ դիրքորոշումների մոտեցումը կամ փոխբացառումը.
- իսլամական արմատականությունը եւ բազմաթեմիկ եւ բազմակրոն հասարակությունների զարգացման հեռանկարները.
- ահաբեկչական խմբերի եւ կազմակերպությունների գոյացման ու գործունեության նախապայմանները.
- փոխադարձ պահանջների եւ տարածքային պահանջատիրության թնջուկը.
- խոշորագույն տերությունների երկարաժամկետ եւ կարճաժամկետ ռազմավարությունը եւ այլն:

Հարցերի այդ բազմազանությունն իր գրագետ, արհեստավարժ եւ փաստարկված արտացոլանքն է գտել ձեռագրի էջերում՝ ընթերցողին ներկայացնելով մեր անհանգիստ տարածաշրջանը ծվատող քաղաքական նկրտումների եւ վեհապետական նախագծերի, քողարկված ձգտումների եւ բացա-

Սույն գիրքը հրատարակվում է մեկենասությամբ՝ տեր և տիկին Հասմիկ և Ժիրայր Պասաճյանների

հայտ նախահարձակ ծրագրերի, թաքնված ակնկալիքների եւ բացահայտ պայքարի, բոլոր պատմական, տնտեսական, քաղաքական եւ այլ հակասությունների մերկ պատկերը:

Երեւոյթների խոր իմաստի մեջ ներթափանցելու կարողությունը, իրադարձությունների ճիշտ վերլուծությունը, հսկայածավալ տեղեկատվության ընդգրկման հետ համատեղ թույլ են տալիս հեղինակին ոչ միայն սթափ գնահատել ծայրաստիճան բարդ իրավիճակը, այլեւ խիզախել նախագուշակելու ընդհանուր առմամբ անգուշակելի ապագան, իրադարձությունների զարգացումը նման պայթուցավտանգ տարածաշրջանում:

«Թուրքիայում տնտեսական ճգնաժամի գործոնները» գլխում հեղինակը նկարագրել է ինչպես երկար տարիներ բազմամիլիարդ արտասահմանյան ներարկումների եւ ներդրումների միջոցով սնուցվող երկրի սկզբնական կայացումը եւ հաջողված տնտեսական զարգացումը, այնպես էլ վերջին տարիներին վրա հասած տնտեսական ճգնաժամը, որը պարզորոշ ներկայացրեց ամբողջությամբ արտաքին օգնությունից կախված տնտեսությունների անկախության օրատեսությունը:

Նույն տեղում ներկայացված է էներգետիկ ծրագրերի ոչ այնքան պայծառ հեռանկարը, որը սաստկանում է բազմաթիվ գործոնների՝ ռուսաստանյան, իսրայելական, հունական, քրդական, սեւծովյան նեղույցի խնդրի եւ այլնի ազդեցությամբ:

«Թուրքիայի տարածաշրջանային շահերը եւ ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը» ներկայացնող գլուխը մանրակրկիտ բնութագրում է թուրքական դիվանագիտության թաքնված եւ բացահայտ մտադրությունները, սեփական շահերի առաջխաղացման համար ԱՄՆ-ի հետ գործընկերային հարաբերությունների հմուտ օգտագործումը եւ հատկապես իր ռազմական ներկայությունը որոշ երկրներում հաստատելու նրա ցանկությունը:

Ուշագրավ է, որ ոչ միայն Թուրքիան, այլ գլոբալ քաղաքականության բոլոր սուբյեկտները՝ ԱՄՆ-ն, ՆԱՏՕ-ն, Եվրամիությունը, Թուրքիայի տարածաշրջանային եւ համաշխարհային դաշնակիցները, գործընկերները եւ թշնամիներն են ներկայացված իրենց տնտեսական, քաղաքական, ռազմական աշխարհառազմավարական, կայսերական եւ դիվանագիտական ծրագրերի, նկրտումների եւ ձգտումների ամբողջ բազմազանությամբ:

Մեր օրերում իրադրությունը տարածաշրջանում եւ ընդհանուր առմամբ աշխարհում այնքան արագ է փոփոխվում, որ քաղաքական ուղղվածությունների, թշնամիներին ընկերների հետ եւ հակառակը հանկարծակիորեն փոփոխելով՝ անսպասելի պայմանավորվածությունների, դաշնությունների, հակադրվող եւ հաշտվողական տրամադրությունների հորձանուտում չափազանց դժվար է հասնել ժամանակի հետեւից, եւ ցանկացած նյութ մեկ ամիս հետո արդեն իսկ կորցնում է արդիականությունը: Սակայն ի պատիվ Իգոր Մուրադյանի, պետք է նշել, որ նրա գիրքը կոնկրետ իրադրության այսօրվա հիտարկուն չէ, այլ հիմնված է միտումների ուսումնասիրության վրա, քաղաքագետների, պետական գործիչների, լոբբիստների համար Հայաստանում, Ղարաբաղում եւ Սփյուռքում:

Մեր կարծիքով, այդ միտումների ճիշտ գնահատումը եւ գիտակցումը կարող են ամրացնել հայկական դիրքերը տարածաշրջանում եւ միջազգային քաղաքականության մեջ ինչպես պետական, այնպես էլ հասարակական մակարդակներում:

Վահան Հովհաննիսեան

-«Այո՛... Վերջերս, ճիշտն ասած, ինձ դուր չի գալիս Թուրքիայի քաղաքականությունը: Օ՛, դա այնպիսի խարդախն է... Հենց Թուրքիան նկատի, որ Գերմանիան ծանր վիճակում է, անմիջապես վրա կտա: -Դե ինչ ե՞ս խոսում, այդպես մի ասա: -Ես ես, ես՝ Գերմանիան: Բեղերս կկտրեմ, թե այդպես չլինի»:

Նոդար ԴՈՒՄԲԱԶԵ
«Ես, տատիկը, Իլիկոն եւ Իլարիոնը»
www.kvg.ru - **Банк положительных эмоций**

ԳԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Տարածաշրջանային ռազմական դաշինքների ծեւավորումն այն հիմնահարցերից մեկն է, որով ես զբաղվում եմ: Այդ առումով, ինձ հետաքրքրեցին Իրաքի դեմ ռազմական գործողության անցկացման նպատակով ամերիկյան քաղաքականության շրջանակներում Միջին Արեւելքում դաշինքների ստեղծման խնդիրները: ԱՄՆ-ը համեմատաբար հեշտությամբ կարողացավ միաբանել տարբեր պետություններին ու նաեւ միջազգային հանրային կարծիքը Աֆղանստանում Թալիբանի վարչակարգը վերացնելու գործողությունների հարցում: Մահմեդական պետությունների մի մասը, նաեւ Սիրիան, ընդգրկվեցին հակաաիսլամական դաշինքի կազմում: Իրանը նույնպես գործնականում աջակցեց ԱՄՆ-ին աֆղանական արշավի անցկացման ժամանակ: Փաստորեն, ամբողջ աշխարհը շահագրգռված էր Թալիբանի վերացման հարցում:

Իրաքի խնդրում ամեն ինչ այլ կերպ է երեւում: ԱՄՆ-ը գործնականում միայնակ մնաց, իսկ նրա դաշնակիցների ծառայությունները սահմանափակվեցին գործողությանը բավականին աննշան մասնակցությամբ: Միջազգային ասպարեզում ԱՄՆ-ի ընդդիմախոսները տարբեր փաստարկներ են բերում, որոնք կոչված են ամերիկյան քաղաքականությունը ներկայացնել որպես չհիմնավորված, ընդ որում՝ վկայակոչելով միջազգային իրավունքը, հումանիզմը եւ արդարությունը, մինչդեռ իրականում նրանք շահագրգռված չեն Իրաքի դեմ գործողության հարցում՝ ելնելով իրենց ազգային շահերից: Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Չինաստանը եւ մյուս մեծ տերությունները, նաեւ տարածաշրջանային գերտերությունները, չեն տեսնում իրենց դերակատարումը այս ռազմական գործողությանը հաջորդող աշխարհատնտեսական կարելուր նախածրագրերում, որոնք պետք է կենսագործվեն Միջին Արեւելքում: Վերջին երեք տարիներին ամերիկյան քաղաքագետների ու փորձագետների հետ զրույցներում ես բազմիցս ասել եմ, որ Թուրքիան այլեւս չի կարող լինել ԱՄՆ-ի հուսալի դաշնակիցը, քանի որ այդ երկրի հիմնախնդիրները չեն կարող լուծվել ամերիկյան ռազմավարության համատեքստում: Դա ընկալվում էր թերահավատությամբ: Այժմ, սակայն, Թուրքիան բացահայտեց իր անհամապատասխանությունն ԱՄՆ-ի խնդիրներին: Որոշակի իմաստով նույնիսկ Իսրայելի շահերը չեն համընկնում ԱՄՆ-ի ռազմավարության հետ, եթե նկատի առնենք նույնիսկ կարճաժամկետ հեռան-

կարը: Փաստորեն, բոլոր տնտեսապես զարգացած պետությունները, ինչպես նաև տարածաշրջանի երկրները զգացին, որ իրենք դուրս են մղվում առավել բարենպաստ տնտեսական ծրագրերից: ԱՄՆ-ի մյուս՝ ավանդական գործընկերները՝ Եգիպտոսը, Սաուդյան Արաբիան եւ Հորդանանը, տվյալ իրավիճակում էլ ավելի անհուսալի դարձան:

ԱՄՆ-ը չկարողացավ շահագրգռել Արեւմուտքի եւ Արեւելքի քաղաքական ընտրախավերից եւ ոչ մեկին: Ոչ աջերն ու ծախերը, ոչ կաթոլիկներն ու մահմեդական երկրների աշխարհիկները (saecularis) չընդունեցին տվյալ քաղաքականությունն Իրաքի նկատմամբ: ԱՄՆ-ին աջակցեցին միայն չափազանց խոցելի պետությունները եւ մի շարք երկրների քաղաքական խմբավորումներ: Ընդ որում, այս ամենը եղավ որեւէ հակամերիկյան կոալիցիայի չգոյության եւ ոչ միայն արաբական ու մահմեդական, այլեւ եվրոպական հանրության խորին պառակտման պայմաններում: «Մեծ քառյակին»՝ Ֆրանսիային, Ռուսաստանին, Գերմանիային եւ Չինաստանին, չի կարելի համարել ոչ հավատարիմ գործընկերներ, ոչ ընդհանուր տարածաշրջանային շահեր ունեցող պետություններ: Եվրոպայի եւ Ասիայի առաջատար պետությունները ներկայացրեցին իրենց արմատական շահերը եւ այս հարցում զիջումներ չեն անի: Չի կարելի ասել, թե ԱՄՆ-ը հայտնվեց մեկուսացման մեջ, բայց նա չկարողացավ դառնալ ազատ աշխարհի առաջնորդը: Մինչդեռ, ծայրահեղ դեպքում Ֆրանսիան եւ Ռուսաստանը պատրաստ էին զոհաբերել Իրաքի շահերը եւ մարդասիրական նկատառումները, եթե նրանց առաջարկվեր Իրաքում եւ առհասարակ Միջին Արեւելքում ստեղծված իրադրությունից համատեղ տնտեսական ու քաղաքական շահեր քաղելու երկարաժամկետ ծրագիր:

Հարց է ծագում. կարո՞ղ է ԱՄՆ-ը օգտվել ռազմական գործողության արդյունքներից Միջին Արեւելքում թեկուզեւ սահմանափակ ամերիկանամետ դաշինքի բացակայության պարագայում: Այս հեռանկարից է կախված նաև ընդհանուր առմամբ նավթային, հեռահաղորդակցային եւ աշխարհատնտեսական նախագծերի իրագործումը: Իհարկե, կարելի է կենսագործել որեւէ նախագիծ, սակայն խոսքը աշխարհատնտեսական արդյունավետության եւ աշխարհառազմավարական անվտանգության մասին է: Ամերիկյան տնտեսության կայուն զարգացմամբ շահագրգիռ է ողջ աշխարհը, նույնիսկ մրցակցող հիմնական տնտեսական համաշխարհային «բեւեռները»: Շահագրգռված են նաև ԱՊՀ նորանկախ պետությունները, որոնք զգալի ֆինանսական օգնություն են ստանում ԱՄՆ-ից: Ամերիկյան տնտեսության բարեհաջող զարգացումից կախված է նաև համաշխարհային կայունությունը: Իրականում մեծաթիվ պետություններ կարող էին աջակցել ԱՄՆ-ին: Այնուհանդերձ, Եվրոպան, միջինարեւելյան տարածաշրջանը եւ աշխարհը պառակտվեցին, որից ընդհանուր անկայունության մակարդակն աճեց: Տարածաշրջանը քաոսի եզրին է, եւ ԱՄՆ-ը հիմա ստիպված է ավելի մեծ ծախսեր անել վրդովմունքի տվյալ օջախները մարելու համար: Հնարավոր է, սակայն, որ մեր դատողություններն անիմաստ լինեն, եթե նկատի առնելու լինենք այն պնդումները, թե ամերիկյան տնտեսությունը հետագայում եւս չի կարողանալու հաջողությամբ զարգանալ ազատ համաշխարհային շուկայի պայմաններում:

Ուստի, ամերիկյան տնտեսական համակարգը պետք է մենիշխանություն հաստատի կենսագործունեության որոշ առանցքային ոլորտներում: Ի-

րավիճակը բացահայտորեն փակուղային է: Ամերիկյան քաղաքագետ Արիել Քոհենը այդ առնչությամբ ինձ ասաց. «Ամերիկայի համար փակուղի չկա, փակուղին մնացյալների կամ շատերի համար է»: Չափազանց շատ չե՞ն արդյոք փակուղիները: ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Միջին Արեւելքում եւ հարակից տարածքներում բազմաբնույթ է եւ մի շարք հրատապ կարճաժամկետ ու միջին ժամկետ ունեցող խնդիրներ լուծելու նպատակ ունի: Ըստ էության, սակայն, ավելի ու ավելի է ուրվագծվում մի առավել համաշխարհային (գլոբալ) նպատակ, քան նավթն է: Այդպիսի իրադարձությունների արդյունքում, որպիսիք են՝ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը եւ տեղային բախումները, Իրանում իսլամական հեղափոխությունը, Աֆղանստանում Թալիբանի վարչակարգի հաստատումը, Թուրքիայի՝ առավել ինքնուրույն արտաքին քաղաքական ուղեգիծ վարելու ծգտումը, նոր մահմեդական արմատական կազմակերպությունների երեւան գալը, աստիճանաբար տարածաշրջանում ձեւավորվեց ԱՄՆ-ի համար աննպաստ ուժերի հավասարակշռություն, ինչը կարող է հանգեցնել ԱՄՆ-ի հանդեպ ոչ բարեկամական տարածաշրջանային աշխարհատնտեսական եւ ռազմաքաղաքական դաշինքների ստեղծմանը: Ավանդական տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական ռազմավարությունները հնացել են: Այսպես թե այնպես, ԱՄՆ-ը պետք է վերանայի իր գործընկերների ու դաշնակիցների «ցանկը», քանզի ավանդական ռազմավարական գործընկերներից շատերն ի վիճակի չեն այլևս կատարել այդ գործառույթները պարզապես իրենց էության հաշվառմամբ: Իսկ, այսպես կոչված, նոր գործընկերները որեւէ հիմք չունեն կատարելու ռազմավարական դաշնակիցների գործառույթները: Հնարավոր է, հատկապես դրանում է «Մեծ Միջին Արեւելքի» տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական միավորումների (alliance) ձեւավորման տրամաբանությունը:

ԳԼՈՒԽ 1.

ԹՈՒՐԷՒԱՅՈՒՄ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵԳՆԱԺԱՄԻ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

1.1. Տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները Թուրքիայում

Պետականության քենալիստական բնորոշ (մոդել) ենթադրում է էտատիզմի սկզբունքների արտահայտություն տնտեսության մեջ պետական հատվածի առաջատար դեր եւ, ընդհանուր առմամբ, տնտեսության նկատմամբ պետության ուժեղ վերահսկողություն, քանի որ այդքան գաղափարականացված բնույթ ունեցող վարչակարգը չի կարող տասնամյակներ գոյատևել չափազանց ցածր ընկերային-տնտեսական զարգացման մակարդակ ունեցող եւ տարասեռ ազգային ու կրոնական բնակչության խմբերի առկայության պայմաններում: Թուրքական տնտեսությունը ձեւավորվել է հետամնաց հողագործական եւ կոմպրադորական-լեւանտական տնտեսական ավանդույթների, ինչպես նաեւ թույլ ազգային քաղքենիության (բուրժուազիա) գոյության միջավայրում: Որոշ հեղինակներ կարծում են, որ Թուրքիայում էտատիզմը գաղափարախոսության բաղադրատարր չէր, այլ միայն անցումային փուլում ծառայում էր որպես միջոց, փուլ, որի ընթացքում ստեղծվում էր ապագա ժամանակակից տնտեսության նյութական հիմքը: Այսինքն, Թուրքիայի պետական քաղաքականության մեջ էտատիզմը դիտվում է ոչ թե իբրեւ գաղափարախոսական բաղադրիչ, այլ քաղաքական պրագմատիզմ (գործնապաշտություն): Սակայն հարկ է նկատել, որ տվյալ քաղաքականությունը կենսագործվել է 20-ական թվականների սկզբից մինչեւ 70-ական թվականները, այսինքն՝ հինգ տասնամյակ, եւ միայն 80-ականներին Թուրքիան ձեռնարկեց իսկապես ազատական վերափոխումներ տնտեսության մեջ:

Հինգ տասնամյակների ժամանակաշրջանը համադրելի է ԽՍՀՄ-ում եւ այլ երկրներում համադրվարական վարչակարգերի գոյության ժամանակաշրջանին: Բայց տվյալ ժամանակահատվածում գրեթե բոլոր այդ երկրներում հաջողվեց ստեղծել ավելի զարգացած արդյունաբերական հասարակություն եւ շատ ավելի բարձր ընկերային-տնտեսական մակարդակ: 80-ականների սկզբին Թուրքիայում համախառն ներքին արտադրանքի միջինը կազմում էր 1000-1200 դոլար, մինչդեռ եվրոպական համայնավարական երկրներում՝ 4500-6500 դոլար: Ընդ որում, հարկ է հաշվի առնել, որ Թուրքիայում հասարակական բարիքների բաշխումը կատարվում էր անհամաչափ, քան դա կար համայնավարական երկրներում: Մինչեւ 80-ական թվականները Թուրքիան ոչ արդյունավետ տնտեսություն, բազմաբնույթ արտահանման պաշարներ չունեցող եւ արտաքին տնտեսական օգնությունից մեծապես կախում ունեցող երկիր էր, որի մասնավոր կապիտալն ի վիճակի չէր իրագործել խոշոր ենթակառուցվածքային նախագծեր եւ կախված էր պետական աջակցությունից, թեւ Թուրքիան ավելի զարգացած պետություն էր, քան նրա ասիական հարեւանները եւ Ասիայի այլ երկրներ:

Էտատիզմը թույլ չտվեց Թուրքիային ստեղծել «երրորդ ուղու» որեւէ

բնորոշ, եւ ազատական վերափոխումների հարցում երկարատեւ վայրիվերումներից հետո, 80-ականների սկզբին երկիրը լուրջ ջանքեր գործադրեց տնտեսության վերափոխումների համար: Ազատական վերափոխումների արդյունքում թուրքական տնտեսությունը դարձավ առավել արդյունավետ, ժամանակակից եւ ճկուն, փոխվեցին կառուցվածքային առաջնահերթությունները: Ներմուծման ավանդական քաղաքականությանը փոխարինեց արտահանման կողմնորոշումը, ստեղծվեցին նոր մեքենաշինական, քիմիական, դեղագործական, մետաղագործական, արտահանման ճյուղեր: 1980-90 թթ. երկու տասնամյակների ընթացքում ՀՆԱ-ն 1200 դոլարից աճեց մինչեւ 3200 դոլարի, իսկ գնողունակությունը հասավ 5000-6000 դոլարի սահմանագծին: (Օրինակ, Իրանում տվյալ ցուցանիշը կազմում է շուրջ 1600, Սիբիրիայում 1500, Եգիպտոսում 1000 դոլար): 1980-90 թթ. ընթացքում ՀՆԱ-ի ծավալը 61,6 մլրդ դոլարից աճեց մինչեւ 185,7 մլրդ դոլարի, 1995 թ. արտահանման ծավալը հասավ 23,197 մլրդ դոլարի 1980 թ. 2,261 մլրդ դոլարի դիմաց (The Economist - Pocket Europe in Figures - London - 2001): Թուրքիան որպես տարաբնույթ տնտեսություն եւ տարատեսակ արտահանում ունեցող մեծ երկիր՝ բնութագրվում է տնտեսական զարգացման բարենպաստ եւ աննպաստ գործոններով:

Կարելուր բարենպաստ գործոն է շահավետ աշխարհագրական դիրքը արդյունաբերական ու էներգակիրային-հումքային երկրների հարեւանությանը եւ միջտարածաշրջանային հեռահաղորդակցությունների առկայությունը (որը կարելուր տարանցման նշանակություն ունի): Տարողունակ ներքին շուկայի ստեղծմանը նպաստեց 66,5 մլն թվաքանակ կազմող բնակչության արագ աճը, որն ավանդաբար ուներ սպառման բարձր մակարդակ, ինչպես նաեւ առեւտրական գործունեության դարավոր փորձ ունեցող քաղաքաբնակ եւ թեմիկական խմբերի առկայությունը: Բնակչության մեծ մասի պատկանելությունը խանիֆիթական մազիաբի սուննիզմի դավանանքին պայմանավորում է որոշակի գործնապաշտություն, հակում որոշակի տնտեսական եւ աշխատանքային կարգուկանոնի հանդեպ, հանդուրժողականություն արտաքին տնտեսական ենթակամների եւ գործընկերների նկատմամբ:

Երկար ժամանակ Թուրքիան եղել է ԱՄՆ-ի եւ ՆԱՏՕ-ի աշխարհառազմավարական կարելուր գործընկերը, ինչի շնորհիվ երկրում կատարվել են ծավալուն ռազմական եւ քաղաքացիական ներդրումներ, կառուցվել են օդանավակայաններ, ավտոճանապարհներ, նավահանգիստներ, թերմինալներ, կապի ցանցեր եւ ամբողջը՝ արեւմտյան դաշնակիցների, նախ եւ առաջ ԱՄՆ-ի ու Գերմանիայի հաշվին: Թուրքիան ունի որոշ հանքային պաշարներ, որոնցից արտահանման նշանակություն ունեն պղինձը, քրոմը եւ վոլֆրամը: Սակայն տվյալ պաշարները երկրի տնտեսության համար առանցքային նշանակություն չունեն, այլ ունեն երկրորդական կարելուրություն (դրանք ավելի կարելուր էին մինչեւ 1960-ական թվականները): Թուրքիայի համար կարելուրագույն տնտեսական ու աշխարհառազմավարական նշանակություն ունեն ջրային պաշարները՝ Եփրատ, Տիգրիս, Արաքս, ճորոխ, Սեյխան եւ այլ գետերը (բոլորը սկզբնավորվում են Հայկական լեռնաշխարհում): Այդ ջրային պաշարների առկայությունը Թուրքիային գերակայելի դիրքեր է ապահովում Միջին Արեւելքում: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, Թուրքիան զուրկ է ջրային պաշարներից, հատկապես աղքատ եւ վառելիքային հանածոների տեսակետից. կան քարածխի ու նավթի ոչ մեծ հանքավայրեր: Վառելիքի պաշարների ներմու-

ծումը Թուրքիայի ռազմավարության եւ տնտեսության զգալիորեն խոցելի կետն է: Փաստորեն, Թուրքիային եւ զազ, եւ նալք մատակարարող բոլոր երկրները չեն կարող համարվել բարեկամական կամ գործընկերային պետություններ (Իրան, Իրաք, Ռուսաստան): Այդ իսկ պատճառով չափազանց կարելու է Կասպիական ավազանի նալքահանքերը վերահսկող իր գործընկերների հետ Թուրքիայի աշխատանքային մասնակցությունը: Թուրքիան այդպես էլ չստեղծեց տեղական հանքային հումքի արտահանման հզոր արտադրաճյուղ, բացառությամբ երկրի համար առանցքային նշանակություն չունեցող Իսկենդերունի (Ալեքսանդրեթ) մետաղագործական հզորությունները:

Չնայած արդյունաբերության բուռն զարգացմանը, թուրքական արտահանման մեջ գերակայում են ավանդական արտադրանքները: Արտահանվող ապրանքների մինչեւ 32 տոկոսը կազմում են տեքստիլային եւ մանածագործական արտադրանքները (գործվածքեղեն, հագուստ, կտորեղեն, կաշի, կոշիկ): Սննդի եւ ծխախոտի արտադրանքը կազմում է 14,5 տոկոս, իսկ սեւ ու գունավոր մետաղները եւ հանքատեսակների արտահանումը 13,9 տոկոս է: Երկար ժամանակ մանածագործական եւ սննդի արտադրանքները, ինչպես եւ ծխախոտի հումքը կայուն տեղ ունեին արեւմտյան եւ միջինարեւելյան երկրների շուկաներում: Սակայն 90-ականների երկրորդ կեսից Թուրքիան հայտնվեց իր համար փաստացիորեն աղետալի արտաքին տնտեսական իրավիճակում, երբ իր ավանդական արտահանման որոշ ապրանքներ դուրս մղվեցին շուկայից: Խորհրդային ճամբարի տրոհումից հետո Թուրքիան հետխորհրդային տարածքում եւ Արեւելյան Եվրոպայի երկրներում ստացավ մեծածավալ եւ շատ շահավետ մերձավոր շուկաներ: 1995 թ. այդ երկրներ ներմուծվող ապրանքների 48 տոկոսը թուրքական արտադրանքն էր (15,6 մլրդ դոլար), իսկ Եվրոպական տնտեսական միությունն արտահանվեց 42 տոկոս (13 մլրդ դոլար) թուրքական ապրանք: Նման վիճակը շատ շահավետ էր, քանի որ հնարավորություն էր տալիս, կախված քաղաքական-տնտեսական պայմաններից, մաներել ֆինանսական եւ ապրանքային պաշարների արտահանմամբ գոնե ժամանակավորապես խուսափելով մրցակցությունից:

Եվրոպական եւ բալկանյան շուկաների նվաճումը հսկայական դեր ունեցավ թուրքական տնտեսության առաջանցիկ զարգացման մեջ: Այդ շուկաները թուրքական տնտեսությանը, հատկապես արդյունաբերությանը, հնարավորություն ընձեռեցին 90-ական թվականներին ապահովել աճի մեծ տեմպեր (4,5%) ֆինանսական անկայունության եւ սղաճի (ինֆլյացիա) բարձր մակարդակի պայմաններում: Սակայն 90-ականների երկրորդ կեսին եվրասիական շուկայում հայտնվեցին հսկայաքանակ էժան չինական ու իրանական ապրանքներ, որոնք սահմանափակեցին մանածագործական եւ սննդի շուկաներում Թուրքիայի չափաբաժինը: 1998 թ. Ռուսաստանում տնտեսական ճգնաժամը 34,4 տոկոսով նվազեցրեց թուրքական արտահանման ծավալը, իսկ 1999 թ.՝ եւս 70,6 տոկոսով, ինչը ընդհանուր առմամբ անդրադարձավ արտահանման նվազման վրա 13 տոկոսով (6,4 մլրդ դոլար), իսկ ներմուծման վրա՝ 34 տոկոսով (7,9 մլրդ դոլար): Չզալիորեն նվազեց «մաքոքային» առեւտրի ծավալը, որը կազմում էր 10-12 մլրդ դոլար (Ռուսաստանի մասը կազմում էր 5-6 մլրդ դոլար): Ռուսաստանյան ճգնաժամը, որն անդրադարձավ առանց բացառության բոլոր նորանկախ պետությունների տնտեսությունների վրա, հանգեցրեց Թուրքիայի շինարարական ոլոր-

տի ճգնաժամային իրավիճակին (մինչեւ 6 տոկոս ՀՆԱ), քանի որ 90-ականների սկզբին վերջինս ԱՊՉ տարածքում կատարում էր 10 մլրդ դոլար ծավալի աշխատանքներ: Տարբեր գնահատումներով, Թուրքիան մեծ վնասներ կրեց նաեւ Իրաքում ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի ռազմարշավի արդյունքում գրոսաշրջիկների թվի կրճատման պատճառով (մոտ 12 մլրդ դոլար):

Եվրամիությունում Թուրքիայի արտահանումը կազմում է 40-42 տոկոս, ներմուծումը՝ 35-41 տոկոս եւ արտաքին ներդրումները՝ մոտ 70 տոկոս: Եվրոպական հանրության հետ Թուրքիայի համարկումը երկարատեւ գործընթաց է: 1963 թ. Թուրքիան դարձավ ԵՄ-ի ասոցիացված անդամ, իսկ 1973 թ. կազմվեց Լրացուցիչ արձանագրություն, որն ուժի մեջ մտավ նույն թվականին: 1995 թ. ստորագրվեց Մաքսային միության մասին համաձայնագիրը եւ ուժի մեջ մտավ 1996 թ.: Համաձայնագիրը նախատեսում է երրորդ երկրների հետ առեւտրի Միասնական մաքսային սակացուցակ (ինչը վերջինս նվազեցրեց 5,7 տոկոսով), արտադրական չափորոշիչների համակարգի ներդրում, արտադրողներին ու արտահանողներին պետական աջակցության բացառում (ինչը նպաստում էր մրցակցության սահմանափակմանը), բացառությամբ Արեւելյան շրջաններում ներդրողներին օգնության ցուցաբերմանը: Համաձայնագիրը ենթադրում էր նաեւ Թուրքիային անհատույց օգնություն 3,2 մլրդ դոլարի չափով: Սակայն նշյալ համաձայնագիրը հանգեցրեց արտաքին առեւտրի հաշվեկշռի պակասորդի (22 մլրդ դոլար), որն անդրադարձավ վճարման հաշվեկշռի վիճակի վրա: Մանածագործական առաջատար արտադրաճյուղը ոչ միայն չստացավ նոր շուկաներ Եվրոպայում, այլեւ կորցրեց նախորդները: Բացի այդ, Թուրքիան ողողվեց եվրոպական եւ երրորդ երկրների ապրանքներով, ինչի համար ստեղծվել էին բարենպաստ պայմաններ: Գործնականում Թուրքիայի տնտեսությունը պատրաստ չէր եվրոպական շուկայում «իրավահավասար» գործընկերոջ դերին:

Թուրքիայի արտաքին առեւտրական հարաբերություններում ներմուծումը միշտ գերակայել է արտահանման նկատմամբ. 1998 թ. արտահանումը կազմել է 27 մլրդ, իսկ ներմուծումը՝ 46 մլրդ դոլար: 1990-ական թվականների սկզբից մինչեւ 1998 թ. արտաքին առեւտրի հաշվեկշռի պակասորդը աճել է 5-7 մլրդ դոլարից մինչեւ 19 մլրդ դոլար: Արտաքին առեւտրի բացասական հաշվեկշռը հիմնականում ձեւավորվում է էներգակիրների, մասամբ հումքի եւ կիսապատրաստի արտադրանքների ներմուծման հաշվին, ուստի Թուրքիայի աշխարհատնտեսական ռազմավարական խնդիրն է հարաբերականորեն էժան էներգակիրների ստացման հիմնախնդրի լուծումը:

Տնտեսության վերափոխման քսանամյա շրջանից հետո ստեղծելով արդյունաբերության նոր առաջատար արտադրաճյուղեր, ներդնելով արդի առաջավոր տեխնոլոգիաներ, սերտորեն համագործակցելով եվրոպական եւ ամերիկյան ընկերությունների հետ, վարելով թուրքական տնտեսական շահերի պաշտպանությանն ուղղված ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, Թուրքիան, այնուհանդերձ, անկարող եղավ կայուն տեղ գրավել ինչպես ավանդական եվրոպական շուկաներում, այնպես էլ իր համար նոր՝ եվրասիական շուկաներում:

Եվրոպական եւ եվրասիական երկրներում տնտեսությունների աննախադեպ իրավիճակը պայմանավորեց Թուրքիայում արտադրության անկումը եւ անկայունությունը: Արդյունքում 1999 թ. ՀՆԱ-ն նվազեց 2 տոկոսով, բյուջեի պակասորդն աճեց մինչեւ 12,1 տոկոսի: 1996-98 թթ. ժամանակա-

հատվածում սղաճի տարեկան միջին մակարդակը հասավ 83 տոկոսի:

Թուրքիան ջանքեր է գործադրում մասամբ քաղաքական բովանդակություն ունեցող տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցություններ ձեւավորելու ուղղությամբ: 1985 թ. ստեղծվեց Տնտեսական համագործակցության կազմակերպություն (ՏՀԿ) Թուրքիայի, Իրանի եւ Պակիստանի մասնակցությամբ, որի կազմում հետագայում ընդգրկվեցին Ադրբեջանը, Աֆղանստանը, Ղազախստանը, Ղրղըզստանը, Տաջիկստանը, Թուրքմենստանը եւ Ուզբեկստանը (ՄՏՀԿ) 11 երկրների՝ Ռուսաստանի, Բուլղարիայի, Թուրքիայի, Ալբանիայի, Ադրբեջանի, Հայաստանի, Կրաստանի, Ռումինիայի, Մոլդովայի, Ուկրաինայի եւ Հունաստանի անդամակցությամբ: Որպես դիտորդներ մասնակցում են Իսրայելը, Եգիպտոսը, Լեհաստանը, Թունիսը, Իտալիան եւ Սլովակիան: Հավակնելով այդ կազմակերպության առաջնորդի դերակատարմանը, Թուրքիան հաջողությամբ զարգացնում է տնտեսական եւ քաղաքական հարաբերությունները անդամ յուրաքանչյուր պետության հետ, սակայն կազմակերպությունն ինքը հարկավոր զարգացումը չունեցավ: Կազմակերպության անդամները շատ ջանքեր թափեցին ՏՀԿ-ն հաստատուն դարձնելու եւ նրան իրական գործունեության մղելու համար, սակայն անդամ երկրների միջեւ ի հայտ եկան բավականաչափ տնտեսական եւ քաղաքական հակասություններ, տարբերություններ նպատակների եւ գերակայությունների միջեւ:

Նույն երեւույթը կրկնվեց ՎՈՒՈԱՄ կազմակերպությունում, որին Թուրքիան նկատում էր իբրեւ գործընկեր: Ինչ վերաբերում է ՏՀԿ-ին, ապա վերջինիս հաջող զարգացմանը խոչընդոտում է նրա իսլամական բնույթը՝ նվազեցնելով հնարավորությունները: Դա հասկանում է նաեւ թուրքական ընտրախավը: Ն. Էրբաքանը փորձեց իրագործել եվրոպական «Մեծ յոթնյակի» այլընտրանք հանդիսացող «Դ-8» իսլամական «ութնյակի» երկարաժամկետ ծրագիրը Թուրքիայի, Իրանի, Պակիստանի, Եգիպտոսի, Մալայզիայի, Ինդոնեզիայի եւ Նիգերիայի հետ: Այս երկրների արտգործնախարարների հանդիպումը կայացավ 1997 թ. հունվարին, Ստամբուլում: Թուրքիայի օրվա ԱԳՆ ղեկավար Թամսու Չիլերը այդ առիթով այսպես ասաց. «Եվրոպայի պնդմամբ Եվրամիությունը քրիստոնեական ակումբ չէ: Մենք եւս հայտարարում ենք, որ «Դ-8»-ը մահմեդական ակումբ չէ»:

Թուրքիայի տնտեսության գործառնության համար կարեւոր դեր է խաղում արտաքին տնտեսական օգնությունը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Թուրքիան, որպես ԱՄՆ-ի ռազմավարական գործընկեր եւ ՆԱՏՕ-ի անդամ, տասնամյակների ընթացքում բարենպաստ պայմաններ է ունեցել արտաքին օգնություն եւ վարկեր ստանալու համար: 1950-ականներին Թուրքիան տարեկան միջին հաշվով ստանում էր 178 մլն դոլար արտաքին վարկեր ու օգնություն, 60-ականներին՝ 300 մլն, 70-ականների առաջին կեսին՝ մոտ 600 մլն, 1976-1985 թթ.՝ 2,5 մլրդ, 1984-87 թթ.՝ 4,9 մլրդ, 80-ականների երկրորդ կեսին՝ շուրջ 4,0 մլրդ դոլար: Վերջին տասնամյակներին էներգետիկայի, մետաղագործական, լեռնային արդյունաբերության, հեռահաղորդակցության եւ ոռոգման առաջատար ոլորտներում արտաքին ֆինանսավորման չափաբաժինը կազմել է 40-60 տոկոս: Միաժամանակ, վերջին չորս տասնամյակներում, արտաքին հատկացումների ընդհանուր գումարից հետեւողականորեն նվազում էր անհատույց օգնության եւ արտոնյալ վարկերի չափաբաժինը: Թուրքիային 1970 թ. տրված արտաքին վարկերի մասով մի-

ջին տոկոսադրույքը կազմում էր 3,6 տոկոս, իսկ 1984 թ.՝ 9,6 տոկոս: Նաեւ միջին ժամկետը 19 տարուց նվազեց մինչեւ 12 տարի, իսկ արտոնյալ ժամանակահատվածը 5 -ից մինչեւ 4 տարի: Առավել արտոնյալ են արդյունաբերական զարգացած երկրների երկարաժամկետ եւ միջնաժամկետ (15-30 տարի) վարկերը, որոնց մարումը սկսվում է տասներորդ տարում, իսկ տոկոսադրույքը հաշվում է միջինը տարեկան 1,5-3,5 տոկոսի չափով: Արտաքին ֆինանսավորումը հնարավորություն տվեց ոչ միայն կայունացնել Թուրքիայի ֆինանսական ոլորտը, այլեւ ստեղծել արդյունաբերության առաջատար ճյուղեր, վերափոխել տնտեսության ու արդյունաբերության կառուցվածքը, նոր արտահանման բնագավառները: Սակայն այդչափ ծավալուն արտաքին ֆինանսական ներդրման արդյունքում Թուրքիայի արտաքին պարտքը կազմում էր. 1962 թ.՝ 1,6 մլրդ, 1972 թ.՝ 5,0 մլրդ, 1982 թ.՝ 16,2 մլրդ, 1992 մլրդ, 1992 թ.՝ 55,6 մլրդ, 1998 թ.՝ 90 մլրդ դոլար: 1980-ականների երկրորդ կեսից Թուրքիան արտաքին պարտքերը վճարելու համար հատկացնում է համախառն ազգային արտադրանքի շուրջ 9 տոկոսը եւ արտահանումից ստացվող տարադրամային գումարների ու մասնավոր արտաքին փոխանցումների (տրանսֆերտ) 53 տոկոսը:

1994 թ. Թուրքիան լայնածավալ ազատական վերափոխումներից հետո առաջին անգամ տնտեսական ճգնաժամ եւ 6 տոկոս կազմող արտադրության անկում ունեցավ: Վերջինս տեղի ունեցավ նախ արդյունաբերության առաջատար մասնագործական, ավտոմեքենաշինական, շինարարության ոլորտներում: Միջազգային արժույթային հիմնադրամի (ՄԱՀ) կողմից տրամադրված ավելի քան 700 մլն դոլարի վարկը միայն մեղմեց ճգնաժամային գործընթացը, բայց չչտկեց իրավիճակը: 1995 թ. Թուրքիայում սկսվեց քաղաքական ճգնաժամ, որն անդրադարձավ այս երկրի մասին վարկատուների հոռետեսական կարծիքի ամրապնդման վրա: Աշնանը՝ ՄԱՀ-ը քննարկեց վիճակը Թուրքիայում, (երբ իշխանության գլուխ էր Ն. Էրբաքանը), եւ թուրքական տնտեսության կայունացման համար վարկ հատկացնելու մասին որոշում չընդունեց: Այս հարցի քննարկումը շարունակվեց երկու տարի, եւ միայն 1999 թ. դեկտեմբերի 22-ին ԱՄՆ-ը որոշեց Թուրքիային հատկացնել 4,0 մլրդ դոլար վարկ (stand-by) մինչեւ 2002 թ. վերափոխումներ անցկացնելու նպատակով: Այս որոշումից հետո թուրքական տնտեսությունում աշխուժացում եւ ճգնաժամը հաղթահարելու նշաններ երեւացին:

Արեւմտյան հանրության համար Թուրքիայի աշխարհառազմավարական նշանակության նվազեցումը (ավելի չափով եվրոպացիների, պակաս ԱՄՆ-ի համար), ներքաղաքական եւ ընկերային անկայունության մեծացումը, իսլամական արմատականության եւ առհասարակ քաղաքական իսլամի ալիքը, հարեւան երկրների հետ չկարգավորված հարաբերությունները եւ թուրքական ընտրախավերի կողմից նոր ու անհամարժեք արտաքին քաղաքական հավակնությունների դրսեւորումը հանգեցրեցին արտաքին վարկատուների առավել զուսպ վարքին՝ Թուրքիային ֆինանսավորելու հարցում: Միեւնույն ժամանակ, սակայն, այդ երկրում անկայունության մեծացման վտանգը, թուրքական ճգնաժամի ազդեցությունը որոշ զարգացող երկրների եւ անցումային տնտեսություն ունեցող պետությունների տնտեսությունների վրա պայմանավորեցին ՄԱՀ-ի եւ որոշ երկրների կառավարությունների կողմից վարկերի տրամադրումը: Ծավալուն արտաքին վարկատվությունը կարեւորագույն գործոն է Թուրքիայում ֆինանսական եւ տնտեսական կա-

յունության պահպանման համար:

Մեծաթիվ թուրք հեղինակներ փորձում են հաստատել, որ քենալիստական հայեցակարգը ենթադրում է տնտեսության զարգացման «երրորդ ուղու» սկզբունքներ: Հարկ է նկատել, որ ինչպես ծայրահեղ աջերը, այնպես էլ խսլանական կուսակցությունները Թուրքիայում հարում են «երրորդ ուղու» գաղափարներին, թեև ոչ Ազգայնական գործողության կուսակցությունը («Գորշ գայլեր»), ոչ Ջարգացման ու արդարության կուսակցությունը բացի որոշ մակերեսային քայլերից, այդպես էլ այդ գաղափարի վերաբերյալ առավել որոշակի ծրագրային հայտարարություններ չարեցին: Առայժմ «երրորդ ուղու» գաղափարը ինչ-որ կերպ քննարկվում է միայն այս երկու կուսակցություններին հարող շրջանակներում: Սակայն թուրքական հանրապետության գոյության ողջ պատմության ընթացքում «երրորդ ուղու» գաղափարը չի ունեցել ոչ արդիական եւ ոչ գործնական քաղաքական նշանակություն: Մի քանի տասնամյակների ընթացքում Թուրքիայում ձեւավորվել է բազմակարգությամբ տնտեսություն, բայց ոչ «երրորդ ուղու» տնտեսություն: Եթնիկական առումով բազմաբնույթ, տարբեր քաղաքակրթություններ ներառող երկրում, որտեղ ցածր է ազգային ու հասարակական միաբանության մակարդակը, հազիվ թե հնարավոր է խոսել բավականաչափ հեղափոխական քաղաքական եւ ընկերային ուղղվածությամբ «երրորդ ուղու» հայեցակարգի սկզբունքները կիրառելու հնարավորության մասին:

(Ստեֆան Լարրեթի «Թուրքիայի ազգային քաղաքականությունը անվստահության ժամանակաշրջանում»,

<http://www.rand.org/publicatons/MR/MR1612>)

(Թուրքական հանրապետությունը, Մոսկվա, 1990)

(The Economist-Pocket Europe in Figures-London, 2001)

(Թուրքիան Ասիայի եւ Եվրոպայի միջեւ, Մոսկվա, 2001, էջ 87-98)

(The Economist-Pocket Europe in Figures-London, 2001)

(Ե. Ի. Ուրազովա, Թուրքիայի քաղաքական եւ ընկերային-տնտեսական զարգացման որոշ առանձնահատկությունները ու հեռանկարները, Մահմեդական երկրները ԱՊՀ սահմանի վրա, «Կրաֆտ հրատարակչություն», Մոսկվա, 2002 (Ն. Յու. Ուլչենկո, Ստվերային տնտեսությունը Թուրքիայում. Ժավալները եւ զարգացման գործոնները, Մահմեդական երկրները ԱՊՀ սահմանների վրա, «Կրաֆտ հրատարակչություն», Մոսկվա, 2002)

1.2. Տնտեսական ճգնաժամ

2000 թ. ստեղծվեց հետեւյալ իրավիճակը. Թուրքիայում համախառն ազգային եկամտի (ՀԱԵ) ծավալը կրճատվեց 4,1 տոկոսով, արտահանումը 0,8 տոկոսով, ներմուծումն ավելացավ 35,4 տոկոսով, ներքին պարտքը հասավ 48 մլրդ դոլարի, իսկ արտաքին պարտքը գերազանցեց 117 մլրդ դոլարի սահմանը, ինչը կազմում է երկրի ՀԱԱ-ի ավելի քան 80 տոկոսը: Պաշտոնական տվյալներով գործազուրկների թիվը կազմում է 7,3 տոկոս, իսկ արհմիությունների հաշվարկով 15-20 տոկոս: Թուրքիայի քաղաքացիներից 30 մլն մարդ աղքատության սահմանագծից անդին է, որի չափանիշը 2000 թ. վերջին գնահատվում էր 281 դոլար: Համարվում է, որ Թուրքիայում աշխատում է 22 մլն մարդ, որոնցից 23 տոկոսը անօրինական: Չորս անժից բաղկացած ընտանիքի նվազագույն կենսամակարդակի ապահովումը ամսական 946 դոլար է (պարենային զանբյուրը 388 դոլար), երբ նվազագույն աշխատավարձը 153, իսկ նվազագույն կենսաթոշակը 183 դոլար է: Միաժամանակ, կառավարության կողմից ՄԱԳ-ի կայունացման միջոցառումների կատարումը, ըստ որոնց նախատեսվում է հարկային քաղաքականության խստացում, ընկերային ծրագրերի ֆինանսավորման նվազեցում, պետական ձեռնարկություններին եւ կազմակերպություններին տրամադրվող հատկացումների սահմանափակում կհանգեցնի բնակչության լայն զանգվածների դժգոհությանը:

Տնտեսական ճգնաժամի խորացման պայմաններում Թուրքիայի տնտեսության նախարար նշանակվեց Քեմալ Դերվիսը, որը ազատական վերափոխումների կողմնակից է, տեխնոկրատ, ամուսնացած է ԱՄՆ-ի քաղաքական շրջանակների հետ սերտորեն առնչվող ամերիկուհու հետ: Լավ կապեր ունի արեւմտյան հանրության ու միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների հետ: Կրթվել է Լոնդոնի Տնտեսական դպրոցում եւ Փրինսթոնի համալսարանում, ունի աշխատանքի մեծ փորձ ֆինանսների ոլորտում: Հատկապես Քեմալ Դերվիսի անձի հաշվառմամբ եւ նրա տնտեսական վերափոխումները նկատի առնելով ՄԱԳ-ը 2002 թ. առճանը Թուրքիային հատկացրեց 8 մլրդ դոլար լրացուցիչ օգնություն: Ք. Դերվիսի ազատական վերափոխումները իրենց բովանդակությամբ եւ ուղղվածությամբ հիշեցնում են Արեւելյան Եվրոպայի երկրներում խորհրդային համակարգի փլուզումից հետո անցկացված համանման վերափոխումները, սակայն Թուրքիայում դրանք առարկայորեն ուղղված են ոչ թե որոշակի քաղաքական գաղափարախոսության, այլ ընդդեմ բյուրոկրատիայի եւ վերջինիս շահերի արտահայտիչների: Սակայն տվյալ վերափոխումների դեմ հանդես եկան ոչ միայն պետական կառույցները ի դեմս ֆինանսների, փոխադրամիջոցների, գյուղատնտեսության եւ սեփականաշնորհման ոլորտների, այլեւ մասնավոր գործարարները: Թուրք հեղինակ Ալի Երգինսոյը նշում է, որ հասարակության լայն խավերի կարծիքով ազատական վերափոխումները սպառնում են ընկերային միաբանությանը եւ կայունությանը երկրում:

Ընկերային առումով հատկապես խոցելի է գյուղական բնակչությունը: Օրինակ, ծխախոտագործությունը, որից կախված է 4 մլն մարդու գոյությունը, ավանդաբար վարկավորվում է պետության կողմից: Վերջերս ՄԱԳ-ը կոչ արեց Թուրքիային պետական ձեռնարկություններում եւ պետաշխատակազմում կրճատել շուրջ 100 հազար աշխատանքային տեղեր, ինչը հավանաբար կառավարության կողմից հավանության չի արժանանա: Բացի այդ, ՄԱԳ-ը պնդում է իրագործել ազգային տարադրամի ամրապնդելուն նպատա-

կաուղղված տիպոքինակային միջոցառումներ: Սակայն հատկապես ազգային տարադրամի ամրապնդումը եւ դրամատների հետ հիմնախնդիրները նախորդեցին 2001 թ. ճգնաժամին: Նվազ շահութաբեր դրամատների եւ ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը, նպաստների հատկացումների վերացումը (նախ գյուղատնտեսական ոլորտում), զների ազատականացումը պատճառ դարձավ թուրքական հասարակության կողմից բողոքների՝ ազդեցիկ, սակայն ոչ թե ծախս թերում ունեցող, այլ աջ եւ ազգայնական քաղաքական կուսակցությունների առաջնորդությամբ: Այնուամենայնիվ, ազատական նախարարի գործողությունները մնացին անավարտ: Յուլիսի 11-ին մեծ հեղինակություն վայելող արտգործնախարար Իսմայիլ Չեմը եւ տնտեսության նախարար Քեմալ Դերվիսը հրաժարական տվեցին: Չորս օրվա ընթացքում քաղաքական պայքարը վերաճեց ճգնաժամի: (Ալի Երզինսոյ, Posted July 18, 2001; Posted July 3, 2001 Eurasianet <http://www.Eurasianet.org>):

Թուրքական տնտեսության առանձնահատկությունը մինչեւ 70-80 տոկոս կազմող բարձր սղաճի եւ ավելի քան 50 տոկոսանոց տոկոսադրույքի մակարդակի պայմաններում վերջին տասը տարիներին ունեցավ տարեկան ավելի քան 4 տոկոս կազմող զարգացման տեմպեր: Այդչափ անկատար ֆինանսադրամատնային համակարգի եւ վտանգավոր միտումների պարագայում անգամ միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները եւ արդյունաբերական զարգացած պետությունների կառավարությունները շարունակեցին Թուրքիային տրամադրել նշանակալից վարկեր: Դա բացատրվում է ոչ միայն տնտեսության իրական մասի զարգացման մասին դրական սպասելիքներով, այլեւ արեւմտյան հանրության համար Թուրքիայի աշխարհառազմավարական դերակատարությամբ: Եվրոպան եւ ԱՄՆ-ը գործնականում միշտ շահագրգիռ են Թուրքիայի կայունությամբ: Սակայն տնտեսության արագ զարգացումը շնորհիվ ներքին եւ արտաքին գործոնների (էժան աշխատուժ, ներքին շուկայի ծավալ, պետության աջակցություն, արտաքին շուկաների մատչելիություն հատկապես Եվրասիայում) համատեղվում էր տնտեսության պետական ոլորտում ֆինանսավորման անչափ ծանր խնդիրների եւ վարչաբյուրոկրատական աշխատակազմի պահպանման հետ: Սպասելի արդյունքներ չունեցավ նաեւ սեփականաշնորհման ծրագիրը (5 մլրդ դոլար սպասված 7,5 մլրդ դոլարի փոխարեն), եւ դա նույնպես բյուրոկրատիայի շահերի պաշտպանության պատճառով: Չնայած տարադրամային քաղաքականության մեջ վերափոխումներին, դրամատնային կայիտալի աճին, ֆինանսա-դրամատնային ոլորտն իր ծավալով ու շարժունակությամբ չի համապատասխանում տնտեսության զարգացման հավակնոտ ծրագրերի պահանջներին, նախ եւ առաջ թանկարժեք ենթակառուցվածքների եւ արտահանմանը կողմնորոշված արտադրաճյուղերի պահանջներին: Տնտեսագետների գնահատմամբ, կառավարության պարտքի համեմատաբար ցածր մակարդակի պարագայում տեղի չունեցավ ոչ միայն արտաքին, այլեւ ներքին պարտքերի մարում: Թուրքիայի խոշորագույն ընկերությունները երկար ժամանակ իրենց շրջանառու միջոցները ձեւավորում էին պետական վարկերից, եւ տնտեսությունը հարմարվել էր նման բարենպաստ պայմաններին: Արեւմուտքում վարկերի զգալի էժանացման հետ Թուրքիայում ստեղծվեց վարկային պաշարների խիստ անբավարար վիճակ: Վարկերն անմատչելի դարձան մանր եւ նույնիսկ միջին գործարարության համար: Խոշոր ընկերությունները փորձում են ստեղծել իրենց վարկային հիմնարկությունները: Եզ-

նաժամի կարեւոր գործոններից մեկը եղավ թուրքական տարադրամի արժեքի արհեստական բարձրացումը, ինչը նպաստում է ներմուծմանը եւ որի արդյունքը եղավ վճարման հաշվեկշռի հսկայական պակասորդը: Գալիք ճգնաժամի կանխանշանների ի հայտ գալուն պես, երկրից դուրս բերվեցին կարծաժամկետ արտաքին ներդրումները: ՄԱԳ-ի պահանջով տնտեսական քաղաքականության փոփոխությունը, լիրայի համար «լողացող» արժեքի սահմանումը, ինչը վերջինս իջեցրեց 50 տոկոսով եւ տեղի ունեցավ 30 տոկոս կազմող դեալվացիա, հանգեցրեց ֆինանսատնտեսական համամասնությունների որոշ բարելավման, սակայն չփոխեց ընդհանուր իրավիճակը: ՄԱԳ-ը չափազանց երկարատեւ քննարկեց կայունացման համար հերթական վարկի տրամադրման մասին հարցը: Այդ պայմաններում պարզվեց, որ Թուրքիան, ըստ էության, ապրում է պարտքով եւ չի կարող հաջողությամբ զարգանալ առանց արտաքին օգնության: Դա համաշխարհային «քաղաքական ու տնտեսական իշխանության կենտրոնների» գլխավոր նվաճումն էր, որը փորձ էր Թուրքիային դնել ուժեղ կախվածության մեջ եւ կանխել վերջինիս առավել անկախության ձեռքբերումը, ինչին իր գոյության բոլոր տարիներին ձգտում էր Թուրքական Հանրապետությունը:

1.3. Թուրքիան որպես աշխարհատնտեսական գործընկեր Թուրքիայում եւ Հարավային Կովկասում հակամերիկյան ահաբեկչական գործողությունների սպառնալիքի մասին: 2002 թ. դեկտեմբերի կեսին Թուրքիայում, Վրաստանում եւ Ադրբեջանում ԱՄՆ-ի դեսպանատները պետքարտուղարությունից եւ Կենտրոնական հետախուզական վարչությունից (ԿԳՎ) հրահանգ ստացան իսլամական խմբերի ու կազմակերպությունների կողմից հնարավոր ահաբեկչական եւ սադրիչ գործողությունների առնչությամբ միջոցառումներ անցկացնել այդ երկրներում ԱՄՆ-ի դեսպանատները, դիվանագիտական եւ այլ ներկայացուցչությունների անվտանգությունն ապահովելու նպատակով: Գլխավոր թիրախները համարվում էին Թուրքիայում ամերիկյան ռազմական օբյեկտները եւ դիվանագիտական ներկայացուցչությունները: Բացի «Հրզբուլլահից», Անատոլիայում կան այլ, ոչ պակաս արմատական իսլամական եւ հեղափոխական կազմակերպություններ: Ահաբեկիչների եւ սադրիչների թիրախների թվում են նավթամուղները եւ նավթային ենթակառուցվածքային հաստատությունները Հարավային Կովկասում, ինչպես նաեւ ամերիկյան ու բրիտանական նավթային ընկերությունների ներկայացուցիչներն ու աշխատակիցները: Այս սպառնալիքների առիթով Թբիլիսիում ստեղծվեց ԿԳՎ գրասենյակ մի քանի սպաներից բաղկացած: Սպաների այս խումբը պետք է տեղեկատվություն հավաքի եւ անվտանգության հարցերով միջոցառումներ մշակի: Հարավային Կովկասում եւ Թուրքիայում ԱՄՆ դեսպանատները շփումներ ունեն այդ երկրների ազգային անվտանգության ծառայությունների հետ: Ամերիկացիների կարծիքով, Հայաստանում նման ահաբեկչությունների իրագործումը նվազ հավանական է, քանի որ ամենակայուն երկիրն է Հարավային Կովկասում: Թբիլիսիի ԿԳՎ գրասենյակի ղեկավարներից մեկուն նշվում է, որ Վրաստանն ու Ադրբեջանն ի վիճակի չեն ապահովել էներգակիրների հաղորդակցությունների անվտանգությունը:

Նշյալ ահաբեկչությունները սպասվում են չեչենական ազգային շարժ-

ման մաս կազմող չորս տարբեր խմբավորումների կողմից: Այս խմբերում կան մասնագետներ Զորդանանից, Սաուդյան Արաբիայից ու Եգիպտոսից, որոնք կապված են «Ալ Ղաիդա»-ի եւ «Ալ Չարամեհն» բարեգործական հիմնադրամի հետ: Ահաբեկիչներից ու սադիկներից ոմանց մասին կա տեղեկատվություն, հայտնի են նաեւ Չարավային Կովկաս փոխադրվելու նրանց երթուղիները:

Հայտնի է, որ «Ադրբեջանի օպերացիոն ընկերության» ղեկավարությունը, նաեւ «Բրիթիշ Փեթրոլիումը», ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի դեսպանները Ադրբեջանի եւ Վրաստանի կառավարություններից պահանջել են Կասպից ծովում նավթի արդյունահանման, Բաքու-Սուպսա նավթամուղի եւ Սանգաչալի նավթային թերմինալի անվտանգության ապահովման համար լրացուցիչ միջոցառումներ ձեռնարկել: Նույն սպառնալիքների առնչությամբ ԿՀԿ ղեկավարությունը դիմել է ՌԴ Անվտանգության դաշնային ծառայությանը (ԱԴՃ) ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի դեմ Չարավային Կովկասում հնարավոր ահաբեկչությունների մասին տեղեկատվության առկայության դեպքում այն իրենց տրամադրելու խնդրանքով: ԱՄՆ-ը ցանկանում է նաեւ միայն Բաքու-Ջեյհան նավթամուղի պաշտպանության համար օգտագործել իր հատուկ նշանակության զորամասերը:

Դեռեւս հնարավոր սպառնալիքների հետազոտման ժամանակ ամերիկացիները համառորեն փորձում էին կապեր գտնել Իրանի եւ ահաբեկչական խմբերի միջեւ: Նրանք ջանքեր գործադրեցին Իրանի եւ Ադրբեջանում իրանամետ կազմակերպությունների մեղսակցությունը ահաբեկչական մտադրությունների գործի վերաբերյալ ապացուցողական հիմքեր ստեղծելու համար: Սակայն վերջերս ԿՀԿ մասնագետները եզրակացություն են երկայացրին նշյալ սպառնալիքների հարցում Իրանի անմեղսակցության մասին: Այնուհանդերձ, Վրաստանում ԱՄՆ ժամանակավոր հավատարմատար Ռիչարդ Մայլզը մասնավոր զրույցներում ասում է, որ ինքը չի հավատում Իրանի եւ ահաբեկչական խմբերի միջեւ կապերի բացակայությանը: Նա համոզված է, որ վաղ թե ուշ նման ապացույցներ ի հայտ կգան: Նրան համակարծիք է Վրաստանում ԱՄՆ նախկին դեսպան, այժմ պետքարտուղարության պատասխանատու աշխատակից Ֆիլիպ Ռիմլերը:

Լուրեր տարածվեցին, թե Թուրքիան Վրաստանին ու Ադրբեջանին առաջարկել է վերահսկողություն սահմանել օդանավակայաններում, սահմանների վրա եւ նավթային ենթակառուցվածքում: Վրացական քաղաքական ղեկավարության կարծիքով, Թուրքիայի այդ առաջարկն անընդունելի է, քանի որ կհանգեցնի տարածաշրջանում լարվածության աճին, սակայն ապագայում քաղաքական այլ պայմաններում Թբիլիսին կարող է դրականորեն քննել Թուրքիայի այդ առաջարկը:

Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը եւ անվտանգության ծառայությունների պատասխանատուները փորձում են ԱՄՆ-ի ուշադրությունը հրավիրել «Չարավային Կովկասում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հավանական մասնակցությունը հնարավոր ահաբեկչական եւ սադիկ գործողությունների առնչությամբ» պնդելով, որ ԼՂՀ-ն ահաբեկչական գործողությունների առումով կապված է Իրանի հետ: Իրականում, սակայն, ԱՄՆ-ը ահաբեկչության հարցերով կասկածանքներ ու պահանջներ չունի ԼՂՀ վարչակազմից:

Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նախագիծը: Այս նախագիծը անորոշ վի-

ճակում է անբավարար պաշարների առկայության ապահովվածության ու կասկածելի շահութաբերության պատճառով: ԱՄՆ-ի եւ ՌԴ-ի խոշորագույն ընկերությունները՝ ExxonMobil-ը, ChevronTexaco-ն եւ «Լուկոյլ»-ը չեն ցանկանում մասնակցել այդ վտանգահարույց միջոցառմանը: «Բրիթիշ Փեթրոլիումը»-ը (BP) ադրբեջանական նախագծերում, նաեւ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցման համար պատրաստ է ներդնել ավելի քան 13 մլրդ դոլար: BP-ի սպասումներով, այդ ընկերության կողմից ամբողջ աշխարհում արդյունահանվող նավթը BP-ն կվերահսկի գոնե Կասպից ծովի հատվածում (Ադրբեջանում) նավթային քաղաքականությունը, ինչը ձեռնտու չէ այլ խոշոր ընկերություններին:

2003 թ. հուլիսին հայտնի դարձավ, որ ԱՄՆ-ում Հայկական ազգային կոմիտեն արշավ է ձեռնարկել Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի նախագծի ֆինանսավորումը թույլ չտալու նպատակով: Կոմիտեն առաջարկում է ամերիկացիներին ստորագրել ԱՄՆ գանձապետարանի քարտուղար Ջոն Սնոուին ուղղված կոչի ներքո, որում կոչ է արվում ճնշում գործադրել Համաշխարհային դրամատան վրա եւ թույլ չտալ վերջինիս վարկ տրամադրել «Բրիթիշ Փեթրոլիում» ընկերությանը նավթամուղը կառուցելու համար: Նման դիրքորոշումը բացատրելու նպատակով կոմիտեն նշում է, որ նավթամուղի միջոցով միմյանց կապվող Թուրքիան ու Ադրբեջանը Հայաստանը ենթարկում են տնտեսական շրջափակման: ԱՄՆ Հայկական ազգային կոմիտեի պնդմամբ, այդ երկրները նպատակ ունեն Հայաստանը դուրս դնել տարածաշրջանային զարգացումից, ուստի նրանց շահերի իրագործմանը միջոցների հատկացումը հակասում է ժողովրդավարության սկզբունքներին: ԱՄՆ-ում ազդեցիկ լրբիստական կազմակերպության այս գործողությունը չի կարող հաշվի չառնել ամերիկյան ընտրախաղի, ներառյալ վարչակազմի ու վերլուծաբանների որոշակի տրամադրությունները: Կասպիականի հիմնախնդիրների հարցով ԱՄՆ-ի հատուկ ներկայացուցիչ Սթիվեն Մանը շարունակում է հայտարարություններ անել հօգուտ նախագծի, սակայն շատ բան Ամերիկայում կատարվում է քաղաքական ինտերգիայի կարգով, իսկ քաղաքական տրամադրություններն այսպես թե այնպես փոխվում են:

Ստեղծված անորոշ վիճակում, երբ Թուրքիան վստահ չէ արտոնյալ պայմաններով իրաքյան նավթից օգտվելու հնարավորություն ունենալու վրա, երբ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նախագիծը լուրջ փորձությունների մեջ է, Անկարան աշխույժ բանակցություններ է վարում արտասահմանյան ընկերությունների հետ նոր նավթահանքերի յուրացման շուրջ: Ինչպես հայտնել է Թուրքիայի էներգետիկայի ու բնական պաշարների նախարարության տեղեկատվական աղբյուրը, պաշտոնական Անկարան ծայրաստիճան շահագրգռված է արդեն գործող եւ նոր մշակվող նավթի ու գազի հանքերի գործարկմամբ: Այս բնագավառում անհրաժեշտ աշխատանքները կատարելու եւ կապեր հաստատելու պատասխանատուն էներգետիկայի եւ բնական պաշարների նախարար Հիլմի Գյուլերն է: Մասնավորապես, նա էր աշխույժ բանակցում «Բրիթիշ Փեթրոլիում» ընկերության պաշտոնական ներկայացուցիչների հետ: Օտարերկրյա մի շարք լրատվամիջոցների հաղորդման համաձայն, «Բրիթիշ Փեթրոլիումը» թուրքական TPAO ընկերության հետ համատեղ իրականացնում է երկրաբանական-հետախուզական աշխատանքներ Սեւ ծովի արեւելյան մասում՝ նավթային պաշարներ հայտնաբերելու նպատակով: Մասնագետների ենթադրմամբ, այդ սեյսմիկ անկայուն շրջանում կարող է

նավթ լինել: Թուրքիան նավթի եւ գազի ներմուծման պատճառով դրանք արտահանող երկրներից կախյալ վիճակում գտնվող պետություն է: Այդ խնդրով վերջին տասնամյակում դիվանագետները, գիտնականները եւ գործարարները ամեն ջանք գործադրում են, որպեսզի ինչ-որ կերպ նվազեցնեն այդ կախումը: Սեւ ծովի նշյալ հատվածում նավթի հայտնաբերման դեպքում զգալիորեն կնվազի էներգակիրների ներմուծմանն առնչվող ռիսկը: Թեև անկասկած, սեւծովյան նավթը զգալիորեն թանկ կլինի իրաքյան նավթից:

«Գազային» քաղաքականություն: Ամերիկյան վերլուծաբանների կարծիքով, Թուրքիայի նոր կառավարությունը ստիպված է փոփոխություններ անել իր երկակի էներգետիկական քաղաքականության մեջ: Այս կարծիքն արտահայտված է Վաշինգտոնի Միջազգային եւ ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի (CSIS) զեկույցում, ամերիկյան քաղաքականության «ուղեղային» կենտրոնում: CSIS-ում Թուրքիայի դիրքերը բավականաչափ ուժեղ են, կենտրոնի շատ աշխատակիցներ վաղուց զբաղվում են թուրքական հիմնախնդիրներով եւ շահագրգռված են այդ ուղղությամբ հետազոտական ծրագրերի զարգացմամբ: CSIS վերլուծաբանները նշում են, որ դեռ վերջերս Թուրքիայի էներգետիկ քաղաքականությունը հատուկ կասկածներ չէր առաջացնում: Անկարան մտադիր է դառնալ Եվրասիական էներգետիկական միջանցքի (EEC) կարելու բաղադրատարրը, որի ստեղծումը աջակցություն է ստանում ԱՄՆ-ի կողմից: Ահա թե ինչու է Թուրքիան մեծ ուշադրություն դարձնում նավթի Բաքու-Ջեյհան հիմնական արտահանման խողովակաշարի նախագծին եւ Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում աղբյուրական գազի արտահանման երթուղուն, որպես EEC բաղադրիչների: Սակայն թուրքական տնտեսության աննախադեպ անկումը հանգեցրեց էներգակիրների պահանջարկի նվազեցմանը եւ որպես հետեւանք կասկածներ հարուցեց «Շահ Դենիզ» հանքավայրից Թուրքիայի կողմից գազ գնելու կարողության հարցում:

Վաշինգտոնի աջակցությունը EEC նախագծին ամենեւին չի ենթադրում ֆինանսական օգնություն: Չեկույցում առավել լավատեսական գնահատական է տրվում Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղին, որը չնայած բարդություններին, այնուամենայնիվ, կիրագործվի: Սակայն նույն համոզմունքը բացակայում է Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղի հարցում: Եթե Թուրքիան անկարող լինի կատարել «Շահ Դենիզ»-ից գազի գնման մասին համաձայնագիրը գազի շուկայում առաջարկի գերակշռման պատճառով, իսկ պայմանագրային ծավալներով գազը Եվրոպա վերարտահանելու նախագիծը չկենսագործվի, ապա սպառնալիքի EEC-ի ստեղծման գաղափարն իսկ: Իր էներգետիկական հիմնախնդիրների գոյությամբ Թուրքիան պարտական է «Ճշմարիտ ուղի» եւ «Անա Վաթան» կուսակցությունների կողմից, որը ստեղծվեց 1996 թ., եւ որի ներկայացուցիչները 6 տարիների ընթացքում գրավում էին ղեկավար պաշտոններ էներգետիկայի նախարարությունում: Հատկապես այդ տարիներին ծագեց Թուրքիայի փաստացի կախվածության հարցը ռուսաստանյան գազից, որը նախատեսվում էր իրագործել այն ժամանակ վիճելի «Երկնագույն հոսք» նախագծով, թեև Անկարան շարունակում էր մնալ ԱՄՆ-ի, Աղբյուրականի եւ Վրաստանի ռազմավարական գործընկերը EEC-ի կենսագործման հարցում:

Միաժամանակ, Թուրքմենստանի նախագահ Սափարմուրադ Նիյազովը, նախքան էներգետիկայի ոլորտում կոռուպցիայի հետաքննության պատճառով բարձրացած աղմուկի հետեւանքով Թուրքիայի էներգետիկայի նա-

խարար Ջումհուր Էրտուքանի պաշտոնանկությունը, վերջինիս մեղադրել էր Աղբյուրական-Վրաստան ճանապարհով թուրքմենական գազը Թուրքիա արտահանելու Տրանսկասպյան նախագծի տապալման մեջ: Հնարավոր է, որ առարկայական աշխարհատնտեսական բնույթի առարկայական դժվարություններին զոււարվում են նաեւ կոռուպցիայի դեպքերը:

CSIS փորձագետները նշում են, որ Անկարայի էներգետիկ քաղաքականությանը բնորոշ է արմատական երկվությունը: Կողմ լինելով կասպյան նավթը Ռուսաստանն ու Իրանը շրջանցող արտահանման երթուղիներին, Թուրքիան միաժամանակ խոչոր պայմանագրեր է կնքում ռուսաստանյան եւ իրանական գազը գնելու վերաբերյալ: Վերջերս Անկարայի անբուժելի հիվանդությունն է դարձել զնվող գազի պայմանագրային ծավալների մշտապես գերազանցումը պահանջվող քանակից: «Radikal» թերթի համաձայն, ս.թ. հունվարին Թուրքիան ի վիճակի էր վճարել միայն ներմուծվող գազի 80 տոկոսը: Այս թիվը փետրվարին նվազեց մինչեւ 50, իսկ մարտին մինչեւ 40 տոկոսը: Բացի այդ, թուրքական թերթերի պնդմամբ, BOTAS ընկերությունը ստիպված է վճարել շուրջ 1 մլրդ դոլար տուգանք ներմուծվող ծավալի մի մասից հրաժարվելու համար: Ահա թե ինչու Անկարան քանիցս փորձել է փոխել Ռուսաստանի եւ Իրանի հետ կնքված համաձայնագրերի պայմանները, թեև BOTAS-ի ներկայացուցիչները ամեն կերպ հերքեցին այդ տեղեկատվությունը (այդ մասին բազմիցս գրել է Media-Press-ը):

Մինչդեռ, Վաշինգտոնը համառորեն ձգտում է կենսագործել Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազամուղը: ԱՄՆ-ը մտադիր չէ զիջել այս հարցում նույնիսկ տնտեսական անպատակահարմարության եւ էներգամատակարարման համակարգի անբարեհուսության պատճառով: Ըստ Media-Press-ի, Կասպյան տարածաշրջանում էներգետիկ ռազմավարության հարցերով պետքարտուղարության ավագ խորհրդական Սթիվեն Մաննը հուլիսի սկզբին հայտարարել է, որ ԱՄՆ-ը նախկինի նման կարելու է «Շահ Դենիզից» գազի արտահանման նախագիծը, իսկ ենթադրություններն այն մասին, թե Թուրքիան ելնելով գազի ունեցած ավելցուկի հիմնախնդիրից, «կարգելակի» վերոնշյալ գազամուղի կառուցումը՝ լուրջ հիմքեր չունեն: Նրա կարծիքով, Բաքուն կունենա գազի մեծ պահանջարկ գազային ցանցի ընդլայնման եւ, կարելու է, տնտեսական երկար սպասվող աճի դեպքում: Ս. Մաննը կարելու է պայման է համարել «երկնագույն վառելիքի» մատակարարների հետ Թուրքիայի կողմից որոշ համաձայնագրերի վերանայումը: «Հասկանալի է, որ ես չեմ կարող Թուրքիային մատնանշել, թե հատկապես որ մատակարարումները պետք է կրճատվեն, բայց նրանց գլխավոր անելիքը «Շահ Դենիզի» նախագծի պաշտպանությունն է, միանշանակորեն հայտարարեց ամերիկյան դիվանագետը: Ըստ նրա, նման եզրահանգման համար կան երկու հանգամանքներ. աղբյուրական գազը մյուսներից էժան է, եւ դա նաեւ համապատասխանում է Կովկասում կայունության պահպանման Թուրքիայի շահերին: Հատկապես Վաշինգտոնի ճնշմամբ է բացատրվում այն փաստը, որ Թուրքիան թուրքմենական գազից առավել նախընտրեց աղբյուրական գազը. կարծում են CSIS վերլուծաբանները: Նաեւ Թուրքիան մտադիր է ստեղծված դժվարին վիճակից արդյունավետ ելք գտնել իր հերթին արտահանել ներմուծվող գազը: 2003թ. մարտին էներգետիկայի նախարար Չեքի Չականի հայտարարության համաձայն, Թուրքիան հանդես կգա ոչ միայն իրրեւ սպառող, այլեւ տարանցիկ երկիր՝ գազ մատակարարելով ոչ միայն

Հունաստանին, այլև Եվրոպայի մյուս երկրներին:

Սակայն այս ծրագրերի իրագործման հեռանկարները չնայած ԱՄՆ-ի եւ Եվրամիության աջակցությանը Թուրքիային շատ չի ոգեշնչում: Եվրոպական շուկաներին եւ նույն Թուրքիային մեծածավալ գազ մատակարարող Ռուսաստանը հազիվ թե անտարբերությամբ դիտի, թե ինչպես Թուրքիայից գազ կարտահանվի այն շուկաները, որոնցում ինքը մեծ մասնաբաժին ունի: Դա բավականաչափ տարօրինակ պատկեր կլինի. ռուսաստանյան գազը Բուլղարիայի տարածքով անցնում է Թուրքիա, իսկ թուրքական գազը Հունաստանով վերադառնում է Եվրոպա, նշում են գեկույցի հեղինակները: Ավելին, ընդգծում են նրանք, այս ծրագրերի իրագործումը հնարավոր է միայն Թուրքիայի եւ Հունաստանի միջև գործընկերային կայուն հարաբերությունների դեպքում, ինչը քիչ հավանական է Կիպրոսի հիմնախնդրի առկայությամբ:

Անկարան պետք է ձերբազատվի իր էներգետիկ քաղաքականության արմատական երկվությունից, որը նրա համար մեծ խնդիր է հարուցում: Նախընտրելով իր տարածքով իրանական գազի արտահանումը, Անկարան փաստորեն հանդես է գալիս ԱՄՆ-ի դեմ, որը Իրանին դիտում է «չարի առանցքի» մեջ: Բոլոր ջանքերը Եվրասիական էներգետիկական միջանցք (EEC) ստեղծելու համար, որի նպատակն է արտահանման էներգետիկական երթուղիներ կառուցել շրջանցելով Ռուսաստանն ու Իրանը, ի չիք կդառնան Թուրքիայի հակասական քաղաքականության պատճառով: Առանց Թուրքիայի լոյալ վերաբերմունքի՝ անհիմաստ են դառնում ամերիկյան ռազմավարության նշյալ նախագծերը: CSIS-ի վերլուծաբանների կարծիքով, Թուրքիայի նոր կառավարությունն ստիպված է լուծել իր էներգետիկական հայեցակարգի ներդաշնակեցման դժվարին խնդիրը:

«Երկնագույն հոսք» նախագիծը Ռուսաստանի համար ոչ միայն կարելորագույն աշխարհատնտեսական ծրագիր է, այլև արտաքին գազի շուկաների, ինքնին գազափոխադրամիջոցային համակարգի փոխդասավորվածության արմատական փոփոխության հույս, եւ Արեւմտյան Ասիա ու Արեւելյան Միջերկրական ներթափանցում, ինչը կհանգեցնի ՌԴ-ի արտաքին քաղաքականության համար գազի գործոնի ուժեղացմանը որպես առանցքային գործոն: Այս նախագծի հարցում Ռուսաստանի կեցվածքը նույնպես երկակի է: Միաժամանակ անհրաժեշտ է եւ առաջ անցնել Իրանից վերոհիշյալ շուկաների յուրացման գործում, եւ թույլ չտալ Իրանի մուտքը Կենտրոնական ու Արեւմտյան Եվրոպա, ինչպես նաեւ տապալել ԱՄՆ-ի էներգետիկական ու քաղաքական համապարփակ ծրագրերը: Ընդ որում, «Գազպրոմի» հաշվարկն այն է, որ Թուրքիան ունի ոչ միայն մեծ ու հեռանկարային շուկա, այլև լուրջ վճարունակ գործընկեր է: Սակայն հատկապես այս գործոնն արդեն դարձավ առավել հարաբերական:

«Երկնագույն հոսք» նախագիծը ծրագրում է տեսանելի հեռանկարում ռուսաստանյան գազի արտահանումը Թուրքիա 16 մլրդ խոր/մ ծավալով, այն դեպքում, երբ 2002 թ. Եվրոպա արտահանվել է ընդհանուր առմամբ 129 մլրդ խոր/մ գազ: Այսինքն, Թուրքիան կդառնա ռուսաստանյան գազի առաջատար սպառողներից մեկը: Այդ գազամուղի կառուցման ժամանակ մեծ եւ հաջողված ջանքեր գործադրվեցին բավականին դժվարին ինժեներական, ֆինանսական եւ քաղաքական խնդիրներ լուծելու համար: Ռուսաստանը մրցունակ չէ նավթային ոլորտում Պարսից ծոցի երկրների հետ, ուստի ռուսաստանյան ղեկավարությունը տնտեսական եւ քաղաքական շեշտադրումն

անում է գազի բնագավառում: Համաշխարհային գազի պաշարների 32 տոկոսը Ռուսաստանում է, իսկ Իրանում այդ ցուցանիշը կազմում է 15, Կատարում 7, Սաուդյան Արաբիայում եւ Արաբական էմիրաթներում՝ 4-ական տոկոս: Իհարկե, ռուսաստանյան գազի առավել հուսալի եւ վճարունակ սպառողները Եվրոպական պետություններն են, հատկապես եթե հաշվի առնվի Մեծ Բրիտանիա գազ առաքելու նախագծի ձեւավորումը: Հեռանկարում ռուսաստանյան գազի կարելոր սպառող կարող է դառնալ ԱՄՆ-ը, որը լուծել է նավթամատակարարման խնդիրը, սակայն արդեն իսկ հայտնվել է իրեն գազով ապահովելու հիմնախնդրի առջեւ, քանի որ գազի ներմուծումն անհամեմատ դժվար է: ՌԴ-ի գազի մեծ սպառող կարող է լինել նաեւ ճապոնիան: Սակայն հատկապես Արեւմտյան Ասիան եւ Արեւելյան Միջերկրականը Ռուսաստանի համար առանձնահատուկ աշխարհատնտեսական գործընկեր է, քանի որ այդ շրջաններից են բխում իսլամական արմատականության եւ միջազգային ահաբեկչության իրական սպառնալիքներն ընդդեմ ՌԴ-ի: Այս դեպքում Թուրքիայի նկատմամբ Ռուսաստանը կունենա հզոր ազդեցության լծակ՝ հաշվի առնելով այդ երկրի հավակնությունները կենտրոնական Եվրասիայում: Բազմաթիվ նավթարտահանող երկրներ ձեռնտու են համարում սեփական նավթային պաշարները ներքին շուկայում փոխարինել ներմուծված գազով՝ դրանով իսկ ստանալով լրացուցիչ շահույթներ: Դա վերաբերում է ոչ միայն Ադրբեյջանին ու Ղազախստանին, այլև Պարսից ծոցի երկրներին:

«Երկնագույն հոսք» նախագծի վերաբերյալ Թուրքիայում առկա է երկու տեսակետ: Օրինակ, էներգետիկայի եւ բնական պաշարների նախարար Ջեկի Ջականի կարծիքով, «Գազպրոմի» եւ ENI-ի մատակարարած գազը կվերացնի էներգետիկայի «սուվը» այդ երկրում: Այժմ մանր ու միջին բազմաթիվ ձեռնարկություններ չեն կարող բավարարել իրենց գնորդների պահանջները, քանի որ որոշ շրջաններում էլեկտրաէներգիայի համար չափաբաժին է սահմանված: Այսօր արդեն կարելի է սպասել իսկական տնտեսական պայթյունի»: Իսլամամետ թուրքական «Ենի Սաֆակ» թերթը գրում է, որ «Երկնագույն հոսքը» կլինի նվազագույնը աններելի ռազմավարական եւ քաղաքական վրիպում»: Նախագծի հակառակորդները պնդում էին, որ պայմանագիրը զանգվածային կաշառակերության հետեւանք է, եւ ռուսաստանյան գազամատակարարումը կան պարզապես հարկավոր չէ Թուրքիային, կան չափազանց թանկ է մյուս առաջարկների համեմատ: Ստամբուլում լոնդոնյան հեղինակավոր «Էկոնոմիստ» շաբաթաթերթում Ամբերին Չամանը գրել է իր հողվածներից մեկում. «Երկնագույն հոսք»-ի շուրջ սկանդալը դուրս է եկել ներթուրքական քաղաքական գզվուտոցի սահմաններից եւ գտնվում է Կասպյան ավազանի բնական պաշարների շուրջ աշխարհաքաղաքական պայքարի կենտրոնում»: 2003 թ. ծրագրվում էր մատակարարել 2 մլրդ, իսկ 2004 թ.՝ 4 մլրդ խոր/մ գազ: Հետագայում ենթադրվում էր տարեկան ավելացնել 2 մլրդ խոր/մ գազ, մինչեւ 2010 թ. հասնելով նախագծով նախատեսված ծավալին: Ընդհանուր առմամբ, 3,3 մլրդ դոլար արժեքով նախագիծը իրագործվում էր համաձայն 1997 թ. ստորագրված ռուս-թուրքական միջկառավարական համաձայնագրի, եւ մի քանի տարի շարունակ գազի մենատիրոջ համար առաջնային ծրագրերից մեկն էր: Դա կառուցելու համար «Գազպրոմը» տրամադրեց 1,7 մլրդ դոլար:

Միաժամանակ, «Երկնագույն հոսք» նախագծի իրագործման հաջողությունը պայմանավորված է մեծ տնտեսական արդյունավետությամբ, ինչ-

չը հատկանշական է փաստորեն արտահանման համար նախատեսված ռուսաստանյան բոլոր էներգետիկական նախագծերին: Ուշագրավ է դոկտոր Ռոբերտ Քաթլերի կարծիքը, որն աշխատում է Կանադայի Կարլտոնի համալսարանի Եվրոպայի եւ Ռուսաստանի հետազոտությունների ինստիտուտում. «Երկնագույն հոսք»-ի անխուսափելի հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի արդյունաբերական ու գործարար շահերի վերազգային միավորմամբ, այլ ոչ թե Անկարայի ինչ-որ ռազմավարական ծրագրով: Գազամուղը կուժեղացնի Թուրքիայի կախումը Ռուսաստանի գազից... եւ այդ պատճառով ԱՄՆ-ը վերջին տարիներին բազմիցս հայտնել է իր դժգոհությունն Անկարայից: Սակայն այն պատկերացումները, թե Թուրքիան նոր ամերիկյան «ենթահեգեմոն» է տարածաշրջանում, միշտ եղել է ծայրաստիճան պարզունակություն» (MGI, թիվ 5, 2002):

Տարածաշրջանում գազի նախագծի հիմնախնդիրների հարցում ԱՄՆ-ը պետք է լուծի բավականաչափ դժվարին եւ հակասական խնդիր. խափանել Եվրոպայի ու Միջին Արեւելքի, նաեւ Պակիստանի ու Հնդկաստանի էներգետիկական կապվածությունը նոր ռուսաստանյան ու իրանական նախագծերին: Ռուսաստանյան գազահոսքի լուրջ այլընտրանքը կարող են լինել միայն իրանական կամ թուրքմենական գազամուղները՝ անցնելով Իրանի տարածքով: Աղբյուրական գազը, այսպես թե այնպես, կարող է ունենալ միայն տեղային, թեեւ այլընտրանքային նշանակություն: «Երկնագույն հոսք» նախագծի ճգնաժամային վիճակը Ռուսաստանին զրկում է այդ գազամուղով աղբյուրական գազը մատակարարելու հեռանկարից: Ս. Մաննը, օրինակ, հայտարարել է, որ աղբյուրական գազի փոխադրումը նշյալ խողովակաշարով անհնար է: Այսպիսով, էներգետիկ քաղաքականությունը եւս տարածաշրջանում երկակի է եւ հակասական բնույթ ունի:

Աշխատանքներն սկսելուց հետո «Երկնագույն հոսք» գազամուղը գործեց ընդամենը 3-4 ամիս եւ 2003 թ. սկզբից (մարտին) գազամատակարարումը դադարեցվեց տնտեսական պատճառներով: Տնտեսական ճգնաժամը մեծ հարված հասցրեց այս նախագծին եւ երկրորդական դերակատարում ունեցած քաղաքական գործընկերոջ անհուսալիությունը: Սակայն տարածաշրջանային նշանակության ճարտարագիտական նախագիծը կառուցված է եւ միեւնույնն է, պիտի գործարկվի, քանի որ Թուրքիան եւ ՌԴ-ն կրում են զգալի վնասներ: Կարելի է ենթադրել, որ այս նախագիծը կդառնա Թուրքիա, ՌԴ եւ ԱՄՆ կողմերի միջեւ սուր քաղաքական պայքարի առարկա:

Մեծաթիվ փորձագետների գնահատմամբ, Թուրքիան բացահայտորեն ցուցադրում է գազի ոլորտում տարանցիկ երկիր դառնալու իր ձգտումը: Դրանով է բացատրվում Թուրքիայի ցանկությունը նույնիսկ հեռավոր վայրերից (Նիգերիա) բնական եւ հեղուկ գազ մատակարարելու հարցում, ինչը հնարավորություն կընձեռի դառնալ առանցքային գազատարանցման երկիր: Օրինակ, 2002 թ. Թուրքիան ծրագրել էր ներմուծել ընդհանուր հաշվով 56 մլրդ խոր/մ գազի հումք, որը բավականաչափ գերազանցում է նրա ներքին պահանջարկը: «Երկնագույն հոսքի» հարցում ԱՄՆ-ի մերժողական կեցվածքը հսկայական վնաս է հասցնում Թուրքիայի աշխարհատնտեսական քաղաքականությանը եւ ինչ-որ չափով զրկում գազի, առհասարակ էներգակիրների համապարփակ տարանցման գաղափարը կենսագործելու հնարավորությունից: Նույնը վերաբերում է նաեւ Իրանից եւ Լիբիայից գազ ներ-

մուծելու խնդրում ԱՄՆ-ի դիրքորոշմանը, երկրներ, որոնց հանդեպ վերջինս կիրառում է պատժամիջոցներ:

Չուտ քաղաքական խնդիրների հետ կա նաեւ Կովկասյան-Կասպյան ավազանում ԱՄՆ-ի աշխարհատնտեսական ռազմավարության այլ տարբերակ: Հնարավոր է, վերջին տարիներին փոփոխություն է եղել արեւմտյան հանրության եւ ԱՄՆ-ի աշխարհատնտեսական շահերում, նաեւ Արեւմուտքի առաջատար արդյունաբերական երկրներին ավելի սկսել են հետաքրքրել ոչ թե էներգետիկական շուկայի տնտեսական չափորոշիչները եւ իրենց ընկերությունների ֆինանսական շահերը, այլ էներգաապահովման կայունությունն ու հուսալիությունը: Այսինքն, առաջնային դառնում են էներգետիկական անվտանգության հարցերը, ընդ որում, բավականին դրամատիրական, նույնիսկ «աշխարհակործան» համատեքստում: ԱՄՆ էներգետիկայի նախարարության տեղեկություններով, 2003 թ. բնական գազի պահուստները վերջին ամիսներին հասել են ճգնաժամային նվազագույն մակարդակի եւ կարող են ավելի նվազել այն քանակից, որն անհրաժեշտ է ամերիկյան շուկայի պահանջները բավարարելու համար: Ստեղծված իրավիճակի առնչությամբ ԱՄՆ էներգետիկայի նախարար Սպենսեր Աբրահամը գումարել է Նավթի ազգային խորհրդի արտակարգ նիստ, որում ներկայացրել է տվյալներ երկրի գազի պահուստների վիճակի մասին: ԱՄՆ-ում բնական գազի գինը հատել է 15 տոկոս սահմանագիծը եւ շարունակում է աճել: Այժմ բնական գազի պաշարներն ԱՄՆ-ում նախորդ տարվա համեմատ նվազել են 17 տոկոսով: Շուկայում գազի պակասը հետեւանք է ԱՄՆ-ում գազի արդյունահանման փոքր քանակի եւ Կանադայից անբավարար մատակարարման դեպքում էլեկտրակայանների ու ձեռնարկությունների կողմից մշտապես աճող պահանջարկի: Հնարավոր է, ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան կովկասյան-կասպյան, նաեւ ռուսաստանյան գազը դիտում են որպես ռազմավարական պահուստներ իրենց կարիքների համար եւ չեն ցանկանում այդ պաշարներից մաս հանել ոչ իրենց հակառակորդներին (օրինակ Չինաստանին), եւ ոչ ռազմավարական գործընկերներին, տվյալ դեպքում Թուրքիային, (www.mineral.ru):

Իսրայելական գործոն: Արեւելք-Արեւմուտք էներգետիկական միջանցքը ունի մի շարք նպատակներ եւ խնդիրներ: Նպատակներից մեկը (ամեն դեպքում՝ աշխարհատնտեսական նախագծերի եւ քաղաքական իմաստավորումների որոշակի փուլում) Թուրքիայի եւ Իսրայելի անկախության ապահովումն է արաբական եւ իրանյան էներգակիրներից: Վրաց նավթային պետական ընկերության նախագահ Գեորգի Չանտուրիան մի պատճառ է հրապարակել, որի հետեւանքով ԱՄՆ-ը աջակցում է Բաքու-Ջեյհան նախագիծը: Ըստ նրա, դա հնարավորություն կտա Իսրայելին նավթ վերցնել Ջեյհանից: Թուրքիան միակ միջինարեւելյան պետությունն է, որն Իսրայելի հետ լավ հարաբերություններ ունի: Հատկապես այս գործոնը վճռական դեր ունեցավ Ռուսաստանում իսլամամետ լոբբիստական խմբերի կողմից (առաջին հերթին ի դեմս խոշոր նավթային ընկերությունների ու ներդրումային դրամատների) Ռուսաստանն այդ նախագծին կապելուն ուղղված ջանքերի գործադրման համար, ինչը պետք է հանգեցներ տվյալ երթուղով ռուսաստանյան նավթի փոխադրմանը: Այդ ջանքերում մասնակցություն ունեցավ «Բրիթիշ Փեթրոլիումը», որը Ռուսաստանին նկատում է իբրեւ այդ եւ մյուս նախագծերի անվտանգության երաշխավոր եւ որպես համապարփակ գործընկեր: Որոշ մտորումներից ու գնահատումներից հետո ՌԴ քաղաքական դե-

կավարությունը հասկացավ, որ դրանով իսկ Ռուսաստանը վերածվում է ամերիկյան համաշխարհային նախագծի ենթակա գործընկեր եւ հրաժարվեց որեւէ մասնակցությունից: «Լուկոյլ» ընկերությունը ՌԴ աշխարհատնտեսական կարեւոր գործիքներից մեկը, իր փայաբաժինը վաճառեց, եւ դրանով Ռուսաստանը հրաժարվեց պարտավորվածություններից: Դա գործնականում նրան ազատություն տվեց իրագործելու այլընտրանքային նախագծեր:

Միաժամանակ, եթե Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը կառուցվի, ապա ենթադրվող նավթահոսքի մինչեւ 50 տոկոսը՝ 25 մլն տոննա, կօգտագործի Իսրայելը, որի պահանջարկը 9 մլն տոննա նավթ է, իսկ Թուրքիայի պահանջարկը 16 մլն տոննա է: Այս նավթամուղը Իսրայելի համար շատ ավելի կարեւոր նշանակություն ունի, քան Թուրքիայի համար: Խայֆա նավահանգստից 300 միլ հեռու գտնվող վայրում «նոր մեծ» նավթի հայտնվելը կարեւոր է ոչ միայն անվտանգության, այլեւ այդ երկրի դժվարին տնտեսական վիճակը բարելավելու համար: Միաժամանակ, Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի նախատեսվածությունը Իսրայելի պահանջների համար կհանգեցնի այդ խողովակաշարի անվտանգության աստիճանի նվազեցմանը, նկատի առնելով արաբական եւ մահմեդական արմատականների հնարավոր գործողությունները: Ընդ որում, Թուրքիան կդիտվի որպես Իսրայելի աշխարհատնտեսական գործընկեր: Այս հանգամանքները, ըստ երեւույթին, ի հայտ կգան ապագայում: Դա իսրայելական գործունը բնութագրում է որպես Թուրքիայի էներգետիկ շահերի համար բացասական ազդեցություն ունեցող երեւույթ:

Հունական գործոն: Արեւելք-Արեւմուտք էներգետիկական միջամցքը եւ հատկապես նավթի բաղադրատարրը մեծապես կիմաստավորվի, եթե տվյալ միջազգային նախագծում մասնակցություն բերի Հունաստանը իբրեւ էներգակիրների սպառող եւ տարանցիկ երկիր: Վերլուծական ուսումնասիրություններում եւ հրապարակումներում Հունաստանը փաստորեն չի հիշատակվում, բայց անկասկած ԱՄՆ-ի ծրագրերում մտադրություն կա էներգետիկական գործոնն օգտագործել թուրք-հունական հարաբերությունները կարգավորելու համար: Թուրքիան նույնպես բավականին շահագրգռված է Հունաստանի հետ համագործակցությամբ իբրեւ տարանցիկ երկրի: Ուշագրավ է, որ այս խնդիրը նշել է կասպյան էներգակիրների հարցերով ավագ խորհրդակցանքը՝ ելույթ ունենալով կասպյան տարածաշրջանի էներգետիկական հետազոտությունների խնդիրներով Քեմբրիջի ասոցիացիայի խորհրդաժողովում (19.06.2001). «Ձեր ուշադրությունն եմ հրավիրում նախորդ ամսին «ԱՄՆ ազգային էներգետիկական քաղաքականություն» հրապարակված փաստաթղթին: Կասպյան էներգակիրների վերաբերյալ բաժնում լիովին հաստատվում է ԱՄՆ-ի այն համոզմունքը, որ այդ նախագծերը կարեւոր են, իրական եւ իրագործման ավարտի շեմին են: Ձեկուցագրում բացահայտ հայտարարություններ կան ԵՏԿ աջակցելու Ղազախստանից արտահանումը ԵՏԿ եւ «Շահ Դենիզ»-ի միջոցով իրագործելու մասին: Ավելին, «Ազգային էներգետիկական քաղաքականություն» փաստաթուղթը թելադրում է (մեջբերում են) «Նախագահին հանձնարարել պետքարտուղարին Հունաստանին եւ Թուրքիային միավորել իրենց գազանցման համակարգերը՝ հնարավորություն տալով եվրոպական սպառողներին բազմազանություն մտցնել իրենց գազամատակարարումներում կասպյան գազը ստանալու ճանապարհով»: Այս էներգետիկական վերլուծությունը վարչակազմի համար ղեկավարել է փոխնախագահ Դ. Չեյնին: «Նոր պաշտոն ստանձնելու ժամա-

նակ ես հանդիպել եմ փոխնախագահի հետ եւ նա խնդրել է ինձ ձեզ փոխանցել Կասպյան էներգետիկայի հարցերով իր անձնական նախանձախնդրության ու անձնական աջակցության մասին»: <http://usinfo.state.gov>

Անկարան արդեն խորհրդակցություններ է սկսել Հունաստանի հետ ծրագրվող գազամուղը Ադրբեջանից (Բաքու-Թբիլիսի-երզրում) մինչեւ Եվրամիության տարածք հասցնելու շուրջ: Սակայն Հունաստանը ձեռնարկում է ռուսաստանյան գազը բալկանյան երկրների՝ Բուլղարիայի, Մակեդոնիայի եւ մյուսների տարածքով ներմուծման կազմակերպումը: Հունաստանը չի կարող հուսալ, թե Թուրքիայում կլինեն վերարտահանման համար բավականաչափ գազի պաշարներ:

Առավելագույնը, ինչի վրա կարող են հույս դնել հույները Թուրքիայից այլընտրանքային գազի ներմուծումն է, իսկ հազիվ թե այդ պաշարները հնարավոր լինի տարանցել եվրոպական պետություններ: Սակայն էներգետիկայի նման կարեւոր ոլորտում իրեն կախման մեջ դնել Թուրքիայից՝ Հունաստանը չի համաձայնի: Չնայած հույն-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման որոշ հաջողություններին, այդ հարաբերություններում հիմնախնդիրների համալիրը բավականին մեծ է եւ տարաբնույթ: Նույնիսկ, եթե ենթադրենք, որ Հունաստանն ու Թուրքիան կարող են համաձայնության գալ իրենց անմիջական հիմնահարցերի շուրջ, ապա կմնա Կիպրոսի խնդիրը: Հետեւաբար, հույն-թուրքական հարաբերությունները եւս սահմանափակում են Թուրքիայի հուսալիությունը որպես առաջատար գործընկեր՝ համաշխարհային էներգետիկական նախագծի շրջանակներում:

Քրդական գործոն: Ամերիկյան եւ բրիտանական փորձագետները, նաեւ «Contril risk» ձեռնարկության նմանները կարծում են, որ իրենք միանգամայն ճիշտ եւ հավասարակշռված կերպով ճշտել են քրդական քաղաքական եւ ռազմական կազմակերպությունների կողմից Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի եւ առհասարակ էներգահաղորդակցությունների նկատմամբ դիսկի չափը: Ըստ նրանց, իհարկե ռիսկ կա, սակայն ոչ այնչափ մեծ, որ դիտարկվեն իբրեւ սահմանափակիչներ: Սակայն քրդական գործոնն այնքան բազմակողմանի եւ անկանխատեսելի է, որ բոլորովին անհնաստ է որեւէ կանխատեսում անելը: Քրդական կազմակերպությունները հանդես են գալիս եվրոպայի եւ ԱՄՆ-ի 64 ոչ կառավարական կազմակերպությունների հետ համատեղ բողոքելով տվյալ նավթամուղի կառուցման հիմնախնդրի առնչությամբ: Քրդերի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի ներկայացուցիչ Քերիմ Յըլդիզ (Kerim Yildiz), որն այդ հասարակական արշավի մասնակիցն է, կարծում է, որ «այդ նավթամուղը ռազմականացնում է շրջանը իր երթուղու՝ Կասպից ծովից մինչեւ Միջերկրական տարածքում, եւ կսպառնա Քուրդիստանում հաստատված փխրուն հրադադարին»: (Բաքու, 03.08.2002 Medua-Press) ընդհանուր առմամբ քրդական գործոնը համարվում է Թուրքիայի՝ իբրեւ քաղաքական գործընկերոջ իրական հուսալիության առավելապես լուրջ գործոն: Հատկապես քրդական գործոնը եղավ հիմնական գործոններից մեկը Իրաքի հարցում Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի հարաբերություններում:

Սեւծովյան նեղուցներ: Սեւծովյան նեղուցները դարձել են Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության կարեւոր գործոններից մեկը: Գործնականում ոչ միայն Ռուսաստանը, այլեւ ամբողջ Եվրասիան ինչ-որ իմաստով հայտնվեց Սեւծովյան ավազանը վերահսկող Թուրքիայի վերահսկողության ներքո: Փաստորեն, Թուրքիան ստեղծեց Սեւ ծովում ռազմածովային ուժերի

հավասարակշռություն՝ մի քանի ոլորտներում գերազանցելով Ռուսաստանին: Թուրքիայի արտագործնախարար Իսմայիլ Ջեմը, Կիելում կայացած մամլո ասուլիսում մեկնաբանելով ուկրաինական գազափոխադրամիջոցային համակարգի շահագործման համար կոնսորցիում ստեղծելու մասին Սանկտ Պետերբուրգում ստորագրված համաձայնագիրը. «Թուրքիան մեծապես շահագրգիռ է ուկրաինական նավթա-գազափոխադրամիջոցային համակարգի օգտագործմամբ, քանի որ Թուրքիան ակտիվորեն մասնակցում է մի շարք նավթա-գազային հանքավայրերի մշակման եւ էներգակիրների փոխադրման աշխատանքներին, սակայն սահմանափակ հնարավորություններ ունի էներգակիրները Բոսֆորի եւ Դարդանելի նեղուցներով փոխադրելու գործում»: Նա նշեց, որ Թուրքիան շահագրգիռ է Միջին Ասիայում եւ Կովկասում նավթի ու գազի հանքավայրերը մշակելու եւ այդ շրջաններից էներգակիրները փոխադրելու հարցում: Ընդ որում, Ջեմը ընդգծեց, որ Թուրքիան հիմնական ուշադրություն է դարձնում Բաքու-Ջեյհան նավթամուղին:

Մեկնաբանելով Թուրքիայի էներգետիկական քաղաքականությունը, նախարարը նշել է. «Մենք թույլ չենք տա Բոսֆորն ու Դարդանելը վերածել նավթամուղի», նկատելով, թե այդ նեղուցներով էներգակիրների փոխադրումը կարող է շատ վատ հետեւանքներ ունենալ երկրի բնակչության եւ բնապահպանության համար: Ուստի Թուրքիան շահագրգռված է նավթի եւ գազի փոխադրումը կազմակերպել այլ ուղիներով, մասնավորապես ուկրաինական նավթամուղիներով: Սակայն Իսմայիլ Ջեմի այս հայտարարությունը ընդհանուր ոչինչ չունի Թուրքիան առանցքային էներգատարանցիկ երկիր դարձնելու թուրքական քաղաքական դեկավարության իրական նպատակների հետ: Թուրքիան մեծ հույսեր է կապում ռուս-ուկրաինական հակամարտության շարունակության հետ Դրիմի, սեւծովյան նավատորմի ռազմակայանների, ռուսալեզու բնակչության եւ էներգակիրների փոխադրումների հիմնախնդիրների շուրջ: Ուկրաինան բավականաչափ երկար ժամանակ խոչընդոտեց ռուսաստանյան գազի եւ նավթի փոխադրումը Եվրոպա: Որպես աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ՎՈՒՈԱՄ չկայացած դաշինքի անդամ Ուկրաինան փաստորեն մոտենում էր Թուրքիայի ռազմավարական դաշնակից դառնալու ուղեգծին: Վերջերս միայն ԱՄՆ-ի քաղաքական ծրագրավորողների շրջանում գաղափար ծնվեց Թուրքիան, Սերբիան եւ Ուկրաինան միավորող ռազմաքաղաքական դաշինք ստեղծելու մասին, որին հույս կար հետագայում ներգրավել Բուլղարիային, Ռումինիային եւ Մոլդովային: Սակայն Ուկրաինան բավականին մեծ երկիր է եւ ունի զգալի տնտեսական մեծ ներուժ ու հավակնություններ, որպեսզի մասնակցի տարածաշրջանային, ըստ էության, տեղային դաշինքում եւ շարունակում է ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու իր մտադրության կենսագործումը:

Ուկրաինան աստիճանաբար դառնում է Ռուսաստանի գործընկերը եւ, հնարավոր է, որ առաջիկայում նաեւ դառնա Ղազախստանի ու Թուրքմենստանի գործընկերը նավթի ու գազի փոխադրման գործում: Ուստի, մի կողմից Թուրքիան աշխուժորեն խաղարկում է Սեւծովյան նեղուցների խաղաքարը աշխարհաքաղաքական խաղում, մյուս կողմից, սակայն, նեղուցների գործունը Ռուսաստանի, Ղազախստանի, Ուկրաինայի եւ Արեւելյան Եվրոպայի մյուս պետությունների համագործակցությամբ բավականաչափ համոզիչ չի դառնում:

Բոսֆորով (31 կմ երկարությամբ եւ 600-1500 մ լայնությամբ նեղուց է՝

Սեւ եւ Մարմարա ծովերը միացնող) եւ Դարդանելով (60 կմ երկարությամբ եւ 1,3-7 կմ լայնությամբ Մարմարա եւ Էգեյան ծովերը միացնող նեղուց է) փոխադրվում են 3 անգամ ավելի բեռներ, քան Սուեզի եւ չորս անգամ ավելի, քան Պանամայի ջրանցքներով: Այս նեղուցներով կատարվում է բեռնափոխադրում Սեւծովյան ավազանի երկրներ՝ Բուլղարիա, Ռումինիա, Ուկրաինա, Ռուսաստան, Վրաստան: Տարեկան նեղուցներով անցնում է մինչեւ 50 հազար առետրանավ, օրական 15 նավթատար, որոնցից երկուսը՝ սուպերտանկերներ: Բացի այդ, օրական Ստամբուլի հանդիպակաց ափերի միջեւ լինում է 2-2,5 հազար բեռնանավերի ուղեբեռներ, ինչը զգալիորեն մեծացնում է նեղուցում բախումների վտանգը: Տնտեսական եւ աշխարհաքաղաքական տեսակետներից նավթն ամենակարեւոր փոխադրաբեռն է, իսկ նավթատար նավերը շրջակա միջավայրի աղտոտման սպառնալիքի հիմնական գործոնը: 1994 թ. մարտին կիպրոսյան «Nasja» նավթատարը Բոսֆորում բախվեց այլ մեկ նավի հետ: Արդյունքում զոհվեց 29 նավաստի եւ ջուրը թափվեց 20 հազար տոննա հում նավթ՝ դառնալով բնապահպանական աղետի պատճառ: 1994 թ. Թուրքիայի կառավարությունը միակողմանի որոշում ընդունեց Մոնտրեի 1936 թ. ստորագրված պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու մասին, որով ազատ նավագնացության կարգ էր սահմանված: Գործեցին նավագնացության մասին նոր կանոններ, սակայն տեխնիկական, կազմակերպական եւ ֆինանսական բնույթի պատճառներով ու քաղաքական նպատակահարմարությունից ելնելով, այդ կանոններն ամբողջովին չեն գործում:

Նեղուցներով անցնող բեռների 25 տոկոսը ռուսաստանյան են. Նովոռոսիյսկի նավահանգստից ելնում են եվրոպական երկրների համար նախատեսված նավթատարներ՝ բեռնված ռուսաստանյան, մասամբ աղբբեջանական ու դազախական նավթով: Ներկայումս նեղուցներով փոխադրվող նավթի ծավալը կազմում է մոտ 80 մլն տոննա:

Սակայն շուտով գործարկվելիք Թենգիզ-Նովոռոսիյսկ նավթամուղով հոսող նավթի ծավալը կկազմի նախ 28, ապա 67 մլն տոննա (140-160 հազար բարել օրական): (10 դեկտեմբերի, 11sole 24 ore. «Ռուսաստանյան նավթը կանցնի նեղուցներով» (Պիեռո Սինատի), www.inosmi.ru):

Այսպիսով, 1936 թ. Մոնտրեի պայմանագրի միակողմանի փոփոխությունը լուրջ քաղաքական քայլ է, որը կասկածի է ենթարկում միջազգային հարաբերությունների ողջ համակարգը սեւծովյան ավազանում, որտեղ կան Եվրոպայի շուրջ 12-15 պետություններ:

Ղազախստանն իր անհամաձայնությունը հայտնեց նավթափոխադրման սահմանափակումների վերաբերյալ: Աստանայում կայացած մամլո ասուլիսում արտագործնախարար Երլան Իդրիսովն ասաց. «Չարցադրումը այսկերպ չի արվում: Ղազախստանը համաձայն է, որ Բոսֆորի նեղուցով նավթափոխադրման անվտանգության պահպանման միջոցներ պիտի կիրառվեն, սակայն ոչ տնտեսական նկատառումներով սահմանափակումներ չպետք է լինեն: ՄԱԿ-ը հստակ բանաձեւ է ընդունել ընդդեմ Թուրքիայի կողմից Ղազախստանյան նավթի տարանցման խտրական քաղաքականության (18 հոկտեմբերի, Rus Energy): Վերջին երկու տարիներին Թուրքիան աշխուժորեն ընդդիմանում է իր սեւծովյան նեղուցներով Բոսֆորով ու Դարդանելով Ղազախստանյան նավթով բեռնված նավերի շարժին: Ղազախստանը դեպի ծով ելք չունի, եւ թուրքական կողմը օգտվելով դրանից առաջարկում էր նորանոր պայմաններ: ՄԱԿ-ը խոստացել է աջակցել Ղազախստանին

Թուրքիայի հետ ունեցած նրա վեճում դեռևս մեկ տարի առաջ, սակայն համապատասխան բանաձեւն ընդունվեց մեծ ուշադրությամբ: Հնարավոր է փաստաթղթի ընդունումը կապված էր հաջորդ տարի ՄԱԿ-ի զագաթնաժողովն իր հաշվին անցկացնելու Ղազախստանի համաձայնության հետ, որը նվիրված կլինի նավթափոխադրության հարցերին» (www.centran.ru):

Ղազախստանի արտգործնախարար Ե. Իդրիսովի կարծիքով, Թուրքիան չափազանցում է նեղուցների բնապահպանական վտանգը՝ կապված «Թենգիզ» հանքավայրից նավթի արտահանման հետ: Թուրքիայի կառավարությունը անհանգստություն հայտնեց այն նավթամուղային համակարգի շահագրգռմամբ, որով Ղազախստանի նավթը կմղվեր մինչև Եվրոպայի և Բոսֆոր-Ղարդանեյի կաղնիքով կփոխադրվեր Եվրոպա, դրանով իսկ նավթի երթևեկը նեղուցներում ավելացնելով եռակի անգամ: Մինչդեռ, Ղազախստանն ունի մեծ տարանցիկ ներուժ, որը մոտակա 10 տարիներին գնահատվում է 1-1,5 մլրդ դոլարի չափով: Ղազախստանի համար առաջնային է Եվրասիական միջանցքը, որն անցնում է Չինաստան-Ղազախստան-Ռուսաստան երթուղով դեպի Բելառուս և Լեհաստան: Այդ միջանցքի կարիքն ունեն գործնականում Արևելյան, Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրները, քանի որ շահեր ունեն չինական շուկայում: (www.centran.ru): Փաստորեն, Թուրքիան հայտարարելով Եվրոպայի թուրքալեզու պետությունների հետ հարաբերությունների զարգացման գերակայելի մտադրության մասին, կասկածի է ենթարկում Ղազախստանի՝ առաջատար նավթարդյունահանող երկրի շահերը՝ գործնականում անտեսելով դրանք:

ԳԼՈՒԽ 2.

ԹՈՒՐԷԻԱՅԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐԸ ԵՎ ԱՄՆ-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

2.1. ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ

ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի միջև սերտ և «փոխադարձորեն հավատարիմ» ռազմավարական համագործակցության պայմաններում 1990-ականների երկրորդ կեսին նկատվեցին ապագա երկարաժամկետ հակամարտության նախանշանները: Իգոր Մուրադյանի «ԱՄՆ քաղաքականությունը և Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի անվտանգության հիմնախնդիրները» (Երևան, 2002) գրքում նշված է. «Փորձառու և իրազեկ փորձագետների ու վերլուծաբանների համար միանգամայն ակնհայտ է, որ ԱՄՆ-ը պատրանքներ չունի Հարավային Կովկասում եվրոպացիների, հետեւաբար ՆԱՏՕ-ի ռազմական ներկայությունը հնարավոր լինելու վերաբերյալ: ԱՄՆ-ը Հարավային Կովկասում ռազմական մասնակցություն ցուցաբերող գործընկերոջ է համարում միայն Թուրքիային: Բայց եվրոպացիները ռազմական կամ խաղաղասիրական որեւէ գործողությունների չեն մասնակցի Թուրքիայի հետ համատեղ հիմնալիորեն հասկանալով Թուրքիայի հատուկ ռազմավարական շահախնդրությունը տարածաշրջանում և հաշվի առնելով վերջին ներքաղաքական իրադարձություններն ու գործընթացները այդ երկրում: Առայժմ առավելագույնը, ինչ կարողացել են անել ամերիկացիները Թուրքիայի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Իսրայելի որոշակի օգնությունն ու համագործակցությունն է Վրաստանի հետ:

Նաեւ Ամերիկայում Թուրքիայի հետ երկկողմ համագործակցությունը ռազմական ոլորտում ամերիկացիներին պատկերվում է խոցելի ու անկանխատեսելի, եթե Եվրոպան մասնակցություն չունենա: Ամերիկացիներն ավելի ու ավելի քիչ վստահում Թուրքիային և, մտահոգվելով ներքին քաղաքականության ասպարեզում իսլամական միտումների խորացմամբ, փորձում են իբրեւ հակակշիռ՝ աշխուժացնել միասնական թուրքական ազգայնականությունը, ինչը ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը Թուրքիայի նկատմամբ դարձնում է բավականաչափ հակասական:

ԱՄՆ-Թուրքիա հիմնախնդիրները խորանում են և պահանջում որոշ նախագծերի, հայացքների ու համադրությունների (դոկտրինա) վերանայում: Ղա առնչվում է որոշ գործոնների «պահեստավորման» անհրաժեշտությանը, որոնք կարող են շուրջ 20-25 տարի անց հակադրել Թուրքիային: Այս ժամկետը նշում են ոչ միայն համապարփակ համադրությունների հեղինակները, այլև շատ քաղաքագետներ ու «Մեծ Միջին Արևելքի» տարածաշրջանային հարցերով վերլուծաբաններ: Վերջիններս չունեն համադրությունների քարոզչության գործառույթներ, այլ զբաղվում են կառավարությունների ու խոշոր ընկերությունների համար «սեւ» աշխատանքով: Նրանց կարծիքով, 20-25 տարի անց ԱՄՆ-ը կունենա շատ լուրջ հիմնախնդիրներ, քանի որ Թուրքիան այնքան կհզորանա, որ կկարողանա միանգամայն ինքնուրույն կայսերակա-

լական քաղաքականություն վարել Եվրոպայում ինչպես Ռուսաստանի դեմ, այնպես էլ առանձնապես ուշադրության չառնելով ԱՄՆ-ի շահերը: Նրանց կարծիքով, Թուրքիան հասկանալով Արեւմուտքի հետ տեխնոլոգիական ու լոռտում մրցակցության անհնարինությունը, նույնիսկ 20-25 տարի անց կառաջադրի հսկայածավալ Եվրասիական տարածքում՝ Կասպիական ավազանում, Դազախստանում, Միջին Ասիայում, Սիբիրի մի հատվածում եւ Արեւմտյան Չինաստանում հանքային հանածոների վերահսկողությունն իրագործելու նպատակը: ԱՄՆ-ը Թուրքիային կարող է հակադրել աշխարհաքաղաքական գործոնի նշանակություն ունեցող Իրանը եւ Հայաստանը, հնարավոր է՝ որոշ արաբական երկրներ: Ամերիկյան վերլուծական «Stratfor» ծառայության հետազոտողները կարծում են, որ ԱՄՆ-ը կանխելով Թուրքիայի հետ ահագնացող հիմնախնդիրները, կծգտի մշտական լարվածություն պահպանել Ռուսաստան-Թուրքիա-Իրան եռանկյունու կողմերի միջեւ իբրեւ տվյալ երկրների եւ տարածաշրջանի նկատմամբ վերահսկողության կարելու միջոց:

Եվրոպացիները, նախ եւ առաջ Գերմանիան, որը Եվրասիան դիտարկում է որպես հուճքի այլընտրանքային աղբյուր, ամենեւին ոգեւորված չեն այդ տարածքում Թուրքիայի դերակատարությամբ: Գերմանիայի տեսակետից Թուրքիան ոչ միայն «ավելորդ» գործընկեր է իր արեւելյան քաղաքականության մեջ, այլեւ նշյալ հուճքի եւ վառելիքի աղբյուրների օգտագործման մրցակից: Եվրասիայում առավել ընդունելի, արդյունավետ ու բնական գործընկերը Գերմանիայի համար Ռուսաստանն է, որն ունի հուճքային պաշարների արտահանման գործող ենթակառուցվածքներ: Դրանով է բացատրվում Գերմանիայի ձգտումը Ռուսաստանում փոխադրամիջոցների հաղորդակցությունների ենթակառուցվածքները զարգացնելու նպատակով ներդրումներ կատարելը, որը վերաբերում է նաեւ ՏԱՄԻՍ Եվրոպական ծրագրին:

Ամերիկա-թուրքական հարաբերությունները, կրելով բավականին հակասական բնույթ, բովանդակում են փոխբացառող միտումներ եւ դրանով իսկ հետաքրքիր են Միջին Արեւելքում եւ Կենտրոնական Եվրոպայում ԱՄՆ քաղաքականության քննարկման դեպքում: Այսօր ԱՄՆ-ի վարչակազմում ձեւավորվել է առանձնահատուկ ղեկավար կազմ: Ջորջ Բուշի վարչակազմը ամերիկյան իսթեբլիշմենթի համատեքստում լուսանցքային է (մարզինալ), ինչը ճշմարիտ է նաեւ Հանրապետական կուսակցության, վերջինիս աջ թեւի եւ նույնիսկ աշխատակազմի վերաբերմամբ: ԱՄՆ-ում Բուշի թիմի անդամներին ընդունված է անվանել նորպահպանողականներ, թեեւ վերջիններս այն քաղաքական գործիչներն են, որոնք ունեն որոշակի գաղափարներ ու գաղափարախոսություն, եւ կարծում են, որ գաղափարները մեծ նշանակություն ունեն արտաքին եւ առհասարակ քաղաքականության ասպարեզում:

Նորպահպանողականներն արտահայտում են ամերիկյան անվտանգության, նորագայնականության եւ քրիստոնեական արմատականության որոշ գաղափարներ: Նրանք հիմք են ընդունում ԱՄՆ-ի հարավային նահանգների գաղափարախոսական եւ քաղաքական ավանդույթները արմատներ ունենալով Համադաշնայինների պատմության մեջ: Քրիստոնեական արմատականությանը հարող ամերիկյան համայնքներն են բապտիստական, մեթոդիստական եւ այլ բողոքական եկեղեցիները, ինչպես եւ ԱՄՆ-ի բնակչության շուրջ մեկ քառորդը: Վերջիններիս թվին է պատկանում նաեւ Բուշի ընտանիքը: Նորպահպանողականները բավականաչափ ուժեղ չեն արդի ամերիկյան քաղաքականությունում, որտեղ նկատելի է կեղծ-ծախական գաղափարներն օգտագործող ազատական գաղափարների դիրքերի

հզորացումը: Այդ գաղափարները ներկայացված են Դեմոկրատական կուսակցության քաղաքականությամբ, թեեւ տվյալ կուսակցության ոչ բոլոր խմբավորումները, նաեւ Կոնգրեսում, համակարծիք են ազատական եւ ծախ գաղափարների վերաբերյալ: Դեմոկրատական կուսակցության մեջ կան բավականաչափ պահպանողական քաղաքական գործիչներ: Այնուամենայնիվ, այդ կուսակցությունն ԱՄՆ-ում առաջարկում է առավել գաղափարականացված քաղաքականություն վարել: Ներքին քաղաքականության ոլորտում դեմոկրատները կողմ են ընկերային վերափոխումների զարգացմանը եւ ընկերային պետության կայացմանը: Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում դեմոկրատները կողմնակից են տարբեր առիթներով ու պատրվակներով պետությունների ու տարածաշրջանների գործերին ԱՄՆ-ի համապարփակ միջամտությանը՝ օգտագործելով մարդու իրավունքների եւ ազատությունների սկզբունքների պաշտպանությունը անկախ քաղաքակրթություններից, ավանդույթներից եւ կոնկրետ հանրույթներից:

Ինչպես Հանրապետական, այնպես էլ Դեմոկրատական կուսակցություններում ուժեղ է «իրական քաղաքականության» կողմնակիցների թիվը, որոնք ժխտում են որեւէ սկզբունք քաղաքականության մեջ, նաեւ գաղափարախոսություն, պաշտպանելով ԱՄՆ-ի եւ նրա քաղաքացիների շահերի պաշտպանության գերակայությունները անկախ ընդունված միջազգային կարգերից ու կանոններից: «Իրական քաղաքականության» կողմնակիցները փորձում են Ջ. Բուշի վարչակազմին պարտադրել իրենց համադրույթն ու հայացքները հատկապես արտաքին քաղաքականության ասպարեզում: Գործնական քաղաքականության մեջ Ջ. Բուշի վարչակազմը ավելի ու ավելի է հակվում «իրական քաղաքականության» սկզբունքների կողմը, թեեւ «նորպահպանողականներ» բառեզրը ավելի հարմար է Բուշին ու նրա քաղաքական շրջապատին:

Թեեւ ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը այնպիսի պետությունների նկատմամբ, որպիսիք են Իսրայելը եւ Թուրքիան, բավականին հակասական է թվում նորպահպանողականների սկզբունքների՝ հատկապես քրիստոնեական (բողոքական) արմատականության տեսանկյունից, սակայն միանգամայն հասկանալի է «իրական քաղաքականության» սկզբունքների առումով: Ընդհանուր առմամբ ԱՄՆ-ում նորպահպանողական շարժումը տրամադրված է ոչ միայն պարզապես իսլամական արմատականության, այլեւ մահմեդականների դեմ որպես այդպիսիք: Ինքնին նորպահպանողականները հակասեմական հայացքներ ունեն: Սակայն քրիստոնեական արմատականության շրջանում կան իսրայելամետ տրամադրություններ, քանի որ բավականաչափ բողոքական կրոնական համայնքներ ու եկեղեցական կազմակերպություններ կարծում են, որ Իսրայելի ստեղծումը նպաստում է Մեսիայի երկրորդ գալուստին, իսկ հուդայականները արտահայտում են Հին կտակարանի գաղափարները եւ միաստվածության ներկայացուցիչներն են: Հատկապես երեք գաղափարաքաղաքական հոսանքները նորպահպանողականության, «իրական քաղաքականության» եւ քրիստոնեական արմատականության ուղղություններն ընդհանուր առմամբ արտահայտում են ամերիկյան ավանդականության (տրադիցիոնիզմ) եւ նորպահպանողականության գաղափարները, որոնց հիմքի վրա ձեւավորվում է Ջ. Բուշի ղեկավարած լուսանցքային վարչակազմը:

Կարծիք կա, որ այս խումբը ձեւավորվել է Ռ. Ռեյգանի նախագահության շրջանում, ինչն անկասկած հիմքեր ունի: Սակայն Ռ. Ռեյգանը «դասական» ամերիկյան հանրապետականության արտահայտիչներից էր եւ հեն-

վում էր առավել լայն քաղաքական ու հասարակական խմբերի ու բնակչության խավերի վրա: Ռեյզանը ժողովրդականություն էր վայելում նույնիսկ Դեմոկրատական կուսակցության ավանդականների շրջանում: Ռ. Ռեյզանի վարչակազմը չէր ձգտում աշխուժացնել ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը, բայց նպատակադրվել էր կործանել ԽՍՀՄ-ը եւ խորհրդային համակարգը: Նրան եւ իր վարչակազմին չէին հետաքրքրում որոշ բռնապետական երկրներում մարդու իրավունքների եւ ներքին հիմնախնդիրները, եթե չէին սպառնում ԱՄՆ-ի շահերին: Բայց հենց Ռեյզանի նախագահության օրոք դրվեցին այն քաղաքականության հիմքերը, որը փորձում է կենսագործել Ջ. Բուշ կրտսերը: Տարածաշրջանների եւ պետությունների գործերին ԱՄՆ-ի կողմից միջամտություն, հատկապես ռազմական միջամտություն ենթադրվում է միայն ԱՄՆ-ի դեմ սպառնալիքի կամ կենսականորեն կարելու շահերի վտանգված լինելու դեպքում: Օրինակ, նորպահպանողականները եւ «իրական քաղաքականության» կողմնակիցները վճռականորեն հանդես եկան Չարավսլավիայի դեմ ՆԱՏՕ-ի ռազմական գործողությունների իրագործման դեմ, քանի որ կարծում էին, թե Բալկաններում ԱՄՆ-ի շահերին ոչինչ չի սպառնում: Ջ. Բուշի վարչակազմը, սակայն, չի ներկայացնում Չանրապետական կուսակցության «դասական» ավանդույթները: Այս վարչակազմը նոր քաղաքականության ավանդույթի եւ քաղաքական ոճի արտահայտիչն է: Չլինել սեպտեմբերի 11-ը, դեռեւս հույսեր կային կասեցնելու Ջ. Բուշի արտաքին քաղաքականությունը, բայց «Սեպտեմբերի 11-ը» բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց Ջ. Բուշի վարչակազմի առավել արմատական գործիչների քաղաքական ուղեգծի զարգացման համար:

2001 թ. նախագահական ընտրություններում, երբ ԱՄՆ-ում բարձրագույն հակասեմիտական ալիք, իսկ հրեական կազմակերպություններն ու համայնքը ամբողջապես աջակցեցին Դեմոկրատական կուսակցությանը, Ջ. Բուշի վարչախմբում հայտնվեցին բազմաթիվ հրեաներ, որոնք զբաղվում են եվրոպական, Արեւելաեվրոպական եւ Միջինարեւելյան խնդիրներով: Հրեական ծագմամբ այս գործիչները լինելով հրաշալի մասնագետներ, բազմաթիվ այլ վարչարարների հետ դարձան Իսրայելի ու Թուրքիայի շահերի արտահայտիչներն ԱՄՆ-ում: Պաշտպանության փոխնախարար Պոլ Վուլֆովիցը, պետքարտուղարի տեղակալ Մարկ Գրոսմանը, պաշտպանության հարցերով նախագահի օգնական Դուգլաս Ֆեյթը եւ այլք Թուրքիայի վստահելի անձինք են: (Օրինակ, Մարկ Գրոսմանը թուրք-հայկական հարաբերությունների կարգավորման նախաձեռնողը եւ վերահսկողն է, իսկ Գ. Ֆեյթը գործառնության թուրքական լոբբիստ է): Թուրքիան որեւէ լուրջ խնդիրներ Բուշի վարչախմբի հետ չունի այդ երկրի ավանդական շահերի տեսանկյունից: Թուրքիան Պենտագոնի միջոցով առանց որեւէ ջանքի լուծում է շատ հարցեր՝ չունենալով Կոնգրեսում կամ այլ գերատեսչություններում իր շահերը լոբբինգ անելու կարիքը: Իր արտաքին քաղաքականություն իրականացնող Պենտագոնը Թուրքիային համարում է հուսալի գործընկեր: Մի շարք ամերիկյան վերլուծաբանների կարծիքով, Պենտագոնը օգտագործում է Թուրքիային, վերջինիս հավակնություններն ու ձգտումները որպես կարելու գործոն ու կռվան վարչակազմում ու Կոնգրեսում առանձին խմբավորումների ու գործիչների հետ ներքաղաքական պայքարում: Միաժամանակ, ի հայտ են եկել Թուրքիայի նոր շահեր ու ռազմավարություն, ինչը ոչ մի կերպ համատեղելի չէ ամերիկացիների պատկերացումների հետ: Այդ առնչությամբ ուշագրավ կլինի թվարկել Թուրքիայի ավանդական ու նոր շահերի հարաբերակցությունը

նր եւ ԱՄՆ-ի քաղաքականության հետ դրանց համատեղման հարցը:

Բուշն տնտեսական ու քաղաքական զարգացումից հետո Թուրքիան ապրեց խորը քաղաքական ու պետական ճգնաժամ, որը հազիվ թե հնարավոր լինի հաղթահարել միայն զգալի արտաքին ֆինանսական օգնությամբ: 2001 թ. Թուրքիայի ՀՆԱ ծավալը կրճատվեց 5 տոկոսով: Այս ճգնաժամի պատճառները հետեւյալն են: Տնտեսական արագ զարգացման հետ Թուրքիայում չստեղծվեցին բնակչության ընկերային պաշտպանվածության համապատասխան հաստատություններ: Թեւեւ արհմիությունների ու ծախս խմբերի աշխույժ գործունեությանը, վերջին տասնամյակներում Թուրքիան զարգանում էր որպես չափազանց աջ հանրույթ, որում ընկերային շերտավորումը բարձր մակարդակ ուներ: Բնակչության արագ աճը, զավառների զարգացման համար բավարար ներդրումների բացակայությունը հանգեցրին գործազրկության աճ: Միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների պահանջով տնտեսության ազատականացման արագացումը հանգեցրեց պետական ծախսերի կրճատման նաեւ համայնքային մակարդակում: Դա վերաբերում էր ամբողջ համապետական բյուջեին: Գրականության մեջ եւ վերլուծական աշխատանքներում նվազ ուշադրություն են դարձնում այնպիսի գործոնի, որպիսին է Կենտրոնական Ասիայում եւ ԱՊՀ-ում նոր, մատչելի շուկաների նվաճման հույսերի կորուստը: Թուրքիան մեծ հույսեր ուներ իր համար նախապատվելի պայմաններով գործունեություն ծավալել Միջին Ասիայի եւ Հարավային Կովկասի երկրների շուկաներում: Նախ այդ շուկաները բավականաչափ մեծ ու զարգացած չէին, իսկ այդ պետությունների ծախսերը բավականին սահմանափակ էին: Երկրորդ, տվյալ շուկաներում թուրքական ապրանքները մրցողունակ էին չինական եւ իրանական արտադրանքի համեմատությամբ: Երրորդ, Թուրքիան անհրաժեշտ ներդրումային եւ տեխնոլոգիական պաշարներ չունեւ այդ երկրներում բարձր տեխնոլոգիական ոլորտներում ներդրման համար: Չորրորդ, Թուրքիան հուսով էր ստանալու ԱՄՆ-ի քաղաքական աջակցությունը այդ տարածաշրջաններում, որտեղ իրենք ունեին իրենց խնդիրներն ու պատկերացումները Հարավային Կովկասի եւ Միջին Ասիայի հեռանկարների վերաբերյալ: Հինգերորդ, այդ տարածաշրջանների պետությունների կառավարությունները չնախընտրեցին Թուրքիային որպես գլխավոր եւ գերակայելի քաղաքական ու տնտեսական գործընկեր: Արդյունքում, թեւեւ Թուրքիայի կողմից արտահանումն այդ շրջաններ չկրճատվեցին, բայց եւ չաճեցին, չնայած այդ հաշվարկով Թուրքիայում ստեղծվել էին նոր զգալի հզորություններ արդյունաբերության մեջ:

Թուրքիայում տնտեսական անկման կարելու գործոն էր նաեւ Եվրանիոյան կողմից իր կազմում Թուրքիային ընդգրկելու համար համոզիչ նախապայմանների ազդանշանների բացակայությունը: Ժ. Շիրակի եւ Գ. Շրյոդերի «դրական» վերաբերմունքը Եվրամիության կազմում Թուրքիային ընդունելու հարցում, ինչը եղավ 2002 թ. վերջին, նպատակ ունի այդ խնդիրը հետաձգել անորոշ ժամանակով: Արդյունքում, գործող քաղաքական գործիչները Թուրքիայում կորցրեցին իրենց հեղինակությունը, թուրքական ընկերությունները անորոշ սպասումների մեջ ընկան նման տնտեսական հեռանկարի համատեքստում: ԱՄՆ-ը պնդում է Թուրքիայի մուտքը Եվրամիություն ներկայացնելով վերջնագրերի նմանվող պահանջներ: Դրանով իսկ ԱՄՆ-ը Թուրքիային կախվածության մեջ է պահում իր քաղաքականությունից:

Սովորաբար Եվրամիության պետությունների մերժումը բացատրվում է Թուրքիայի մեծությամբ, տնտեսական եւ ժողովրդավարական անկատա-

րությամբ եւ ժողովրդագրական ալիքի սպասելի վտանգներով: Սակայն Պորտուգալիան եւ Հունաստանը Եվրամիությանն անդամակցելու պահին ունեին ավելի վատ քաղաքական ու տնտեսական ցուցանիշներ, քան ներկայիս Թուրքիան: Եվրոպան Թուրքիան համարում է խորթ քաղաքակրթությամբ երկիր: Բացի այդ, Եվրամիությունը դեռեւս չավարտելով համարկման գործընթացները, ունի զգալի տնտեսական ու քաղաքական բարդություններ: Եվրամիությունը չունի միասնական քաղաքական կենտրոն հատկապես արտաքին քաղաքականության առումով, չունի զինուժ, եւ համագործակցության երկրները վարում են ինքնուրույն տնտեսական քաղաքականություն: Եվրամիությունը նկատելիորեն թուլացել է, եւ Թուրքիայի նման խոշոր ու անկանխատեսելի երկրի անդամակցումը կարող է կազմալուծել եվրոպական տնտեսական համակարգը: Եվրոպական զինուժի կողմից ԱՄՏՕ-ի ենթակառուցվածքների օգտագործումը սահմանափակելու հարցում Թուրքիայի քաղաքականությունը որպես իր անդամակցության նախապայման, այդ երկրի դիրքերը չի դարձնում առավել բարենպաստ, այլ բացասաբար է ընկալվում եվրոպական շահերի տեսանկյունից:

Եվրոպայի կոնվենտի ղեկավար Վալերի Ժիսկար դ'Էստենի այն հայտարարությունը, թե Թուրքիայի մուտքը Եվրամիություն կհանգեցնի վերջինիս փլուզմանը, արտահայտում է աջ եւ պահպանողական ուժերի տեսակետը Եվրոպայում: Եվրոպայի քաղաքական գործիչներն ավելի ու ավելի բացահայտորեն են նշում Թուրքիայի հանրության կրոնական դավանանքի մասին: 2002 թ. դեկտեմբերին Կոպենհագենում Եվրամիության գագաթնաժողովում որոշում կայացվեց այդ հարցի քննարկումը հետաձգել մինչեւ 2004 թ., ինչը կարող է նշանակել հնարավոր դրական պատասխանի փոխանցում մինչեւ 2010 թ.: Ուշագրավ է, որ գագաթնաժողովից 2-3 ամիս առաջ, առաջատար եվրոպական վերլուծաբանները,(օրինակ, հեղինակավոր փորձագետ Կլաուս Բեքերը) պնդում էին, թե Թուրքիայի անդամակցության հարցը Եվրամիությունում փաստորեն վճռված է: Այս զարգացումները հանգեցրեցին Թուրքիայի թուլացմանը, ԱՄՆ-ից նրա տնտեսական ու քաղաքական կախվածության մեծացմանը, մի շարք հավակնոտ աշխարհաքաղաքական ու ռազմատեխնիկական ծրագրերից հրաժարվելուն: Ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ ոչ մի ենթադրյալ կառավարություն Թուրքիայում ի վիճակի չէր նույնիսկ մասնակիորեն լուծել տնտեսական ու քաղաքական հիմնահարցեր առանց ԱՄՆ-ի ու միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների օգնության ու աջակցության: Հարկ է նշել, որ Թուրքիայի կախվածության մեծացումով, ԱՄՆ-ը կանգնեց այդ երկրում չափավոր ծախս ու իսլամական կուսակցությունների իշխանության գալու անցնելու աննպաստ հեռանկարի առաջ: Այդ առումով, Բուշի վարչախումբը բավականին հեշտությամբ հրաժարվեց Թուրքիայի ժողովրդավարացման պատրանքային սկզբունքներից եւ ընդունեց միակ հնարավոր լուծումը երկրում զինվորական ընտրախավի վերահսկողության պահպանումը: Թուրքիայում ԱՄՆ-ի շահերին չհամապատասխանող քաղաքական կուսակցությունների իշխանության գալու սպառնալիքի դեպքում ամերիկացիները նախատեսում են զինվորականների հերթական սահմանադրական միջամտության իրագործումը:

Փետրվարին ԱՄՆ պաշտպանության նախարարության ավագ խորհրդական Ռիչարդ Փերլը Իրաքի խնդրին նվիրված վաշինգտոնյան խորհրդաժողովի իր ելույթում հայտարարեց, որ Թուրքիան միայն կշահի Բաղդադի վարչակարգի փոփոխությունից: Նա խոստովանեց, որ սկզբից երկրի բարձ-

րագույն ղեկավարությունը դեմ էր ամերիկյան զորքերն իր երկրի տարածքում տեղակայելու գաղափարին: Սակայն երկարատեւ բանակցություններից ու խորհրդակցություններից հետո, Անկարան կարծես հասկացավ իրաքյան բռնապետական վարչակարգի դեմ ռազմական գործողությանը մասնակցելու անհրաժեշտությունը: Ավելին, Վաշինգտոնը առաջիկա հակահարեկչական գործողության հաջողությունն անհնար է համարում առանց Թուրքիայի մասնակցության: Իրաքում ժողովրդավարական հաստատությունների կայացումից հետո Թուրքիային սպասվող հեռանկարների մասին իր խոսքում Փերլը ընդգծեց, որ թուրքական շինարարական ընկերությունները կստանան ենթակառուցվածքները, արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու բնակելի շենքերը վերականգնելու իրավունքը եւ կապիտալները: Բացի այդ, նավթային ընկերությունները հրաշալի հնարավորություն կստանան մասնակցելու նավթահանքերի մշակման մրցույթին (Կենտրոնական Ասիայի նորություններ, 7 փետրվարի, 2003 թ., <http://www.centran.ru/>): Պենտագոնի առաջատար քաղաքական ծրագրավորողի այս հայտարարությունը անկասկած լուրջ հիմքեր ունի: Սակայն հատկապես հայտնի թուրքամետ լոբբիստ Ռ. Փերլը ազատվեց Պենտագոնին կից պաշտպանության հարցերով խորհրդի նախագահի պաշտոնից՝ գործողությանը մասնակցելու վերաբերյալ Թուրքիայի մերժումից անմիջապես հետո:

Թուրք-ամերիկյան հարաբերություններն անհնար է դիտարկել առանց տարածաշրջանային հիմնախնդիրների հետ առնչությունների տեսանկյունից: Ելնելով այս քաղաքական նախադրյալներից, քննարկենք թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների հիմնական արդիական ասպեկտները:

2.2. Իսրայելական եւ թուրքական ծրագրերը Իրաքի եւ տարածաշրջանի պետությունների վերաբերյալ

2002թ. գարնանը եգիպտական, սիրիական եւ լիբանանյան փորձագետները, նաեւ նրաց եվրոպական արաբ գործընկերները պնդում էին, թե Իսրայելը ու Թուրքիան ռազմական գործողությունների ծրագրեր են մշակում ընդդեմ Սիրիայի ու Իրանի՝ Իրաքի դեմ ԱՄՆ-ի կողմից ցամաքային գործողություններ սկսելու դեպքում: Ասվում էր, որ Իսրայելի ու Թուրքիայի Գլխավոր շտաբները ստեղծել են համատեղ հատուկ խումբ, որը պետք է մշակի երկու պետությունների զինուժի ռազմական գործողությունների նշյալ ծրագիրը: Հարկ է ավելացնել, որ ամռան վերջին, ըստ երեւույթին, Իսրայելի ու Թուրքիայի պլանները Սիրիային ու Իրանին հարվածներ հասցնելու առումով գործնականում մշակված էին: ԱՄՆ-ը որոշակի զուլաճություններ ընդունեց իր տարածաշրջանային դաշնակիցների այդ նախաձեռնությունները: ԱՄՆ-ը գերադասեց հասկացնել, որ Իսրայելի մասնակցությունը գործողությանը բավականին խնդրահարույց է, սակայն եւ դա չի կարելի բացառել, իսկ այդչափ սերտ թուրք-իսրայելական ռազմական համագործակցությունը չի կարելի դիտարկել իբրեւ ամբողջովին ինքնուրույն եւ ինքնավար: Նկատի էր առնվում հետեւյալը.

1. Իսրայելը եւ Թուրքիան փորձել են իրենց մտադրությունները ԱՄՆ-ին ներկայացնել որպես զուտ պաշտպանական, եթե Իրաքի դեմ գործողությունը դուրս գա վերահսկողությունից: Նրանք վստահեցրել են ԱՄՆ-ին, որ մտադիր չեն կիրառել լայնածավալ հարվածներ եւ խոսքը միայն սահմանափակ ուժգնության հարվածների մասին է այն դեպքում, եթե Սիրիան ու Իրանը ձեռնարկեն իրենց անվտանգությանը սպառնացող քայլեր:

2. ԱՄՆ-ը բավականաչափ անհանգստացել է Իրաքի դեմ գործողությանը միջամտելու Իսրայելի մտադրություններից: Սակայն այդ անհանգստությունը արտահայտում է փաստորեն միայն պետքարտուղարությունը, իսկ Պենտագոնը միանգամայն հնարավոր է համարում Իսրայելի որոշ սահմանափակ մասնակցությունը այն դեպքում, եթե Իրաքը օդային գրոհ ձեռնարկի Իսրայելի դեմ: Ջ. Բուշի եւ Ա. Շարոնի գրույցներում Իրաքի դեմ արշավում Իսրայելի մասնակցության տարբերակները, իբրեւ այդպիսիք, չէին ներկայացվել: Քննարկվել են Իսրայելի անվտանգության հարցերը Իրաքի դեմ ԱՄՆ ռազմական գործողությունների համատեքստում:

3. Հարկ է նշել, որ Թուրքիան պակաս արմատական դիրքորոշում ունեւորել է Իսրայելի: Թուրքիայի ռազմական ու քաղաքական գործիչները չէին ցանկանում երկիրը ներքաշել Սիրիայի, առաւել եւս՝ Իրանի դեմ պատերազմի մեջ: Թեւեւ 2001 թ. սկզբին եւ 2002 թ. բավականին սերտ հարաբերություններ էր հաստատել Սիրիայի հետ, սակայն չի բացառել հնարավոր ռազմական գործողություններ նրա դեմ: Իրանի հետ հարաբերությունները տարբեր գնահատումներով լարված էին, սակայն Թուրքիան չունի այնպիսի պահանջներ Իրանից, որոնք պատերազմի պատճառ լինեն: Այնուամենայնիվ, իբրեւ հակաիրաքյան դաշինքի հնարավոր անդամ Թուրքիան վախենում է տարածաշրջանում մեկուսացված մնալ եւ չի կարող անտեսել Իսրայելի առաջարկը, ինչպես նաեւ հաշվի չառնել իրադարձությունների հնարավոր զարգացումը եւ Իրաքի դեմ ռազմարշավը ընդհանուր տարածաշրջանային պատերազմի վերածելու վտանգը:

4. Իսրայելը եւ Թուրքիան ԱՄՆ-ին ներկայացրել են հետեւյալ փաստարկները. Սիրիայի եւ այլ արաբական երկրների հնարավոր ռազմաքաղաքական եւ նյութական օգնությունն Իրաքին; Իրաքի կողմից Իրանի եւ Սիրիայի հաղորդակցական միջոցների ու ենթակառուցվածքների օգտագործումը; Իրանի եւ Սիրիայի տարածքները տարբեր արմատական զինված կազմակերպությունների կողմից օգտագործումը ընդդեմ Իսրայելի, Թուրքիայի եւ Իրաքում թուրքական զինուժի; Սիրիայի եւ Իրանի տարածքներում Իրաքի զինուժի ու ռազմատեխնիկական ներուժի, ղեկավարների ու նյութական միջոցների հնարավոր ներկայումս:

5. Թուրք-իսրայելյան ռազմական ծրագրերից բացի, Իսրայելը մշակել է Սիրիային հարվածներ հասցնելու ինքնուրույն ծրագրեր: Ընդ որում, որպես թիրախ նախատեսվում են ոչ միայն այդ երկրի տարածքում ռազմական կառույցները, այլեւ կարեւորում են Սիրիայի հակաօդային պաշտպանությանը, ռազմաօդային ուժերին եւ զրահատեխնիկային էական վնասներ պատճառող հարվածները: Նույնպիսի նպատակներ առաջադրված էին թուրք-իսրայելյան ծրագրերում:

6. Թուրքիան եւ Իսրայելը անհանգստացած են Սիրիայի ու Իրանի աջակցությամբ մահմեդական զինված կազմակերպությունների կողմից իրենց տարածքներին հարվածելու հնարավորությունից: Դա հիմնական սպառնալիքն է եւ ամերիկացիների համար գլխավոր փաստարկն է Սիրիայի եւ Իրանի դեմ ռազմական հարվածներ հասցնելու Իսրայելի ու Թուրքիայի իրավունքի: Իսրայելը ավելի ու ավելի հաճախ է Սիրիային ու Իրանին մեղադրում ոչ միայն Լիբանանի հարավում, այլեւ Պաղեստինում «Հրզբուլախի» գործունեությանը աջակցություն ցույց տալու մեջ:

Իսրայելի համար շատ կարեւոր էր թեկուզ խորհրդանշական մասնակցությունը ընդդեմ Իրաքի, ինչը թույլ էր տալու հաղթահարել ԱՄՆ-ի որոշ բա-

ցասական վերաբերմունքը իր քաղաքականության նկատմամբ, հնարավորություն էր տալու ԱՄՆ-ին կապել իսրայելական քաղաքականության առավել արմատական ծրագրերին: Իսկ Իսրայելի ծրագրերը ուղղված են տարածաշրջանային դաշինքի ստեղծմանը, որի կորիզը կլինեն Իսրայելն ու Թուրքիան: Ներկայումս Թուրքիան ցուցադրում է իր բացասական վերաբերմունքը Իսրայելի հիմնախնդիրներին՝ տարածաշրջանում Իսրայելի բախումնային դիրքորոշումներին մասնակից լինելու հարցերում: Միաժամանակ, Իսրայելը եւս չի ցանկանում ներգրավել Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության խնդիրների լուծումներում եւ փորձում է Թուրքիայի շահերի գոտում Կովկասում եւ Կենտրոնական Ասիայում վարել ինքնուրույն քաղաքականություն: Թուրքիայի եւ Իսրայելի այս կեցվածքը նշվում է արաբական եւ եվրոպական բազմաթիվ փորձագետների կողմից:

Հարկ է նկատել, որ հրեական շրջանակների հնարավորությունների վերաբերյալ Թուրքիայի ունեցած նախկին պատրանքները, համաձայն որոնց վերջինները պետք է լուծեին իր հիմնախնդիրները ԱՄՆ-ում եւ Եվրամիությունում արդեն ի չիք են դարձել: Թուրքիան հասկանում է, որ քաղաքական սպասարկումը, ինչն իրեն առաջարկում էին ԱՄՆ-ի հրեական շրջանակները, ակնհայտորեն չեն համապատասխանում Թուրքիայի պահանջներին: Արդյունքում ստեղծվեց տարիմաստ իրավիճակ, երբ Թուրքիայի ու Իսրայելի միջեւ աշխույժ ռազմական եւ ռազմաքաղաքական համագործակցությանը զուգահեռ՝ քաղաքական համագործակցությունը ակնառու կերպով ետ է մնում: Բազմաթիվ գնահատումներով, այնուամենայնիվ, առաջիկայում տեղի կունենա թուրք-իսրայելական ռազմաքաղաքական համագործակցության աշխույժացում, քանի որ երկու երկրների խնդիրները համանման բնույթի են եւ ունեն տարածաշրջանային ընդհանուր հակառակորդներ: Հարկ է ասել, որ ոչ Իսրայելին, ոչ Թուրքիային ձեռնտու չէ միայն իրենց մասնակցությամբ մեկուսի դաշինք, եւ Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Հորդանանի հնարավոր մասնակցությամբ Թուրքիան եւ Իսրայելը ցանկանում են ստեղծել ԱՄՆ-Իսրայել-Թուրքիա տարածաշրջանային դաշինք: Այս դաշինքը կստանա համաշխարհային աշխարհառազմավարական նշանակություն եւ տարածաշրջանային մեկուսացվածության տարրերը այնքան սպառնալից չեն լինի: Ուստի, հատկապես Իրաքի դեմ ռազմարշավում մասնակցությունը կհանգեցնի այդ դաշինքի ստեղծման համար առավել նախընտրելի պայմանների ձեւավորմանը:

Նկատենք, որ Իրանի նկատմամբ Իսրայելն ըստ երեւույթին մշակել է նվազագույն եւ առավելագույն ծրագրեր: Առաջինը նշանակում է իրանամետ կազմակերպությունների, ներառյալ Լիբանանում իրանական հրահանգիչների, արմատական իրանամետ խմբերի ռազմական եւ քաղաքական առաջնորդների ոչնչացում: Առավելագույն ծրագրի համաձայն, ենթադրվում են հարվածներ Իրանի ռազմածովային նավատորմին, ատոմային եւ այլ բարձր տեխնոլոգիական օբյեկտներին, Իրանի տարածքում իրաքյան ռազմական գործողությունից առաջ կամ հետո գտնվող այդ երկրի գործերին:

Կարելու է Իսրայելի ու Թուրքիայի մտադրությունները եզիպտոսում, Սիրիայում, Սաուդյան Արաբիայում, Հորդանանում, Լիբանանում Իրաքի դեմ գործողության արդյունքում ընկերային-քաղաքական դրությունն ապակայունացնելու վերաբերյալ: Այդ դեպքում, բազմաթիվ արաբական ու մահմեդական արմատականների հիմնական գործունեության թատերաբեմը կդառնան Իրաքը, Սիրիան եւ Լիբանանը: Այս պարագայում Իրանին տրվում է տարածաշրջանային «համերգավարի» դերը, ինչպես նաեւ քաղաքական գոր-

ծիջների ու կազմակերպիչների հանդիպավայրի կարգավիճակ: Իսրայելի ու Թուրքիայի քաղաքական ղեկավարները գիտակցում են, որ Իրաքի ռազմական պարտությունը տարածաշրջանում երկարատև կայունության պատճառ չի դառնա, այլ կլինի դիմակայության պատմական նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը: Ավելին, Իրաքում սադդամյան վարչակարգի ոչնչացումը հանգեցրեց տարածաշրջանում նոր հակամարտության ու հակաիսրայելյան շարժումների առաջացմանը: Իրաքի դեմ գործողության ավարտը ԱՄՆ-ին եւ նրա դաշնակիցներին հնարավորություն տվեց խիստ գործողություններ սկսել Իրանի դեմ, որոնք, սակայն, հազիվ թե քաղաքական որոշումներից այն կողմ անցնեն: Ուստի Իսրայելի ու Թուրքիայի ծրագրերը ավելի շուտ կոչված են լուծել ոչ թե կարճաժամկետ, այլ միջին ժամկետային խնդիրներ: Թուրքիայի ու Իսրայելի միջև հարաբերությունների զարգացման տրամաբանությունն այնպիսին է, որ հազիվ թե խոսք լինի ռազմավարական բնույթի համագործակցության առկայության մասին: Սակայն Իսրայելը սկզբունքորեն պատրաստ է Թուրքիայի հետ ռազմավարական բնույթի համագործակցության: Ամեն դեպքում, Իսրայելը տանուլ չի տա եւ քաղաքական առումով չի վնասի Թուրքիայի հետ նման հարաբերություններ հաստատելու դեպքում: Թուրք-իսրայելական հարաբերությունների զարգացման հիմնական խոչընդոտը հատկապես Թուրքիայի քաղաքական ու ռազմավարական շահերն են, որը ստիպված է բազմակողմանի ուղղվածության քաղաքականություն վարել:

Մեր «Անվտանգության հիմնախնդիրները ԱՄՆ-ի միջինարևելյան քաղաքականությունում» ռուսերեն գրքում («Անտարես» հրատարակչություն, Երևան, 2002), որը լույս էր տեսել Իրաքի դեմ կռիվից հայտնի ձեռնարկած գործողությունից 30 օր առաջ, մենք ենթադրում էինք իրադարձությունների զարգացման հետևյալ բեմագրությունները (սցենարները):

«Ռազմական գործողությունները եւ նրանց հետեւանքները Սիրիային առնչվելու դեպքում, Թուրքիան նախ կփորձի ներկայացնել Սիրիային վերջնագրեր՝ որոշակի պահանջներով: Նման հեռանկար արդեն ուրվագծվում է Թուրքիայի եւ Սիրիայի ներկայիս հարաբերություններում: Թուրք քաղաքական գործիչները եւ զինվորականությունը Սիրիային ակնարկում են, որ իրենց հարաբերությունների զգալի բարելավումը ի չիք կդառնա, եթե այդ երկիրը ներգրավվի տարածաշրջանում սպասվող իրադարձություններում: Այժմ Թուրքիային ու Սիրիային միավորում է քրդերի խնդիրը, որի նկատմամբ նրանց տեսակետները նույնաման են: Սակայն Թուրքիայի քաղաքական վարքի գլխավոր շարժառիթը կապված է այդ երկրում տեւական ու անկանխատեսելի տնտեսական ճգնաժամի, իրական քաղաքական կայունության չգոյության, երկրի ռազմական ու քաղաքական ղեկավարության միջև զգալի հակասությունների, իսլամականների ու քրդերի կողմից սպառնալիքի պահպանման հետ: Թուրքիան շահագրգռված չէ ոչ միայն Իրաքի, Սիրիայի եւ Իրանի, այլ առհասարակ որեւէ մեկի դեմ պատերազմով: Այս տրամաբանություններն են գերակայում Թուրքիայի քաղաքական ու հասարակական շրջանակներում: Ընդհանուր առմամբ, զինվորականությունը եւս այս դիրքորոշումն ունի: Միեւնույն ժամանակ, հենց զինվորականությունն է գիտակցում, որ Թուրքիայի կրավորականությունը տարածաշրջանային եւ համաշխարհային քաղաքականությունում կարող է երկիրը մեկուսացնել ու հանգեցնել հստակ արտաքին քաղաքականության ուղեգծի բացակայության: Իրաքի դեմ Թուրքիայի պատերազմելուց հրաժարումը կընձեռի որոշ առավելություններ, սակայն կարճաժամկետ ընթացքում: Մինչդեռ ավելի հեռավոր ապագայում

նման դիրքորոշումը Թուրքիային որեւէ առավելություն չի տա ոչ արաբական երկրների, ոչ Իրանի եւ ոչ էլ Իսրայելի հետ հարաբերություններում:

Այսպիսով, Իսրայելը եւ Թուրքիան լրջորեն զգուշանում են Իրաքի դեմ պատերազմը համատարածաշրջանային պատերազմի վերածվելու հեռանկարից, երբ ռազմական գործողությունները կարող են տեղափոխվել Իսրայելի ու Թուրքիայի տարածքները եւ հանգեցնել Սիրիայի, Իրանի եւ այլ երկրների ներգրավմանը: Իսրայելի ու Թուրքիայի գլխավոր շտաբների կողմից մշակված ծրագիրը նախատեսում է ինչպես Սիրիայի ու Իրանի առանձին օբյեկտների դեմ օդային գրոհներ, այնպես էլ զանգվածային հարվածներ նրանց զինուժին: ԱՄՆ-ի տեղեկություններով, Իսրայելն ու Թուրքիան ունեն սահմանափակ մտադրություններ: Հատկապես այս տեղեկությունները հասու դարձան արաբական քաղաքական շրջանակներին, Հունաստանի եւ Ֆրանսիայի կառավարություններին: Հնարավոր են, սակայն, այլ Իսրայելի ու Թուրքիայի ղեկավարությունների կողմից մշակված առավել լայնածավալ ծրագրերի գոյությունը»:

Սակայն, հատկապես Սիրիայի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի եւ Իսրայելի միջև մոտ ապագայում ի հայտ կգան սկզբունքային հակասություններ: Սիրիան մնում է իր ավանդական դիրքորոշմանը, ինչը ենթադրում է մանելներ համաշխարհային եւ տարածաշրջանային տերությունների միջև: 2002 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որը, կարծես, եական շտկումներ պետք է կատարեր Միջին Արևելքի տարածաշրջանի վերաբերյալ բոլոր կանխատեսումներում: Թուրքիան եւ Սիրիան թուրք-արաբական հարաբերությունների պատմության մեջ առաջին անգամ (բացառությամբ Բաղդադյան դաշնագրի) պայմանագիր ստորագրեցին ռազմական համագործակցության մասին: Այս պայմանագիրը բովանդակային առումով ռազմավարական բնույթ չունի, ավելի շատ կոչված է ընթացիկ գործունեության համագործակցության, սակայն ունի Սիրիայի ու Թուրքիայի հարաբերությունների միջև լարվածությունը թուլացնելու նշանակություն: Անկասկած, ԱՄՆ-ը կարելուր դեր խաղաց թուրք-սիրիական հարաբերությունների կարգավորման գործում: Միաժամանակ, տարածաշրջանային ներկայիս պայմաններում այս եւ նման պայմանագրերը հազիվ թե ի վիճակի են ազդել ռազմաքաղաքական դաշինքների եւ պետությունների դիմակայության հիմնական միտումների վրա: Թուրքիայի ԱԳՆ ղեկավար Ա. Գուլի այցը Դամասկոս իրաքյան գործողությունների նախօրեին նպատակ ունեւ ԱՄՆ-ին ցուցադրել Թուրքիայի կարողությունը տարածաշրջանային հարեւանների հետ հարաբերություններ կառուցելու՝ առանց ԱՄՆ-ի միջնորդության: Ամեն դեպքում նույնիսկ թուրք-սիրիական պայմանագրի ստորագրումից հետո հարաբերությունները Սիրիայի ու Իրանի, Սիրիայի ու Իրաքի, նաեւ Սիրիայի ու Հունաստանի միջև ավելի սերտ ու վստահելի են, քան Թուրքիայի միջև:

Ռազմական գործողությունների սկզբից մի փոքր առաջ, Թուրքիան քայլեր ձեռնարկեց տարածաշրջանի պետությունների միջև որոշակի հարաբերություններ ձեւավորելու ուղղությամբ, ընդ որում՝ վերջիններս պետք է ունենան թուրքական կողմնորոշում, իսկ Թուրքիան ունի սերտ հարաբերություններ ԱՄՆ-ի ու Իսրայելի հետ, առավել անվտանգ վիճակում է եւ հավակնում է տարածաշրջանային առաջնորդի դերին, թեւ բոլոր այդ առավելությունները հարաբերական դարձան ռազմարշավին մասնակցությունից հրաժարվելու դեպքում: «Թուրքիան Իրաքի հարցով կկազմակերպի տարածաշրջանային խորհրդակցություն: Ամերիկյան դաշնակցի կողմից համար-

վելով հարեւան Իրաքի դեմ պատերազմի դեպքում թիկունքային հենակետ, Թուրքիան ցանկանալով խուսափել հակամարտությունից 2003 թ. հունվարի 16-ին հայտարարեց, որ հավանաբար հաջորդ շաբաթվա մեջ կանցկացնի զագաթնաժողով՝ փորձելով լուծել ճգնաժամը: Հանդիպմանը հրավիրված են Սիրիան, Եգիպտոսը, Սաուդյան Արաբիան, Հորդանանը եւ Իրանը» (17 հունվարի, 2003 թ. Le Monde, <http://www.inosmi.ru>):

Իսրայելը չի կարող անտարբերությամբ վերաբերվել «Արդարություն եւ զարգացում» իսլամական կուսակցության քաղաքական հաջողությանը: Անկասկած, այդ երկիրը մինչեւ Թուրքիայի քաղաքական կյանքում տվյալ իրադարձությունը, ինչպես եւ նախորդ «Ռեֆահ» կուսակցության դեպքում, կապեր ուներ նաեւ իրավահաջորդի հետ: Բայց իսլամական քաղաքական սյուժեները ցանկալի չեն Իսրայելի համար: Իսրայելյան լրատվամիջոցների ու հեղինակների վերլուծական հրապարակումների դիտարկումը թույլ է տալիս առաջադրել այն վարկածը, որ Իսրայելում մեծ անհանգստություն չի նկատվում Թուրքիայում իսլամական կուսակցության հաջողության կապակցությամբ: Խնդիրն այն չէ, որ այդ առնչությամբ Իսրայելում զուսպ գնահատականներ են տրվում: Այստեղ լավ են հասկանում, որ Թուրքիայում իսլամական, ինչպես եւ մյուս կուսակցությունները գործնապաշտ են ու գերակայելի են համարում երկրի ազգային շահերը: Այս էական հանգամանքը թույլ չի տա հարվածի տակ դնել թուրք-իսրայելական համագործակցությունը:

«Իսրայելին անհանգստացնում է իսլամամետ կուսակցության հաղթանակը Թուրքիայում: Իսրայելի քաղաքական շրջանակները տագնապ են արտահայտում Թուրքիայում կայացած ընտրություններում «Արդարություն եւ զարգացում» իսլամամետ կուսակցության հաղթանակի առիթով: Դիտորդները զգուշանում են, որ Թուրքիայի քաղաքական քարտեզի փոփոխությունը կվնասի այդ երկրների հարաբերություններին» (04.11.02, www.Jewish.ru):

Թուրքիայի հետ հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, Իսրայելը լայնածավալ նախաձեռնություններ է սկսել Եվրոպայի թուրքական պետությունների հետ հարաբերությունները ամրապնդելու ուղղությամբ, ինչը կարելի է անվանել «Իսրայելյան եվրասիական նախագիծ»: Այս քաղաքական ուղղությունը Իսրայելի համար նորույթ չէ. նա միշտ ձգտում է հաղթահարել շրջափակումը մահմեդական աշխարհում: Սակայն այս նախագիծը հավակնում է ստեղծել ինստիտուցիոնալ հարաբերություններ եվրոպական պետությունների հետ: Այս ծրագիրը, իհարկե, ունի որոշակի նշանակություն Թուրքիայի հետ հարաբերությունների զարգացման առումով: Եվրասիայում Իսրայելի բարենպաստ դիրքերը նրան հնարավորություն կտան Թուրքիայի հետ հարաբերությունները կառուցել ավելի նախընտրելի դիրքերից: Ընդ որում, տվյալ «իսրայելյան եվրասիական նախագիծը» կապակցվում է ԱՄՆ-ին հրեական քաղաքական-հասարակական կազմակերպությունների միջոցով:

«Եվրո-ասիական հրեական կոնգրեսի (EAEK) պրեզենտացիան սկսվում է հունվարի 27-ին ԱՄՆ-ում: Կոնգրեսի մամլո ծառայության ղեկավարությունը, որը միավորում է ԱՊՀ բոլոր երկրների եւ Ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանի պետությունների համայնքները, ժամանել է Նյու Յորք, ԱՄՆ-ի իշխանություններին եւ հասարակությանը միջազգային լարվածությունը նվազեցնելու հարցերով միջազգային երկխոսությանը մասնակցելու հրավերի: EAEK-ի մամլո ծառայության տվյալներով, Նյու Յորքում կկայանան Նյու Յորքի եւ ԱՄՆ-ի միավորված հրեական համայնքների (NY Jewish Federation) (UJC) եւ Կոնգրեսի ներկայացուցիչների հանդիպումները: Պատ-

վիրակությանը կընդունեն Համաշխարհային հրեական կոնգրեսի (WJC) նախագահ Էդգար Բրոնֆմանը եւ ԱՄՆ-ի հրեության կրոնական առաջնորդները ռեֆորմիստական ռաբբին Ամիել Հիրշը, նրա ուղղափառ գործընկեր Արթուր Հնայերը եւ «Մեծ Նյու Յորքի» հրեա-արտագաղթածների միավորման ներկայացուցիչները: Հունվարի 28-ին ծրագրված են EAEK-ի ղեկավարության մամլո ասուլիսները եւ Կոնգրեսի հետ համատեղ Առաջատար ամերիկյան հրական կազմակերպությունների ղեկավարների կոնֆերանսի (Conferance of Presidents of Major Jewish American Organizations), Նախկին ԽՍՀՄ հրեության գործերով ազգային կոնֆերանսի (NCSJ) եւ Համաշխարհային հրեական կոնգրեսի կազմակերպած մեծ ընդունելությունը: Իսկ հունվարի 29-ին Կոնգրեսի պատվիրակությունը կժամանի Վաշինգտոն, որտեղ հանդիպումներ կունենա ԱՄՆ ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդակցանի տեղակալ Սթիվ Հեյլիի եւ պետքարտուղարության Եվրոպայի ու Եվրասիական տարածաշրջանի հարցերով քարտուղարի օգնական Էլիզաբեթ Ջոնսի հետ: Այնուհետեւ, պատվիրակությունը կայցելի ԱՄՆ Կոնգրես, ուր կգրուցի հրեա կոնգրեսականների ու սենատորներ Բրաունբեկի, Շապիրոյի եւ Հիլարի Զլինթոնի հետ: Ամերիկյան հասարակայնության հետ շփումները կավարտվեն EAEK ղեկավարության ելույթներով Ազգային մամլո ակումբում ԱՄՆ հրեական լրատվամիջոցների ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ եւ Վաշինգտոնում Ղազախստանի դեսպանատան ընդունելությամբ: Այս ընդունելությանը հրավիրված են ԱՄՆ-ի խոշորագույն հրեական կազմակերպությունների ղեկավարները. «Ամերիկյան հրեական կոմիտեն» (AJC), Վաշինգտոնի հրեական համայնքը (Washington D.C. Jewish Federation), NCSJ եւ այլք: EAEK նախագահ Ալեքսանդր Մաշկելիչի խոսքերով, Ղազախստանի դեսպանատունն ընտրված է Կոնգրեսի պրեզենտացիան ավարտելու համար ոչ միայն այն պատճառով, որ շտաբ-բնակարանը գտնվում է Ալմա Աթայում, այլեւ հուղայական-իսլամական երկխոսության եւ միջինարեւելյան կարգավորման գործերում ի նշան Ղազախստանի դերի ճանաչման: Կոնգրեսի նախագահը ենթադրում է, որ այցը ԱՄՆ կդառնա 2003 թ. փետրվարի 12-13-ը Աստանայում նախատեսված Խաղաղության եւ համաձայնության միջազգային խորհրդաժողովի յուրատեսակ նախապատրաստություն: Նախագահ Նազարբաեւի հրավերով Ղազախստանի մայրաքաղաք կայցելեն Կենտրոնական Ասիայի երկրների ղեկավարները: Կոնգրեսի ներկայացուցիչների եւ Ամերիկյան հրեության ղեկավարների պատվիրակության հետ, որոնց թվում կլինեն ԱՄՆ ներկայացուցիչների պալատի եւ Կոնգրեսի սենատի անդամները, նրանք կստորագրեն Խաղաղության եւ համաձայնության խարտիան: Ա. Մաշկելիչի կարծիքով, եթե Ղազախստանը այդքան բարդ միջազգային իրադրությունում վճռել է անել այդ քայլը, ապա նա նախաձեռնությանը պարտավոր է աջակցել ոչ միայն Եվրո-ասիական հրեական կոնգրեսը, այլեւ ողջ հրեա ժողովուրդը» (Lenta.Ru.<http://lenta.ru>):

2003 թ. մարտին Բաքու այցելեց Հրեական եվրասիական կոնգրեսի ղեկավար Ա. Մաշկելիչը, Ադրբեջանում ծավալելով մեծ գործունեություն խորհրդարանի անդամների, քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների հետ աշխատանքներում: Նա հանդիպումներ ունեցավ նախագահի աշխատակազմում եւ գրուցեց վերջինիս ղեկավար Ռամիզ Մետիեւիի հետ: Ա. Մաշկելիչի նպատակն էր Ադրբեջանի համագործակցությունը կազմակերպել Իսրայելի հետ՝ Կենտրոնական Ասիայի եւ Ղազախստանի հետ միասնաբար: Այս նոր կազմակերպության քաղաքականության կարեւոր գիծը Կենտ-

րոնական եվրոպայում եւ Ռուսաստանում Իրանի կողմից արդյունավետ քաղաքականություն իրականացնելու խոչընդոտելու է: «Մուսավաթ» կուսակցության ղեկավար Իսա Ղամբարի եւ «Աղրբեջանի ազգային անկախություն» կուսակցության առաջնորդ Էթիբար Մամեդովի հետ հանդիպումներում փոխընթերցում է կայացել հակաիրանական գործունեության բնագավառում Իսրայելի ու Աղրբեջանի ջանքերը համակարգելու անհրաժեշտության վերաբերյալ: Ա. Մաշկելիչը Աղրբեջանի քաղաքական կուսակցություններին առաջարկել է մի շարք հանդիպումներ անցկացնել ՌԴ առաջատար կուսակցությունների հետ, Աղրբեջանի քաղաքականության եւ Իրանի կողմից վտանգի վերաբերյալ բացատրությունների համար:

Իսրայելը բավականաչափ կանոնավոր շփումներ ունի Աղրբեջանի հետ ոչ միայն երկկողմանի հարաբերությունները զարգացնելու, այլեւ Իսրայել-Թուրքիա-Աղրբեջան «եռանկյունին» ամրապնդելու համար: 2002 թ. հոկտեմբերին Բաքու ժամանեց հետախուզության մասնագետ, Իսրայելի վարչապետի հետախուզության հարցերով նախկին խորհրդական, պրոֆեսոր, բրիգադային գեներալ Անուս Գիլբոան: Նա հանդիպումներ ունեցավ Ազգային անվտանգության նախարար Նամիկ Աբասովի եւ Աղրբեջանի ռազմական հետախուզության աշխատակիցների հետ: Քննարկվել են հետեւյալ հարցերը.

- համագործակցություն Իրանի հարցում,
- տեղեկատվության փոխանակում աշխատանքային կարգով անվտանգություն ապահովելու համար,
- համագործակցություն Աղրբեջանին Հայաստանի ռազմական ներուժի մասին հետախուզական տեղեկատվության, ինչպես նաեւ ԱՄՆ-ում եւ Միջին Արեւելքում հայկական կազմակերպությունների մտադրությունների վերաբերյալ տեղեկատվություն փոխանցելու մասով,
- Բաքու-Թբիլիսի-Չեխան նավթանուղի կառուցումը ծախսողելու գործում շահագրգիռ ուժերի փորձերը համատեղ չեզոքացնելու գործունեություն,
- Իսրայելի ու Աղրբեջանի ռազմատեխնիկական համագործակցության մասին տեղեկատվություն անվտանգությունը ապահովելու հարցեր,
- Անվտանգության մասին իսրայելա-աղրբեջանական պայմանագիրը ստորագրելու նախապատրաստության հարցեր:

2003 թ. ապրիլին Հ. Ալիեւը ստորագրեց աղրբեջանական քաղաքականության իրանական ուղղության վերաբերյալ դիրեկտիվային փաստաթուղթ: Վերջինում թվարկված են այն պետությունները, նաեւ Իսրայելը, որոնց հետ պետք է համագործակցել Իրանի հիմնախնդիրներով: Ըստ առկա տեղեկությունների, Աղրբեջանում մշտապես գտնվում են Իսրայելի ռազմական հրահանգիչների երեք խմբեր՝ ռազմական տեխնիկայի ուսուցման, կադրերի պատրաստման եւ տեղեկատվական-հետախուզական գործունեության հարցերով: Սակայն Իսրայելն ու Աղրբեջանը խոստովանում են, որ ներկայումս առկա պայմանավորվածությունները բավարար չեն եւ չեն համապատասխանում արդեն ձեռքբերված համագործակցության մակարդակին: 2002-2003 թթ. շրջանում Իսրայելի ռազմական հետախուզության սպաները կատարեցին աղրբեջանա-իրանական սահմանի մանրամասն հետազոտություն եւ Աղրբեջանի Գլխավոր բանակի շտաբին փոխանցեցին սահմանային գոտում հետախուզական աշխատանքների վերաբերյալ ցուցումներ:

2003 թ. հունվարին Բաքու ժամանեց պաշտոնաթող բրիգադային գեներալ Գիորա Ռոմնը, որը պաշտոնապես ներկայացնում է Համաշխարհային հրեական գործակալությունը եւ Աղրբեջանում էր հրեական համայնքի գոր-

ծերով: Իրականում գեներալ Ռոմնը ներկայացնում էր Իսրայելի կառավարության շահերը: Նա զրույցներ ունեցավ նախագահի աշխատակազմում, արտգործնախարարությունում, պաշտպանության նախարարությունում: Ձրույցների ընթացքում քննարկվել են իսրայելա-աղրբեջանական համագործակցության հարցերն անվտանգության ոլորտում, Իրանի ու Հայաստանի հիմնախնդիրների, ինչպես նաեւ ԱՄՆ-ում եւ եվրոպական երկրներում լրբիստական գործունեության հարցերը: Համաձայնություն է կայացվել այդ երկրների քաղաքականության տարբեր ուղղությունների, մասնավորապես, Իրանի հարցում, Իսրայելի ու Աղրբեջանի փոխհամաձայնեցման մասին: Գիորա Ռոմնը հայտարարել է, որ Հայաստանը տարածաշրջանում բացասական քաղաքականություն է վարում եւ համագործակցում է բռնապետական, հարձակողական վարչակարգերի՝ Իրանի ու Սիրիայի հետ՝ կապեր ստեղծելով Իրաքի ու պաղեստինցիների հետ:

Սեպտեմբերին Բաքու ժամանեց Իսրայելի Կնեսետի անդամ Անոն Քոհենը, որը նույնպես անմիջականորեն զբաղվել է ԱՄՆ-ում եւ եվրոպայում լրբիստական գործունեության մեջ համագործակցության խնդիրներով: Նրան անչափ հետաքրքրել են աղրբեջանա-իրանական հարաբերությունների վիճակն ու հեռանկարները:

2003 թ. ապրիլի սկզբին Բաքու է ժամանել իսրայելցի գործարար Լիվիելը, որը Հայաստանում գործարարական գործունեություն է ծավալել եւ կապեր ունի ՌԴ Ռուսաստանի հայերի միության նախագահ Արա Աբրահամյանի հետ: Լիվիելը լայն քաղաքական կապեր ունի Աղրբեջանում, այդ թվում խորհրդարանի անդամների եւ քաղաքական կուսակցությունների նախագահների հետ: Նա նպատակադրվել է կապեր հաստատել ՌԴ հայերի միության, ՀՀ քաղաքական կուսակցությունների եւ Աղրբեջանի քաղաքական գործիչների ու կուսակցությունների միջեւ: Լիվիելը նաեւ լրջորեն զբաղվում է հակաիրանյան գործունեությամբ Ռուսաստանում փորձելով ներգրավել Ռուսաստանի կառավարության եւ քաղաքական գործիչների վրա ազդեցություն ունեցող ռուսաստանյան գործարարներին:

2003 թ. մայիսին Վաշինգտոնում կայացան երկու հանդիպումներ Աղրբեջանի եւ Իսրայելի ղեսպանների միջեւ՝ միջազգային ասպարեզում իսրայելա-աղրբեջանական համագործակցության, նաեւ՝ իրանական ուղղության հարցերով: Պայմանավորվածություններ եղան կանոնավոր հանդիպումների անցկացման, տեղեկատվության փոխանակման, տարբեր մակարդակներում ԱՄՆ-ում հանդիպումների կազմակերպման (նաեւ հրեական ու աղրբեջանական կազմակերպությունների միջեւ) վերաբերյալ: Առաջին հանդիպման ժամանակ Աղրբեջանի ղեսպանը Իսրայելի իր գործընկերոջը բացատրել է, որ 2002 թ. հոկտեմբերին Եգիպտոսի արտգործնախարարության հետ հանդիպման ժամանակ Հ. Ալիեւի կողմից Իսրայելի քննադատությունը արվել է դիվանագիտական նկատառումներով եւ սկզբունքային նշանակություն չունի, քանի որ Աղրբեջանը Իսրայելին համարում է իր կարելու ռազմավարական գործընկերը:

Իսրայելի շահերը Եվրասիայում եւ առաջին հերթին թյուրքական պետությունների նկատմամբ՝ սերտորեն առնչվում են Ռուսաստանում Իսրայելի ռազմավարական նպատակների հետ: Խորհրդային համակարգի տրոհումից հետո, Իսրայելը հայտնվեց բավականին բարդ վիճակում, քանզի պարզվեց, որ աշխարհաքաղաքական միջնաբերդի գործառույթ իրականացնող պետության համար դժվար է գոյատևել «միաբեւեռ» աշխարհում: Իսրայել-

ԱՄՆ հիմնախնդիրներն ակնհայտորեն ավելանում են: Առայժմ դա հնարավոր է քողարկել, սակայն որքա՞ն երկար ժամանակ կարելի կլինի երկկողմանիորեն հավատարիմ ռազմավարական գործընկերություն ձևացնել: Ուստի 90-ականների սկզբից Իսրայելը ջանքեր է գործադրում Ռուսաստանի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ: Արաբա-իսրայելական հակամարտության արդյունքում մահմեդական աշխարհի որոշակի համախմբման հետեւանքով Իսրայելի եւ հրեական կապիտալի գործունեության ուղորտը զգալիորեն սահմանափակվել է: Այս պայմաններում Ռուսաստանը իր հսկայական տնտեսական հնարավորություններով Իսրայելի համար բավականաչափ կարելոր գործընկեր է: Ռուսաստանում բնակվում են պաշտոնապես ավելի քան մեկ միլիոն, իրականում 2,5-3 միլիոնից ոչ պակաս հրեաներ, որոնք մեծ ներդրում ունեն ռուսաստանյան մշակույթում, գիտության եւ տնտեսության ասպարեզներում: Ներկայումս հրեա գործարարները կարելոր դիրքեր ունեն ռուսաստանյան տնտեսության առանցքային նավթային, մետաղագործական, ալյումինային, դրամատոմային բնագավառներում եւ լրատվամիջոցներում:

Իսրայելը մեծ հաջողությունների է հասել ՌԴ հետ գործընկերային հարաբերություններում, սակայն Ռուսաստանը սկզբունքային շահեր ունի արաբական աշխարհում, սերտորեն համագործակցում է Իրանի հետ եւ չի կարող անտեսել նշյալ շահերը հանուն Իսրայելի հետ գործընկերության: Իսրայելական լրբբին Ռուսաստանում, չնայած երկարատեւ ընթացքում լրատվամիջոցների նկատմամբ իր վերահսկողությանը, Բ. Ելցինի «ընտանիքի» նկատմամբ ազդեցությանը, չկարողացավ հասնել իր առավել կարելոր նպատակին հեռացնել Ռուսաստանն Իրանից եւ օգտագործել Իրանի դեմ իբրեւ ճնշամիջոց: Այդ առնչությամբ կարելոր է Եվրասիայում Իսրայելի բազմակողմանի քաղաքականությունը, ուր պետությունների մեկ միավորումը կարող է հակակշռել մյուս միավորման ազդեցությանը: Փաստորեն, Ռուսաստանի կողմից Միջին Ասիայի երկրները ու Ադրբեջանը համարվում են իր ռազմավարական շահերի գոտին, հետեւաբար իրենք եւս կարող են ազդեցություն գործել ՌԴ-ի վրա: Թուրքիայի հետ միասին այդ պետությունները կկարողանան զրեթե որոշիչ ազդեցություն ունենալ եւ ճնշում գործադրել Ռուսաստանի: Սակայն թուրքական «եվրասիական նախագիծը» բախվում է շատ խոչընդոտների, որոնցից են հարկավոր ներդրումների եւ տեխնոլոգիաների բացակայությունը, անկայուն դիրքերը Եվրոպայում եւ վերջապես ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների ճշտումը: Այդ պայմաններում Կենտրոնական Ասիայում Իսրայելի խաղը բավականին արդյունավետորեն կարող է հանգեցնել իր ռազմավարության զարգացմանն անհրաժեշտ շատ հուսալի քաղաքական եւ տնտեսական հենարանի ձեռքբերմանը: Իսրայելը շատ բան կարող է առաջարկել Կենտրոնական Ասիայի երկրներին ու Ադրբեջանին ԱՄՆ-ում իսրայելական ազդեցությունը, լրատվամիջոցների աջակցությունը ԱՄՆ-ում, Եվրոպայում եւ Ռուսաստանում (հրեական վերահսկողության ՁԼՄ-ները), կապեր ֆինանսական աշխարհում, բարձր տեխնոլոգիաներ: (Ռուսաստանը նույնպես կարող է դառնալ Իսրայելի կողմից մյուս պետությունների հետ լավ հարաբերությունների հաստատման կարելոր ասպարեզ. օրինակ՝ ամերիկյան քաղաքագետ Արիել Քոհենը մասնավոր զրույցում առաջարկում էր քննարկել Իսրայելի եւ Հայաստանի միջեւ հարաբերությունների բնականոնացումը Ռուսաստանում երկկողմանի շահերի համատեքստում): Եվրասիական թատերաբեմում Իսրայելի մյուս կարելոր խնդիրն է Իրանի աշխարհաքաղա-

քական մեկուսացումը (որոշակի պայմաններում այս նպատակը կարող է առաջնային դառնալ): Այսպիսով, Իսրայելի «եվրասիական ծրագիրը» ինչ-որ իմաստով դառնում է լրացնող գործունեություն, երբ Թուրքիան անկարող էր ավարտին հասցնել իր նախագիծը Կենտրոնական Եվրասիայում:

Թուրք-իսրայելյան հարաբերությունները տեսանելի եւ, հնարավոր է, առավել հեռավոր հեռանկարում կպահպանվեն ներկայիս «կարգավիճակով»: Քաղաքական զարգացումները Թուրքիայում կապված իսլամական կուսակցությունների ջանքերի, ազգայնական տրամադրությունների աճի հետ, չեն խոչընդոտի այս երկրների միջեւ հարաբերությունների զարգացումը: Ընդհակառակը, Թուրքիայում մահմեդական-ազգայնականության սինթեզը, համաթուրանական եւ նորօսմանյան համադրությունների (դոկտրինա) զարգացման նոր փուլը, թուրք-իրանական հարաբերություններում լարվածության աճը, թուրք-իսրայելական համագործակցությանը կհաղորդի նոր բովանդակություն:

Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների վատթարացումը, փաստորեն, թուրք-իսրայելյան հարաբերություններին տվել է նոր «շունչ», քանի որ Իսրայելը հնարավորություն է ստացել ընդգծել իր կարելորությունը՝ ԱՄՆ-ի հետ գործընկերային ու ռազմավարական հարաբերությունների պահպանման գործում: Այս հիմնահարցի հետ էին առնչվում Իսրայելի ու Թուրքիայի պետական ու ռազմական գործիչների երկկողմ այցերը: Թուրքիա կատարած այցի ժամանակ Իսրայելի նախագահ Մոշե Կացավն ուղղակիորեն նշել է Թուրքիայի շահերի պաշտպանության համար ԱՄՆ-ում հրեական լրբբիի նշանակությունը, նաեւ՝ հայկական եւ հունական ազդեցության դեմ պայքարում (Jewish Telegraphic Agency, July 14 2003 By drawing closer to Israel, Turkey hopes to mend relations with U.S. By Vigal Schleifer Istanbul, July 14 (JTA)- Moshe Katsav's recent visit to Turkey.):

Իսրայելը կարելոր դեր ունի թուրքական զինուժի տեխնիկական մատակարարման գործում: Իրագործվում է F-4 եւ F-5 (համապատասխանաբար՝ 56 եւ 48 հատ) ինքնաթիռները սարքավորելու ծրագիրը՝ 820 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ: Իսրայելի հետ համագործակցությունը Թուրքիայի համար շատ կարելոր է հրթիռային տեխնիկա իսրայելյան «օդ-երկիր» կարգի «Պոպայ» հրթիռներ ունենալու առումով, որոնք կարող են դիմակայել ռուսաստանյան C-300 հրթիռներին: 1997-98 թթ. Թուրքիան Իսրայելից գնել է 100 «Պոպայ» հրթիռներ՝ F-4 ինքնաթիռները զինելու համար: 1998 թ. Իսրայելն ու Թուրքիան ստորագրել են Թուրքիայում «Պոպայ-2» հրթիռների համատեղ արտադրության մասին պայմանագիր, եւ այդ նպատակով ստեղծվել է երկու թուրքական հիմնարկների եւ իսրայելյան «Ռաֆայել» կոնսորցիումի միջեւ մեկ ընդհանուր կոնսորցիում: Թուրքիան նաեւ շահագրգիռ է ունենալ «օդ-երկիր» կարգի «Դելիլա» հրթիռները: «Ռաֆայել» կոնցեռնի ներկայացուցիչները թուրքական կողմի հետ քննարկել են այդ երկրի ռազմաօդային ուժերին (ՌՕՈՒ) «օդ-օդ» կարգի «Պիթոն-4» հրթիռներ մատակարարելու մասին հարցերը: Իսրայելյան «Էլտա» ձեռնարկությունը եւ ԻՎՊ կոնցեռնը պատրաստականություն են հայտնել թուրքերին արտոնյալ պայմաններով (350 մլն դոլար) հատկացնել անօդաչու տարբեր նշանակության ինքնաթիռներ, որը Թուրքիայի ՌՕՈՒ-ն օգտագործում է հիմնականում քուրդ անջատողականների դեմ պայքարում: Իսրայելի ՊՆ ներկայացուցիչը հայտարարել է Թուրքիայում «Էրրոու» հակահրթիռային համալիրներ տեղադրելու պատրաստականություն՝ անհրաժեշտության դեպքում

եւ ԱՄՆ-ի համաձայնության պարագայում: Իսրայելը չի կարող նման զինատեսակ վաճառել բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքները թուրքիա արտահանելու վերաբերյալ ԱՄՆ-ի արգելքի պատճառով:

Իսրայելյան ԻԱՊ կոնցեռնը ռուսաստանյան «Կամով» ձեռնարկության հետ համատեղ թուրքիայի համար արտադրում է 4,5 մլրդ դոլար ընդհանուր արժեքով 145 ռազմական ուղղաթիռներ: «Իսրայելյան ռազմական արդյունաբերություն» (ԻՌԱ) կոնցեռնը ամերիկյան «Ռոբուել Դայնեմիքս» ձեռնարկության հետ համատեղ զբաղված է թուրքական բանակի սպառազինության մեջ եղած ամերիկյան M60A3 հրասայլերը (տանկ) արդիականացնելու աշխատանքներով, որն արժե մեկ մլրդ դոլար: Թուրքիան ցանկանում է գնել իսրայելյան արտադրության «Մերկավա-3» եւ «Մերկավա-3 բիս» հրասայլերը: Իսրայելյան ԻՌԱ կոնցեռնը եւ ամերիկյան «Ջեներալ Դայնեմիքս» կորպորացիան կատարում են թուրքական «Պատոն» 1000 տանկերի արդիականացմամբ: Թուրքիան եւ Իսրայելը աշխուժորեն համագործակցում են տարբեր ուղղություններով (Սիրիա, Իրան, Իրաք, Հայաստան, Հունաստան, Կիպրոս, Կենտրոնական Ասիա եւ Ռուսաստան) հետախուզական գործունեության ոլորտում: Հատուկ ուղղություն է համարվում քրդական ճյուղը: Բազմաթիվ տեղեկություններով, «Մոսսադն» է հայտնաբերել Ա. Օ. Ջալալի բնակավայրը եւ գործնականում մասնակցել նրա կալանման գործողությանը: Ըստ առկա համաձայնագրերի, կանոնավորապես տեղի են ունենում թուրք-իսրայելյան ռազմածովային նավատորմի համատեղ զորավարություններ: 1999 թ. դեկտեմբերի 15-17-ը Արեւելյան Միջերկրականի ջրերում տեղի է ունեցել ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի եւ Իսրայելի ՌԾՆ նավերի համատեղ զորավարությունները «Ռիլայենթ մերմեյդ-2» ծրագրային անվամբ: Իսրայելի ՌՕՈւ-ն նույնպես ռազմական խնդիրներ է կատարում Թուրքիայի օդային տարածքում՝ համապատասխանեցնելով Սիրիայի, Իրաքի եւ Իրանի պայմաններին: Ռազմավարական նշանակություն ունի Իսրայելի եւ Թուրքիայի զլխավոր շտաբների համագործակցությունը Իրաքի դեմ ռազմական գործողությունները նրա տարածքում վերածելու հնարավոր տարբերակի դեպքում համատեղ ծրագրերի մշակման հարցերով:

Այս եւ այլ փաստեր հնարավորություն են տալիս խոսել Թուրքիայի եւ Իսրայելի միջեւ սերտ ռազմաքաղաքական համագործակցության մասին: Սակայն համանման հարաբերություններ շատ դեպքերում ձեւավորվել են եւ այն պետությունների միջեւ, որոնք ամենեւին շահագրգիռ չեն ռազմավարական համագործակցության հարաբերություններում, ինչը ենթադրում է ոչ միայն ռազմատեխնիկական համագործակցություն եւ սերտ քաղաքական կապեր, այլեւ արտաքին քաղաքական որոշումների ու քայլերի համակարգում եւ համաձայնեցում: Համարժեք ռազմատեխնիկական եւ տնտեսական համագործակցություն է ձեւավորվել Ռուսաստանի եւ Իրանի միջեւ, սակայն այդ հարաբերությունները ռազմավարական անվանել չի կարելի: Թուրք-իսրայելյան ռազմատեխնիկական համագործակցությունը, հիմնականում Իսրայելի սպառազինության մատակարարումը Թուրքիային, նրա սպառազինության արդիականացումը, հանգեցնում է Թուրքիայի «ինքնավարությանն» ԱՄՆ-ից, ինչը ձեռնառու չէ վերջինիս: Սակայն ԱՄՆ-ի համար թուրք-իսրայելյան հարաբերություններին միջամտությունը խնդրահարույց է, քանի որ երկու երկրներն էլ իր ռազմավարական դաշնակիցներն են:

2.3. Թուրքիայի ռազմական ներկայությունը Հարավային Կովկասում եւ Կենտրոնական Ասիայում

Ակնհայտ է, որ Կենտրոնական Եվրոպայում քաղաքական ու տնտեսական ներկայություն հաստատելու Թուրքիայի անհաջող փորձերը հաշվի կառնվեն, եւ նրա քաղաքականությունը այդ տարածաշրջանում կդառնա ավելի բարդ ու բազմամակարդակ: Թուրքիան ապրում է չտեսնված տնտեսական, քաղաքական եւ պետական ճգնաժամ իր ժամանակակից պատմության ընթացքում եւ անկարող է միաժամանակ աշխույժ քաղաքականություն վարել մի քանի աշխարհաքաղաքական ուղղություններով: Փորձագետների գնահատմամբ, այս վիճակը Թուրքիայում առնվազն կտեւի 5-7 տարի: Կանխատեսվում են 12-15 տարի ժամկետներ, ինչը նույնպես հնարավոր է, եթե երկրում մեծանա ընկերային անկայունությունը: Թուրքիայի հարցերով ամերիկյան շատ փորձագետների ու վերլուծաբանների կարծիքով, այս երկրի քաղաքական ու զինվորական ընտրախաղը չի ձգտում ընդլայնել երկրի տարածքը եւ հավատարիմ է տարածքային առումով հավաք (կոմպակտ) պետության մասին Մուստաֆա Քեմալի սկզբունքներին: Սակայն ամերիկյան փորձագետների նկատառումներն իսկ վկայում են թուրքական ընտրախաղի ոչ պաշտոնական համադրություններում տարածքային խնդիրների գոյությանը: Թուրքիան տասնամյակներ շարունակ սպասել է ԽՍՀՄ-ի փլուզմանը եւ պատրաստվել դեպի Արեւելք աշխարհաքաղաքական «ցատկին», այսինքն՝ նա ժամանակ շահելու փորձ ունի եւ պատրաստ է համբերել անբարենպաստ շրջանում նախապատրաստվելով էքսպանսիայի նոր փուլին: Որեւէ կանխանշան չկա, որ Թուրքիան հրաժարվել է դեպի Արեւելք ծավալվելու մտադրությունից: Այդ գաղափարները լայնորեն օգտագործվում են թուրքական քաղաքական գրականության մեջ, առկա են թուրք քաղաքական եւ ռազմական գործիչների խոսքում, նկատելի կոնկրետ քաղաքական քայլերում:

Սակայն Թուրքիան ուսումնասիրելով Հարավային Կովկասի, Կենտրոնական Ասիայի ու Կասպից ծովի պայմանները, հասկացել է, որ առանց ռազմական ներկայության ոչ մի տերություն, նաեւ ԱՄՆ-ը եւ Ռուսաստանը, չեն կարող լուրջ դիրքեր ունենալու հույսեր տածել: Թուրքիան մշակում է տվյալ շրջաններում ռազմական համագործակցության եւ ներկայության գործնական քաղաքականություն կենսագործելու ծրագրեր մշակել: Հատկապես ուսումնասիրվում են Աֆղանստանում թուրքական ռազմական միավորման գործունեության, Վրաստանում եւ Ադրբեջանում թուրքական ռազմական հրահանգիչների աշխատանքների փորձերը: Թուրքիայում հասկանում են, որ անհրաժեշտ է տարբերակված մոտեցումներ մշակել տվյալ շրջանների երկրներում ռազմական ներկայության վերաբերյալ՝ հաշվի առնելով նրանց հարաբերություններն այլ տերությունների հետ, ներքաղաքական վիճակը եւ ընկերային-տնտեսական պայմանները: Թուրքիան ի վիճակի է այդ ծրագրերն իրագործել բացառապես ԱՄՆ-ի հետ սերտորեն համագործակցելով եւ ՆԱՏՕ-ի կողմից որոշակի համաձայնությամբ: Բացի թուրք-ամերիկյան ռազմավարությունների որոշակի անհամապատասխանության խնդիրներից, ինչպես նաեւ Կենտրոնական Ասիայում եւ Հարավային Կովկասում քաղաքականության եւ տնտեսության ոլորտներում շահերի տարբերությունից, ծագում է տվյալ երկրներում ժողովրդավարության չափանիշների պահպանման վիճակի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի վերաբերմունքների տարբերության հիմնահարցը: Չնայած Ջ. Բուշի վարչակազմը նվազեցրել է այդ տարածաշրջանի երկրներին ներկայացվող պահանջների մակարդակը ժողովրդավարու-

թյան մասով, սակայն ԱՄՆ-ը չի կարող բոլորովին հրաժարվել այդ սկզբունքներից: Իսկ Թուրքիայի շահերն ու նպատակները թույլ են տալիս փաստորեն լիովին անտեսել դա, քանի որ Թուրքիան ինքն աչքի չի ընկնում ժողովրդավարությամբ: Ամերիկյան վերլուծաբանների շրջանում համառորեն պահանջներ են հնչում Հարավային Կովկասում եւ Կենտրոնական Ասիայում ժողովրդավարացման քաղաքականություն վարելու վերաբերյալ: Ջ. Բուշի վարչակազմը, այնուամենայնիվ, ստիպված է վերանայել իր նորպահպանողական սկզբունքները արտաքին քաղաքականության ոլորտում եւ ուշադրություն դարձնել այդ երկրներում վերոհիշյալ հիմնախնդիրներին: Դա էին այնպիսի միայն վերլուծական հանրույթի ազատական թեւի ներկայացուցիչները՝ Մարթա Օլբրոքը, Անատոլ Լիվենը («Կարնեգի» հիմնադրամ) եւ Նելսոն Լեդսկին (Ժողովրդավարության ազգային ինստիտուտ), այլեւ աջ եւ չափավոր աջ հայացքների վերլուծաբանները: (Այս ենթադրությունը հաստատվում է Կենտրոնական Ասիային լավատեղյակ ամերիկյան փորձագետների վերլուծական հրապարակումներում, Ֆրեդերիկ Սթարրի Ջոն Հոպկինսի համալսարանի Կենտրոնական Ասիայի ու Կովկասի ինստիտուտի տնօրենը «Վաշինգտոն պոստ» թերթում (19 դեկտեմբեր, 2000 թ.) տպված իր հոդվածում «Ոչ այնքան «Մեծ խաղ» Կենտրոնական Ասիայում»: Ռեյն Մերրիի Կենտրոնական զեկույցը Ալմա Աթայում Մարշալի կենտրոնի խորհրդաժողովում (հունիս, 2001 թ.), Ռեյն Մերրին Պենտագոնի եւ պետքարտուղարության նախկին աշխատակիցը, ներկայումս Վաշինգտոնում Արտաքին քաղաքականության ամերիկյան խորհրդի գլխավոր մասնագետներից է, «Եվրասիա», 23 հուլիս, 2001 թ.) <http://www.eurasia.org.ru/2001/analitical/0723 Notgreatgame rus.htm>

Ամերիկյան փորձագետների վերլուծական հրապարակումներում առաջարկվում են գործունեության հետեւյալ ուղղությունները.

- Ակտիվ աշխատանք Վրաստանի հետ ռազմական եւ ազգային անվտանգության համակարգի կադրերի պատրաստման հարցում, համագործակցություն պետական, այդ թվում ծովային սահմանները պահպանելու առումով, զրահատանկային, կապի զորամասերի նյութատեխնիկական բազայի ամրապնդում: Թուրքիայի եւ Վրաստանի միջեւ կան պայմանավորվածություններ ռազմավարական հաղորդակցությունները, ծովային նավահանգիստները, նավթամուղները, երկաթուղին, օդանավակայանները համատեղ զորամասեր ստեղծելու միջոցով պաշտպանելու վերաբերյալ: ԱՄՆ-ը թուրք-վրացական համագործակցությունը համարում է արդարացված եւ լիովին աջակցում է այդ ոլորտում երկու երկրների մտադրությունները եւ ցանկացած ծրագիր: ԱՄՆ-ը կարծում է, որ թուրք-վրացական համագործակցությունը բավականաչափ հաջող չի ընթանում եւ դա համարում է Ռուսաստանի հետ համապարփակ տարածաշրջանային դիմակայությանը Թուրքիայի անպատրաստ լինելու եւ անվստահ զգալու հետեւանք: ԱՄՆ-ը պատրաստ է դրակառուցել վերաբերվել Վրաստանի տարածքում ոչ մեծ թուրքական զորախմբի տեղակայմանը, որին կարող են հատկացվել զրահատեխնիկական զորամասեր եւ ռազմական ուղղաթիռներ: Վրաստանն ընդհանուր առմամբ համաձայն է այդ ծրագրերին, սակայն առարկում է երկրի մահմեդական շրջաններում Աջարիայում եւ Ներքին Քարթլում թուրքական զորախումբ տեղակայելուն:

- Ադրբեջանի զինուժի Թուրքիայի կողմից փաստացի ղեկավարումը (ռազմաուսումնական ծրագրեր, օպերատիվ աշխատանք, զնդի մակարդակով զորավարություններ, զինուժում վերափոխումների անցկացում ոչ մեծ պրոֆեսիոնալ բանակ ստեղծելու նպատակով, ռազմական հետախուզու-

թյուն, ՌՕՈՒ, ՌԾՈՒ վերստեղծում): ԱՄՆ-ը առարկում է Ադրբեջանի ռազմուժը փաստացիորեն ամբողջապես Թուրքիային ենթարկելու եւ բացառապես երկկողմ հիմունքներով այդ երկրների քաղաքական ինտեգրացիայի, ինչպես նաեւ Նախիջևանի մարզում Թուրքիայի գլխավոր շտաբի մշտական ներկայացուցչություն ստեղծելու դեմ: ԱՄՆ-ը կողմ է Ադրբեջանում, հատկապես Նախիջևանի մարզում Թուրքիայի ռազմական ուղղաթիռների տեղակայմանը ժամանակավոր, առանց մշտական հենակետեր ստեղծելու ջանքերի հիմունքներով: ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան մշակել են համատեղ գործողություններ Իրանի ու Ադրբեջանի միջեւ զինված բախման դեպքում ներառյալ թուրքական բրիգադի դեսանտի եւ ՌՕՈՒ-ի օգտագործման: ԱՄՆ-ը մեծապես վախենում է Ղարաբաղում ռազմական գործողությունների վերսկսման դեպքում Թուրքիայի միջամտությունից եւ դա համարում է անթույլատրելի: ԱՄՆ-ը անկասկած զգուշանում է թուրք-ադրբեջանական ռազմական դաշինքի ինքնուրույն զարգացումից, քանի որ դա կարող է զինված բախումների շրթայական ռեակցիայի պատճառ դառնալ: ԱՄՆ-ը փորձում է ամերիկյանամետ ռազմաքաղաքական դաշինք ստեղծելու շրջանակներում իրականացնել Հարավային Կովկասում Թուրքիայի սահմանափակ ռազմական ներկայություն՝ բոլոր երեք երկրների, նաեւ Հայաստանի մասնակցությամբ: Թուրքիայի օգտագործումը ենթադրվում է Ռուսաստանի եւ Իրանի հետ դիմակայության պայմաններում:

- Առկա են ՆԱՏՕ-ի շրջանակներից դուրս թուրք-ամերիկյան համաձայնեցումներ՝ Հարավային Կովկասի եւ Կասպյան ավազանի օդային տարածքը թուրքական օդուժի յուրացման վերաբերյալ: Թուրքիայի ռազմական օդուժը պետք է փորձ ձեռք բերի Վրաստանի եւ Ադրբեջանի մի շարք օդանավակայաններ օգտագործելու համար, որի նպատակով պետք է կատարվեն ուսումնական թռիչքներ, ռազմական բեռների ու անձնակազմի օդային փոխադրումներ, թռիչքներ տարբեր եղանակներին: ՌՕՈՒ-ն պետք է կատարի կարելու օբյեկտների՝ նավահանգիստների, թերմինալների, նավթամուղների, օդանավակայանների, բնակավայրերի անվտանգության պահպանման պայմանական առաջադրանքներ, թռիչքների փորձ ունենա ռազմական դիմակայության զօի երկայնքով:

- ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան համաձայնեցրել են Թուրքիայի եւ Հայաստանի պաշտպանության նախարարությունների միջեւ հարաբերությունների հաստատման վերաբերյալ որոշ խնդիրներ, որոնք պետք է զարգանան հետեւյալ փուլերով. շփումներ ՆԱՏՕ-ի ծրագրերի շրջանակներում զորավարությունների անցկացման ժամանակ, շփումներ զինծառայողների միջեւ ռազմաուսումնական ծրագրերի իրագործման ժամանակ, սահմանային հարցերով համաձայնեցումների սկզբնավորում, Թուրքիայի կողմից ՀՀ ՊՆ-ին ոչ մեծ տեխնիկական օգնության ցուցաբերում, Հայաստանի մասնակցությունը Հարավային Կովկասում կարելու օբյեկտների եւ հաղորդակցությունների պաշտպանության համար կոչված միջպետական զորամիավորումներում, որի ստեղծման ու գործառնության հարցում մասնակցություն կունենա Թուրքիան:

Միաժամանակ, թուրք-ամերիկյան ռազմաքաղաքական համագործակցությունը ստանում է նոր երանգներ, բացահայտելով Թուրքիային ոչ ձեռնտու որոշ պահեր: «Թուրքիայի կողմից իր դիրքերի վերափոխման արդյունքում հատկապես պարզորոշ երեւում է Եվրոպայի օրինակով: Թուրքիան ոչ միայն ձգտում է երեւալ որպես աշխարհիկ եւ չափավոր մահմեդական պետություն, այլեւ փորձում է տարածաշրջանում իրավիճակի վրա ազդեցության եղանակներ գտնել: Հետեւելով ԱՄՆ եւ ՌԴ նախագահներ Ջ. Բուշի եւ

Վ. Պուտինի միջեւ սերտ հարաբերությունների ձեւավորմանը, Սեզերը պետք է ըմբռներ, որ իրենց նպատակներին հասնելու համար ՌԴ-ն եւ ԱՄՆ-ը կարող են թուրքիայի կարիքը չունենալ: Դա հատկապես ակնհայտ է Վրաստանում ամերիկյան ռազմական ներկայությանը Ռուսաստանի կողմից զգուշավոր հավանության լույսի ներքո եւ որոշ նախկին խորհրդային հանրապետությունների հետ նրա մերձեցմամբ»: «Թուրքիայի դերը կարող է բացահայտվել նաեւ անվտանգությանը վերաբերող պայմանագրերի կնքման ժամանակ: Դուրսի 10-ին այցով Մոսկվա եկավ Թուրքիայի գլխավոր շտաբի պետ Դուսեյն Կիվրիկոզլին, որը հանդիպումներ ունեցավ իր գործընկերոջ՝ Սերգեյ Իվանովի հետ: Կողմերը քննարկել են իրավիճակը Չեչնիայում, միջազգային ահաբեկչության եւ զինմատակարարումների հարցեր: Ռուսաստանը մի շարք ընկերությունների հետ մրցակցում է Թուրքիային ռազմական ուղղաթիռներ մատակարարելու հարցում: Հաջորդ օրը Կիվրիկոզլին ժամանեց Թբիլիսի՝ Վրաստանին 2,8 մլն դոլարի չափով երկու ռազմակայանները արդիականացնելու (նաեւ Վազիանիի նախկին ռուսաստանյան ռազմակայանը) մասին համաձայնագիր ստորագրելու համար: Մայիսին Թուրքիան համաձայնագիր ստորագրեց «Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ ռազմական համագործակցության մասին: (Մեվլութ Քաթիկ, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը նոր ուղեգծի որոնումներում, Մեկնաբանություններ EurasiaNet 19 VI.20002, EurasiaNet <http://www.eurasianet.org> ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան փաստորեն երբեմնե չեն ծրագրել գլխավոր Ասիայում Թուրքիայի ռազմական ներկայության կենսագործումը: ԱՄՆ-ի կենտրոնական հրամանատարությունը որոշակի նկատառումներ ունեն Թուրքիայի սահմանափակ զորամիավորումները Ղրղզստանում եւ Ուզբեկստանում այդ երկրների ղեկավար վարչակազմերի դեմ իսլամական արմատականների հարձակման ժամանակաշրջանում օգտագործելու վերաբերյալ: Այդ շրջանում Թուրքիան հակված չէր մասնակցելու իսլամական արմատականների դեմ գործողություններին, քանի որ չէր ցանկանում Կենտրոնական Ասիայում հանդես գալ որեւէ քաղաքական, առավել եւս կրոնաքաղաքական շարժման դեմ: Այս թեման ուշադիր չուսումնասիրվեց, քանի որ Կենտրոնական Ասիայում այդ խնդիրները լուծվեցին պետությունների կողմից՝ Ռուսաստանի, մասամբ Չինաստանի աջակցությամբ: ԱՄՆ-ին միանգամայն ձեռնադուր չէին տվյալ զարգացումների արդյունքները: ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան հնարավոր է՝ շահագրգիռ էին այդ տարածաշրջանում ծագած պատերազմում Ռուսաստանի ներքաշմամբ: Այնուամենայնիվ, Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայի բոլոր մայրաքաղաքներում ունի ռազմական կցորդներ, բավականին ուժեղ գործակալական ցանց, փորձում է ստեղծել թուրքամետ լոբբիստական խմբեր եւ քաղաքական կուսակցություններ, որոնք իրենց գործունեությամբ նպաստում են իրենց երկրների ռազմաքաղաքական համագործակցությանը Թուրքիայի հետ: Ղազախստանում եւ Ուզբեկստանում տարբեր ժամանակներում ներկա էին Թուրքիայի ռազմական հրահանգիչները: Տեղեկություններ կան, որ ԱՄՆ Պետքարտուղարի տեղակալ Էլիզաբեթ Ջոնսը, որի իրավասության մեջ են Եվրասիայի եւ Կասպյան ավազանի հիմնախնդիրները, ձգտում է փորձարկել ինչ-որ ծրագիր, ըստ որի պետք է ստեղծվեն միջազգային ուժեր Արեւմտյան Ղազախստանում նավթահանքերը եւ հեռահաղորդակցությունները պաշտպանելու նպատակով: Այդ հարցերով մասնակիորեն զբաղվում է նաեւ Կասպյան ծովի հարցերով ԱՄՆ-ի հատուկ ներկայացուցիչ Սթիվեն Մաննը:

Ըստ տեղեկությունների, Ղազախստանի քաղաքական ղեկավարությունը ցուցադրելով լիակատար լոյալություն ամերիկյան աշխարհատեսական նախագծերին եւ աջակցելով Բաքու-Ջեյհան նախագծին, այնուհանդերձ անհասկանալի է համարում միջազգային ուժերի ստեղծման վերաբերյալ հարցադրումը: Ղազախստանը վկայակոչում է ՌԴ-ի, ԱՄՆ-ի եւ իր գործընկերը լինելու հանգամանքը տվյալ ծրագրի իրագործման հարցում, իսկ Իրանը նրա կարծիքով հնարավորություն չունի նավթի արդյունահանման ու փոխադրման գոտում խռովություններ հրահրելու:

Նախկինում ԱՄՆ-ը շահագրգիռ էր Թուրքմենստանի հետ ռազմական համագործակցությամբ բնական գազը փոխադրելու ծրագրերի իրագործմանն առնչվող խնդիրների առումով եւ այդ պետության նկատմամբ Իրանի ազդեցությունը կանխելու նպատակով: ԱՄՆ-ի ռազմական եւ քաղաքական վերլուծաբանները լրջորեն կարծում էին, որ Թուրքմենստանը որպես ռազմականապես թույլ երկիր ճնշման կենթարկվի ՌԴ-ի եւ Իրանի կողմից: Բացի այդ, ամերիկացիները շատ էին երկյուղում Թուրքմենստանի դեմ Թալիբանի վարչակարգի հարձակումից: Դեռեւս պարզ չէ, թե հատկապես ինչպիսի ծրագրեր ունեն ԱՄՆ-ը Թուրքմենստանի վերաբերյալ: Սակայն միանգամայն պարզ է, որ չնայած ԱՄՆ-ի առավել սերտ կապերին, օրինակ, Ղրղզստանի հետ, որը բոլոր չափանիշներով նման է Թուրքմենստանին, ամերիկացիները երբեք վերջինիս չեն տարել համարժեք առաջարկներ: Տեղեկությունների համաձայն, 1999 թ. զեներալ Էնտոնի Չիննիի Թուրքմենստան կատարած այցի ժամանակ նա այս երկրի քաղաքական ղեկավարությանն առաջարկել է ԱՄՆ-ի կողմից անվտանգության երաշխիքներ: Այնուհետեւ, սակայն, թուրքմենական գազի մշակման եւ փոխադրման բարդությունների աճի հետ, ԱՄՆ-ը կորցրեց հետաքրքրությունը ռազմաքաղաքական այդ հեռանկարի նկատմամբ:

Թուրքիայի ռազմական համագործակցությունը Կենտրոնական Ասիայի պետությունների հետ չի կարող հաջողությամբ ու բազմակողմանիորեն իրագործվել առանց ԱՄՆ-ի ամբողջական նյութական ու քաղաքական աջակցության: Թուրքիան միջոցներ չունի այս պետություններին էական օգնություն հատկացնելու համար, որոնց անվտանգությունը ենթադրում է համապարփակ միջոցառումներ պետական սահմանների պաշտպանության, հակաօդային պաշտպանության եւ անվտանգության հատուկ ուժերի հզորացման նպատակով: Թուրքիան նաեւ վստահ չէ, որ կենտրոնասիական պետություններին ռազմատեխնիկական ոլորտում ցույց տրված օգնության զգալի ծախսերը կփոխհատուցվեն այդ տարածաշրջանում իր քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցության մեծացմամբ: Մինչեւ Սեպտեմբերի 11-ը ԱՄՆ-ի շահագրգռության բացակայությունը Կենտրոնական Ասիայում եւ այսօր այդ շրջանում շարունակվող սահմանափակ ներկայությունը Թուրքիայի համար բարենպաստ պայմաններ չի ստեղծում: Այնուամենայնիվ, կարելի է որոշակի կանխատեսումներ անել Կենտրոնական Ասիայում թուրքական ռազմական ներկայության վերաբերյալ: Տվյալ գնահատումները արվել են ԱՄՆ-ի ռազմաքաղաքական վերլուծաբանների կողմից: Հաշվի առնելով Թուրքիայի իրական տնտեսական ու քաղաքական պայմանները, Կենտրոնական Ասիայում մենիշխանության գաղափարի աջակցության բացակայությունը, վերջինս կարող է սահմանափակվել միայն ռազմակրթական ոլորտում օգնություն ցուցաբերելով:

Սակայն ռազմական համագործակցության այս ուղղությունը եւս կարող է մեծացնել թուրք օհնվորականների ազդեցությունը Կենտրոնական Ա-

սիայում: Աֆղանստանում թուրքիայի մասնակցությունը ռազմարշավին նկատելիորեն բարձրացրեց նրա հեղինակությունը այդ պետություններում: Ուստի թուրքիան ԱՄՆ-ի կողմից դիտվում է որպես Կենտրոնական Ասիայի եւ Միջին Արեւելքի պետությունների համար աշխարհիկ պետության եւ հասարակության օրինակ եւ բնորդ, ինչն առավել կարելու է ԱՄՆ-ի համար, քան կենտրոնասիական տարածաշրջանում նրա ռազմական ներկայության ուժեղացումը: Թուրքիայի հետ սերտ համագործակցությանը զուգահեռ, ԱՄՆ-ը բավականին լուրջ է վերաբերում այդ երկրի քաղաքականության վերահսկման խնդիրներին: Պետքարտուղարության, Պենտագոնի եւ ԿԴՎ-ի նման գերատեսչությունները ունեն միանգամայն որոշակի ցուցումներ թուրքիայի վրա վերահսկողության իրագործման հարցերով: Այդ վերահսկողությունը ենթադրում է թուրքական քաղաքականության մշտական սրբագրում նախ եւ առաջ տարածաշրջաններում: Շարունակելով հաշվարկի կառուցումը թուրքիայի զինվորական վերնախավի հետ, ԱՄՆ-ը նաեւ հասկանում է, որ վերջիններիս բնութագրական են մեծ արտաքին քաղաքական հավակնությունները եւ կարող են կատարել անսպասելի ու անկանխատեսելի քայլեր: Ուստի ԱՄՆ-ը միշտ թուրքիային հիշեցնում է, թե նրա ո՞ր հավակնությունները չեն կարող բավարարվել իր կողմից:

1. Հարավային Կովկասում ռազմական տարածաշրջանային բախումներին, նախ եւ առաջ դարաբաղյան հակամարտությանը միջամտությունը;
2. ռազմական միջամտությունը Իրանի թյուրքալեզու նահանգներում;
3. Թուրքիայի ընդունումը Եվրամիություն եւ Կիպրոսի ընդունման մերժումը;
4. ատոմային զենք ունենալը;
5. կիպրոսյան հակամարտության վերսկսումը;
6. քրդական ազգային շարժման ճնշումը առավել դաժան եղանակներով:

Թվարկվածները միայն ԱՄՆ-ի կողմից թուրքիային առաջադրված արտաքին քաղաքականության ոլորտում ուժային գործողությունների կիրառման սահմանափակումների բնութագրական օրինակներ են:

2.4. Կիպրոսյան հիմնախնդիրը

ԱՄՆ-ը խոստովանում է, որ կիպրոսյան հարցն անլուծելի է: ԱՄՆ-ը չի փորձում ջանքեր գործադրել այդ խնդրի լուծման համար: Բ. Քլինթոնի վարչակազմը ամեն առիթով քարոզում էր հույն-թուրքական խնդիրների կարգավորման գործում իբր եղած հաջողությունները, այն է՝ Գոնաստանն այլեւս չի խոչընդոտում թուրքիայի մուտքը Եվրամիություն եւ հարաբերականորեն նվազել է լարվածությունն եգեյան ծովում: Սակայն Կիպրոսի հարցը մնում է չլուծված: Ջ. Բուշի վարչակազմը դավանելով տարածաշրջանային հակամարտությունների կարգավորման այլ սկզբունքներ, չի պատրաստվում էական քաղաքական ջանքեր վատնել եւ առաջարկում է, ըստ էության, ոչ թե հակամարտության կարգավորում, այլ Կիպրոսի համար անվտանգության պայմանների ստեղծում, ինչը կնպաստի լարվածության նվազեցմանը եւ կղզու կենսագործունեության առավել կարելու խնդիրների լուծմանը: ԱՄՆ-ի վարչակազմը առաջարկում է ստեղծել անվտանգության կառույց, որում կներառվի սահմանափակ քանակով թուրքական մի զորախումբ, իսկ կղզում ռազմական հավասարակշռության պահպանությունը կապահովվի, ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի եւ կամ Եվրամիության կողմից Կիպրոսին տված անվտանգության երաշխիքներով, վերջինիս կողմից անհրաժեշտության դեպքում եվրոպական զենքի կիրառմամբ: Փաստորեն, դա նշանակում է ստա-

տուս քվոյի ճանաչում, ինչպես պատահեց 1974 թ. Թուրքիայի կողմից Դյուսիսային Իրաքը բռնազավթելուց հետո: Հնարավոր է, դա ձեռնտու է Թուրքիային, որը այդ պայմաններով կհամաձայնի հույների վերահսկողությանը հանձնել Ֆամագուստա քաղաքը: Անվտանգության երաշխիքները առավել կարելու քաղաքական եւ տնտեսական նշանակություն ունեն Կիպրոսի Հանրապետության համար, որը հնարավոր է համաձայնի այդ առաջարկին:

Ձգտելով ամրապնդել իր ներքաղաքական դիրքերը, Բ. Էջեփը առավելագույնս օգտագործեց «ազգային կիպրոսյան հիմնահարցը»: Բազմամյա անգիջում ու դեռեւս, ըստ էության, անարդյունք թուրք-հունական պայքարը Կիպրոսի շուրջ, անշուշտ միայն լրացուցիչ բարդությունների առիթ կտա Եվրամիության կազմում թուրքիայի անդամակցության հարցի որոշման ժամանակ: Վարչապետն այնուհանդերձ, նախկինի պես անգիջում է, անհրաժեշտ չհամարելով որեւէ քայլ անել միջերկրական կղզին երկու պետությունների՝ Կիպրոսի Հանրապետության եւ Միջազգային հանրության կողմից չճանաչված Դյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետության, բաժանումը կանխելու համար: Օրերս նա նորից հայտարարեց, որ Եվրամիությունը չպետք է միջամտի այդ խնդրի լուծմանը, որը «վերաբերում է տարբեր կրոններ դավանող ու լեզուներ ունեցող երկու տարբեր ժողովուրդների»: Բ. Էջեփի համար Կիպրոսի խնդիրը նախ ռազմավարական է, ապա անձնական քաղաքական հեղինակության հարց եւ, հնարավոր է, որոշակի իմաստով, իր կյանքի կարելուրագույն նվաճումներից մեկը, քանի որ անձամբ ինքն է 1974 թ. հրաման արձակել կղզին բռնազավթելու մասին: Ծերացած թուրք վարչապետը, ըստ ամենայնի, կարծում է, որ խորհրդարանի կողմից վերափոխումների փաթեթի ընդունումը (մահապատժի վերացում, քրդերեն լեզվով կրթվելու եւ հեռուստառադիոհաղորդումներ հեռարձակելու արգելքի վերացում, կոմկուսի օրինականացում եւ այլն) այնքան լուրջ գիջում է ԵՄ-ին, որ կիպրոսյան խնդիրը շատ չի կարելուրվի («Նեզավիսիմայա գազետա», 23.08.02): Թ. Էրդողանի միակուսակցական կառավարությունը շատերի համար անսպասելի փորձեց ճնշում բանեցնել Դյուս. Կիպրոսի կառավարության վրա, ստիպելով Ռ. Դենքքաշին (Կիպրոսի թուրքերի ղեկավար) զիջումներ անել հույներին եւ ստեղծել Կիպրոսի դաշնային հանրապետություն: Ռ. Դենքքաշի կարծիքով, այդ առաջարկն անընդունելի է եւ կհանգեցնի թուրքերի կողմից տարածքների կորստին հօգուտ հույների: Թուրքական հատուկ ծառայությունները փորձեցին կազմակերպել թուրք բնակչության ցույցեր կղզու վերամիավորման պահանջով: Սակայն թուրքիայի ազգայնական ուժերի դիրքերը եւ ռազմական շրջանակների կարծիքը արգելեցին Դենքքաշի վրա հետագա ճնշումների գործադրումը: Այս, ըստ երեւույթին, գաղտնի բախումը ներկայիս թուրքական քաղաքական ընտրախավում 2002 թ., հանգեցրեց այն կարծիքին, որ Կիպրոսի հիմնախնդիրը քաղաքական լուծում չունի այնպես, ինչպես համանման հիմնախնդիրները Լեռնային Ղարաբաղում, Աբխազիայում եւ Մերձդնեստրում: Ինչպես եւ Բ. Քլինթոնի վարչակազմը, այնպես եւ Ջ. Բուշի վարչակազմը փորձեց կիպրոսյան հարցը կարգավորել շուտափույթ կերպով եւ բախվեց այս եւ համանման խնդիրների բարդությանը՝ «քրոնիկական» թերագնահատման երեւույթին:

Կիպրոսի հիմնախնդիրը լուրջ արգելք է ոչ միայն Եվրամիությունում թուրքիայի համարկման ճանապարհին (թեեւ Գոնաստանը օգնում է նրա մուտքին ԵՄ), այլեւ ամերիկացիների կողմից իրենց տարածաշրջանային ռազմավարության կենսագործման համար: Այս հիմնահարցի պահպանումը

մեծ ազդեցություն է գործում համանման հակամարտությունների գոտիներում իրավիճակի վրա:

2.5. Տարածաշրջաններում թուրքական ռազմական ներկայության փոխադարձակործությունը ամերիկյան ռազմական ներկայության հետ

Ուշագրավ է, թե թուրքական ռազմական ներկայությունը տարածաշրջանում- ինչ չափով է պայմանավորված ամերիկյան ռազմական ներկայությամբ: Այսինքն, եթե տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի զորքերը մեծ թվով լինեն, ապա Թուրքիայի ռազմական ծառայությունները ինչքա՞ն կարելուր կլինեն, եւ չի՞ հանգեցնի դա Թուրքիայի դերակատարման նվազեցմանը: ԱՄՆ ռազմաքաղաքական փորձագետների գնահատականներով, Թուրքիայի դերը ԱՄՆ-ի կողմից տարածաշրջաններում իրագործած ռազմական գործողություններում ունի իր տրամաբանությունը, գործառույթը, շրջանակները եւ համապատասխան կերպով համաձայնեցվում է տվյալ ռազմական գործողության քաղաքական խնդիրների հետ: Յուրաքանչյուր կոնկրետ գործողությունում թուրքական զորքերի քանակը որոշվում է ոչ միայն ռազմական խնդիրներով, այլև քաղաքական նպատակահարմարությամբ: Երբեմն Թուրքիան պատրաստակամություն է հայտնում տրամադրել ավելի մեծաթիվ զորախումբ, ինչպես Կոսովոյում եւ Բոսնիայում: Սակայն ԱՄՆ-ը եւ ՆԱՏՕ-ն հասկանում էին, որ Թուրքիան հետապնդում է որոշ չարդարացված քաղաքական նպատակներ: Սակայն Թուրքիան առանց մեծ խանդավառության մասնակցեց Աֆղանստանում կռաւիցիայի ռազմարշավին: Ուստի ԱՄՆ-ը փորձում է հավասարակշռել Թուրքիայի ռազմական ծառայությունները ու քաղաքական հավակնությունները: Պատերազմն Իրաքում բացառություն չի լինի: Թուրքիայի զորքի քանակը եւ ռազմարշավի առանձնահատկությունը կլինի այն, որ Թուրքիան պետք է տրամադրի բավականին մեծաթիվ զորախումբ ու մեծաթիվ ինքնաթիռներ:

Փորձագետները պնդում են, որ ԱՄՆ-ը զսպիչ ուժ է Հարավային Կովկասում թուրքական ռազմական ներկայության ծավալման դեմ, ինչը ամերիկյան քաղաքական գործիչները ու զինվորականությունը համարում են շատ վտանգավոր երեւոյթ: ԱՄՆ-ը միանգամայն որոշակիորեն Թուրքիային հասկացնել է տվել Հարավային Կովկասում իրենց ռազմական համագործակցության շրջանակները: Թուրքիայի գործառնիքներն ու խնդիրները բավականաչափ հստակորեն ամրագրված են համապատասխան փաստաթղթերում:

Ամերիկյան ու թուրքական ռազմական ներկայությունը տարածաշրջաններում հաղորդակից անոթների նմանվող համակարգ չէ, քանի որ ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի զինուժի թվաքանակը որոշվում է՝ ելնելով ռազմական ու քաղաքական խնդիրներից:

2.6. Իրաքի դեմ գործողություններին Թուրքիայի մասնակցության երկրի ներքաղաքական իրավիճակից

Ներքաղաքական զարգացումները Թուրքիայում փաստորեն ոչ մի ազդեցություն չունեն Իրաքի դեմ ռազմարշավին երկրի մասնակցության հարցում: ԱՄՆ-ը հուսալի պայմանավորվածություններ ունի Թուրքիայի հրամանատարության հետ եւ այդ պարտավորությունները կկատարվեն վերջինիս կողմից՝ անկախ խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքներից: Թուրքու Օզալի մահից հետո, Թուրքիայում չկա այնչափ գորեղ քաղաքական գործիչ, որը գոնե մասամբ կկարողանա դիմակայել զինվորական վեր-

նախավին: Թուրքիայում բացակայում է հակազինվորականության մեծ շարժում, քանի որ շատերը հույս ունեն լուծել քրդական հարցը ոչ միայն բուն Թուրքիայում, այլև Հյուսիսային Իրաքում: Թուրքական հասարակությունը նույնպես ԱՄՆ-ի տնտեսական օգնության սպասումն ունի: Իրաքի դեմ պատերազմում Թուրքիայում հնարավոր է միայն դժգոհության ալիքի մեկ սցենար, ուժեղ դիմադրության հետեւանքով կենդանի ուժի մեծ կորուստների դեպքում: Ըստ երեւոյթին, սակայն, հյուսիսում իրաքյան բանակի դիմադրությունն ավելի թույլ կլինի, քանի որ կառավարող վարչակազմը փորձում է որոշակի պայմանավորվածություններ ունենալ Թուրքիայի հետ եւ վերջինիս որպես բռնազավթված գոտի հանձնել առավելագույն մեծ տարածք: ԱՄՆ-ը նկատի ունի հակազինվորականության շարժման ուժեղացման սցենարը թուրքական բանակի պարտության պարագայում: Ենթադրվում է, որ այդ դեպքում հրամանատարությունը կուժեղացնի քարոզչությունը եւ կսահմանափակի հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների այլընտրանքային լրատվամիջոցների գործունեությունը: Թուրք զինվորականությունը դժգոհ է եւ անչափ մտահոգ ներքաղաքական գործընթացների զարգացմամբ եւ կարող է օգտվել պատերազմական վիճակից ու ներքաղաքական դիմակայությունից՝ ռազմական հեղաշրջում կատարելու համար: Ուշագրավ է հետեւյալը: 2002 թ. աշնանը հեղինակը Մեծ Բրիտանիայում եւ ԱՄՆ-ում հետազոտություններ էր կատարում «Մեծ Միջին Արեւելքի» տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի քաղաքականության հիմնախնդիրների վերաբերյալ, այդ հարցով հարաբերվելով տարբեր գաղափարախոսական ու մեթոդաբանական հոսանքների ներկայացուցիչ 100 բրիտանացի ու ամերիկացի փորձագետների հետ: Հատկանշական է, որ հարյուր փորձագետներից եւ ոչ մեկը կասկածներ չունեն, թե Թուրքիան կմասնակցի Իրաքի դեմ կռաւիցիայի ռազմարշավին, ինչպես նաեւ այն հարցում, որ Թուրքիայի որոշումը կախված կլինի կառավարության կուսակցական պատկանելությունից:

2.7. Թուրք-ադրբեջանական համադաշնություն: 1997-98 թթ. ընթացքում տեղի էին ունենում անչափ կարելուր շփումներ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարների միջեւ, որի արդյունքում մշակվեցին երկու երկրների հարաբերությունների սկզբունքները: Նրանք հայտարարեցին հեռանկարում համադաշնություն ստեղծելու մտադրության մասին, ըստ որի՝ երկու պետությունները մնում են միջազգային իրավունքի ենթականեր, սակայն համարկում են տնտեսական, քաղաքական եւ ռազմական համակարգերի զարգացման գործում իրենց ջանքերը: Մինչդեռ ԱՄՆ-ը չխանդավառվեց այդ մտադրություններով: ԱՄՆ-ը շահագրգռված է Կովկասյան-Կասպյան ավազանում Թուրքիայի ազդեցության սահմանափակմամբ: ԱՄՆ-ում կարծում են, որ Թուրքիան մեծ հնարավորություններ ունի Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները կառուցելու՝ առանց համադաշնության ստեղծման ծրագրերի իրագործման: Սակայն անսահման չեն ԱՄՆ-ի հնարավորությունները: ԱՄՆ-ը հասկանում է, որ Ադրբեջանը Թուրքիայի համար ունի Կենտրոնական Ասիայից տարբեր նշանակություն: Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի թուրքերը մեկ ցեղ են (էթնոս)՝ միասնական լեզվով եւ արժեքների համակարգով: Ուստի ԱՄՆ-ը չփորձեց պնդել այդ ծրագրերի չեղքացումը, հուսեր կապելով Ադրբեջանի ու նրա քաղաքական ընտրախափի տեղական շահերի գոյության հետ: Համադաշնության կազմում ադրբեջանական ընտրախափը կկորցնի իր ազդեցությունն ու նշանակությունը սեփական երկրում: ԱՄՆ-ը

շահագրգռված է տարածաշրջանում բազմաթիվ ենթակամների գոյությամբ, բայց ոչ մեկ «նոր» կայսրության ձևավորմամբ՝ իր մեծ հավակնություններով հանդերձ: «Արդարություն եւ զարգացում» կուսակցության ղեկավարները բազմիցս հայտարարել են Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթությունների մասին, որոնց թվում են Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները: Միաժամանակ, Թուրքիայի իսլամական կառավարությունը հանդես չի եկել նոր եւ առավել արմատական հայտարարություններով դարաբաղյան հակամարտությունում Ադրբեջանին աջակցելու մասին: Եղած հայտարարությունները չափավոր են եւ որեւէ պարտավորություններ չեն ենթադրում: Թ. Էրդողանի իշխանության գալուց հետո նա այցեր կատարեց թյուրքական պետություններ, սակայն միայն այն երկրները, որոնք նավթ եւ գազ արտահանողներ են. Ադրբեջան, Ղազախստան, Թուրքմենստան: Արեւմուտքում եւ կենտրոնական Եվրասիայում այս այցերն ընկալվեցին որպես գործնապաշտական քաղաքականության տարրեր: Թ. Էրդողանը հայտարարություններ չարեց որեւէ նոր նախաձեռնությունների մասին կոչելով տնտեսական եւ քաղաքական համագործակցության: Ադրբեջանի քաղաքական շրջանակները բավականին հիասթափված էին այդ այցով, նաեւ տնտեսական պատճառներով: Որեւէ արմատական շրջադարձ Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ռազմավարությունում տեղի չունեցավ:

«Ադրբեջանում Էրդողանը կոչ արեց ամրապնդել «ռազմավարական գործընկերությունը» Անկարայի ու Բաքվի միջեւ, միաժամանակ առաջարկելով իր աջակցությունը Բաքվին Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության քաղաքական կարգավորման հարցում: Թուրք ղեկավարն ասաց նաեւ, որ կողմ է Ադրբեջանի ու Թուրքիայի միջեւ առեւտրային հարաբերությունների արագ զարգացմանը, հույս հայտնելով, որ 2004 թ. երկու երկրների միջեւ առեւտրի շրջանառությունը կհասնի 1 մլրդ դոլարի: Բաքվի «Ձերկալո» օրաթերթը Էրդողանի ծրագրերը անվանեց «տիեզերական», նկատելով, որ 2001 թ. առեւտրաշրջանառությունը նվազել է մինչեւ 295 մլն դոլարի»: (Իգոր Տորբակով, 23.01.2003 Eurasianet, <http://www.eurasianet.org>)

1990-ական թվականների սկզբին ԱՄՆ-ը Թուրքիային համարում էր կարևոր գործընկեր Ֆարավային Կովկասում եւ Կենտրոնական Ասիայում վերահսկողություն սահմանելու համար: Այդ շրջաններում Թուրքիան կատարում է մի շարք քաղաքական եւ ռազմաքաղաքական խնդիրներ: Սակայն ԱՄՆ-ը միշտ զգուշանում է այդ շրջաններում Թուրքիայի ավելորդ ջանքերից եւ անկախ ու ինքնուրույն քաղաքականություն վարելուց: Դա հատկապես վերաբերում է Ադրբեջանին: ԱՄՆ-ը որեւէ կերպ չի դրսևորել իր շահագրգռությունը Ադրբեջանի ինքնիշխանության կորստով, ինչը կլինի Թուրքիայի հետ հնարավոր միացմամբ: ԱՄՆ-ի հայեցակարգը նախատեսում է Ֆարավային Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի երկրների ինքնիշխանության ամրապնդումը որոշակի ամերիկյան շահերի համատեքստում: Վերլուծական գրականության մեջ փաստորեն չի նկատվել այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան համակարծիք չեն այն հարցում, թե որ ընտրախավը կամ թիմը պետք է կառավարի Ադրբեջանում: Հայտնի է, որ Թուրքիան երբեք չի հիացել Հ. Ալիևի եւ նրա քաղաքական ոճով: Թուրքիան աջակցել է առավել իռացիոնալ քաղաքականություն վարող եւ տարբեր հավակնոտ ու անհամարժեք գաղափարներ հռչակող գործիչների, որոնցից էր, օրինակ, Ա. Էլչիբեյը: Ադրբեջանում «Մուսավաթ» կուսակցության եւ նրա ղեկավար Իսա Ղամբարի իշխանության գալը թույլ կտար Թուրքիային չզգուշանալ Ռուսաստանի ազդեցութունից եւ ԱՄՆ-ի չափազանց

մեծ ազդեցությունից: Այս քաղաքական խմբավորումը մշտապես ճնշում կիրագործեր Իրանի նկատմամբ եւ դրանով որեւէ խնդիր չէր լինի միասնական թուրքամետ տարածքի ձևավորման հարցում: ԱՄՆ-ի համար առավել ձեռնտու է Հ.Ալիևի թիմը, որպես ավելի կանխատեսելի, մեղմորեն Թուրքիայից ձերբազատվող եւ անկախ իշխանության պահպանմամբ շահագրգռ ուժ:

Թուրքիայի յուրաքանչյուր կառավարություն, որը կվարի գործնապաշտ քաղաքական ուղեգիծ, լավ է հասկանում, որ երկրի ներգրավումը դարաբաղյան հակամարտության մեջ նվազագույնը կհանգեցնի արտաքին քաղաքականության ոլորտում մաներելու հնարավորության սահմանափակման, հնարավոր է նաեւ տարածաշրջանային պատերազմի, որը կործանարար կլինի Եվրամիությանն անդամակցելու համար այնքան ջանքեր գործադրած պետության համար: Թուրքիան փորձում է ցուցադրել առանց ԱՄՆ-ի միջնորդության Հայաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու իր կարողությունը: Թուրքիայի իսլամական ղեկավարները հայտարարում են, թե հնարավոր է Հայաստանի հետ սահմանների բացումը եւ դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման գործընթացի սկզբնավորումը:

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խնդիրը որպես ՀՀ-ի հետ հարաբերությունների կարգավորման նախապայման, մերթ առկա է եւ մերթ բացակայում է այդ հայտարարություններում: Նման անորոշությունը անվստահության տարր է մտցնում թուրք-ադրբեջանական հարաբերություններում: Իհարկե, Թուրքիան փորձում է ժամանակ շահել եւ Արեւմուտքում առավելություն ստանալով մեծացնել ճնշումն Արեւելքի վրա: Բայց ադրբեջանական ընտրախավը չի կարող համաձայնվել թուրքական քաղաքականության զարգացման նման ռիթմի հետ:

«Այն բանից հետո, երբ Թուրքիայի նախագահը շնորհավորական հեռագիր հղեց իր հայ գործընկերոջը հերթական ժամկետում վերընտրվելու կապակցությամբ, պաշտոնական Բաքուն ծայրաստիճան ավստսանք հայտնեց այդ առթիվ եւ կտրուկ ձեռով բացատրություն պահանջեց թուրքական կողմից: Ինչպես ասաց Բաքվում Թուրքիայի դեսպանը, բոլոր մեղադրանքները Անկարայի հասցեին ակնհայտորեն չափազանցված են: Թուրք նախագահ Ա. Սեզերը հղել է սովորական հեռագիր, որը պետք է ուղարկվի բարձրագույն պաշտոնյաներին ընտրվելու կամ վերընտրվելու կապակցությամբ: Ադրբեջանում որոշակի տագնապ են հայտնում իր հարեւանի նման քաղաքական քայլերի առնչությամբ: Բաքուն չափազանց շահագրգռված է Թուրքիայի հետ համագործակցության շարունակմամբ, որը շատ գործ է կատարել նախ նավթամուղի եւ գազամուղի իրականացման համար, ինչպես նաեւ նախապատրաստում է Ադրբեջանի զինուժը» (Կենտրոնական լուրեր, «Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջեւ հակասության պատճառը դարձավ նրանց ընդհանուր թշնամին», 11.04.2003 թ. /<http://www.centran.ru>):

Իրաքում ռազմարշավից հետո թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում կատարված փոփոխությունները ենթադրում են ԱՄՆ-ի շահագրգռությունը Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջեւ սահմանազատմամբ: Նման պնդման համար դեռեւս քիչ փաստեր եւ հիմքեր կան, սակայն կարելի է նշել այնպիսի իրադարձություններ, որպիսիք են Բաքու-Ջեյհան նախագծի արգելումը, Ղազախստանում ամերիկյան նավթային ընկերությունների քաղաքականության եւ Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի հռչակած քաղաքականության տարաբնույթ լինելը, Ադրբեջանում այս կամ այն քաղաքական խմբավորմանն աջակցություն ցույց տալու հարցում ԱՄՆ-ի եւ Թուրքիայի անհամաձայնությունը:

2.8. Թուրքիա-Հայաստան-Ադրբեջան

Անկասկած, հակառակ Ադրբեջանի շահերին ու դիրքորոշմանը, Թուրքիայում կան թուրք-հայկական սահմանի բացմամբ եւ ՀՀ-ի հետ տնտեսական հարաբերությունների զարգացմամբ շահագրգիռ ազդեցիկ շրջանակներ: Չի կարելի չնկատել, որ այս խնդիրը ավելի հետեւողականորեն սկսվեց քննարկվել «Արդարություն եւ զարգացում» կուսակցության իշխանության գալուց հետո: Իհարկե, Թուրքիան շահագրգիռ է ԵՄ-ին անդամակցելու խոչընդոտները վերացնելու մեջ եւ դա է Թուրքիայի քաղաքականության հիմնական դրդապատճառն այս հարցում: Սակայն Թուրքիան ակնհայտորեն ձգտում է ցույց տալ առանց ամերիկյան մասնակցության Հայաստանի հետ հիմնախնդիրները կարգավորելու ունակությունը, թեւ թուրք-հայկական հարաբերությունների կարգավորումը ԱՄՆ-ի քաղաքականության կարելու խնդիրն է Հարավային Կովկասում: ԱՄՆ-ը չի կարող անտարբերություն ցուցադրել այդ հարցի նկատմամբ այն բանից հետո, երբ Թուրքիայի հետ խնդիրներ եղան, սակայն, հնարավոր է, որ ԱՄՆ-ը այլեւս շահագրգռված չէ Թուրքիայի ու Հայաստանի միջեւ առկա խնդիրների լուծմամբ: 2003 թ. լրատվամիջոցներում տարածվեց մի տեսակետ, ըստ որի, թուրք-հայկական սահմանը կարող է բացվել «անսպասելիորեն շուտ» մինչեւ 2003 թ. վերջը: Սեկնաբանելով Մադրիդում Հայաստանի ու Թուրքիայի արտգործնախարարների վերջերս կայացած հանդիպումը, Բիզնեսի համագործակցության հարցերով հայ-թուրքական խորհրդի համանախագահ Քահան Սոյաքը նշել է, որ «դա սպասելի սկիզբն է երկկողմ հարաբերությունների բարելավման գործընթացում»: Նրա խոսքերով, թուրք հասարակության մեծ մասը, հատկապես երկրի արեւելյան բնակիչները կողմ են Թուրքիայի ու Հայաստանի միջեւ «բարեկամական հարաբերությունների» հաստատմանը: Գործակալությունը հիշեցնում է, որ դեռեւս նախորդ տարվա նոյեմբերին Քահան Սոյաքը նշել է, թե «Արդարություն եւ զարգացում» կուսակցության հաղթանակը խորհրդարանական ընտրություններում կնպաստի հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացումը (PanArmenian.Net):

Բացի քարոզչական-քաղաքական նպատակներից ու եվրոպական քաղաքական թատերաբեմի վրա ցույցերից, Թուրքիան, անկասկած, Հայաստանում ունի տնտեսական շահեր, որի նշանակությունը սովորաբար Հայաստանում թերագնահատվում է: Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանում առկա տնտեսական շուկան ոչ պակաս մեկ մլրդ դոլարի ծավալով (հատկապես զանգվածային սպառման ապրանքների շուկան) շատ անհրաժեշտ է Թուրքիային: Հակառակ մասնակի շրջափակմանը, Հայաստանը, նաեւ հակառակ ոչ բարեկամ երկրների քարոզչությանը, կարողացավ զգալի հաջողությունների հասնել տնտեսական զարգացման ոլորտում 1997-2003 թթ.: Ընդլայնվում է սպառման շուկան, այդ թվում եւ մեքենաշինության, մետաղագործության եւ քիմիայի արտադրանքի սպառումը: Թուրքիայի արեւելյան շրջանները, որպես գյուղատնտեսական շրջաններ լինելով, հատկապես շահագրգռված են Հայաստանի հետ տնտեսական հարաբերություններում: Թուրքիան նաեւ հետապնդում է Հայաստանն իր արտաքին քաղաքականության ծիրի մեջ ներգրավումը եւ ապա ենթարկեցումն իր քաղաքական կամքին: Այս գաղափարներն արտահայտել է Ս. Դեմիրելը Հ. Ալիեւին 1998 թ. գարնանը վերջինիս Անկարա կատարած այցի ժամանակ: Թուրքիայի նախագահի կարծիքով, Հայաստանը շրջափակելու քաղաքականությունն անպտուղ է եւ ավելի արդյունավետ մոտեցում է Հայաստանի ներքա-

շումը թուրք-ադրբեջանական քաղաքականության ուղեծրում: Այս գաղափարը, թեւ ըմբռնում ունեցավ Հ. Ալիեւի կողմից, սակայն Ադրբեջանը շարունակում է խանդով վերաբերել թուրք-հայկական հարաբերություններին: Այսպես թե այնպես, Թուրքիան փորձում է հանգստացնել Ադրբեջանին եւ իր ազգայնականներին: «Կարելի է տարբեր կերպ գնահատել այն, ինչը իմ կարծիքով մերժեցման շատ դանդաղ գործընթաց է,- ասում է «Հյուրիեթ» առաջատար օրաթերթի արտաքին քաղաքականության հարցերով փորձագետ Ֆերաի Թենդը,- հայ նախարարը կցանկանար սահմանափակվել Թուրքիայի ու Հայաստանի միջեւ շփումներով, մինչդեռ Ջեմը այդ շփումները դիտում է եռակողմ գործընթացի Ադրբեջանի մասնակցությունը ենթադրող համատեքստում» (27.06.2002 Eurasianet.<http://www.eurasianet.org>):

1915-23 թթ. Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը միջազգային մակարդակի հիմնահարց է եւ քննարկվում է ինչպես համաշխարհային լրատվամիջոցներում, այնպես էլ միջազգային քաղաքականության մեջ: Արեւմտյան հանրությունը ընդհանուր առմամբ ըմբռնումով է վերաբերվում Ցեղասպանությունը միջազգայնորեն ճանաչելու հայ հասարակության պահանջներին: Այս թեման որոշակի բարդությունն էր ստեղծում միջազգային հարաբերություններում, մասնավորապես Թուրքիայի հետ հարաբերություններում: Որոշ պետություններ իրենց երկիմաստ վիճակում են զգում, երբ իր հայ համայնքները փորձում են այդ հարցը քննարկել պաշտոնական մակարդակում, թեւ այդ երկրների հասարակության համար 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության փաստն ակնհայտ է: Այդ երկրների կողմից Ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչումը մեծ խնդիրներ կհարուցեր Թուրքիայի հետ նրանց հարաբերություններում: Այդ երկրներից Իրանը, Սիրիան, Վրաստանը, Բուլղարիան, Մեծ-Բրիտանիան ու Գերմանիան ամենեւին շահագրգիռ չեն Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրում: Առաջինը ոչինչ չծեռնարկեց Օսմանյան կայսրությունում հայերին պաշտպանելու համար, եւ 1923 թ. Լոզանի համաձայնագրի ոգեկոչողն էր, երբ բացառվեց Արեւմտահայաստանում հայկական պետության ստեղծումը: Գերմանիան գործում մասնակցություն է ունեցել կատարվող ցեղասպանության քաղաքական «քողարկման» գործում: Բացառված չէ, որ հատկապես Մեծ Բրիտանիան եւ Գերմանիան են վարում ցեղասպանությունը միջազգային մակարդակով ճանաչելու անթույլատրելիության (կրիպտո) ծպտյալ քաղաքականությունը: Իսրայելը եւ հրեական լոբբիստական կազմակերպությունները ԱՄՆ-ում եւ այլ երկրներում մեծ ջանքեր են դնում ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում «Հայկական բանաձեւի» ընդունումը խափանելու հարցում, ոչ միայն դրված Թուրքիայի հանդեպ ստանձնած պարտավորություններից, այլեւ հրեական հոլոքոստը բնութագրող ցեղասպանություն հասկացության բացառիկությունը եւ եզակիությունը պաշտպանելու հակամարդկային ու հակարդյունավետ գաղափարի հետեւանքով:

Ամերիկյան քաղաքագետ Պոլ Գոբլը հեղինակի հետ մասնավոր գրույցում նշեց, որ փաստորեն ողջ աշխարհը համոզվել է 1915 թ. Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի ցեղասպանության իրողության մեջ, եւ Հայոց ցեղասպանությունը որպես անժխտելի պատմական փաստ գործնականում առկա է մարդկանց հասարակական գիտակցության մեջ: Նրա կարծիքով, խնդիրը ցեղասպանության իրողությունը միջազգային հանրությանն ապացուցելու մեջ չէ, այլ դրա պաշտոնական ճանաչման մեջ է: Դա լիովին վերաբերում է նաեւ ամերիկյան հասարակությանը: Սենատի եւ Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատի ոչ մի անգամ հրապարակային եւ նույնիսկ պաշտոնական ե-

լույթում չի հերքում ցեղասպանության փաստը, եւ դա վերաբերում է նաեւ հրեական ու հրեա-թուրքական լոբբիի անդամներին (ամերիկացիները գերադասում են ասել Կոնգրեսում Իսրայելի բարեկամները): Եթե Բ. Քլինթոնի իշխանության գլուխ եղած ժամանակ հայերի ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը քողարկվում է տարբեր նրբանկատ փաստարկներով, ապա Ջ. Բուշի վարչակազմը իր քաղաքական ոճին հավատարիմ նախընտրեց լիովին մերկացնել այդ հիմնախնդրի քաղաքական ու բարոյաբանական (էթիկական) կողմերը: Դա հանգեցրեց նրան, որ ամերիկյան հասարակությունը ցեղասպանության հարցն ընկալում է ճիշտ Պոլ Գորբի մեկնաբանությամբ: այսինքն՝ հրեշավոր հանցագործությունը եղել է, բայց այդ փաստի պաշտոնական ճանաչումը կարող է վնասաբեր լինել ամերիկյան շահերին: Այդ պայմաններում փաստորեն միայն Թուրքիան եւ Իսրայելն են ժխտում ցեղասպանության փաստը: ԱՄՆ-ը կանգնած է մի խնդրի առջեւ, որը ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման հարցը չէ, այլ՝ թե երբ դա տեղի կունենա: Աշխարհում տեղի ունեցած ցեղասպանությունների փաստերն առանց պաշտոնապես ճանաչելու, ԱՄՆ-ը եւ Արեւմուտքը չեն կարող հաջողությամբ իրականացնել արտաքին քաղաքականություն: (Օրինակ, գոյություն չունեն Խոջալու (ԼՂՀ) գյուղում մարդկանց զանգվածային զոհվելու փաստի քննարկման քաղաքական սկզբունքները):

2003 թ. ԱՄՆ-Թուրքիա հարաբերությունների վատթարացումը հանգեցրեց ոչ միայն ԱՄՆ վարչակազմի կողմից Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման խնդրի կոնյունկտուրային վերաբերմանը, այլեւ ամերիկացիների գիտակցության մեջ էական փոփոխություններին: Տեղի է ունեցել «դավաճանություն» ռազմավարական դաշնակցի կողմից ամերիկյան աշխարհընկալման տեսանկյունից «ցավոտ» հարցի առնչությամբ, վրեժխնդրություն ահաբեկիչներից ու ԱՄՆ-ին թշնամական քաղաքական վարչակարգից, չխոսելով արդեն գործնական պահերի մասին:

«Քչերն էին կասկածում, որ բանաձեւը կընդունվեր, եթե չլիներ Սպիտակ տան, պետքարտուղարության եւ Պենտագոնի ճնշումը Սենատի ղեկավարության վրա: Թուրքիայի վարչապետ Բ. Էրդողանը հեռախոսազրույց ունեցավ ԱՄՆ փոխնախագահ Պիլ Չեյնիի հետ, որը խոստացավ միջոցներ ձեռնարկել կասեցնելու Հայոց ցեղասպանությունը հիշատակող օրենքի նախագծի քննարկումը Կոնգրեսում: Պենտագոնի ղեկավարի տեղակալ Պոլ Վոլֆովիցը, որը վերջերս հանդես էր եկել Թուրքիայի ղեկավարության հասցեին աննախադեպ խիստ հայտարարությամբ, նույնպես միացավ օրակարգից բանաձեւը հանելու օգտին արվող լոբբինգին (PanArmenian.net):

2.9.Թուրք-հայկական տնտեսական կապեր

Թուրքիան եւ Հայաստանը կարող են շահագրգռել մեկմեկու որպես տնտեսական գործընկերներ: Սակայն այդ շահերը այդքան նշանակալից չեն: Թուրքական հեռահաղորդակցությունն այդքան բարենպաստ չէ Հայաստանի համար, որքան թվում է: Թուրքիայի տարածքով Հայաստանի հաղորդակցումը եվրոպական, նույնիսկ բալկանյան երկրների հետ ոչ միշտ կլինի տնտեսապես արդարացված: Հայաստանի համար թուրքական ճանապարհները առավել կարելոր են Սիրիայի ու Լիբանանի հետ հաղորդակցվելու առումով, ուր կարող է ձեւավորվել երկրի համար կարելոր շուկա: Թուրքիայում եւ Հայաստանում զարգացել են նույն արդյունաբերական ճյուղերը մանածագործությունը, կոշիկի, հագուստի, էլեկտրատեխնիկական ապրանք-

ների, ալյումինի, պղնձի, ռետինա-տեխնիկական ապրանքների եւ սննդի արդյունաբերական ճյուղերը: Չնայած Թուրքիայի ու Հայաստանի արդյունաբերական ապրանքների արագ ընդլայնմանը, ընդհանուր առմամբ կպահպանվի արդեն առկա արդյունաբերական մասնագիտացումը: Հայաստանի հետ Թուրքիայի համագործակցությունը կարելոր է նախ հյուսիսարեւելյան վիլայեթների (իլեր) համար: Սրանք տնտեսապես առավել հետամնաց շրջաններն են, որտեղ չկա ժամանակակից արդյունաբերություն: Այդ շրջաններից կա բնակչության արտագաղթ, բնակչության աճի ցածր տեմպեր հատկապես Կարսի, Արդահանի, Իգդիրի, Էրզրումի, Արդահանի, Ռիզայի եւ այլ վիլայեթներում: Սեւծովյան առափնյա վիլայեթներում վիճակն ավելի բարվոք է, բայց այս շրջանները եւս Թուրքիայի առավել հետամնաց շրջանների շարքում են: Այստեղ տնտեսությունը հողագործական է, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակմամբ: Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ ազատ հաղորդակցությունը նախ շահութաբեր կլիներ այս շրջանների համար: Նրանց վարչակազմերը եւ գործարարները անչափ շահագրգռված են Հայաստանի հետ հարաբերությունների զարգացմամբ: Միաժամանակ, տվյալ վայրերում Թուրքիան չունի անհրաժեշտ ու բազմազան ապրանքներ Հայաստանի հետ լայնածավալ առևտրի համար: Թուրքիայի հյուսիս-արեւելյան մարզերում արտադրված ապրանքները կարող են լինել հացահատիկը, կաթի փոշին, կիտրոնային մրգերը, ծխախոտահումքը, բուրդը, կաշին եւ անասնակերը: Այս ապրանքների հանդեպ Հայաստանն ունի հետաքրքրություն, եւ ներմուծումը բոլորովին չի ազդի ՀՀ-ում դրանց արտադրությունը կասեցնելու իմաստով: Այլ ապրանքային պաշարներ, որոնք կշահագրգռեն Հայաստանին, այդ շրջաններում չկա: Թուրքիայից արտահանվող ապրանքների մեծ մասը արտադրվում է այլ մարզերում: Ուստի սահմանակից շրջանները Հայաստանի համար կարող են ունենալ տարանցիկ ճանապարհի նշանակություն, բայց ոչ ապրանքներ մատակարարողների դերակատարում:

Թուրք-հայկական հարաբերությունների զարգացման հիմնախնդրի քննարկման առավել կարելոր հարցը Հայաստանի տնտեսական անվտանգությունը եւ առհասարակ ազգային անվտանգությունն է: Հայաստանում տարածված կարծիքն այն մասին, թե տնտեսական կապերը Թուրքիայի հետ կարող են դառնալ շատ արտադրամյուղերի վերացման պատճառ անհիմն է: Տարբեր գնահատումներով, 2003 թ. շեմին Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ ապրանքաշրջանառության ծավալները կազմել են 80-160 մլն դոլար, ընդ որում այդ ծավալի շուրջ 90 տոկոսը կազմում է թուրքական արտահանումը Հայաստան: Աստիճանաբար կրճատվում է էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության, շինանյութերի եւ մետաղամշակման արտադրանքների ծավալը Հայաստան, բայց շարունակվում է գյուղատնտեսական հումքի ներմուծումը: Փաստորեն, ներմուծվում են այն ապրանքները, որոնք Հայաստանում չեն արտադրվում եւ, հավանաբար, չեն արտադրվի տնտեսական աննպատակահարմարության պատճառով: Հայաստանում աշխուժորեն զարգանում է թեթեւ եւ սննդի արդյունաբերությունը, նաեւ՝ մետաղագործական ու քիմիական, լայն սպառման ապրանքների արտադրությունը: Ընդ որում, զարգանում է հիմնականում շուկայում համանման էժան, զանգվածային ներմուծման ապրանքների առկայության պայմաններում: Խնդիրը ոչ այնքան տեղական շուկայում մրցակցության, որքան արդյունավետ կառավարման մեջ է: Հայաստանի անկախ գոյության առաջին տարիներին Թուրքիայի հետ հարաբերությունների զարգացումը շատ անցանկալի էր ազգային անվտանգության տեսանկյունից: Ղարաբաղում պատերազմ-

էր, ու Թուրքիան օգնում էր Ադրբեջանին, ճնշում բանեցնելով Հայաստանի վրա: Հայաստանը տնտեսապես աղետալի վիճակում էր: Հայաստանում իշխանության դեկին էր բացահայտ պարտվողական ու հաշտվողական տրամադրություններով քաղաքական խմբավորումը, որը մերժում էր Հայաստանի ու ԼՂ-ի վերամիավորման գաղափարը: Ձեւավորված չէր ազգային բանակը: Լուծված չէին ազգային անվտանգության հարցերը: Սեփականաշնորհված չէր պետական ունեցվածքը, նախ եւ առաջ արդյունաբերությունը, որը այդ պայմաններում կարող էին ձեռք բերել թուրք ձեռնարկատերերը: 1997-98 թթ. Հայաստանը համոզիչ ձեռքբերումներ ունեցավ տնտեսական զարգացման գործում, ստեղծվեցին զինված ուժերը եւ ազգային անվտանգության համակարգը, գործնականում լուծվեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Նվաճումներ եղան արտաքին քաղաքականությունում, նաեւ արտաքին տնտեսական ոլորտում: Հայաստանն անդամակցում է Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրին, այն դարձնելով իբրեւ իր անվտանգության հիմք, սերտորեն համագործակցում է ԱՄՆ-ի հետ, Եվրամիության, ՆԱՏՕ-ի հետ, Իրանի եւ տարածաշրջանի այլ պետությունների գործընկերն է: Այսինքն, Հայաստանը կարող է սկսել Թուրքիայի հետ հարաբերությունների զարգացումը բավականին նախընտրելի պայմաններում:

Այս հիմնահարցը մեկնաբանելու համար ստորեւ ներկայացուում է տնտեսական գիտությունների թեկնածու Աշոտ Եղիազարյանի «Հայ-թուրքական տնտեսական հարաբերությունների հեռանկարը» աշխատությունը:

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՈՒՆԿԱՐՆԵՐԸ

Հասկանալի է, որ հայ-թուրքական սահմանի փակված լինելու հանգամանքը եւ Թուրքիայի ու Հայաստանի միջեւ պաշտոնական առեւտրատնտեսական կապերի բացակայությունը չեն նպաստում տարածաշրջանի պետությունների միջեւ առեւտրային հարաբերությունների ընդլայնմանը եւ ինտեգրացիոն գործընթացների զարգացմանը, որում լրջորեն շահագրգռված են ԱՄՆ-ը եւ Եվրոմիության անդամ երկրները, որոշակի պայմաններում՝ նաեւ Ռուսաստանը:

Սիենույն ժամանակ, տարածաշրջանի պետությունների միջեւ գոյություն ունեցող տարաբնույթ կոնֆլիկտային շահերի բախումները մերժում եւ անկիրառելի են դարձնում կարգավորման ցանկացած ունիվերսալ մոտեցում, որը սովորաբար առաջ են քաշում նշված երկրները: Այդ պատճառով, հիմնախնդրին մոտ կանգնած շրջանակներում, աստիճանաբար հասունանում է այն գիտակցությունը, որ հարցի կարգավորումը անհրաժեշտ է որոնել տարածաշրջանի համալիր անվտանգության հիմնախնդիրների լուծման համատեքստում:

Այդպիսի պայմաններում, խոսել ամենամոտ ժամանակներում հայ-թուրքական հարաբերությունների, այդ թվում պաշտոնական տնտեսական հարաբերությունների հաստատման եւ նորմալացման մասին, անիմաստ է: Փորձենք վերլուծել եւ գնահատել հայ-թուրքական ոչ պաշտոնական տնտեսական հարաբերությունների մակարդակում ձեւավորված ներկա վիճակը եւ կատարել հետեւություններ, որոնք պայմանավորված կլինեն սահմանի ենթադրյալ բացմամբ:

1. Թուրքիայի արտաքին առեւտրի վիճակը եւ փոփոխությունների միտումները

Բազմաթիվ թուրք եւ այլազգի փորձագետներ պնդում են, որ Թուրքիայի 20-րդ դարում ձեռք բերված տնտեսական հաջողությունները պայմանավորված են իշխանությունների կողմից էտատիզմի քաղաքականության (տնտեսության պետական հովանավորչության թուրքական մոդելի) իրականացմամբ: Իսկ ի՞նչ շահեց Թուրքիան Եվրոպայի հետ հարաբերություններում:

1996 թ. հունվարից գործում է Թուրքիայի եւ Եվրոմիության միջեւ կնքված Մաքսային միության համաձայնագիրը, որով զգալի չափով ազատականացվել է երկրի արտահանման-ներմուծման կարգավորումը: Ինչպես ցույց է տալիս Թուրքիայի արտաքին առեւտրի 1996-2000թթ. դինամիկան, Եվրոմիության հետ մաքսային միությունը դեռեւս չունեն սպասվելիք արդյունքը (տես աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

Թուրքիայի արտաքին առեւտրը, մլրդ ԱՄՆ դոլլար					
	1996թ.	1997թ.	1998թ.	1999թ.	2000թ.
Արտահանում	23,1	26,2	26,8	26,6	27,3
Ներմուծում	42,7	48,5	45,9	40,7	53,9
Ապրանքաշրջանառություն	65,8	74,7	72,7	67,3	81,2

2000թ.-ի ընթացքում ավելի խորացավ Թուրքիայի արտաքին առևտրի անհաշվեկշռվածությունը՝ դեֆիցիտի ծավալը 1999թ.-ի համեմատ աճեց ավելի քան 87%-ով եւ գործնականում հավասարվեց արտահանման ծավալին: Արտաքին առևտրի հաշվեկշռի վատթարացումը տեղի է ունեցել ներմուծման կտրուկ աճի հաշվին (32,4%-ով), որի ծավալը հասավ ռեկորդային մակարդակի 54 մլրդ դոլլար, այն դեպքում, երբ արտահանումը ավելացել է աննշան չափով (2,6%) եւ կազմել է 27 մլրդ դոլլար:

Ինչպես տեսնում ենք, նշված ժամանակահատվածում, չի նկատվել թուրքական արտահանման զգալի աճ: Ավելին, սկսած 1997թ.-ից, արտահանումը լճացած վիճակում է, նրա ծավալը 1997-2000թթ. գտնվել է 26.5-27 մլրդ դոլլարի սահմաններում:

Միեւնույն ժամանակ, ներմուծման, ինչպես նաեւ արտահանման արդյունքը որոշվում է նրա կառուցվածքով: Թուրքիայի ներմուծման ճյուղային կառուցվածքում հիմնական տեղը գրավում են մշակող եւ վերամշակող արդյունաբերության ապրանքները՝ 44.5 մլրդ դոլլար կամ ներմուծման 82.5 %-ը, այնուհետեւ, հանքարդյունաբերության արտադրանքը՝ 7.9 մլրդ դոլլար (13,2%), գյուղատնտեսական արտադրանքը, ներառյալ ձկնորսությունը՝ 2.1 մլրդ դոլլար (3,9%) եւ այլն՝ 0.4 %:

Ներմուծման ապրանքային կառուցվածքում փոքրացել է ներդրումային ապրանքների կշիռը՝ 21.4%-ից մինչեւ 20.7%, այն ժամանակ, երբ սպառողական ապրանքների կշիռը ավելացել է (12,3%-ից մինչեւ 13,4%): Այսպես կոչված միջանկյալ ապրանքների (պատրաստի հումք եւ կիսաֆաբրիկատներ) տեսակարար կշիռը գործնականում չի փոխվել՝ 65,3% 1999թ.-ին եւ 65,4% 2000թ.-ին: Նկատվում է պատրաստի հումքի եւ կիսաֆաբրիկատների ներմուծման լճացում եւ սպառողական ապրանքների ներմուծման բացարձակ աճ: Այդպիսի միտումները չեն կարող նեգատիվ ազդեցություն չունենալ ներքին տնտեսության զարգացման վրա, առաջին հերթին արդյունաբերության, եւ չանրադառնալ արտաքին տնտեսական քաղաքականության ուղղությունների, գերակայությունների որոշման եւ գործընկերների ընտրության վրա:

Ներկայումս Թուրքիայի արտաքին առևտրի հիմնական գործընկերներն են Տնտեսական Համագործակցության եւ Ջարգացման Կազմակերպության (ՏՀԶԿ) եւ նրա մեջ մտնող Եվրոպական Միության անդամները: ՏՀԶԿ-ի երկրների կշիռը թուրքական արտահանման մեջ 2001թ. կազմել է 65.9%, ներմուծման մեջ 62.3%, իսկ ԵՄ-ի երկրներինը համապատասխանաբար՝ 51.6% եւ 44.6%: Եվ եթե թուրքական արտահանման մեջ ՏՀԶԿ-ի տեսակարար կշիռը վերջին տարիներին ավելացել է (62.9% 1998թ.-ին, 67.8% 1999թ.-ին, 68.5% 2000.թ-ին), ապա թուրքական ներմուծման մեջ տեղի է ունենում հակառակ միտումը՝ ՏՀԶԿ-ի կշիռը կրճատվել է, համապատասխանաբար՝ 72,9%, 69,5% եւ 65,5% (աղբյուրը՝ Թուրքիայի պետական վիճակագրական վարչություն):

Բնական է, որ ստեղծված պայմաններում Թուրքիայի արտաքին առևտրի հաշվեկշռի ոչ բարվոք վիճակը ավելի շուտ կհանգեցնի ոչ թե արտաքին տնտեսական քաղաքականության սահմանափակմանը, այլ, ընդհակառակը, տարածաշրջանային տնտեսական էքսպանսիայի ընդլայնմանը: Թուրքիան, անշուշտ, իր արտաքին առևտրի հաշվեկշիռը բարելավելու նպատակով կձգտի ձեռք բերել նոր տարածաշրջանային շուկաներ, որտեղ իր ապրանքները կլինեն ավելի մրցունակ, մասնավորապես Սեւծովյան ՏՆ-

տեսական Համագործակցության (ՄՏՀ) երկրների շրջանակներում:

Այսօվա դրությամբ ՄՏՀ-ի երկրներում թուրքական ձեռնարկությունների գործունեության հիմնական ոլորտներ են հանդիսանում էներգառեսուրսների արդյունահանումը եւ փոխադրումը, շինարարությունը, բանկային գործը, ապահովագրությունը, հեռակոմունիկացիաները, սննդի արդյունաբերությունը, շինանյութերի եւ ավտոմոբիլների արտադրությունը, տուրիզմը: Ներտարածաշրջանային կապերի ինտենսիֆիկացման արդյունքում Թուրքիան սկսել է այդ համագործակցության շրջանակներում իրացնել ավելի բարդ նախագծեր:

Թուրքիայի կողմից ՄՏՀ-ի երկրներ արտահանվող հիմնական ապրանքներ են հանդիսանում տեքստիլը, էլեկտրասարքավորումները, հրուշակեղենի արտադրանքը եւ օճառը, ներմուծվում են էներգակիրներ, մետաղ, պարարտանյութեր եւ քիմիական արտադրանք: ՄՏՀ-ի երկրներ Թուրքիայի արտահանումը մեծամասամբ ուղեկցվում է մրրկային (փասվՏփվՕռ) առևտրով, որը գնահատվում է տարեկան 10-12 մլրդ դոլլար: Դրա մոտավորապես կեսը ընկնում է Ռուսաստանին:

Սակայն, Թուրքիայի տնտեսական էքսպանսիան ձգտում ունի տարածվել առավելապես Եվրասիական ուղղությամբ, որը նախ եւ առաջ վերաբերում է Հարավային Կովկասին եւ Միջին Ասիային: Այդ երկրների տնտեսությունների համեմատ Թուրքիայի տնտեսության զարգացման մակարդակն ունի ակնհայտ առավելություն: Բավական է նշել, որ եթե բնակչության մեկ շնչին ընկնող Թուրքիայի համախառն ներքին արդյունքը 3100 ԱՄՆ դոլլար է, ապա այդ ցուցանիշը Հայաստանում կազմում է 550 դոլլար, Ադրբեջանում՝ 490 դոլլար, Վրաստանում՝ 530 դոլլար, Միջին ասիայի երկրներում՝ 520 դոլլար:

Ինչո՞ւ հատկապես Հարավային Կովկասի եւ Միջին Ասիայի պետությունները: Բացի զուտ տնտեսական եւ շուկայական նպատակահարմարությունից, Թուրքիան Ադրբեջանի եւ Միջին Ասիայի երկրների հետ ունի ընդհանուր արժեքներ եւ միասնական մշակութային միջավայր, մտածելակերպի եւ բիզնես-մշակութային ներդաշնակություն, աշխարհագրական մոտ հեռավորություն, իրազեկ է տարածաշրջանի եւ նրա բնակչության մասին, ունի տարածաշրջանում առևտրատնտեսական գործունեության բազմամյա փորձ, վերջապես Թուրքիան աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից իրեն պատկերացնում է որպես Եվրոպան եւ Ասիան միացնող կամուրջ:

Տարածաշրջանում Թուրքիայի տնտեսական ներթափանցումը իրականացվում է երկու մակարդակներում՝ պետական գործակալությունների (ամենամեծերը կազմում են 1992թ.-ին ստեղծված Համագործակցության եւ Ջարգացման Թուրքական Գործակալությունն է, որը սկզբունքորեն կարելի է համեմատել Միջազգային Ջարգացման Ամերիկյան Գործակալության հետ), որոնք ցույց են տալիս տեխնիկական եւ ֆինանսական օժանդակություն, ինչպես նաեւ թուրքական ձեռնարկությունների ներդրումների շնորհիվ:

Այնուամենայնիվ, Թուրքիայի առևտրային հարաբերությունները ԱՆ-դրկովկասի եւ Միջին Ասիայի հանրապետությունների հետ դեռեւս ցանկալի մակարդակի չեն հասել: Որպես օրինակ բերենք արտահանման ծավալի տվյալները 2001թ. չորս ամիսների համար՝ Ադրբեջանը գտնվում է 21-րդ տեղում (համապատասխանաբար նրա կշիռը կազմում է 0.7%), իսկ Վրաստանը 34-րդ տեղում, այսինքն 0.4% (աղբյուրը՝ [http://www.foreigntrade.gov. tr/](http://www.foreigntrade.gov.tr/)):

Սակայն, Թուրքիայի առևտրի համախառն ծավալը Եվրասիայի երկրների հետ տարեցտարի ավելանում է: Այսպես, 1997-2002թթ. այն կազմել է

40.4 մլրդ դոլլար, որը կազմում է թուրքիայի ընդհանուր ապրանքաշրջանառության 9%-ը: Եվրասիական տարածաշրջանում թուրքական ներդրումների ընդհանուր ծավալը 2002թ.-ի դրությամբ կազմել է 6.1 մլրդ դոլլար, որից Ադրբեջանում՝ 1.5 մլրդ, Վրաստանում՝ 125 մլն, Ղազախստանում՝ 1.3 մլրդ, Թուրքմենիայում՝ 1.25 մլրդ, Ռուսաստանում՝ 800 մլն, Ուզբեկստանում՝ 750 մլն, Կիրգիզիայում՝ 350 մլն, Ռեկրահիմայում՝ 100 մլն, Մոլդովիայում՝ 42 մլն, Տաջիկստանում՝ 30 մլն, Բելառուսում՝ 19 մլն (աղբյուրը՝ Թուրքիայի պետական վիճակագրական վարչություն):

2. Ինչ տնտեսական օգուտ է կողմերին խոստանում հայ-թուրքական սահմանի բացումը

Չնայած Թուրքիան 1991թ.-ին առաջիններից մեկը ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, սակայն դիվանագիտական հարաբերություններ երկու երկրների միջև այդպես էլ չհաստատվեցին: Թուրքիան Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավման համար առաջ է քաշում երկու հիմնական նախապայման՝ Հայաստանը եւ հայկական սփյուռքը պետք է հրաժարվեն հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պահանջից, հայկական գործերը պետք է դուս գան ԼՂՀ-ից եւ ազատագրված տարածքներից:

1993թ. ապրիլ ամսից թուրքական կողմը արգելափակեց հայ-թուրքական սահմանը: Սակայն մեկ տարի անց ստիպված եղավ վերացնել Հայաստանի օդային շրջափակումը, լռելյայն ընդունելով, որ դրանով վնաս է հասցնում սեփական տնտեսությանը:

Հայաստանի ցամաքային շրջափակման հետեւանքով թուրքական ամենամյա կորուստները գնահատվում են 500-600 մլն. դոլլար: Սակայն դա չի նշանակում, որ Թուրքիայի համար կարելի էր վնաս հասցնել հայկական շուկան: Այս առումով չենք կարող չհամաձայնվել Հայ-թուրքական հորհրդի եվրոպական համակարգող Բուրջու Գյուլտեկիմի կարծիքի հետ, որ Հայաստանը, ունենալով փոքր շուկա, Թուրքիայի համար հետաքրքրություն չի ներկայացնում ոչ արտադրական առումով, ոչ էլ որպես միջազգային հեղինակության: «Մենք Հայաստանը դիտում ենք որպես տարանցիկ երկիր, Հայաստանի համար Թուրքիան ելք է եվրոպա, իսկ Թուրքիայի համար՝ ելք Ադրբեջան», - նշում է թուրք գործարարը:

Այս առումով հարկ է նշել նաեւ, որ թուրք փորձագետների գնահատմամբ, Թուրքիայի արտահանման ծավալները Ադրբեջան, Միջին Ասիայի երկրներ եւ Չինաստան կարող էին լինել նվազագույնը երեք անգամ ավելին, քան այժմ՝ Հայաստանի եւ Նախիջեւանի միջոցով երկաթուղային եւ ավտոմոբիլային հաղորդակցության վերականգնման դեպքում:

Այսպիսով, Հայաստանի հետ սահմանի բացումը եւ տնտեսական հարաբերությունների բարելավումը բխում է Թուրքիայի շահերից եւ կարելի է Թուրքիայի տնտեսական քաղաքականության՝ Եվրասիական ուղղությամբ էքսպանսիայի շրջանակներում:

Մնում է ենթադրել, որ մինչեւ հայ-թուրքական սահմանի անխուսափելի բացումը, Թուրքիան, առաջ քաշելով նախապայմաններ, ուղղակի չի ուզում կորցնել իր քաղաքական խաղաքարտերը Հայաստանի հետ հարաբերություններում: Բնականաբար, առկա է նաեւ Ադրբեջանի կողմից որոշակի ճնշումը Թուրքիայի վրա:

Իսկ ի՞նչ կշահի Հայաստանը Թուրքիայի հետ հարաբերություններում: Այս հարցում գոյություն ունեցող տեսակետները տարբեր են, սակայն ընդհանուր առմամբ դրանք երկու հակադիր մոտեցումներ են:

Ըստ հայ-թուրքական տնտեսական հանձնաժողովի համանախագահներ Արսեն Ղազարյանի եւ Քահան Սոյաքի խոսքերի, եթե թուրքական իշխանությունները փոխեն իրենց դիրքորոշումը, ապա այդ հարաբերություններն ունեն գարգացման լուրջ հեռանկարներ:

Այս տեսակետի կողմնակիցները գտնում են, որ Թուրքիայի հետ տնտեսական կապերի հաստատումը տնտեսապես շահավետ է Հայաստանի համար, մասնավորապես Հայաստանը հնարավորություն կունենա վաճառել էլեկտրաէներգիա Թուրքիայի արելեյան շրջաներին, Հայաստանը դուրս կգա մեծ թուրքական շուկա, Թուրքիայի հետ շփումների միջոցով հնարավորություն կունենա իր առեւտրատնտեսական հարաբերություններն ընդլայնել եվրոպական երկրների հետ:

Հայ-թուրքական տնտեսական հարաբերությունների հարցի քննարկումների ժամանակ հաճախ շրջանառվում է հետեւյալ ցուցանիշը. հայ-թուրքական սահմանի բացումից հետո Հայաստանի արտաքին առեւտրի շրջանառությունը կավելանա շուրջ 500 մլն դոլլարով: Ամենայն հավանականությամբ այդ ցուցանիշի ծագումը կապված է Համաշխարհային Բանկի այն հաշվարկների հետ, որ քաղաքական հիմնախնդիրների բացակայության ժամանակ Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ առեւտրային շրջանառությունը կկազմեր 420-500 մլն դոլլար: Ընդ որում, այդ հաշվարկների ժամանակ նկատի է առնվում, որ Հայաստանի հարաբերությունները պետք է կարգավորվեն նաեւ Ադրբեջանի հետ: Ենթադրվում է, որ Հայաստանը ավելի էժան, քան հիմա, էներգառեսուրսներ ձեռք կբերի Ադրբեջանից եւ օգտագործելով իր էներգետիկ կարողությունները՝ արտադրված էլեկտրաէներգիան կարտահանի Թուրքիա: Այս պայմանի դեպքում ընդհանուր ներուժային արդյունքը սահմանի բացումից եւ հարաբերությունների կարգավորումից հետո կկազմի. տրանսպորտային ծախսերի խնայողությունից՝ 6.4-8.4 մլն դոլլար, էներգառեսուրսների ցածր գների հաշվին խնայողությունից՝ 45 մլն դոլլար, արտահանումը կավելանա 268.9-342.4 մլն դոլլարով, ընդհանուր արդյունքը կկազմի 320.3-395.8 մլն դոլլար: Եթե ընդհանուր արդյունքից էլ հանենք 80-100 մլն դոլլար կազմող Ադրբեջանից էներգառեսուրսների լրացնող ներմուծումը, ապա էֆեկտը կկազմի 220.3-315.8 մլն դոլլար (աղբյուրը՝ Evgeny Polyakov, Changing Trade Patterns after Conflict Resolution in the South Caucasus, The World Bank, Poverty Reduction and Economic Management Sector Unit, April 2001):

Ինչ վերաբերում է հայ-ադրբեջանական ապագա հնարավոր տնտեսական հարաբերություններին, ապա հարկ է նշել, որ հորհրդային Հայաստանի եւ հորհրդային Ադրբեջանի առեւտրային կապերի կառուցվածքը վերականգնելն այլեւս անհնար է: Տասներեք տարիների ընթացքում իրավիճակը զգալիորեն փոխվել է: Մագուրը, որը նախկինում Ադրբեջանի համար արտահանման ապրանք էր, այն ծավալով, որ հիմա է արտադրվում, անհրաժեշտ է հենց Ադրբեջանի էներգետիկայի համար: Գազը ընդհանրապես դառնում է դեֆիցիտ ապրանք, Հայաստանն էլ կարող է ավելի լավ այլընտրանքային աղբյուր ունենալ, բացի ռուսականից օգտվելով թուրքմենական եւ իրանական գազից: Իրանի հետ Հայաստանը նախագծում է կառուցել 140 կիլոմետր երկաթուղայամբ գազատար (նախագծի արժեքն է 100 մլն դոլլար):

Այն Իրանի միջոցով միացված է նաև թուրքմենական գազի ցանցին: Դիզելային վառելիքի առումով Ադրբեջանի շուկան որոշ չափով կրճատվել է (մասնավորապես Ադրբեջանը կորցրել է իրանական շուկան), եւ հնարավոր է ապագայում այդպիսի շուկա կարողանար դառնալ Հայաստանը: Հայաստանից Ադրբեջան նախկինում մատակարարվող շատ ապրանքատեսակների գծով այսօր Ադրբեջանի շուկան արդեն վաղուց զբաղեցված է այլ երկրների կողմից: Իհարկե, սահմանային ոչ պաշտոնական առևտուր (Հայաստան նավթամթերքի, բամբակե մանրաթելի ներմուծում եւ Հայաստանից էլեկտրատեխնիկայի, թեթև եւ սննդի արդյունաբերության արտադրանքի արտահանում) Հայաստանի եւ Ադրբեջանի քաղաքացիների միջև (որոշ զննահատումներով այն կազմում է 40 մլն դոլար) այսօր իրականացվում է Վրաստանի տարածքում (Սադախլու), բայց դժվար թե այն ընդլայնվի:

Իհարկե, համարկման բնորոշների մի քանի տարբերակներ, անկախ Ադրբեջանի եւ Հայաստանի կամքի, ձեւավորվում են: Այսպես օրինակ, գոյություն ունեն ունիֆիկացված տնտեսական բնորոշներ, որոնք ներդրվում են Հարավային Կովկասում Միջազգային Արժուքային Հիմնադրամի եւ Համաշխարհային Բանկի կողմից: Կարելի է նկատել, որ արեւմտյան երկրների կողմից մեծ միջոցներ են ծախսվում Հարավային Կովկասի պետություններում համատեղելի իրավական տարածքի ստեղծման վրա: Որոշ հիմնադրամներ ակտիվորեն խթանում են երեք հանրապետությունները ընդգրկող համատեղ ծրագրերը: TESIS միանման բնորոշները հանգեցրել են այն բանին, որ այդ կառույցը նախաձեռնել է Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Թուրքիայի նոր Միասնական Լեւորգահամակարգի բնորոշ: Երկիրը, որը ունի էլեկտրաէներգիայի ավելցուկ կարող է այն մատակարարել այդ երկրներից ցանկացածին: Չնայած հիմա այդ բոլոր չորս երկրներն էլ տարբեր չափերով զգում են էլեկտրաէներգիայի սղություն, այդ նախագիծը կարող է մեծ նշանակություն ունենալ խաղաղությունից հետո: Այսօր այդ գործընթացը արդեն սկսվել է, սակայն ձեւական առումով առանց Հայաստանի:

3. Հայաստանի տնտեսական շահերը եւ անվտանգությունը

Հայաստանում քիչ չեն, իսկ ներքին մտավախության զգացումով մեծամասնություն են կազմում այն անձինք, ովքեր կարծում են, որ հայ-թուրքական սահմանի բացումից հետո Հայաստանի համար էլ ավելի կմեծանա Թուրքիայի կողմից տնտեսական եւ քաղաքական էքսպանսիայի վտանգը: Բերվող փաստարկները հիմնականում հանգում են հետեւյալին. թուրքական ապրանքները բավական էժան են, հետեւաբար սահմանի բացումից հետո մեր ապրանքները ուղղակի անմրցունակ կդառնան, իսկ հայկական շուկաները թուրքական ապրանքներով հեղեղելը կործանարար է ծնվող ազգային արդյունաբերության համար: Գոյություն ունեն նաև այլ մտավախություններ՝ թուրքական դրամագլուխը կկլամի հայկական ձեռնարկությունները, Հայաստանի տարածքում Թուրքիայի շատ քաղաքացիների գտնվելը կարող է կապված լինել հետախուզական գործունեության հետ, վերջապես Հայաստանը շատ թույլ է քաղաքական առումով, իսկ պետական իշխանության ինստիտուտները այնքան հասուն չեն, որ հավասարը հավասարի հետ գործ ունենան 67 մլն. բնակչություն ունեցող պետության հետ: Առաջին հայացքից գուցե դեկլարատիվ են հնչում բոլոր այդ կարգի հայտարարությունները, սակայն ոչ ոք չի կարող վիճարկել, որ այս ուղղությամբ ձեռնարկվող բոլոր

գործողությունները պետք է հավասարակշռված լինեն, իսկ սահմանի բացումից հետո պետք է չեզոքացնել բոլոր այն բացասական գործընթացները որոնք կարող են ծագել Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջև երկաթուղային եւ ավտոմոբիլային հաղորդակցության վերականգնմամբ: Այս բոլոր հիմնախնդիրները հեշտ լուծելի կլինեն, եթե Հայաստանը ունենար բավարար նյութական պաշարներ:

Մյուս կողմից Հայաստանի վիճակը չի բարելավվում այն հանգամանքով, որ նա 2003թ. փետրվարի 5-ից դարձել է Առևտրի Համաշխարհային Կազմակերպության (ԱՀԿ) 145-րդ անդամ երկիրը: Դա նշանակում է, որ ԱՀԿ-ի անդամ հանդիսացող Թուրքիայի հետ տնտեսական հարաբերություններում գործելու են այդ կազմակերպության կանոնները:

Գյուղատնտեսության ոլորտում ներքին աջակցության եւ արտահանման լրավճարման առնչությամբ Հայաստանի ստանձնած պարտավորությունները կարելի է ամփոփել հետեւյալ կերպ.

ա/ արտահանման լրավճարման մակարդակն ամրագրված է զրոյի վրա, այսինքն Հայաստանը իրավունք չի ունենա իր գյուղատնտեսական արտադրանքների համար արտահանման լրավճարներ տրամադրելու.

բ/ աջակցության համախառն չափի մակարդակն ամրագրված է զրոյի վրա, այսինքն՝ Հայաստանից պահանջվելու է «դեղին զամբյուղի» լրավճարման մակարդակը պահել ընդամենը «զ» կետում նշված նվազագույնի վրա.

գ/ առանձին ապրանքի հետ կապված եւ ապրանքի հետ չկապված ներքին աջակցության նվազագույն մակարդակը մինչև 2008թ- դեկտեմբերի 31-ը կլինի 10 տոկոս, իսկ 2009թ. հունվարի մեկից սկսած 5 տոկոս, այսինքն 2009թ. հունվարի 1-ից սկսած Հայաստանից կպահանջվի «դեղին զամբյուղի» լրավճարումը սահմանափակել տվյալ տարվա գյուղատնտեսական արտադրության արժեքի 5 տոկոսով.

դ/ 2009թ. հունվարի 1-ից Հայաստանը կվերացնի գյուղատնտեսական տեղական արտադրանքների՝ արտադրողի կողմից իրացման եւ անասնաբուժական միջոցների իրացման նկատմամբ կիրառվող ավելացված արժեքի հարկից ազատումը, այսինքն 2009թ-ից սկսած գյուղատնտեսական արտադրողների նկատմամբ եւս կկիրառվի ավելացված արժեքի հարկը:

Վերջին հաշվով միջազգային առևտրի ազատականացման միտումները հանգեցնելու են նրան, որ վաղ թե ուշ Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջև սահմանը բացվելու է: Կարող ենք մենք այսօր հաշվել բոլոր հետեւանքները, որ կարող են առաջանալ Թուրքիայի հետ սահմանը բացելուց հետո:

1994թ. Հայաստանի արտահանման մեջ Թուրքիայի բաժինը կազմել է 0.1%, 1998թ. -ին՝ 1.4 %, որը կազմում է 3 մլն. դոլար, ներմուծումը համապատասխանաբար 0.1% եւ 6.3 %, որը կազմում է 14 մլն. դոլար: Ինչպես տեսնում ենք, եթե արտահանումը եւ ներմուծումը 1994թ.ին հավասար էին, ապա 1998թ. ներմուծումը 4.5 անգամ գերազանցում է արտահանմանը (աղբյուրը՝ Statistical Yearbook of South Caucasus, 2000):

Որոշ ոչ պաշտոնական տվյալների համաձայն առևտրային շրջանառությունը երկու երկրների միջև, միջնորդավորված Վրաստանի եւ Իրանի մասնակցությամբ, տարեկան կազմում է շուրջ 200 մլն դոլար, Հայաստանում գործում են 20 հայ-թուրքական համատեղ ձեռնարկություններ հիմնականում թեթև եւ սննդի արդյունաբերության ոլորտում: Ընդ որում, Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջև առևտրային շրջանառության մեծ մասը կազմում է Թուրքիայից

Հայաստան սպառողական ապրանքների արտահանումը: Իսկ Հայաստանից Թուրքիա հիմնականում արտահանվում է հումք՝ մետաղի ջարդոն, կաշի:

Ինչպես տեսնում ենք Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ ձեւավորված արտաքին առևտրի հաշվեկշիռը եւ դրա կառուցվածքը չեն խոսում այդ հարաբերություններում Հայաստանի օգտին: Այս իրավիճակում սահմանի բացումը եւ ԱՀԿ-ի կանոնների պահպանումը կարող է հանգեցնել.

• թուրքական ապրանքների ներմուծման զգալի ավելացմանը, որոնք այսօր ներմուծվում են միջնորդավորված ճանապարհով՝ Վրաստանի եւ Իրանի միջոցով, որը կարող է հարված հասցնել հայրենական ապրանքների արտադրությանը, հատկապես գյուղատնտեսության եւ թեթև արդյունաբերության ոլորտում:

Հայաստանում 1998թ. տվյալներով գյուղատնտեսական ապրանքների միջին մեծածախ գինը Թուրքիայի համեմատ կազմել է 104%, մասնավորապես ցորենը՝ 111%, գարին՝ 131 %, արեւածաղիկը՝ 218%, տավարի եւ ոչխարի միսը 34%, հավի միսը՝ 113%, բուրդը՝ 33%, ծուն՝ 163%, կարագը՝ 41%, շաքարավազը՝ 55%, ալյուրը 144% (աղբյուրը՝ Հայաստանի վիճակագրական ծառայություն):

1994թ. համեմատ գների ինդեքսների դինամիկան Թուրքիայից արտահանվող գյուղատնտեսական եւ անասնաբուծական մթերքների գծով հետևյալն է. 1998թ.՝ 111.9%, 1999թ.՝ 102.3%, 2000թ.՝ 99.3%, 2001թ.՝ 89.7%, 2002թ.՝ 85.8%, ներմուծման ինդեքսը համապատասխանաբար՝ 97.6%, 81.1%, 79.4%, 75.0%, 72.9%:

1994թ. համեմատ գների ինդեքսների դինամիկան Թուրքիայից արտահանվող տեքստիլ արտադրանքի գծով հետևյալն է. 1998թ.՝ 101.1% 1999թ.՝ 90.3%, 2000թ.՝ 83.6%, 2001թ.՝ 82.2%, 2002թ.՝ 79.9%, ներմուծման ինդեքսը համապատասխանաբար՝ 99.2%, 88.2%, 84.2%, 85.9%, 82.5% (աղբյուրը՝ www.die.gov.tr):

Վերը նշված ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի գյուղատնտեսության եւ թեթև արդյունաբերության շուկաները արտաքին առևտրի ազատ կարգի պայմաններում կարող են դառնալ Թուրքիայի տնտեսության համապատասխան ճյուղերի կողմից գրավման պոտենցիալ օբյեկտներ:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

1. ՏՀԶԿ-ի եւ ԵՄ-ի երկրերի հետ Թուրքիայի արտաքին առևտրի բացասական հաշվեկշիռը եւ արտահանման-ներմուծման որակական կառուցվածքը թելադրում են վերջինիս կանգնել տնտեսական էքսպանսիայի եվրասիական ուղղության վրա,
2. Հայաստանը տարանցիկ է Ադրբեջան եւ Միջին Ասիա Թուրքիայի տնտեսական ներթափանցման համար, այդ առումով հայ-թուրքական սահմանի բացումը բխում է Թուրքիայի տնտեսական շահերից
3. Հայ-թուրքական սամանի բացումից Հայաստանի համար ակնկալվող տնտեսական օգուտների մասին պատկերացումները եւ հայտարարությունները ուռճացված են
4. Ավելին, հայ-թուրքական սահմանի բացումը ԱՀԿ-ին Հայաստանի անդամակցության պայմաններում կարող է հանգեցնել Հայաստանի պարենային անվտանգության աստիճանի կտրուկ նվազմանը եւ Թուրքիայի կողմից Հայաստանի գյուղատնտեսական եւ թեթև արդյունաբերության շուկաների գրավմանը:

2.10. Պանթուրքիզմի գաղափարները եւ ծրագրերը

ԱՄՆ-ի հետախուզական եւ վերլուծական կենտրոնները աշխուժորեն քարոզում են պանթուրքիզմի գաղափարները, բայց ոչ թե որպես աշխարհաքաղաքական համադրույթ (դոկտրինա), այլ քաղաքակրթական օրինակ: ԱՄՆ-ը չունի միասնական թյուրքական պետություն (Թուրքիայի գերիշխանությամբ) ստեղծելու ծրագիր, այլ շահագրգռված է Կենտրոնական Եվրասիայի նորանկախ պետությունների ինքնիշխանության ամրապնդմամբ, թեեւ հնարավոր է համարում համարկված տնտեսական ու մշակութալեզվային տարածքի ստեղծումը, որն ընդհանուր շահեր ու ռազմավարական հակառակորդներ կունենար: Պանթուրքիզմն ինքնին, նույնիսկ որպես մշակութային նմուշ նույնպես բավականին վտանգավոր է եւ ամենեւին հիմնավորված չէ ոչ պատմականորեն, ոչ մշակութային, ոչ տնտեսական եւ ոչ անվտանգության առումներով: Պանթուրքիզմին մեծագույն հարված հասցվեց «Կոլեկտիվ անվտանգության մասին պայմանագիր» կազմակերպության ստեղծմամբ, որի կազմում են թյուրքական երկու պետություններ՝ Ղազախստանն ու Ղրղզստանը, ու նաեւ իրանալեզու մահմեդական Տաջիկստանը: Ուզբեկստանը վարում է սեփական քաղաքական խաղը, իսկ Թուրքմենստանը ձգտում է արտաքին քաղաքական չեզոքության: ԱՄՆ-ը պանթուրքիզմի գաղափարը համարում է չափազանց իռացիոնալ, անիրական ու ժամանակավրեպ: ԱՄՆ-ը ավելի շահագրգռված է նորօսմանիզմի համադրույթում միավորված ռազմավարություններով, որոնք ենթադրում են Թուրքիայի ազդեցության տարածումը թյուրքական, բայց ավելի շատ ոչ թյուրքական ժողովուրդների ու երկրների վրա, որոնք տարբեր ժամանակաշրջաններում եղել են Օսմանյան կայսրության կազմում: ԱՄՆ-ի համար անընդունելի է նորօսմանիզմ անվանումը, ուստի ԱՄՆ-ի հովանու ներքո փորձեր են արվում ի-

րագործել այնպիսի նախագծեր, որպիսիք են «Սեւծովյան համագործակցության կազմակերպությունը», ՎՈՒՌԻԱՄ-ը: ԱՄՆ-ը ավելի շահագրգիռ է Թուրքիայի ազդեցության մեծացմամբ Բալկաններում, Հյուսիսային ու Հարավային Կովկասում, Ղրիմում, Ուկրաինայում, Բելառուսում, նաեւ Լեւանտում Սիրիայում, Լիբանանում, Իրաքում, Իսրայելում: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այս ծրագրերի շրջանակներում ԱՄՆ-ը վստահ չէ Թուրքիայի մասնակցության ապահովության վրա: Օրինակ, Թուրքիան կարող էր առաջատար դեր խաղալ ՎՈՒՌԻԱՄ-ի գործունեության մեջ, սակայն ըստ երեւույթին ԱՄՆ-ը դրա համար անհրաժեշտ քայլեր չարեց: Թուրքիայի գործունեությունը վրաստանում, նրա շրջաններում, հատկապես Աջարիայում, Աբխազիայում, նաեւ Ղաղստանում, Չեչնիայում, Կաբարդինո-Բալկարիայում, Ադիգեյում, Կրասնոդարի երկրամասում, Բուլղարիայում, Բոսնիայում, Ալբանիայում, Կոսովոյում, Մակեդոնիայում, Բենարաբիայում անհրաժեշտ է դիտարկել որպես թուրք-ամերիկյան համատեղ ծրագիր: Այս ծրագրի համեմատությամբ որեւէ այլ համատեղ ԱՄՆ-Թուրքիա նախագիծ Կենտրոնական Ասիայում ստանում է երկրորդական նշանակություն: Տեղեկություններ կան, որ ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի ռազմական ու հետախուզական գերատեսչությունների միջեւ մշտապես քննարկվել են Բալկաններում, Կովկասում եւ Ղրիմում թուրքական ռազմական ու հետախուզական ներկայության ուժեղացման խնդիրը: Թուրքիայի դիրքերն այս տարածաշրջաններում ավելի ուժեղ են, քան Կենտրոնական Ասիայում: Նշյալ ներկայության մակարդակը համեմատելի է միայն Իրանում Թուրքիայի դիրքերի հետ, որը վերաբերում է նախ եւ առաջ Իրանի թյուրքական ու քրդական շրջաններին:

Հարկ է նկատել, որ Ուզբեկստանում, Թուրքմենստանում եւ Ղազախստանում Ռուսաստանի ազդեցության զգալի ու սկզբունքային նվազումից հետո, ԱՄՆ-ը կորցրեց հետաքրքրությունը Թուրքիայի հանդեպ որպես տվյալ շրջանում Ռուսաստանի վրա ճնշման գործոնի: ԱՄՆ-ը հասկանում է, որ Ղազախստանը, Ղրղըզստանը ու Տաջիկստանը աշխարհաքաղաքական առումով խոցելի վիճակում են եւ միշտ կծգտեն համագործակցել Ռուսաստանի հետ (Տաջիկստանը նաեւ Իրանի հետ): Անկախ գոյության նախորդ ժամանակաշրջանում այդ երկրները եւ Հայաստանը բոլոր հնարավորություններն ունեին Արեւմուտքի հետ քաղաքական, ռազմական եւ տնտեսական ոլորտներում համարկվելու համար ու գործնականում այդ հնարավորություններից օգտվեցին լիակատար «ծրագրով»: Սակայն այդ համագործակցությունը բավարար չէր նրանց անվտանգության ապահովման համար: Այս երկրները գերադասեցին պահպանել առաջնահերթությունները Ռուսաստանի նկատմամբ: ԱՄՆ-ը լավ հասկացավ դա եւ հագիվ թե նորից ցանկանա Ռուսաստանի հետ այդ պետությունների միջեւ հարաբերությունների խզումը:

Կովկասյան-կասպյան եւ Կենտրոնասիական տարածաշրջաններում ԱՄՆ-Թուրքիա համագործակցության քննարկման համար հարկ է ընդունել հետեւյալ տարբերակը: ԱՄՆ-ը այս շրջաններում ունի միայն նավթ ու գազ ստանալու շահեր: Չափազանցություն չի լինի այն պնդումը, թե ուրիշ արմատական շահեր այդ մարզերում ԱՄՆ-ը չունի: Վերջին տասնամյակների ընթացքում ամերիկյան քաղաքագետները փորձում էին ձեւակերպել իրենց նպատակներն ու խնդիրները Կովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում: Կային այդ տարածաշրջաններում արագ ներդրման գաղափարներ, կային նաեւ հակադարձ եւ ոչ պակաս կտրուկ գաղափարներ: Քննարկվում էր այն հար-

ցը, թե այդ երկրների նկատմամբ ճնշումը գործադրել մարդու իրավունքների ու ազատությունների հարցերով, թե՞ սահմանափակվել ԱՄՆ-ի քաղաքականության հանդեպ կառավարող վարչակարգերի լոյալությամբ: Ջ. Բուշի վարչակազմը աննախադեպ քայլեր կատարելով Միջին Ասիայում ԱՄՆ-ի ռազմական ներկայության հաստատման համար, այնուհանդերձ, դա կապեց ոչ թե տեղի, այլ հարեւան շրջանների Աֆղանստանի, Հինաստանի ու Հարավային Ասիայի հիմնախնդիրների հետ: Սկզբունքորեն ամերիկյան ռազմական ներկայությունը անմասնակից է տարածաշրջանի խնդիրներին: Ընդունելով այս տարբերակը, կարելի է բացահայտել Թուրքիայի դերը ԱՄՆ-ի համար կենտրոնական Ասիայում եւ Կովկասում:

2.11. Քրդական հարցը

Քրդական հարցի վերաբերյալ ԱՄՆ-ը պաշտոնապես թուրքամետ դիրքորոշում ունի: ԱՄՆ-ը հռչակել է ոչ միայն քրդական պետությունը Թուրքիայում ու Իրաքում ստեղծելու, անհնարինությունը, այլեւ լայն իրավունքներով ինքնավարությունների ստեղծման անհնարինությունը: ԱՄՆ-ը ենթադրում է Թուրքիայի պահպանումը որպես ունիտար պետություն եւ, ի տարբերություն եվրամիության ու առաջատար եվրոպական երկրների, չի ենթադրում նույնիսկ իր լեզվի ու մշակույթի օգտագործման իրավունքների մեծացում: Լավագույն դեպքում ԱՄՆ-ը Թուրքիայում քրդական հիմնախնդրի կարգավորում համարում է երկրի քրդաբնակ վայրերում ընկերային-տնտեսական հիմնախնդիրների լուծումը: Այս դիրքորոշումն անփոփոխ էր մնում վերջին 20 տարիներին, բայց Ջ. Բուշի վարչակազմը սույն հարցի վերաբերյալ ավելի պարզորոշ արտահայտվեց: ԱՄՆ-ը ստիպված է Թուրքիայում քրդական խնդրի հետ հաշվի գտնել միայն այդ հարցի կարգավորման պայմանով վերջինիս՝ եվրամիությանն անդամակցելու հանգամանքի առնչությամբ: Միաժամանակ, ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան հանդիպեցին մեծ դժվարությունների կապված Իրաքի քրդաբնակ վայրերի հետ: Նրանց ջանքերով Իրաքի հյուսիս-արեւմուտքում փաստացի ստեղծված է քրդական պետություն, որին աջակցում են Իրանն ու Իսրայելը որպես Իրաքին հակակշռելու գործոնի: Այս պետական կազմավորումը թեւեւ շարունակում է մնալ տնտեսապես ու անվտանգության տեսանկյունից ոչ ինքնաբավ, ապացուցել է իշխանության մարմիններ ձեւավորելու, արելույան տիպի քաղաքացիական հասարակություն կառուցելու, արտաքին հարաբերություններ իրագործելու իր կարողությունը: ԱՄՆ-ից ու Մեծ Բրիտանիայից մեծ կախում ունենալով, քրդական պետական այս կազմավորումը իր հարաբերություններն է ձեւավորում շահագրգիռ պետությունների՝ Իրանի, Իրաքի, Սիրիայի, Իսրայելի եւ նույնիսկ Թուրքիայի հետ: Կանոնավոր շփումներ կան Իրաքյան Քուրդիստանի ազդեցիկ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների ու շրջանային կառավարության եւ Նշյալ պետությունների ներկայացուցիչների հետ:

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին հաջորդած ողջ ժամանակահատվածում ԱՄՆ-ը փորձում էր իմաստավորել Իրաքում քրդական հարցի հեռանկարն ու քաղաքական գործողությունները: Խնդիրը հակաիրաքյան ռազմարշավում քրդերի ռազմական աջակցությունը ստանալու եւ միաժամանակ ազգային պետություն ստեղծելու նրանց պահանջն անտեսելու մեջ էր: Խնդիրը լուծվեց 2002 թ. ամռանը, երբ ԱՄՆ-ը հասկացավ, որ քրդերը չեն կարող լուրջ ռազմական գործընկեր լինել Իրաքի դեմ պատերազմում: Իրաքում քրդա-

կան առաջնորդներն ու ռազմական ուժերը չեն կարող պատերազմել օտար շահերի համար: Բացի այդ, ուրվագծվեցին կանոնավոր շփումներ քուրդ ղեկավարների ու Ս. Հուսեյնի վարչակարգի միջև: ԱՄՆ-ի նշյալ դիրքորոշման իրականացման հստակեցման գործում վճռորոշ դեր խաղաց Թուրքիան, որը կասկածի ենթարկեց այդ ռազմարշավում քրդական զորաջոկատների մասնակցության նպատակահարմարությունը: Թուրքիայի կարծիքով, արաբ բնակչության հանդեպ իրենց քրեական վարքով քրդերը կվարկաբեկեն տվյալ գործողությունը եւ որոշակիորեն կխոչընդոտեն թուրքական զորքերի գործողություններին: Միաժամանակ ԱՄՆ-ը փաստորեն ռազմարշավում քրդերի գործուն մասնակցության հնարավորությամբ շանտաժի էր ենթարկում Թուրքիային, ինչն իբր կարող էր համարժեք լինել Թուրքիայի մասնակցությանը՝ Իրաքյան Քուրդիստանում բավականին մեծաթիվ աներկաբերիտական գորախումբ տեղակայելու պայմանով:

Վերլուծական շրջանակներում ԱՄՆ-ը չունի շատ թե քիչ փորձառու մասնագետներ քրդական հարցերով: Որոշ թվով մասնագետներ կան հետախուզությունում, որոնց վերլուծական կարողությունները ըստ երեւույթին սահմանափակ են: ԱՄՆ-ում վարչակազմի պատվերով քրդական հիմնախնդրով զբաղվում են երեք հետազոտական հիմնարկություններ՝ «Միջին Արեւելքի ինստիտուտը», «Միջինարեւելյան քաղաքականության վաշինգտոնյան ինստիտուտը», «Միջազգային ու ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնը», ինչպես նաեւ որոշ համալսարանների առանձին հետազոտողներ: Գաղափարների հիմնական մրցակցությունը ծավալվում է առաջին երկու հաստատությունների միջև, որոնցից առաջինը արաբամետ, իսկ երկրորդը իսրայելամետ է եւ լուրջ դիրքեր ունի աներկայան քաղաքականության մեջ: ԱՄՆ-ում հետազոտական հաստատությունները մեծ դեր են խաղում արտաքին քաղաքականության ձեւավորման մեջ այն դեպքերում, երբ այդ խնդիրների վերաբերյալ բացակայում է քաղաքական որոշումներ իրականացնելու բավականաչափ փորձ: Ուստի, քրդական հարցով մեծ դեր ունեն իսրայելամետ կենտրոններն ու մասնագետները: Բացի այդ, Իսրայելն ու հրեական կազմակերպությունները միշտ բավականին կարեւոր դեր են խաղում աներկայացիների կողմից Միջին Արեւելքի հիմնախնդիրների համալիրը քննարկելու ժամանակ: Նաեւ Թուրքիայի հետ համագործակցության բարձր մակարդակին զուգընթաց, Իսրայելը ունի իր շահերը որոշ մահմեդական շրջանակներում: Հայտնի է, որ Իսրայելը հարաբերություններ է հաստատել Թալիբանի վարչակարգի հետ: Իսրայելը վաղեմի կապեր ունի փաստորեն բոլոր քրդական քաղաքական, կրոնական եւ զինված կազմակերպությունների հետ: Իսրայելը ձգտում է առավել արդյունավետ օգտագործել քրդական գործուն ընդդեմ Իրաքի, Իրանի եւ Սիրիայի եւ կոնկրետ օգնություն է ցույց տալիս Իրաքյան Քուրդիստանի կառավարությանը, նաեւ հետախուզության ոլորտում: Իսրայելը միակ պետությունն է, որը շահագրգռված է Հյուսիսարեւելյան Իրաքում անկախ քրդական պետության ստեղծմամբ, որը կունենա ոչ միայն զգալի տարածք, այլեւ կվերահսկի նավթարդյունաբերական Քիրքուկ շրջանը: Իսրայելը քրդական հարցում Թուրքիայի հետ հարաբերությունները կառուցում է բոլոր քրդերի (սիրիական, իրանական ու իրաքյան) նկատմամբ թուրքական, փաստորեն՝ թուրք-իսրայելյան գերիշխանություն հաստատելու ուղղությամբ: Թուրքիայի տեսանկյունից դա շատ կասկածելի ծրագիր է, բայց Իսրայելը հույսեր է կապում ԱՄՆ-ի հետ, որին կարող է շահագրգռել

դրանով: Ընդ որում, Թուրքիայում քրդական հարցի կարգավորման Եվրամիության նախագիծը՝ քրդերի ընկերային-մշակութային իրավունքների ընդլայնման հիմքով, նպաստում է իսրայելյան նախագծի իրագործմանը: Այսպիսով, քրդական հիմնախնդրի դիտարկումը անհրաժեշտ է անել Իսրայելի շահերի ու ձգտումների հաշվառմամբ: (Անգլերեն տեքստը՝ էջ 42):

Հիմքեր չկան պնդելու, որ ԱՄՆ-ը քրդական հիմնախնդրի լուծման մասնառնական մշակված ծրագիր ունի, որը նախատեսվում է Իրաքի դեմ ռազմարշավի դեպքում: Ամերիկյան որոշ փորձագետների կարծիքով, մինչեւ ռազմարշավը Իրաքում քրդական հարցի լուծման մասին նման տեսակետը սկզբունքորեն անիմաստ է եւ անհնար, որովհետեւ իրավիճակն անկանխատեսելի է: Այնուհայտ է, որ 2002 թ. առնանից հետո ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան ավելի քիչ էին հակված Իրաքում քրդական հարցը քննարկելուն եւ ակնհայտորեն այլեւս քիչ խոստումներ էին տալիս քրդական քաղաքական կազմակերպություններին: Չուզահեռաբար նվազեցին նաեւ խոստումները շիթական կազմակերպություններին: ԱՄՆ-ը հակված է Իրաքի ապագան տեսնել իբրեւ ունիտար պետություն: Սակայն ԱՄՆ-ի քաղաքական արտաքին դրսևորումները ամենեւին չեն արտահայտում այդ երկրի իրական մտադրությունները Իրաքի վերաբերյալ: ԱՄՆ-ը մտադիր չէ ետպատերազմյան Իրաքում ստեղծել ուժեղ կենտրոնացված պետություն: այսպես թե այնպես, աներկայացիները մտադիր են ստեղծել մի քանի համարժեք իշխանության կենտրոններ՝ Իրաքի ամբողջականության ձեւական պահպանմամբ: Ուստի, քրդերի համար ստեղծվում է բավականաչափ բարենպաստ հեռանկար: Ամեն դեպքում, քրդերն Իրաքում եւ այլ երկրներում չունեն առավել լավ հեռանկարներ: Ետպատերազմյան ժամանակահատվածում քննարկումներ կկայանան Իրաքի պետական-քաղաքական կառուցվածքի մասին որպես ժողովրդավարական գործընթացի արտահայտություն ներգրավելով իրաքյան հասարակության բոլոր խավերն ու շերտերը: Հատկապես այդ ժամանակ կվճռվի քրդերի ճակատագիրը, որոնք կստանան քաղաքական իրավիճակով պայմանավորված իրավունքներ: Սրա հետ մեկտեղ տեսանելի ապագայում ԱՄՆ-ը անպայման կօգտագործի քրդական գործուն Թուրքիայի վրա ճնշում բանեցնելու համար: Բայց ներկայումս ԱՄՆ-ը շահագրգռված չէ ու անպատրաստ է Թուրքիայում քրդական գործուն աշխուժացնելու համար: Անկասկած, Հյուսիսարեւելյան Իրաքում իրադարձությունների զարգացման գործընթացում կզարգանա նաեւ քրդական պետականությունը, իսկ քրդական քաղաքական կազմակերպությունները շահագրգռված են հետեւյալում. ա) պատերազմն ընդդեմ Իրաքի չկայանա, բ) Իրաքում քրդական պետականության գոյության շարունակմամբ՝ ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի հովանու ներքո եւ իրենց տարածքում այդ երկրների ռազմակայանի ստեղծմամբ, գ) Թուրքիայում քրդական հարցից սահմանազատմամբ եւ Իրաքում թուրքական զորքերի բացակայությամբ, դ) Իրաքի, Սիրիայի, Թուրքիայի, Իսրայելի ու Ս. Հուսեյնի ղեկավար վարչակարգի հետ շփումների ու հարաբերությունների պահպանմամբ, ե) Եվրոպայի քաղաքական թատերաբեմում Իրաքյան Քուրդիստանի հիմնախնդրի ներկայության մեծացմամբ: Այսինքն, իրաքյան քրդերը շահագրգռ են ստատուս-քվոյի պահպանմամբ, ինչը նշանակում է Իրաքում դե ֆակտո քրդական պետության գոյություն: Քրդերն ամենեւին շահագրգռված չեն Իրաքի դեմ պատերազմով, որի արդյունքում իրենք կզրկվեն իրենց փաստացի անկախությունից եւ ստիպված կլինեն ենթարկվել Բաղդադին: Բացի այդ, նրանք

կկորցնեն նավթարդյունահանումից շահույթներ ստանալու հնարավորությունը, քանի որ պարզ է, որ նավթի աղբյուրներն ու հաղորդակցությունները կվերահսկի Թուրքիան որպես ռազմարշավին մասնակցության մրցանակ:

Իրաքում ռազմական գործողությունից առաջ քրդական պետական կազմավորման կառավարությունը առաջադրեց իր զինուժն ամրապնդելու խնդիրը: Նախատեսվում է մարտունակ ուժերի թիվը հասցնել 25 հազար մարդու: Նախկինում այս թիվը ձեւական էր, իսկ իրականում մարտունակ էր միայն 12-15 հազար մարդ: 2002 թ. ընթացքում քրդական կառավարությունը ԱՄՆ-ից ու Մեծ Բրիտանիայից ստացավ մեծաքանակ սպառազինություն եւ դրանց յուրացումը կատարվում է այդ երկրների ներկայացուցիչների վերահսկողությամբ: Իրաքյան Քուրդիստանում ստեղծվել են ԿՅԿ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի արտաքին հետախուզության գրասենյակներ, որոնք գործում են տեղի իշխանությունների հետ կապի մեջ լինելով: Քրդական կառավարությունը ԱՄՆ-ին ու Մեծ Բրիտանիային առաջարկում է «օրինականացնել» այդ գրասենյակների գործունեությունը՝ ստորագրելով համապատասխան պայմանագիր, բայց երկու տերությունները հրաժարվում են, խուսափելով պաշտոնական հարաբերությունների հաստատումից: Հարկ է նկատել, որ ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան հանդուրժող են Իրաքյան Քուրդիստանի ու Իրանի միջև տնտեսական հարաբերությունների զարգացման հարցում, քանի որ այլ պարագայում պարտավորված կլինեին լրացուցիչ ծախսեր անել այդ տարածքը սնունդով եւ նյութական այլ պաշարներով ապահովելու համար: Ուշագրավ է, որ ԱՄՆ-ը ու Մեծ Բրիտանիան չեն փորձում սահմանափակել քրդերի շփումները Ս. Հունեյնի ու Սիրիայի հետ: Կարելի է կարծել, որ դրանով քուրդ-արաբական կապերի փորձ է կատարվում, ինչը կարող է դրական նշանակություն ունենալ Իրաքի նոր քաղաքական ղեկավարության հետ քրդերի հարաբերությունների հաստատման համար:

Թուրքիան առավել լավ է պատկերացնում ինքնիշխան պետություն ստեղծելու իրաքյան քրդերի ձգտման հետ կապված խնդիրները: Իրաքում քրդական հարցը ապացուցեց, որ թուրք քաղաքական ու զինվորական ղեկավարության հաշվարկները համարժեք չէին: Չնայած վերլուծական գրականության մեջ ու լրատվամիջոցներում եղած պնդումները, թե Թուրքիան պարտվել է մոտ ապագայում, սակայն կշահի հեռավոր ապագայում, այնուամենայնիվ, Թուրքիան պարտվել է, որում համոզված են ամերիկյան ու եվրոպական բոլոր քաղաքագետները: ԱՄՆ-ը այսպես թե այնպես, պետք է վերացնի իր «հենակետերը» տարածաշրջանում: Բայց թուրք վերլուծաբանները եւ քաղաքագետները իրավացի են, երբ նշում են ԱՄՆ-ի «բնականոն ու հանդուրժող» վերաբերմունքը այն երկրների հանդեպ, որոնք չեն աջակցել Իրաքի դեմ գործողությանը: Իհարկե, իրադարձություններն Իրաքում խորացրեցին հակասությունները ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի միջև: Բայց, այնուամենայնիվ, ինքնին իրադարձություններն Իրաքում հիմնարար պատճառ չեն թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում նման աննախադեպ հակասությունների ստեղծման համար: Թուրքիան ապրում է նոր պատմական փուլ, որը սկսվել է քաղաքական ու տնտեսական խոր ճգնաժամից հետո: Թուրքական Հանրապետության կայուն գոյության պատմական շրջանն անցել է, եւ դա չէր կարող չանդրադառնալ նրա արտաքին քաղաքականության վրա: Դեռեւս մինչեւ Արդուլահ Օջալանի ձերբակալումը, ԱՄՆ-ում կատարվում էին քաղաքական մշակումներ քրդական հարցերով: Ըստ էության, փորձեր էին

ձեռնարկվում իրագործելու քրդական շարժման զարգացման «նոր հայեցակարգը»: Քրդական գործոնը Միջին Արեւելքում ստանում է ավելի ու ավելի մեծ նշանակություն, նաեւ ամերիկյան ու իրանյան քաղաքականության համար: Իրանում ու Իրաքում ճանաչվում են քուրդ ժողովրդի գոյության, քրդական լեզվի ու ընկերային-մշակութային հիմնախնդիրները: Ի տարբերություն Թուրքիայի, Իրանի ու Իրաքի հիմնականում քրդաբնակ տարածքները կոչվում են Քուրդիստան: Թեհրանում կան քրդական անվանումներով փողոցներ ու շինություններ:

Քուրդ քաղաքական-հասարակական շրջանակները միշտ բարենպաստ միջավայր են եղել տարբեր պետությունների հատուկ ծառայությունների ու հավանական ձեռնածությունների համար: Գտնվելով դժվարին քաղաքական պայմաններում քրդական կազմակերպությունները ու գործիչները ստիպված են եղել ուշադրության առնել ու երբեմն ղեկավարվել այդ պետությունների ներկայացուցիչների կարծիքներով ու գնահատականներով: Հաճախ դա թուլացրել ու ապակայունացրել է քրդական ազգային ազատագրական շարժումը, ծնել է հակասական միտումներ ու գաղափարներ: Վերջին երկու տասնամյակներին քուրդ կազմակերպությունները հարաբերական վստահելի հարաբերություններ են հաստատել Սիրիայի ու Իրանի հետ, իրենց պայքարը կենտրոնացնելով Թուրքիայի ու Իրաքի դեմ: Դա պայմանավորել է հակաարեւմտյան ու հակախրայեյան տրամադրությունները քրդերի շրջանում, քանի որ ԱՄՆ-ը ու Իսրայելը դիտվել են որպես Թուրքիայի դաշնակիցներ: Նման տրամադրություններն առավել բնորոշ են ԲԲԿ-ին, որը հիմնականում պայքարում էր Թուրքիայի դեմ: Հյուսիսարեւելյան Իրաքում քրդական կազմակերպությունները, բնականաբար, առավել հակված էին ԱՄՆ-ի ու Իսրայելի հետ համագործակցությանը իբրեւ Իրաքի հակառակորդների: Սա թեւեւ մոտավոր գնահատական է, այնուամենայնիվ, արտացոլում է քրդական քաղաքական միջավայրում ազգային ազատագրական պայքարի նոր հայեցակարգի եւ համապատասխան նոր արտաքին քաղաքականության կողմնորոշման նոր հայեցակարգի ներդրման ելակետը:

1998 թ. գարնանը ԲԲԿ-ն եւ ողջ քուրդ ժողովուրդը հայտնվեց բավականին ծանր վիճակում Թուրքիայի հարավարեւելյան շրջաններում քրդական զինված ապստամբությունը Թուրքիայի կողմից արագորեն ջախջախելու հետեւանքով, որի համար վերջինս կիրառեց զգալի բանակային ուժեր: Թուրքիայում քրդերի համաժողովրդական ապստամբության Ա. Օջալանի հույսերը չարդարացան: Չինված պայքարում մասնակցում էին ոչ ավելի, քան 25 հազար զինված քրդեր, որոնք չնայած կատաղի դիմադրությանը, չկարողացան դիմակայել թուրք կանոնավոր բանակին: (Որոշ տվյալներով, ապստամբությանը մասնակցել են ոչ թե 25 հազար, այլ ավելի պակաս թվով քրդեր): Այս շարժման ջախջախումը մեծ դեր խաղաց Օջալանի, նրա զինակիցների եւ ԲԲԿ-ի դիրքերի թուլացման գործում: Միաժամանակ, աճում էր կուսակցության քաղաքական ուղեգիծը, արտաքին քաղաքական եւ գաղափարախոսական կողմնորոշումները վերաիմաստավորելու ձգտումը:

Սակայն դեռեւս մինչ 1998 թ. գարունը ԲԲԿ-ի միջավայրում կային գաղափարախոսությունն ու արտաքին քաղաքական կողմնորոշումները վերանայելու տրամադրություններ: Դա պայմանավորված էր մի շարք գործոններով: Մեծ նշանակություն ուներ Ռուսաստանի կողմից ԲԲԿ-ի իրական աջակցության բացակայությունը եւ նույնպիսի վարքը եվրոպական երկրների

ծախ եւ ծախսակենտրոն առաջատար կուսակցությունների կողմից: ՔԲԿ-ի ծախ գաղափարախոսությանը դավանելն ամենեւին անհարկի էր եւ սահմանափակում էր քաղաքական հնարավորությունները ոչ միայն Արեւմուտքի, այլև Միջին Արեւելքի, նախ Իրանի հետ հարաբերություններում: Հարկ է նկատել, որ ՔԲԿ-ի արմատական-ծախ գաղափարախոսությունը որել կերպ էր համապատասխանում նույնիսկ Եվրոպայի ու Ռուսաստանի կոմկուսների հայացքներին: ՔԲԿ-ի գաղափարախոսությանը համարժեք էին միայն Եվրոպայի, Լատինական Ամերիկայի եւ Հարավարեւելյան Ասիայի որոշ երկրների ծախ ծայրահեղականների հայացքները: Եվրոպայում որոշ ծախ կազմակերպությունների կողմից ՔԲԿ-ին աջակցելը ոչ թե քաղաքական, այլ մարդասիրական բնույթ ուներ: ՔԲԿ-ի նոր սերունդը պահանջում էր քաղաքական ուղեգծի վերաիմաստավորում: ՔԲԿ-ի քաղաքականության վերանայան գործում մեծ դեր խաղացին քրդական քաղաքական կազմակերպությունները Եվրոպայում, որոնք տարածում էին «չափավոր» գաղափարներ Թուրքիայի հետ երկխոսության անհրաժեշտության տեսակետով հանդերձ:

Եթե այլ քրդական կազմակերպություններ, նախ եւ առաջ «Քրդստանի ժողովրդավարական կուսակցությունը» եւ «Քրդստանի հայրենասիրական միությունը» (գործում են Իրաքում) ըստ էության դարձել են Իրաքի հյուսիսարեւելյան մարզերում կառավարող ուժեր եւ հաջողությամբ կառուցում են քրդական պետականություն ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի հովանու ներքո, ապա ՔԲԿ-ն շարունակում էր կորցնել իր դիրքերը շրջանում: Թուրքիայում ամերիկացիները ողջունեցին քրդերի նոր կուսակցության «ժողովրդի ժողովրդավարության կուսակցություն» ստեղծումը: Քրդամետ այս կուսակցությունը հաղթանակեց 1999 թ. ապրիլի 18-ին երկրի խորհրդարանական ընտրությունների հետ միաժամանակ անցկացված Դիարբեքիի եւ հարավարեւելյան այլ քաղաքների համայնքային ընտրություններում: Ժամանակակից Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին անգամ քրդամետ HADEP կուսակցությունը վերահսկողություն սահմանեց երկրի հարավ-արեւելքի քաղաքներում: Հնարավոր է՝ հենց սա է քրդական ազատական քաղաքական կուսակցության այն տարբերակը, որի վրա գրավ էին ցանկանում դնել ամերիկացիները: Սակայն ԱՄՆ-ի համար հետաքրքրական են նաեւ արմատական քրդական կուսակցությունները: Քրդական շարժման մեջ ամերիկացիներին ձեռնտու է քաղաքական մաների հնարավորությունը, այլ ոչ թե միայն քաղաքական մեկ ուժի հետ համագործակցությունը:

Այս պայմաններում, 1998 թ. գարնանը Ա. Օջալանը ըմբռնելով ՔԲԿ-ում խնդրումների նշանակությունը՝ հույսը կապեց Թուրքիայում զինված ապստամբության հաջող ընթացքի եւ քրդական հասարակության մեջ տրամադրությունների փոփոխության հետ: Այնուհանդերձ, նախքան ապստամբությունը ՔԲԿ-ում քննարկվում էին հետեւյալ նոր քաղաքական գաղափարները:

Ենթադրվում էր գաղափարախոսության, քրդական պետականության ստեղծման ու արտաքին քաղաքական կողմնորոշումների զուգահեռ փոփոխություններ: Հիմնական պայմանը քաղաքական գործունեության վերաիմաստավորման առումով ՔԲԿ-ի գաղափարախոսության փոփոխությունն էր, ծայրահեղ ծախ, հեղափոխական գաղափարներից հրաժարումը եւ ՔԲԿ-ի վերափոխումը ծախ, հնարավոր է սոցիալ-դեմոկրատական կամ Եվրոպական տիպի սոցիալիստական կուսակցության: Դա նախ անհրաժեշտ էր առաջատար եվրոպական-արեւմտյան երկրների եւ ԱՄՆ-ի հետ «ազգավարա-

կան երկխոսություն» սկսելու համար: Միաժամանակ, ՔԲԿ-ն առաջադրում է «դաշնայնացման», այսինքն համապատասխանաբար թուրք-քրդական, իրանա-քրդական, իրաք-քրդական եւ սիրիա-քրդական դաշնության ստեղծում: Այս գաղափարն ինքնին արմատական եւ անընդունելի է համարվում տվյալ պետությունների կողմից, որտեղ ընտրախավերը պաշտպանում են ունիտար պետության բնորոշը: Սակայն դաշնության գաղափարը հնարավորություն կտա համագործակցել Արեւմուտքի հետ՝ վերջինիս առիթ տալով միջամտելու Թուրքիայի, Սիրիայի, Իրաքի ու Իրանի ներքին գործերին (տվյալ պարագայում առավել հրատապ խնդիր է դրված Թուրքիայի վերաբերմամբ): ԱՄՆ-ը եւ Եվրամիությունը հատկապես չեն կարող քննարկել դաշնային կառուցվածքի գաղափարը իբրեւ ապակառուցողական ու ծայրահեղական: Ելնելով այդ խնդրից՝ նպատակ է առաջանում գործընկերային հարաբերություններ հաստատել ԱՄՆ-ի հետ որպես Միջին Արեւելքի տարածաշրջանում քաղաքական ծրագրավորմամբ շահագրգիռ ու կարողունակ միակ արեւմտյան պետության, որը նաեւ մեծ ազդեցություն ունի Թուրքիայի վրա:

Որոշ տեղեկությունների համաձայն, քաղաքական որոշումներ ընդունելու ճկունությամբ աչքի չընկնող Ա. Օջալանը հասկանում էր քաղաքական ուղեգծի փոփոխության անհրաժեշտությունը եւ հետաքրքրվում էր ԱՄՆ-ի հետ նոր հարաբերություններ հաստատելու հնարավոր հեռանկարներով: Օջալանը նաեւ պարտավորություններով կապված էր Սիրիայի եւ կուսակցական զինակիցների հետ եւ ուներ ծայրահեղականի «խմբ»: Բացի այդ, Թուրքիան երբեք չէր համաձայնվի Օջալանի հետ հաստատել պարտավորեցնող քաղաքական հարաբերություններ: Ա. Օջալանը չունեւ հստակ մշակված ծրագրեր, ժամանակ եւ նոր ուղեգծի մշակման հնարավորություններ: Ռուսաստանում կամ Եվրոպայում խոշոր քրդական քաղաքական կենտրոն ստեղծելու նրա հույսերը խորտակվեցին եւ նա փաստորեն հանձնվեց Թուրքիային: Ներկայումս ՔԲԿ-ն նախկինի նման կուռ ու միասնական կազմակերպություն չէ: Ըստ էության, ՔԲԿ-ի շրջանակներում ձեւավորվել է քաղաքական համադաշնություն՝ ներառելով տարբեր երկրներում գտնվող մի շարք քաղաքական կուսակցություններ: ՔԲԿ-ի ներկայիս ղեկավար Օսման Օջալանը իր խմբով գտնվում է Բրյուսելում եւ, ըստ երեւոյթին հասկանում է նոր արտաքին քաղաքական կողմնորոշում որդեգրելու անհրաժեշտությունը եւ կուսակցական գաղափարախոսության փոփոխության կարիքը: Հավանաբար, այդ փոփոխությունները փաստացի կայացել են, սակայն կուսակցության ներկայիս վիճակը, ճգնաժամային երեւոյթները եւ կենտրոնախույս ուժերի հզորացումը հնարավորություն չեն տալիս պաշտոնական ոլորտում ընդունել եւ համապատասխան հետեւողական քաղաքականություն վարել: Օրինակ, Եվրոպայի երկրներում կազմակերպվեցին մի շարք նոր քրդական խմբավորումներ, որոնք զգալիորեն հեռացան Օսման Օջալանից եւ զբաղվում են զինյալների հավաքագրմամբ, նրանց նախապատրաստմամբ, հրատարակում են գրականություն: Այս խմբավորումների ղեկավարները բավականին քննադատաբար են վերաբերվում Օ. Օջալանին եւ դեմ են կալանված Աբդուլահ Օջալանից ղեկավար ցուցումներ ստանալուն:

Քուրդ քաղաքական ղեկավարների, արաբ գործիչների ու վերլուծաբանների, նաեւ իրանական գործիչների խոստովանությամբ, վերջին տարիներին ԱՄՆ-ը ջանքեր է գործադրում քրդական հասարակական-քաղաքական միջավայրում ամերիկանմետ կողմնորոշումներ ձեւավորելու համար:

ԱՄՆ-ի խնդիրը դժվարին է, որովհետև ի սկզբանե քրդերը չէին վստահում ԱՄՆ-ին որպես թուրքիայի դաշնակցի: Բացի այդ, ԱՄՆ-ը 50-70-ական թվականներին լինելով Իրանի ու Իրաքի գործընկերը, ամեն կերպ անտեսում էր քրդական ազգային շարժումը եւ քրդերի իրավունքները: Ամերիկացիները հասկանում էին, որ քրդերի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատման խոչընդոտը նախ արմատական գաղափարախոսությունն է, որը կրում են հիմնական քրդական կուսակցությունները, առաջին հերթին ՔԲԿ-ն: ԱՄՆ-ը եւ եվրոպական պետությունները հասկանում էին նաեւ, որ քրդական հարցը պետք է թեկուզեւ մասնակիորեն լուծվի, եւ Արեւմուտքն այսուհետ չի կարող այդ հիմնախնդիրն անտեսել առանց արեւմտյան ժողովրդավարական սկզբունքները կասկածների ենթարկելու: Այնուհանդերձ, Արեւմուտքը երկարատեւ գործընկերային հարաբերություններ կարող է հաստատել միայն ազատական ու ժողովրդավարական տիպի քաղաքական կազմակերպությունների հետ: Առավելագույնը, ինչ կարող էին իրենց թույլ տալ եվրոպացիները՝ չափավոր ծախս (սոցիալ-դեմոկրատական) կարգի ուժերի հետ շփումներ հաստատելն էր: Թուրքիայի եւ Իրաքի դաշնության վերածվելու գաղափարը ենթադրում էր ժողովրդավարական գործընկերների առկայություն, որոնք Արեւմտյան կողմնորոշում ունեն: Սակայն ՔԲԿ-ի նման կուսակցության ազդեցությունը քրդերի շրջանում հույս չէր թողնում նոր տիպի կազմակերպություն(ներ) ստեղծելու համար: Անհրաժեշտ էր կամ չեզոքացնել եւ կամ վերափոխել ՔԲԿ-ն: Ա. Օջալանի ձեռքարկությունը զգալիորեն կազմալուծեց ՔԲԿ-ն եւ պայմաններ ստեղծեց այդ կուսակցությունը վերափոխել ավելի չափավոր ուժի: Միաժամանակ, ԱՄՆ-ը եւ եվրոպան թուրքիային կպարտադրեն ճանաչել քուրդ ժողովրդի ընկերային-մշակութային իրավունքները: Փաստորեն, թուրքիայի դաշնություն դառնալու գործընթացը սկսվել է եւ բավականին հակասական բնույթ ունի: Քրդական գործունը հայկական գործունի հետ միաժամանակ թուրքիայի վրա կարելուր ճնշման լծակ է:

ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան փաստորեն իրագործեցին երկարատեւ հաջող գործողություն Իրաքը դաշնության վերածելու ուղղությամբ, երկրի հյուսիսարեւելյան մասում ստեղծելով քրդական պետական կազմավորում վերոնշյալ երկու կուսակցությունների (ՔԺԿ, ՔՅՍ) ղեկավարությամբ, որոնք վարում են գործնապաշտական քաղաքականություն: Հարկ է նշել, որ նախկինում այս կազմակերպությունները արմատական ու զինված բնույթ ունեին: Պահպանելով ազգային ազատագրական կազմակերպությունների կարգավիճակը, այսօր ՔԺԿ եւ ՔՅՍ ստանձնել են պետական կառավարող կուսակցությունների գործառույթները:

Իրաքում քրդական պետականության գոյության միակ երաշխիքը փաստորեն ամերիկա-բրիտանական դաշինքն է վերոհիշյալ կուսակցությունների գործընկերը: Իրաքի հյուսիսարեւելքում շարունակվում է պայքարը եւ տարբեր պետությունների ու շարժումների միջեւ մրցակցությունը ազդեցության տարածման համար: Իրանը թույլ չի տա իրեն բացառել Իրաքի քրդերի գործընկեր երկրների թվից: Իրանը չի կարող թույլ տալ Իրաքի հյուսիսարեւելքում թշնամական պետության կամ ռազմաքաղաքական հենակետի ստեղծումը: Իրաքի քրդերը տնտեսական եւ քաղաքականապես սերտորեն կապված են Իրաքի հետ: Քրդերը չեն կարող հրաժարվել Իրանի հետ համագործակցությունից, ծայրահեղ դեպքում մինչեւ Արեւմուտքի կողմից Իրաքում քրդական պետականության պաշտոնական ճանաչումը: Այդ տարածաշրջանում

Իրանի ազդեցությունը ոչ թե նվազում, այլ ավելանում է, ինչը պայմանավորված է այն փաստով, որ քրդերը գիտակցելով իրենց նոր պետության նկատմամբ թուրքիայի ու Իրաքի խնդրահարույց հարաբերությունների հետեւանքով սպառնացող հնարավոր հաղորդակցային շրջափակումը, կարելուր են Իրանի հետ հարաբերությունները: Իրանում համաիրանական շարժումների զարգացումը, որում քրդերն ընկալվում էին իբրեւ իրանական աշխարհի մասը, հնարավորություն է ընձեռվում Իրանի հետ գործընկերային հարաբերություններ հաստատել: Իրանը միակ պետությունն է, որի քրդաբնակ շրջանները պաշտոնապես անվանում են Քուրդիստան, իսկ քրդերը համարվում են դաշնակիցներ ընդհանուր քաղաքակրթական շրջանակներում:

Իրաքի քրդաբնակ շրջաններում բավականին սուր պայքար է ընթանում ՔԺԿ-ի ու ՔՅՍ-ի եւ ՔԲԿ-ի, ինչպես նաեւ վահաբիստական ու հակաամերիկյան իսլամական քաղաքական ու զինված կազմակերպությունների միջեւ: Սակայն Իրաքի քրդերի օրինակով ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան ցույց տվեցին քրդական շարժումները վերակողմորոշելու կարողությունը հոգուտ Արեւմուտքի եւ դաշնության գաղափարի:

Դաշնության խնդիրն ինքնին կաղապարային կամ համակողմանի չէ: Այս նախագիծը տարբեր պետություններում կիրառործվի պայմանավորված ԱՄՆ-ի հետ նման հարաբերություններով (Սիրիա, Իրաք, Թուրքիա): Այս նախագիծը հզոր գեներ է ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի աշխարհաքաղաքականության համար: Ներկայումս Իսրայելը որպես տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի շահերի արտահայտիչ, կորցրել է իր նշանակությունը եւ չի կարող ունենալ իրական գործունի դեր: Իսրայելը անցել է «ռազմավարական պաշտպանության» եւ չի փորձում տարածաշրջանում լուծել ամերիկյան ազդեցության հույսը: Այդ նպատակի համար ամերիկացիներին հարկավոր է ավելի էական ու դինամիկ գործուն, որպիսին են քրդերը: Քրդերը բնակեցնում են ռազմավարական կարելուր ու լայնատարած տարածքներ. փաստորեն վերահսկում են գործող եւ հեռանկարային էներգահաղորդակցությունները եւ ազդեցություն են գործում փաստորեն Մեծ Միջին Արեւելքի բոլոր պետությունների վրա: Քրդերին բնորոշ է ներքին պայքարը եւ համախմբման չգոյությունը, պառակտվածությունը բնութագրական է նրանց քաղաքական կուսակցություններին, իսկ քաղաքական առաջնորդները հավակնոտ են: Քրդերի հատկանիշներն են եւ մեծ պասիոնարականությունը, եւ միաժամանակ հակումը հարմարվողականությանը ու տարբեր պետություններին փոխզիջումներ անելը: Միջին Արեւելքում ստեղծված որեւէ քրդական պետություն երկար ժամանակ կունենա լուրջ տնտեսական խնդիրներ, ինչը նրան կախման մեջ կպահի ԱՄՆ-ից: Այդ պետությանը զինմատակարարումը նույնպես խնդրահարույց կլինի եւ նույնպես կախված ամերիկացիներից: Հանգամանքների որեւէ զարգացման դեպքում Իրաքը ամենեւին անմիջապես չի համաձայնվի քրդական պետության ստեղծման փաստի հետ, ինչը անհրաժեշտ կդարձնի ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի կողմից երկարաժամկետ երաշխիքների ապահովումը:

Քուրդ քաղաքական գործիչները զգալի փորձառություն ունեն Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում եւ վերջին տարիներին երբեք պատրանք չեն տածել վերջինիս կողմից իրենց աջակցելու հարցում: Ռուսաստանը նրանց հարկավոր է եղել որպես իրենց հենակետերի տեղակայման, քաղաքական փախստականների մի մասի բնակության երկիր, որտեղից կարելի է հեռարձակել գաղափարներ ու քարոզչություն, ունենալ սպառազինու-

թյան ձեռքբերման եւ տեղաշարժվելու հնարավորություն: 1994 թ. աշնանը Արտաքին հետախուզության ծառայության (ԱՂԾ) եւ Անվտանգության դաշնային ծառայության (ԱԴԾ) ղեկավարներ Ե. Պրիմակովի ու Ս. Ստեպաշինի Անկարա կատարած այցի ժամանակ թուրքական հատուկ ծառայությունների ներկայացուցիչների հետ Չեչենիայում գործողությանը նախորդած բանակցություններում, երբ Ռուսաստանը պարտավորություններ ստանձնեց չմիջամտել թուրքիայի քրդական հիմնախնդրին, քրդերը վերջնականապես եզրահանգումներ արեցին Ռուսաստանի դիրքորոշման մասին: Նրանց մտեցումները Ռուսաստանին ներկայումս ունեն հավասարակշիռ, հանդարտ ու գործնական բնույթ: ԱՊՂ-ում ՔԲԿ-ի պաշտոնական ներկայացուցիչ խոսքերով, «Ռուսաստանից հարկավոր է վերցնել այն ամենը, ինչ հնարավոր է առանց պատրանքներ տածելու»: Թուրքական Քուրդիստանի խորհրդարանի անդամ Ռոստոմ Բրոեւն ասել է. «Ռուսաստանում քրդերի գործունեությունն առավել քան արդյունավետ է, եթե նկատի առնենք հույսերի ու մտեցումների իրականությունը: Ռուսաստանից ավելին սպասելն անհնար է»: Ռուսաստանի եւ Եվրոպայի վերլուծական շրջաններում ձեւավորվել է կայուն կարծիք քրդական հարցի նկատմամբ Ռուսաստանի խելամիտ դիրքորոշման վերաբերյալ: Ռուսաստանը չունի քաղաքական ու նյութական պաշարներ (ռեսուրսներ) քրդական ազգային շարժման հիմնական կազմակերպություններին վերահսկելու համար եւ իր գործողությունները կարող են վնասել իր ազգային անվտանգությունը: Միաժամանակ, Ռուսաստանի հատուկ ծառայությունները հմտորեն վերահսկում ու ազդեցություն են գործում ՌԴ տարածքում քրդական խմբավորումների վրա, ինչը որոշ ռուսաստանյան խորհրդարանական գործիչների ու Մոսկվայում քրդական ելույթներին քաղաքական կուսակցությունների մասնակցությամբ նպաստում է քրդերի հետ հավասարակշռված հարաբերություններին: Փորձագետները միանգամայն ճշմարտացիորեն կարծում են, որ Ռուսաստանի համար ավելի կարելի է բարեկամական հարաբերություններ ունենալ Իրանի, Իրաքի, Թուրքիայի ու Սիրիայի, քան քրդական շարժումների հետ: Միաժամանակ քրդերի հետ հարաբերությունները, հատկապես հեռանկարում օգտակար է Ռուսաստանին, երբ լուծելով իր ռազմավարական խնդիրները, անհրաժեշտ կլինի ճնշում բանեցնել Թուրքիայի, Իրանի կամ Նույնիսկ ԱՄՆ-ի վրա՝ Միջին Արեւելքի թատերաբեմում: Հարկ է ասել, որ Ռուսաստանը երբեք լուրջ պարտավորություններ չի ստանձնել Թուրքիայի քրդերի նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, քրդերը շահագրգիռ են ռուս-թուրքական դիմակայությամբ: Քուրդերի տասարդ մտավորականի խոսքերով, «Եվրասիայում կարող են գերիշխել կամ ռուսները կամ թուրքերը, ուրեմն ավելի լավ է լինեն ռուսները»:

Հայտնի է ԱՄՆ-ի եւ Թուրքիայի հատուկ ծառայությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քրդական հարցերով հատուկ ստեղծված խմբի գոյության փաստը: Այս խումբը համագործակցում է Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Շվեդիայի, Հունաստանի, Սիրիայի հատուկ ծառայությունների հետ: 1998 թ. սկզբին ԿՀՎ-ն առաջադրեց Թուրքիային բողոքներ չներկայացնել Հայաստանում քրդական կազմակերպությունների գործունեության վերաբերյալ: Ստոկհոլմում այս շփումների առնչությամբ հայտնի է, որ թուրք-ամերիկյան միավորված այս հատուկ խումբը կոչված է նաեւ տարբեր գաղափարներ ու ծրագրեր հղանալ կապված քրդական հարցերի հետ: Հաճախ առաջարկվում են ամենաերեւակայական ու անիրական ծրագրեր, ինչ-

պես, օրինակ, Թուրքիայի եւ այլ երկրների ռազմավարական կարելու շրջաններից քրդերի զանգվածային վերաբնակեցման կազմակերպումը: Մասնավորապես, հայտնի են երեք գաղափարներ: Առաջինը վերաբերում է նավթահանքային Քիրքուկի շրջանը միջազգային վերահսկողության գոտի դարձնելուն: (Հայտնի է, որ իրաքյան քրդերը ձգտում են Քիրքուկը դարձնել իրենց մայրաքաղաքը): Այդ հարցով, Թուրքիան ամերիկացիներին առաջարկում է որպես ապակայունացնող տարր տվյալ գոտուց քուրդ բնակչությանը տեղահանելու իրաքյան կառավարության ծրագիրը:

ԱՄՆ-ը ուշադիր հետեւում է այդ գործընթացներին թաքցնելով իր դիրքորոշումը: Ըստ երեւույթին, Թուրքիայի համար դա կարելու պահ է մի շարք հարցերով Իրաքի հետ փոխզիջումներ անելու առումով: Մեկ այլ նախագիծ է Թուրքիայից առաջադրված գաղափարը Հարավային Ղազախստանի նոսրաբնակ շրջաններում քրդական ազգային օջախ ստեղծելու վերաբերյալ, ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի եւ այլոց կողմից նյութական աջակցությամբ: Հնարավոր է, որ այս ծրագիրը կապված է Կենտրոնական Ասիայում Ռուսաստանի վրա ճնշման գործոն ստեղծելու ձգտմամբ (թեեւ դա դժվար է առայժմ բացատրել): Նաեւ՝ առաջադրվում է թուրքական քրդերի համատարած վերաբնակեցումը Հյուսիսարեւելյան Իրաքում եւ այդ պետական կազմավորմանը իրաքյան նավթի հասույթի շուրջ 30 տոկոսի հատկացումը: (Այժմ քրդերի մասնաբաժինը կազմում է 13 տոկոս, ինչը անտեսվում է Իրաքի կառավարության կողմից): Ենթադրվում էր, որ այս նախագիծում կարելու դեր կխաղա քրդերի շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Շվեդիան:

Հարկ է նկատել, որ Թուրքիային առաջադրված կարելու խնդիր է քրդական քաղաքական կազմակերպությունները ու հնարավոր պետական կազմավորումները ԱՄՆ-ի գործընկերներ կամ առավել եւս ռազմավարական դաշնակիցներ դառնալու հեռանկարը խափանելուն ուղղված քայլերի կենսագործումը: Դա ստիպում է Թուրքիային արագացնել թուրք-իսրայելյան դաշինքի ձեւավորումը որպես տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի անայլընտրանք դաշնակցի, ինչպես նաեւ ընդունել աշխարհառազմավարական ու աշխարհատնտեսական ոլորտներում ԱՄՆ-ի մի շարք պահանջները: Թուրքիայի համար շատ անընդունելի է քրդական հարցը որպես Եվրամիության եւ առաջատար եվրոպական երկրների քաղաքական ճնշամիջոց: Այս գործոնի լիարժեք կիրառումը կհանգեցնի թուրքական պետության տրոհմանը, ինչը չեն կարող չհասկանալ ծայրաստիճան առարկայական մտածողությամբ աչքի ընկնող թուրք քաղաքական գործիչները:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ը օգտվելով քուրդ քաղաքական կազմակերպությունների չափազանց դժվարին, երբեմն անելանելի վիճակից Միջին Արեւելքի փաստորեն բոլոր երկրներում, օգտվելով Եվրամիության եւ Ռուսաստանի կողմից քրդերի նկատմամբ իրական ազդեցության բացակայությունից, նպատակադրվել են տարածաշրջանում ստեղծել հզոր աշխարհաքաղաքական գործոն՝ ի դեմս դաշնային հիմքի վրա քրդական պետական կազմավորումների: Այդ առնչությամբ քրդերի առաջատար կուսակցությունները վերափոխվում են ազատական ու ժողովրդավարական տիպի կազմակերպությունների՝ քաղաքական գործընկերների վերածվելու եւ քրդական շրջաններում քաղաքական իշխանության սուբյեկտներ ներկայանալու նպատակով: Չստանալով ոչ մի աջակցություն տարածաշրջանի երկրներից, քրդերը ամբողջովին վերաիմաստավորել են իրենց արտաքին քաղաքական կողմնորո-

շումը, եւ չնայած որոշ ավանդական քաղաքական կարգախոսներին, Իրաքում քրդական կազմակերպությունները փաստորեն դարձել են ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի գործընկերը, իսկ ՔԲԿ-ն ԱՄՆ-ի հանդեպ վերակողմնորոշման փուլում է: Ֆրանսիայի եւ Գերմանիայի փորձերը Եվրամիության ազդեցությունը քրդերի նկատմամբ մեծացնելու ուղղությամբ՝ արդեն չեն կարող շահագրգռել քաղաքական պայքարում թրժված քուրդ առաջնորդներին: Քրդական կազմակերպությունները կփորձեն հարաբերություններ պահպանել Իրանի, Սիրիայի եւ Եվրոպական կառույցների հետ, բայց փաստորեն համարվում են Միջին Արեւելքում ամերիկա-բրիտանական քաղաքականության մեջ:

2003 թ. ամռանը, այսինքն՝ թուրք-ամերիկյան հակասությունների սրման պայմաններում, վերակենդանացավ Քուրդիստանի ազատության ու ժողովրդավարության կոնգրեսի (KADEK՝ նախկին PPK (ՔԲԿ) գործունեությունը, որի ղեկավար Օ. Օջալանը հայտարարեց Թուրքիայի դեմ զինված պայքար սկսելու պատրաստակամություն: Միաժամանակ պարզվեց, որ ԱՄՆ-ը կապեր ունի KADEK-ի հետ: Այդ մասին հայտարարեց Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ռոբերտ Փիրսոնը: «Թուրքական բանակի գեներալիտետի ներկայացուցիչ Խուրշիդ Տոլունը վերադառնալով վերջերս ԱՄՆ կատարած այցից, հայտարարեց, որ Թուրքիան ակնդետ հետեւում է պաշտոնական Վաշինգտոնի մերձեցմանը KADEK-ի քուրդ ապստամբների հետ» (Սամվել Մարտիրոսյան, Երեւան, <http://www.rosbalt.ru/12003107/17/108055.html>)

Անկասկած, հեռավոր ապագայում ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան ավելի ու ավելի իրենց քաղաքականությունն ու շահերը տարածաշրջանում կկապեն քրդերի հետ:

2.12. ԱՄՆ-Թուրքիա-ՆԱՏՕ հարաբերությունները

ԱՄՆ-ը Թուրքիայի հետ ռազմաքաղաքական հարաբերությունները դիտում է ՆԱՏՕ-ի շրջանակներից դուրս: ՆԱՏՕ-ն հետզհետե դառնում է ԱՄՆ-ի համար ոչ պիտանի կառույց: Ամերիկացիներն ակներեւաբար որոշում են ընդունել այլընտրանքային պաշտպանական նախաձեռնությունների մասին, որոնք կլուծեն անվտանգության խնդիրները ՆԱՏՕ-ի շրջանակներից դուրս: ՆԱՏՕ-ի զարգացման արտաքին նշանները, ներառյալ դաշինքի կազմի եւ տարածքի ընդլայնումը, այնուամենայնիվ չի ուղեկցվում ՆԱՏՕ-ի առաքելության ընդլայնմամբ, այսինքն՝ խնդիրների, որոնք անհրաժեշտ է իրագործել ելնելով նոր պայմաններից: ՆԱՏՕ-ն ատլանտյան դաշինքից փոխակերպվում է Եվրոպական դաշինքի եւ ենթարկվում Եվրոպական երկրների սահմանափակ շահերին, ընդ որում՝ առաջատար Եվրոպական պետությունները նկատի են առնում միջին եւ փոքր երկրների պայմաններն ու պահանջները ռազմական ծախսերի կրճատման եւ չմասնակցելը տարածաշրջանային ռազմական գործողություններին, որում շահագրգռված է ԱՄՆ-ը: ԱՄՆ-ը մտադիր է գործընկերային ռազմավարական հարաբերություններ հաստատել մի շարք երկրների հետ ՆԱՏՕ-ի շրջանակներից դուրս: Կարելի է նաեւ պնդել, որ ԱՄՆ-ը շահագրգիռ չէ ՆԱՏՕ-ի հետ Արեւելյան Եվրոպայի երկրների ուժեղ կապերի հաստատմամբ: Բայց եթե Լեհաստանի, Յուգոսլավիայի, Չեխիայի, բալկանյան եւ բալթյան երկրների հարցում ԱՄՆ-ը շահագրգռված է ՆԱՏՕ-ին նրանց անդամակցությամբ որպես Ֆրանսիային ու Գերմանիային հակակշիռներ կառույցի ներսում եւ նոր գործընկերներ, ապա ԱՊՀ երկրների նկատմամբ ամերիկյան դիրքորոշումը այլ է: ԱՄՆ-ը շահագրգռ-

ված է տվյալ երկրների մասնակցությամբ այլընտրանքային դաշինքներում, որոնք կլինեն անկախ ՆԱՏՕ-ից: Քաղաքական այս խնդրում ԱՄՆ-ը հանդիպեց բավականին դժվարությունների՝ կապված նշյալ պետությունների միջեւ զգալի հակասությունների առկայության եւ տարբեր քաղաքական ուղեգծեր իրագործելու նրանց փորձերի հետ:

Թուրքիան նույնպես բավականին անհաջող գործընկեր է ԱՄՆ-ի համար երկրի արտաքին քաղաքական ու ներքաղաքական խնդիրների պատճառով: Ինչպես եւ Իսրայելը, Թուրքիան մեկուսացված պետություն է բոլոր աշխարհաքաղաքական ուղղություններով: Բալկաններ, Միջին Արեւելք, Սեւծովյան ավազան, Իրան: Թուրքիան ԱՄՆ-ի կողմից նկատվում է որպես աշխարհաքաղաքական գործառնական համակարգի կարեւորագույն տարր, սակայն իբրեւ «ամրոց» ի վիճակի չէ կատարել առաջադրված խնդիրները: Ներքաղաքական խնդիրները նույնպես անհարկի են ԱՄՆ-ի համար, թեեւ նվազ չափով, քան Եվրոպացիների համար: Վերջերս ամերիկացիները կասկածներ հայտնեցին Թուրքիայի զինուժի մարտունակության վերաբերյալ եւ անվտանգության համակարգում նրա արդյունավետության մասին: Նշվում է ռազմական տեխնիկայի նոր տեսակները տիրապետելու ցածր մակարդակը եւ որոշ հարցերում թուրքական հետախուզության անիրավասությունը: Այնուամենայնիվ, առայժմ միայն Թուրքիան կարող է կատարել ԱՄՆ-ի շահերի շրջանակում տարածաշրջանային խնդիրները: ԱՄՆ-ի համար աննպաստ գործընթացներն արաբական աշխարհում, Եգիպտոսի ու Սաուդյան Արաբիայի աճող խորթացումը, Սիրիայի, Իրանի հետ չկարգավորված հարաբերությունները, բարդ հարաբերությունները Պակիստանի հետ եւ Աֆղանստանում կայունացման անավարտ գործընթացները, Կենտրոնական Ասիայի ու Հարավային Կովկասի երկրների մեծ մասի պաշտպանության հարցերում իրավասու չլինելը պայմանավորում է Թուրքիայի բացառիկ դերը ԱՄՆ-ի տարածաշրջանային ռազմավարությունում:

Թուրքիան նաեւ դիտվում է որպես հենակետ՝ Վրաստանը, Ադրբեջանը եւ Ուզբեկստանը ներառող տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական հանգույցի ձեւավորման համար: «Մեծ Միջին Արեւելքում» հատուկ դեր ունի Իսրայելը: Այնուհանդերձ, ԱՄՆ-ը դեռեւս փորձում է թույլ չտալ այդ ռազմավարական համագործակցության կայացումը հետեւյալ պատճառներով: Իսրայելի ու Թուրքիայի միջեւ զարգանում է ռազմական համագործակցությունը, ինչը լիովին ձեռնտու է ԱՄՆ-ին: Սակայն թուրք-իսրայելյան դաշինքի ստեղծումը արտաքին հարձակման դեպքում փոխօգնության մասին պայմանագրի առկայությամբ կհանգեցնի տարածաշրջանում ուժերի կտրուկ բեւեռացմանը, ինչն էլ ավելի կսահմանափակի ԱՄՆ-ի ազդեցությունը արաբական երկրների վրա: Նույնիսկ ԱՄՆ-ի հանրապետական վարչակազմի ոչ պաշտոնական գրավադրումը թուրք-իսրայելյան ռազմաքաղաքական «հանգույցի» վրա՝ անչափ բարդացրեց հարաբերություններն արաբների հետ: Միաժամանակ, սակայն, եւ Իսրայելը, եւ Թուրքիան չեն ձգտում ստանձնել միմյանց հիմնախնդիրների լուծումը եւ կապվել հստակ պաշտոնական պարտավորություններով: Ամերիկյան ՈՌՈՒ-ի օգտագործումը Կենտրոնական Ասիայի օդանավակայաններում եւ թուրքական օդուժի կիրառումը Ադրբեջանի վրա իրանական ճնշումը կանխելու նպատակով՝ ցույց տվեց առանց որեւէ ռազմավարական նշանակության ձեւական սկզբունքային պայմանավորվածությունների ռազմաքաղաքական համագործակցության հնարավորությունը:

Սակայն պաշտոնական տարածաշրջանային դաշինքների ստեղծման հարցով առավել սկզբունքային խնդիր է ՆԱՏՕ-ում եվրոպական գործընկերների դիրքորոշումը: ԱՄՆ-ի մասնակցությամբ տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական դաշինքների ստեղծումը հարակից եվրասիայի ու Միջին Արևելքի շրջաններում կնշանակի մարտահրավեր առաջատար եվրոպական երկրներին: Միաժամանակ, ԱՄՆ-ը դեռևս պատրաստ չէ անտեսել ՆԱՏՕ-ի եւ եվրոպայի դիրքորոշումը: ԱՄՆ-ը մեծագույն ջանքեր է թափել ատլանտյան դաշինքը ստեղծելու համար եւ շարունակում է աշխատել պահպանել անդրատլանտյան համագործակցությունը: Ուստի ԱՄՆ-ը չի կարող փոխել գերակայությունները համաշխարհային անվտանգության կազմակերպական կառույցների առումով: ԱՄՆ-ը օգտագործում է Թուրքիային որպես տարածաշրջանային խնդիրներում ՆԱՏՕ-ի հետ բանավեճում կարելի գործոնի: Ամերիկյան ռազմաքաղաքական փորձագետների կարծիքով, ԱՄՆ-ը ըստ էության նույնիսկ չունի Իրաքի դեմ գործողության անցկացման ժամանակ Թուրքիայի ռազմական ծառայությունների կարիքը: ԱՄՆ-ը ավելի շահագրգռված է Թուրքիայի տարածքի, քան զինուժի օգտագործմամբ:

2.13. Հակահրաքյան կռալիցիան

Պետքարտուղարության եւ Պենտագոնի քաղաքական մասնագետները շարունակում են իրագործել ՆԱՏՕ-ի դաշնակիցների ու Միջին Արևելքի պետությունների նկատմամբ «երկակի քաղաքականություն» քարոզչությունը, երբ վերջիններս դիտվում են որպես հակահրաքյան դաշինքի պոտենցիալ մասնակիցներ: Նշյալ քաղաքականության էությունն այն է, թե այդ ռազմարշավում ԱՄՆ-ը դաշնակիցների ու գործընկերների կարիք չունի, չթաքցնելով նաեւ այդ պետություններին դաշինքում ներգրավելու իր ձգտումը: Իրաքի դեմ հնարավոր գործողությանը նախապատրաստվելու քայլերի կատարման սկզբից եւեթ, առաջատար քաղաքագետներն ու վերլուծաբանները (նախ եւ առաջ՝ աջ, նորպահպանողական թեւի) պնդում էին «կոլեկտիվ որոշումների» ու «կոլեկտիվ գործողությունների» առավելագույն օգտագործումը նկատի ունենալով ՄԱԿ-ի, ՆԱՏՕ-ի բեմերը, արաբական հանրույթը, նաեւ Ռուսաստանի հետ համագործակցությունը: Այդ տեսակետին են Հ. Քիսինջերը, Չ. Բզեթինսկին, ԱՄՆ-ի գլխավոր վերլուծական եւ հետախուզական կենտրոնները (SATO ինստիտուտը, Բրուքինգսի անվան ինստիտուտը, Rand Corporation-ը, CSIS-ը, «Քարնեգի» հիմնադրամը, Ատլանտյան խորհուրդը, The American Enterprise-Institute, Սիքսոնի անվան ինստիտուտը): Փաստորեն, միայն «իրապաշտական» քաղաքական ուղղությանը պատկանող «ժառանգություն» հիմնադրամի (The Heritage Foundation) նման կազմակերպությունները խորհուրդ են տալիս անտեսել «կոլեկտիվ որոշումները»: Ըստ էության, Սենատում Պենտագոնի կուսակցության բոլոր ներկայացուցիչները եւ ԱՄՆ-ի մեծաթիվ ու ազդեցիկ ազատական շրջանակները կտրականապես դեմ են «կոլեկտիվ որոշումները» մերժող տեսակետին: Պետքարտուղար Քոլին Փաուելը եւ նրա գործընկերները, նաեւ Պենտագոնը նույնպես այդ կարծիքին են, թեւ գործնականում հրապարակավ չեն արտահայտվում (բացառությամբ առանձին արտահայտությունների): ՆԱՏՕ-ի ազդեցիկ անդամները Ֆրանսիան, Գերմանիան եւ Իտալիան հետեւողականորեն վարում են «կոլեկտիվ որոշումների» քաղաքականությունը Իրաքի դեմ գործողության հարցում: Գործնականում նման կարծիք է պաշտպանում ոչ

միայն ղեկավարող լեյբորիստական կուսակցությունը, այլեւ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Թ. Բլեթը: Այդ առնչությամբ Ջ. Բուշի վարչակազմը վարում է բավականին անաշխույժ քաղաքականություն՝ ՆԱՏՕ-ի անդամներին ու միջինարեւելյան երկրներին դաշինքում ներգրավելու առումով: Ընդ որում, այդ խաղին մասնակցում են Պենտագոնի ղեկավարության անդամները: ԱՄՆ-ի նման քաղաքականությունը բացատրվում է, հետեւյալ գործոններով: Նախ, ռազմարշավում տարբեր պետություններին մասնակից դարձնելու գործընթացը ֆինանսական առումով ծախսատար է իսկ քաղաքական առումով զիջումներ ենթադրող: Երկրորդ, գործողության անցկացման մասին որոշում դեռեւս չկա, իսկ նախապատրաստական միջոցառումները ավելի հիշեցնում են լայնածավալ մանևրներ Միջին Արևելքում հնարավոր ռազմական ներկայությունը մեծացնելու եւ զինուժի մարտունակությունը պարզելու նպատակով: Երրորդ, կռալիցիայում մեծաթիվ պետությունների, հատկապես ՆԱՏՕ-ի առաջատար երկրների մասնակցությունը կարող է անորոշություն եւ խնդիրներ ստեղծել ետպատերազմյան ժամանակաշրջանում, ինչպես նաեւ գործընկերների հետ որոշումների համաձայնեցման անհրաժեշտություն կծագի: ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան կարող են տարածաշրջանում կուտակել այնպիսի ռազմուժ, որն անկասկած կլուծի բոլոր ռազմական հիմնահարցերն առանց այլ պետությունների էական օգնության: Քաղաքական նպատակներով ԱՄՆ-ի համար օգտակար կլինեն Սաուդյան Արաբիայի, Սիրիայի, Իրանի եւ Հորդանանի մասնակցությունը դաշինքին, սակայն ամերիկյան վարչակազմը չի փորձում գործողության ժամանակային պարամետրերը կապել այդ երկրների հավակնությունների հետ:

Միաժամանակ, ԱՄՆ-ի կողմից գործողության անցկացման նախապատրաստման համար բավականին կարելի ուղանակություն ունի ոչ հրապարակային քաղաքականությունը, արաբական երկրների շարքից «գաղտնի կռալիցիա» ձեւավորելու ուղղությամբ: ԱՄՆ-ին հաջողվել է սկզբունքային պայմանավորվածությունների հասնել Սիրիայի, Հորդանանի, Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի, Եմենի եւ Պարսից ծոցի բոլոր արաբական երկրների հետ գործողության նախապատրաստման ընթացքում համաձայնեցված գործողությունների վերաբերյալ: Եգիպտոսի նախագահը, չնայած մի շարք հակահարայելական ու իրաքամետ հայտարարություններին, փաստորեն ինքը նախաձեռնեց համագործակցությունն ԱՄՆ-ի հետ հակահրաքյան ռազմարշավում: Հորդանանի ու Պարսից ծոցի երկրների հետ երբեւիցե մեծ խնդիրներ չեն եղել: Հիմնական հարցերն առնչվել են Սիրիային ու Սաուդյան Արաբիային: Վերջինիս հետ հիմնահարցերը լուծվել են երկկողմ հարաբերությունների միջոցով, իսկ Սիրիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ը ստիպված էր կիրառել լուրջ եւ բազմաքայլ գործողություններ Թուրքիայի, Իսրայելի, Մեծ Բրիտանիայի մասնակցությամբ: Սիրիային փաստորեն պարտադրեցին համագործակցության: Որոշ աննշան պայմանավորվածություններ եղան նաեւ Իրանի հետ: Արաբական երկրների ու Իրանի հետ տվյալ պայմանավորվածությունները ներառում են հետեւյալ պահերը.

- 1. Իրաքին սպառազինություն մատակարարելու կամ իրենց տարածքներով տարանցման անթույլատրելիությունը,
- 2. վերաբերմունքը փախստականների, ներկալված եւ արտաքսյալ իրաքյան գորքերի նկատմամբ,
- 3. օդային միջանցքների տրամադրում,

4. միջազգային եւ տարածաշրջանային անվտանգության հիմնախնդիրներին առնչվող տեղեկատվության տրամադրում (Իրաքի կամ անկանոն զինված խմբերի կողմից զանգվածային ոչնչացման զենքի օգտագործում),
5. մարդկության դեմ եւ ռազմական հանցագործություններում մեղադրվող անձանց ընդունման ու ապաստան տալու անթույլատրելիությունը,
6. Իսրայելի ու Թուրքիայի դեմ որեւէ թշնամական գործողությունից հրաժարումը:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ը զգալի ջանքեր չի գործադրել հակաիրաքյան դաշինք ձեւավորելու համար, այլ փորձում է գաղտնի դիվանագիտական ճանապարհով լուծել ռազմական գործողությունների անցկացման իրական խնդիրները կապված քաղաքականության եւ տարածաշրջանային պետությունների դիրքորոշումների հետ: ԱՄՆ-ը հասկանում է, որ Ռուսաստանը փորձում է տարածաշրջանում վարել ինքնուրույն քաղաքականություն եւ որեւէ պայմանավորվածություն Իրաքի վերաբերմամբ ՌԴ-ի հետ ունենալ իրական չէ: Սա բավականին կարելու է հանգամանք է ԱՄՆ-ի վրա ազդեցության առունով Թուրքիայի իրական լծակները ճիշտ ընկալելու համար: Այս լծակները այնքան ուժեղ ու արդյունավետ չեն, որքան երբեմն թվում է, եթե մշտապես անդրադառնալու լինենք թուրք-ամերիկյան համագործակցության կարելու փորձին:

2.14. Իրաքի դեմ ռազմական գործողության իրագործման ժամանակ Թուրքիայի ենթադրվող առաջադրանքները

Պենտագոնի առաջատար վերլուծաբան, պաշտպանության փոխնախարար (քաղաքական հարցերով) Ռիչարդ Փերլե (Richard Perle) եւ ռազմաքաղաքական աստիճանավոր Դուգլաս Ֆեյթ (Douglas Feit) գլխավորած ռազմական ծրագրավորողների խմբի կողմից նախապատրաստված հայեցակարգային ծրագրի համաձայն, Թուրքիան պետք է կատարեր հետևյալ առաջադրանքները.

1. Ռազմական գործողության համար տրամադրել 50-70 հազար զորախումբ, 5-6 զրահատակային բրիգադ, մինչև 900 հրետանային համակարգ, շուրջ 90-120 ճակատային օդուժի ռազմական ինքնաթիռներ, հատուկ նշանակության ուժեր, այսինքն՝ փաստորեն Թուրքիայի ռազմական ներուժի 25 տոկոսը: Սակայն եղել է նաեւ ավելի սահմանափակ տարբերակը թուրքական զորքերի մասնակցությունը վերաբերյալ:

2. Իրագործել երկու մեծ բանակային գործողություններ հյուսիսում իրաքյան զորքերի դիմադրության ռազմաճակատը ճեղքելու նպատակով, Մոսուլի շրջանի գրավումը: Բացի այդ, Թուրքիան պետք է մասնակցեր նավթարդյունահանման կարելու ազդու շրջանների ու հաղորդակցման օբյեկտների արագ գրավման գործողություններին, ինչպես նաեւ կարելու ենթակառուցվածքային օբյեկտները, ընդդիմության ուժերի դեմ իրաքյան վարչակարգի պատժիչ գործողությունների կանխման, քաղաքացիական արաբ եւ քուրդ բնակչության պաշտպանության հատուկ գործողություններին:

3. Մասնակցել Իրաքի զգալի տարածքի երկարատեւ բռնազավթմանը, ներառյալ կոալիցիայի կողմից չվերահսկվող զինված կազմավորումների կողմից քրդական շրջաններին սպառնալիքների դեպքում այդ տարածքում վերահսկողության հաստատումը: Թուրքիան մասնակցում է օկուպացիոն վարչակարգի ձեւավորմանը, Իրաքի կառավարման կանոնների մշակ-

մանը եւ նոր պետական-քաղաքական կառուցվածքի ստեղծման կարգին:

4. Թուրքիան Մեծ Բրիտանիայի հետ համատեղ կատարում է առանցքային դեր Հյուսիսային Իրաքի նավթարդյունահանման անվտանգության ապահովման եւ հսկողության, նաեւ Թուրքիայի տարածքի միջերկրական նավահանգիստները նավթափոխադրման գործում: Թուրքիան իբրեւ նավթահանքերի անվտանգության ապահովման համար ծառայությունների վճար ստանում է լրացուցիչ եկամուտներ նավթի վաճառքից, ինչպես որ ստանում է փաստորեն ողջ շահույթը նավթի փոխադրումից: Թուրքիան մասնակցում է բռնազավթիչ իշխանությունների կարգ հաստատելու աշխատանքին (թուրքական ներկայացուցիչները մտնում են բռնազավթիչ վարչակազմ):

5. Ամերիկյան վերլուծաբանների կարծիքով, Ռիչարդ Փերլեի ծրագիրը ունի գաղտնի մասեր, որոնցում ենթադրվում է իրաքյան տարածքի մի մասի բռնակցումը Թուրքիային: Դա կարող է լինել Իրաքի կամ նրա ժողովրդի երկարատեւ դիմադրության դեպքում: Թուրքիային բռնակցվող տարածքը ներառում է Մոսուլի ողջ հյուսիսային մասը՝ փաստորեն ամբողջ քրդաբնակ շրջանները եւ Քիրքուկի շրջանը: Դա կազմում է շուրջ 55-85 հազար քառակուսի կիլոմետր: Սենատի պաշտպանության ու անվտանգության հարցերով կոմիտեն վարչակազմին զգուշացրեց նման նախագծերի անթույլատրելիության մասին, ինչին վերջինս պատասխանեց, որ նկատի են ունեցել միայն Թուրքիայի կողմից Իրաքի որոշ տարածքներ երկարատեւ, հնարավոր է՝ տասնամյակներ տեւող կառավարումը:

6. Թուրքիան մասնակցում է ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի հետ համատեղ Իրաքում երեք ռազմակայանների ստեղծմանը:

7. Թուրքիայի տարածքում պետք է տեղակայվի 62 հազար զինծառայողներից բաղկացած ամերիկյան զորքերի հարվածային խմբավորումը, որին կտրամադրվեն զգալի զրահատակային ուժեր:

2.15. Թուրք-ամերիկյան հակասությունները

Թուրք-ամերիկյան տարածայնությունների էությունը ԱՄՆ-ի վերահսկողությունից ազատվելու Թուրքիայի փորձերն են, բացառապես ինքնուրույն վտանգավոր ու անկանխատեսելի ռազմավարական խաղերին չմասնակցելու Թուրքիայի ջանքերն են: Մաներելու ու խուսանավելու Թուրքիայի քաղաքականությունը շարունակվեց երկար ժամանակ Թուրքական Հանրապետության գոյության 80 տարիների ընթացքում: Թուրքական ընտրախավը բավականաչափ նախապատրաստված է եւ կարծում է, որ իրենց պատմության տվյալ ժամանակաշրջանն ավարտվել է եւ երկիրը կարող է դառնալ տարածաշրջանային գերտերություն ոչ թե խոսքերով, այլ գործով: Թուրքիան իրեն համարում է ինքնուրույն աշխարհաքաղաքական բեւեռ, որի նկատմամբ կողմնորոշվում են մեծաթիվ պետություններ ու տարածաշրջաններ: ԽՍՀՄ փլուզմանը հաջորդած տարիներին Թուրքիան հանդվեց, որ ԱՄՆ-ը շահագրգռված չէ իրեն սկզբունքային աջակցություն ցույց տալ Կովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում, զգուշանալով Անկարայի ինքնուրույնության մեծացումից: Թուրքական ընտրախավին ոգեշնչում են 1980-90-ական թվականների տնտեսական հաջողությունները, ռազմուժի արդիականացման հնարավորությունները ոչ միայն ԱՄՆ-ի օգնությամբ: Թուրքիան ձգտում է վարել աշխույժ տարածաշրջանային քաղաքականություն, որը ոչ միշտ է ողջունելի ԱՄՆ-ի կողմից: Օրինակ, ԱՄՆ-ին, ԵՄ-ին, ՌԴ-ին եւ ՄԱԿ-ին

համարժեք հինգերորդ միջնորդը լինելու ցանկությունը արաբա-իսրայելական հակամարտությունում՝ ամերիկացիների կողմից խանդավառության չարժանացավ: Սակայն գլխավորը, ինչն անհանգստացնում է ԱՄՆ-ին, տարածաշրջանում նոր ռազմաքաղաքական այլասանների ծեւավորման վտանգն է, երբ վերջինս ենթակա չի լինի իր վերահսկողությանը եւ որում Թուրքիան կարելու դեր կունենա: Հարկ է նկատել, որ Իսրայելը նույնպես կարող է զգուշանալ նման միտումների զարգացումից: Իսրայելը որպես մեկուսացված տարածաշրջանային երկիր, շահագրգռված է Թուրքիայի մեկուսացմամբ՝ որպես իր գործընկերոջ:

2. Բուշի վարչակազմի անդամ նորպահպանողականների խմբավորման մեջ կան թուրքական հարցերով փորձառու մարդիկ՝ պետքարտուղարի տեղակալ, Թուրքիայում նախկին դեսպան Մարկ Գրոսմանը, Պենտագոնին կից պաշտպանության հարցերով խորհրդի անդամ Ռիչարդ Փեռլը, ԱՄՆ ՊՆ փոխնախարար, հայտնի թուրքական լրբքիստ Պոլ Վուլֆովիցը եւ այլք: Վարչակազմի աշխատանքներում ընդգրկված են Թուրքիայի հարցերով մասնագետներ եւ այդ երկիրը լավ ճանաչող անձինք: Այնուամենայնիվ, մարտի 1-ին Թուրքիայի խորհրդարանի որոշումը ամերիկյան զորքերին թուրքական ռազմակայաններն օգտագործելու դեմ, որն ընդունվեց կուալիֆիայի զորքերը Իրաք ներխուժելուց մի քանի շաբաթ առաջ, անակնկալ էր վարչակազմի համար եւ դարձավ ԱՄՆ-ում թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների վերանայման գործընթացի սկիզբը: Այս գործընթացը նոր միայն սկսվել է եւ կունենա ընդհատուն ու վայրիվերումների բնույթով ընթացք: Սակայն ԱՄՆ-ի համար ստեղծվել է բոլորովին նոր աշխարհաքաղաքական վիճակ, երբ Թուրքիան «աշխարհաքաղաքական ճակատագրից» դարձավ թիկունքային երկիր եւ նույնիսկ չի կարող համարվել թիկունքային պահեստուժ: Իրաքում գործողությունների ավարտից հետո, Թուրքիան եւ ԱՄՆ-ը փորձեցին կարգավորել հարաբերությունները եւ պարզել փոխադարձ պահանջների էությունը: Բայց ամերիկացիները բավականին արագ եզրահանգումներ արեցին Թուրքիայի նման պահվածքի վերաբերյալ: «Մայիսին թուրքական հեռուստատեսությամբ հաղորդված հարցազրույցում Փ. Վուլֆովիցը նշեց, որ Վաշինգտոնը այլեւս Անկարային չի համարում ռազմավարական դաշնակից, եւ կասկած հայտնեց «Ինջիրլիկ» ռազմաօդային ռազմակայանի պահպանման անհրաժեշտության առիթով: «Դժվար է հասկանալ, թե որն է ռազմակայանի իմաստը»,- ասաց Փ. Վուլֆովիցը: «Այն, ինչ պատահեց մեզ Ինջիրլիկում, ստիպում է մեզ մտածել, որ այդ կառույցը կորցրել է իր նշանակությունը»: CNN-Turk-ի հետ հարցազրույցում Մարկ Գրոսմանը համակարծիք է եղել զգացմունքայնությամբ աչքի չընկնող Պենտագոնի դիրքորոշմանը, հայտարարելով. «Թուրքիան պետք է ընտրություն կատարի»: Բուշի վարչակազմի վրդովմունքն ակնհայտ է: Պարզ չէ, թե ինչպիսի քայլեր պետք է արվեն կողմերի հաշտեցման համար: Թուրքիայի արտգործնախարար Ա. Գյուլը հունիսի 12-ին CNN-Turk-ին հայտարարեց. «Նախ, հարկավոր է հասկանալ որն է ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը եւ ինչ է սպասվում Թուրքիայից: Դրանից հետո մենք կքննարկենք այդ հարցը, մենք կկարողանանք զնահատել պահանջների էությունը» (Մեկուս Քաթիկ, 17.06.2003, Eurasianet, <http://www.eurasianet.org>):

2.16. ԱՄՆ-Թուրքիա նոր հարաբերությունները

ԱՄՆ-ի հույսերը Իրաքի դեմ ռազմարշավում Թուրքիայի անվերապահ մասնակցության առումով փաստորեն չարդարացան: Ամերիկյան վերնախավը, վերլուծական ու ռազմական շրջանակները բացարձակապես չէին ենթադրում Թուրքիայի նման վարքագիծը: Ըստ նրանց, Թուրքիան կմասնակցեր գործողությանը անկախ խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքից ու կառավարության քաղաքական կողմնորոշումից: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն ԱՄՆ-Թուրքիա ռազմաքաղաքական նախորդ փորձով, այլև թուրքական պետությունում եւ հասարակությունում ռազմական ընտրախափ վճռորոշ նշանակության հանդեպ հույսով: Չնայած ամերիկյան վերլուծաբանների այն հավաստումներին, թե Անկարայի մասնակցությունը կունենա խորհրդանշական բնույթ, եւ ԱՄՆ բանակը չունի թուրքական զինուժի ծառայության կարիքը, Թուրքիայի մասնակից չլինելը մեծապես վնասեց ռազմարշավի արդյունավետությանը: Ամերիկյան վարչակազմում թուրքական շահերի հայտնի լրբքիստներ Մարկ Գրոսմանը, Ռիչարդ Փեռլը, Պոլ Վուլֆովիցը եւ այլք, նաեւ մի շարք սենատորներ շփոթմունքի մեջ էին: Այսպես թե այնպես, ԱՄՆ-ը պարտադրված է Մեծ Միջին Արեւելքում իր աշխարհաքաղաքականությունը վերահիմաստավորել: Այս խնդրի արդիականացման ըմբռնումը ԱՄՆ-ը ունեցել է բավականին վաղ ժամանակ, բայց միայն Իրաքյան ռազմարշավից հետո դա առարկայացավ: Իհարկե, ԱՄՆ-ը պատրաստ չէ համապատասխան որոշումն ընդունել շուտափույթ կերպով եւ փորձում է ձգձգել Թուրքիայի սահմանագատման գործընթացը: Դրա հետ է կապված Ք. Փաուելի Թուրքիա կատարած այցը 2003 թ. ապրիլին: Սակայն արդեն ապրիլին հայտնվեցին «զգուշավոր» հրապարակումներ այն մասին, որ ԱՄՆ-ը ստիպված է որոնել նոր ռազմակայաններ իր օդուժի համար Միջին Արեւելքում, օրինակ՝ Վրաստանում եւ Իրաքյան Քուրդիստանում: Միաժամանակ կանխանշաններ կային այն բանի, որ ԱՄՆ-ը խանդավառված չէ Թուրքիայից Վրաստանի ու Ադրբեջանի կախվածության չափից դուրս դրսեւորումների հեռանկարով: Իրականությունն ապացուցեց, որ միայն «Ինջիրլիկ» օդանավակայանի գոյությունը թույլ չի տալիս լուծել նույնիսկ ընթացիկ ռազմաքաղաքական խնդիրները: Թուրքիայի չափավոր իսլամական կառավարության քաղաքականության դրդապատճառներն ակնհայտ չեն: Հավանաբար, ընդհանուր առմամբ Թուրքիան փորձում է առավել նախընտրելի վիճակ ապահովել ԱՄՆ-ի, Եվրոպայի եւ մահմեդական աշխարհի հանդեպ, սակայն այդ քաղաքականությունը բացահայտեց փակուղին եւ որեւէ արտաքին քաղաքական մաների անհնարիությունը: Հնարավոր է, որ նման որոշման նախաձեռնողները եղել են Թուրքիայի ռազմական շրջանակները, որոնք զգուշացել են պատերազմին Թուրքիայի անպատրաստ լինելու փաստի բացահայտումից, թուրքական զինուժի մարտունակության ցածր մակարդակի դրսեւորումից: Անկասկած, թուրքական վերնախավը հասկանում էր, որ մասնակցությունը պատերազմին կհանգեցնի երկրի քաղաքական ու տնտեսական աղետի: Հավանաբար այդ երկրի հիմնախնդիրներն ավելի լուրջ են եւ անլուծելի հակասություններ ունեն կապված , ծախս իսլամական գաղափարախոսության ընկերային խնդիրների, ազատական տնտեսական բնորդի եւ քաղաքական-վարչական բռնապետության միջեւ հակասությունների հետ: Պարզվում է, որ Թուրքիան արդեն չի կարող կատարել ռազմավարական գործընկերոջ գործառույթները պարզապես ըստ բնույթի: Ուստի հարց է ծագում. երբեւ Թուրքիան եղե՞լ է

համարժեք ռազմավարական գործընկեր ԱՄՆ-ի համար: «Այդ իմաստով Թուրքիայի առաջին փորձությունը նրա մասնակցությունն է խաղաղարար ուժերում արդեն պարտված Իրաքում: Վաշինգտոնի առաջարկից հետո Թուրքիան կառչում է այդ հնարավորությանն ինչպես խեղդվող ծղոտին, քանի որ շատ է ուզում լինել հաղթողների շարքում» («Տանուլ տված Թուրքիան, «Sueddeutsche Zeitung», Գերմանիա, Քրիստիանա Շյոտցեր, 22.04.2003, <http://www.inosmi.ru>: 22.04.2003):

Այդուհանդերձ, սխալ կլիներ ավելորդ հոռետեսությամբ գնահատել թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները որպես անհեռանկար եւ դատապարտված սառեցման: Թուրքիան շատ կարեւոր գործընկեր է եւ ունի շատ կարեւոր աշխարհաքաղաքական առավելություններ, որպեսզի ԱՄՆ-ը կարողանա անտեսել թուրքական գործընկեր համաշխարհային ու տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ: ԱՄՆ-ի վարչակազմը վերահմաստավորում է հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, եւ հատուկ վերլուծական քաղաքական ծրագրավորողների ստորաբաժանումները աշխատում են այդ երկրի հետ նոր հարաբերությունների ձեւավորման խնդրի շուրջ, ինչը, իհարկե, ենթադրում է տարածաշրջանում ամերիկյան քաղաքականության որոշակի շտկումներ: Այս խնդիրը լուծում է Ռազմավարական ազդեցությունների գրասենյակը (Office of Strategic influence), որը ստեղծվել է 2001 թ. վերջին Դ. Ռամսֆելդի կողմից եւ փակվել է 2002 թ. սկզբին New York Times-ում քննադատական հոդվածների պատճառով, շարունակելով, սակայն, իր գործունեությունը փոխակերպված տեսքով: OSI պատասխանատուն պետք է լինեի Պաշտպանության փոխնախարար (արտաքին քաղաքականության հարցերով), հայտնի թուրքական լրբիստներից մեկը Դուլլաս Ֆեյթը: OSI ղեկավարը ռազմաօդային ուժերի գեներալ Սիմոն Ռոտտենն էր: OSI -ն փոխվելուց հետո, Դ. Ռամսֆելդը համանման խնդիրը լուծելու համար Դ. Ֆեյթի պատասխանատվության ներքո ստեղծեց ռազմաքաղաքական ծրագրավորողների վերլուծական խումբ Աբրահամ Շուլցկու ղեկավարությամբ, որը 2002-2003 թթ. զբաղվել է Իրաքի նկատմամբ այլընտրանքային հետախուզությամբ: Բացի զուտ հետախուզական գործունեությունից, այս ստորաբաժանումը զբաղվում է նաեւ ռազմական քաղաքականության քարոզչությամբ: Սակայն այս վերստեղծված ստորաբաժանման աշխատանքներում տեղի ունեցավ ինչ-որ ծախսողում, որի մասին տեղեկություն չկա: Կարելի է միայն ենթադրել, որ դա կարող է կապված լինել ռազմարշավին մասնակցելուն Թուրքիայի հրաժարվելու հետ, Իրաքում ԱՄՆ-ի խնդիրներին դիմակայող ռուս-գերմանա-ֆրանսիական դաշինքի ստեղծումը խանգարելու նախագծի տապալման արդյունքում, տեղեկատվական ոլորտում ծախսողման եւ նաեւ Իրաքում ամերիկամետ քաղաքական խմբավորումների ձեւավորման անհաջողության հետ: Արդյունքում անհրաժեշտ համարվեց Պենտագոնի այդ ստորաբաժանումը միավորել նախկինում առկա «Defense Policy Board» ինտելեկտուալ կառույցին, որում ներգրավված են աշխատակազմի, Կոնգրեսի եւ մասնավոր բաժնի նախկին աշխատակիցների խորհրդակցանքերը. -(էջ 54)-

Այս միավորումն արդեն որոշ արդյունքներ է տվել: Մասնավորապես, Իրաքում ԱՄՆ-ի գործողությունների հիմնախնդրի, ինչպես նաեւ Իրանի, Սիրիայի ու Լիբանանի, Սաուդյան Արաբիայի ու մահմեդական աշխարհի նկատմամբ ԱՄՆ-ի հարաբերությունների վերաբերյալ: Օրակարգում հետեւյալ խնդիրներն են.

1. Իրաքում պետականության եւ քաղաքական կառուցվածքի ձեւավորման եղանակները, քաղաքական ու հասարակական խմբավորումների օգտագործումը եւ նրանց հետ համագործակցումը,
2. Իրաքյան նավթի օգտագործման հիմնախնդիրները; նավթարդյունաբերության ինստիտուցիոնալ ձեւավորումը;
3. ԱՄՆ-ի պահանջների կատարման պարտադրման քաղաքականության մեթոդներն ու մոտեցումները Իրանի, Սիրիայի ու Լիբանանի վերաբերմամբ, այդ երկրներում տարբեր ընդդիմադիր խմբերի հետ կապերի հաստատումն ու համագործակցությունը;
4. պաղեստինյան հիմնախնդրի կարգավորման ծրագրերի մշակումը;
5. Աֆղանստանի հիմնախնդիրները (անհնարին է ասել, հատկապես որը);
6. Ամերիկա-եվրոպական հարաբերությունների հիմնախնդրի լուծումը:

Abramom Shul'skim խումբը երկար ժամանակ Իրաքի ռազմարշավից հետո, այնքան էլ ջանասիրաբար չէր զբաղվել Հարավային Կովկասի ու Կասպից ծովի խնդիրներով: Հնարավոր է, խումբը զբաղվում է միայն առանցքային ռազմաքաղաքական հիմնախնդիրներով: Դ. Ռամսֆելդը մտահոգացել է այդ միավորված կառույցը որպես Պենտագոնի կառուցվածք եւ պենտագոնամետ: Այնուհանդերձ, Պենտագոնի որոշ քաղաքական նախաձեռնությունների ծախսողմամբ աճեց Պետքարտուղարության դերը, որը հանգեցրեց ջանքերի իրական համակարգման անհրաժեշտությանը բացառելով գերատեսչական մոտեցումներ: Այդ հարցով Պետքարտուղարությունում տեղի ունեցավ նշանակում: Ժողովրդական դիվանագիտության եւ քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների (մահմեդական երկրներում) հետ կապերի հարցերով ոմն խորհրդական Էդվարդ ճերեճյանը դարձավ Ջ. Բուշի անվան հյուստոնյան ինստիտուտի տնօրենը, որը ԱՄՆ-ի նավթային բիզնեսի ուղեղային կենտրոնն է: Ե. ճերեճյանը նաեւ նկատվում է որպես տարբեր վերլուծական, քաղաքական ծրագրավորումների՝ Միջին Արեւելքի ու մահմեդական երկրների հարցերով աշխատակազմի կառույցների աշխատանքների (կոպիտ խոսքով՝ shit job) համակարգող: Հարկ է նկատել, որ ճերեճյանը Ջ. Բուշ ավագի վարչակազմի մարդն է, մինչդեռ Դ. Ռամսֆելդի խումբը ռեյզանական է: Կարելի է ենթադրել, որ Ջ. Բուշը եւ Ք. Փաուլերը ցանկանում են ստեղծել մրցակցության «դաշտ» եւ հակակշիռներ վարչակազմում: Abramom Shul'skim խմբի ստորաբաժանման մեջ աշխատում են առաջատար հետազոտական եւ վերլուծական հիմնարկություններից գործուղված մասնագետներ, նաեւ ԱՄՆ-ի համալսարաններից: (Ռենդ քորպորեյշնը, CSIS, «Heritag», «Միջինարեւելյան հետազոտությունների վաշինգտոնյան ինստիտուտ (Միջին Արեւելքում ԱՄՆ-ի ծրագրերի գլխավոր մշակող եւ խորայելամետ հաստատություն), Միջին Արեւելքի ինստիտուտ (արաբամետ հիմնարկություն), Արտաքին քաղաքականության վաշինգտոնյան ինստիտուտ, CSTO ինստիտուտ, Բրուքինգս ինստիտուտ, Սթենֆորդի եւ Հարվարդի համալսարաններ):

Այսպիսով, Թուրքիայի հիմնախնդիրներով զբաղվում է թերեւս ԱՄՆ-ի քաղաքական ծրագրավորողների ամենաուժեղ խումբը: Անիմաստ կլինեի վերականգնել նախկին հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Ամերիկացիները պետք է ձեւավորեն հատկապես նոր հարաբերություններ:

Ուշագրավ է «Կենտրոնասիական նորությունների» հայտնած տեղեկատվությունը «Թուրք-ամերիկյան հարաբերություններն ապագա չունեն» վերնագրով (16.07.2003). «Վերջերս առաջատար վերլուծական թերթերն ու

ամսագրերը հրապարակում են մի շարք հոդվածներ, ուր խոսվում է այն մասին, որ Իրաքում պատերազմից հետո աշխարհը պետք է վերապրի մեծ քաղաքական վերաբաժանում կապված բոլոր դաշնակցային ու գործարար պարտավորությունների վերացման հետ: Աշխարհը բախվել է թույլի հանդեպ ուժեղի թելադրանքի սպառնալիքին: Այդ առնչությամբ շատ հետաքրքրական են դիտվում հետագա հարաբերությունները Անկարայի ու Վաշինգտոնի միջև: Փորձագետները նշում են, որ Թուրքիայի մերժումը իր տարածքը Իրաքի դեմ «Յուսահային ճակատ» բացելու համար ամերիկյան զինվորներին տրամադրելու հարցում վերջակետ դրեց ԱՄՏՕ-ի իր դաշնակցի հետ հարաբերություններում եւ նոր ժամանակաշրջան բացեց Եվրամիությանը համարկվելու համար: Հետագա հարաբերությունները, արդեն կարելի է ասել նախկին դաշնակիցների միջև, կլինեն գործընկերության շրջանակներում, ինչն այնքան սիրելի է Սպիտակ տան համար մյուս պետությունների հարցում: Ինչ կհետևի նման կտրուկ փոփոխությանը դժվար է ասել: Փորձագետների մեծամասնությունը խոսում է հարեւան երկրների՝ Իրանի, Պակիստանի, արաբական մյուս երկրների հետ Թուրքիայի անխուսափելի համարկման մասին: Բացառված չէ, որ Անկարայի հայացքը հեռավոր ապագայում դառնա դեպի Հնդկաստան ու Չինաստանը՝ որպես ամերիկյան էքսպանսիային հակակշռող երկրների» (<http://centran.ru>):

Ուշագրավ է նաև Թուրքիայի առաջատար քաղաքական մեկնաբան Մեհմեդ Ալի Բիրանդի հոդվածը «Թուրքիչ դեյլի նյուս» թերթում (Turkish Daily News, July 15.2003, Don't let us create a northern Iraq problem as well, by Mehmet Ali Birand): Այդ հոդվածում, հեղինակը փոխառնում է Թուրքիայի ժողովրդավարացման ու անվտանգության հիմնահարցերը ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների զարգացման հետ: Որպես Թուրքիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի բարյացակամ տրամադրվածության օրինակ նա նշում է հրեական լոբբիի օգնությունը Սենատում «Հայկական բանաձեւի» ծախսողման հարցում, ԱՄՆ-ի հետ դիմակայության մեջ ներքաշվելուն կտրականապես դեմ է, ինչպես եւ դեմ է քրդերի հետ Հս. Իրաքում բախվելուն, եւ զգուշացնում է, որ Հս. Իրաքը կարող է դառնալ «ճահիճ», որտեղից Թուրքիան դժվարությամբ կկարողանա դուրս գալ: Հետաքրքրական է եւ այն, որ հեղինակը նախազգուշացնում է ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների վատացման դեպքում Թուրքիայում քրդական շարժման նոր ալիքի բարձրացման եւ Իրաքում քրդերի քաղաքական հաջողության մասին: Հեղինակին նաև հուզում է երկրի քաղաքականության իսլամացման հեռանկարը եւ նա գերադասում է երկրի նորացման ժողովրդավարական փորձված մեթոդները:

Թուրքիան մեծ ներուժ ունի ամերիկյանմետ տրամադրություններ ծավալելու համար ոչ միայն ազատական մտավորականության ու գործարարների, այլև ռազմական շրջանակների միջավայրում: Հավանաբար, Մեհմեդ Բիրանդն արտահայտում է հատկապես հասարակության այս շերտերի շահերը: Հարկ է նշել, որ տվյալ հոդվածը հրապարակվել է նաև Թուրքիայի առաջատար մյուս լրատվամիջոցներում (Daily Posta, in daily Hurriyet's, on Hurriyet's internet site (www.hurriyetim.com.tr), on Milliyet's internet site (www.milliyet.com.tr), Turkish Daily News staff, www.turkishdailynews.com):

Առաջնայնություններ կամ մաներներ: Հարց է ծագում. ի՞նչ է նշանակում Թուրքիային նման «աշխարհաքաղաքական» վերակողմնորոշումը:

Այդ միտումը ժամանակավոր, առաջնային բնույթ ունի, թե՞ Թուրքիայի ընդհանուր ռազմավարության մեջ մաներ է: Ռուս հետազոտող Իգոր Տորբակովը, որն աշխատել է Թուրքիայում, մեջբերում է Diplomaticobserver.com կայքէջի գլխավոր խմբագիր Կիվանչ Գալիպ Օվերի արտահայտությունը. «...Արտաքին քաղաքականության ոլորտում տեղի է ունենում Թուրքիայի արեւմտամետ կողմնորոշման ավանդական երկու հիմնասյուների քայքայումը: ԵՄ-ի կողմից իրեն անդամակցելու հարցով Թուրքիայի հետ բանակցությունների ժամկետ նշանակելու ցանկության բացակայությունը, նաև Իրաքի դեմ արշավի առնչությամբ Անկարայի ու Վաշինգտոնի միջև տարածայնությունները հիասթափություն են առաջացնում թուրքական ղեկավարների շրջանում եւ ստիպում որոնել աշխարհաքաղաքական այլընտրանքներ, ինչպես պնդում են տարածաշրջանի հարցերով փորձագետները: Թուրք քաղաքական գործիչների զգալի մասը, նաև իշխող կուսակցության շարքերից, համոզված են, որ Թուրքիան պետք է իր դիրքերին ամրապնդի Միջին Արեւելքում եւ բարելավի հարաբերությունները Ռուսաստանի ու Կենտրոնական Ասիայի թյուրքական պետությունների հետ՝ «արեւմտյան ճակատում» անհաջողությունները փոխհատուցելու նպատակով: «Վերջին իրադարձությունները ցույց են տալիս, որ Արեւմուտքում Թուրքիայի դիրքերը կախված լինեն Արեւելքում այդ երկրի ունեցած ազդեցություններից» (Իգոր Տորբակով, 23.01.03., Eurasianet, <http://www.eurasianet.org>):

Գեներալ Թուրքեր Բիլիջը՝ Թուրքիայի ազգային անվտանգության խորհրդի քարտուղարը 2002 թ. մարտի սկզբին հայտարարեց, որ երկիրը պետք է թողնի Եվրամիության անդամ դառնալու փորձերը եւ մերժենա հարեւաններին Ռուսաստանին ու Իրանին: «Ես համոզված եմ, որ ԵՄ-ը երբեք իր շարքերը չի ընդունի Թուրքիային: Ուստի Թուրքիային հարկավոր են նոր դաշնակիցներ, եւ օգտակար կլինեն, եթե Թուրքիան նրանց որոներ, այդ թվում նաև ի դեմս Ռուսաստանի եւ Իրանի»: Թուրք քաղաքական գործիչների անդրադարձը հետեւյալն էր: Վարչապետ Բյուլենթ Էջեվիթի խոսքերով, «մեզ չպիտի կանգնեցնեն խոչընդոտներն ու դժվարությունները, որոնց մենք հանդիպում ենք ԵՄ-ի անդամակցության ճանապարհին, եւ մենք չենք դիտարկի այլընտրանքային տարբերակներ»: Փոխվարչապետ, «Հայրենիք» կուսակցության ղեկավար Մեսութ Յըլմազը, նաև Եվրամիության գործերով նախարարն է, թուրք-իրանա-ռուսաստանյան միությունն անվանեց «մղձավանջային բեմազրություն»: Առաջատար մեկնաբան Մեհմեդ Ալի Բիրանդը այդ առթիվ ասաց, թե «ընդհանուր առմամբ ողջ հասարակությունը մոլորվել է, սակայն առաջին անգամ թուրքական հանրույթը սկսում է բացահայտորեն արտահայտել իր կասկածներն ու տազնապները ԵՄ ընդունվելու առնչությամբ»: Թուրքիայում աշխատող վերլուծաբան Ջոնաս Գորվետը նշել է, որ Ռուսաստանն ու Իրանը Թուրքիայի ավանդական հակառակորդներն են, իսկ գլխավոր շտաբը՝ համարյա միաժամանակ Բիլիջի հայտարարության հետ հրապարակեց մի գեկույց, որում Իրանին մեղադրում է Թուրքիայում արմատական ահաբեկչական խմբերին աջակցելու մեջ: «Միլիթեթ» թերթի մեկնաբան Ֆիքրեթ Բիլը ասել է, որ «ինքը ելնում է նրանից, որ Թուրքիան պետք է հիշի իր հաղթանակների մասին Եվրամիության դեմ»: Արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմի կարծիքով, այդ հաղթաթղթերը կարող են եւ շահավետ չլինել Թուրքիայի համար: Ըստ նրա, «իրադարձությունների նման շրջադարձը արդեն վնասել է ինչպես մեզ, այնպես էլ մեր հարաբերությունները»:

րին ԵՄ-ի հետ. մենք կտրում ենք ճյուղը, որի վրա նստած ենք (Ջոնաս Գորվետ, 14.03.2002, Eurasianet, <http://www.eurasianet.org>): Սակայն կան եւ այլ արտահայտություններ: Օրինակ, թուրքական խորհրդարանի նախագահ Օմեր Իզզինը իր վերջերս արված մեկնաբանության մեջ ասաց, որ «Թուրքիան մեծ տերություն է, որը պատվում է իր առանցքի շուրջ, դա մեծագոր պետություն է: Եթե Եվրամիության կողմից դիմադրությունը կշարունակվի եւ անընդունելի լինի Թուրքիայի համար, վերջինս հնարավորություն կգտնի միանալ ուրիշ իրեն շրջապատող տերությունների հետ» (19.03.2002, Eurasianet, <http://www.eurasianet.org>):

Արտաքին քաղաքականությունը. ժամանակագրություն: Ուշագրավ է Աֆղանստանում Թուրքիայի կողմից ISAF խաղաղարար զորախմբի հրամանատարության ստանձնմանը նախորդած ժամանակաշրջանը: 2002 թ. ապրիլ-հունիսին Թուրքիան ցուցաբերեց մեծ արտաքին քաղաքական աշխուժություն Եվրասիայում Եվրասիական քաղաքականությունում առաջնահերթությունները եւ հիմնական ուղղությունները ավելի հստակ ճշտելու նպատակով: Բացահայտվեց Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դերը մեծացնելու ձգտումը՝ Եվրասիայի առանցքային պետությունների հետ նոր պարտավորեցնող հարաբերություններ հաստատելու միջոցով: Թուրքիան չի կարող չտեսնել, որ իր հավակնությունները Եվրասիայում ակնհայտորեն չեն համապատասխանում նրա քաղաքական-տնտեսական հնարավորություններին, եւ այդ պատճառով վախենում է առավել հզոր տերությունների, առաջին հերթին ԱՄՆ-ի ու Ռուսաստանի կողմից որոշ հարցերով ի վնաս Թուրքիայի շահերին «մեղմ դավադրությունից»՝ նկատի առնելով երկարաժամկետ հեռանկարը:

Ապրիլ- Թուրքիա կատարած իր այցի ժամանակ Զինաստանի վարչապետ Չժու ժուեցզին խոստացավ նպաստել երկու երկրների գործարարների միջեւ հարաբերությունների զարգացմանը եւ Թուրքիան ներառնել զբոսաշրջության համար խորհուրդ տրվող երկրների ցանկում՝ ասելով, որ տարեկան Թուրքիա կարող են այցելել 100 հազար չինացիներ: Առավել ուշագրավ է, որ Զինաստանն առաջին անգամ այցելելու նպատակով բացեց Սինցզյանյան անհանգիստ շրջանը, ուր ապրում են թուրքալեզու ուլղուրները:

Մայիս- Նախագահ Ահմեդ Սեզերի այցը Թեհրան: Թուրք-իրանյան առևտրի խորհրդի ստեղծումը:

Հունիս- Ահմեդ Սեզերը այցելեց Ղազախստան:

Հունիս- Թուրքական փոխվարչապետ Դեվլեթ Բախչելին առաջին պաշտոնական այցը կատարեց Զինաստանի Սինցզյանյան շրջանը:

Հունիս- Այցով Մոսկվա ժամանեց Թուրքիայի ՁՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Հուսեյին Կիլիբազը, որը հանդիպումներ ունեցավ իր ՌԴ գործընկերոջ Ս. Իվանովի հետ: Կողմերը քննարկեցին իրավիճակը Չեչնիայում, միջազգային ահաբեկչությանը եւ զինմատակարարմանը վերաբերող հարցեր: Ռուսաստանը մրցակցում է մի շարք ընկերությունների հետ՝ Թուրքիային ռազմական ուղղաթիռներ տրամադրելու համար:

Հունիս- Ղազախստանում տարածաշրջանային անվտանգության հարցերով գումարված խորհրդածողովում Ա. Սեզերը եւ Վ. Պուտինը համաձայնության եկան Հարավային Ասիայում լարվածության թուլացմանն եւ ուղղված համատեղ գործողությունների մասին:

Հունիս- Թուրքիայի նախագահը զրուցեց նաեւ Հնդկաստանի նախագահ Աթալ Բիխարի Վաջպաի եւ Պակիստանի ղեկավար գեներալ Փերվեզ Մուշարաֆի հետ:

Հունիս- Թուրքիայի գլխավոր շտաբի պետ Հուսեյին Կիլիբազը ժամանեց Թբիլիսի՝ Վրաստանին 2,8 մլն դոլարի օգնության մասին համաձայնագիր ստորագրելու համար, ըստ որի, կարդիականացվեն երկու ռազմականացներ, այդ թվում՝ Վազիանիի նախկին ռուսաստանյան ռազմահանգրվանը: Մայիսին Թուրքիան ռազմական համագործակցության մասին համաձայնագրեր կնքեց Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ՝ Բաքու-Ջեյհան նավթամուղի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:

Հունիսի 20- Թուրքական զորքերը ստանձնում են 15AF խաղաղարար զորախմբի հրամանատարությունն Աֆղանստանում:

Ուշագրավ է, որ Թուրքիայի արտգործնախարար Ա. Գյուլի այցը 2003 թ. ամռանը ԱՄՆ նախապատրաստելուն զուգահեռ, Թուրքիայի զինուժի գլխավոր շտաբի ղեկավարությունը հայտարարեց, թե մտադիր է դադարեցնել ամերիկյան արտադրության «AH-1Z Super Cobra» ուղղաթիռների գնումների համար բանակցությունները: Նման կտրուկ ցույցի պատճառը հուլիսի 4-ին Իրաքի Սուլեյմանիա քաղաքում թուրքական զինծառայողների մի խմբի կալանման հետևանքով իրադարձություններն էին: Գլխավոր շտաբում պահանջում են պաշտոնապես ներում հայցել, մինչդեռ քաղաքական ղեկավարությունը մտադիր է ընթացք չտալ: Նույն մտքին են նաեւ ամերիկացիները: Նախկինում հաղորդվում էր, որ Անկարան մտադիր է գնել շուրջ 50 միավոր ընչալ ուղղաթիռներից, եւ գործարքի ընդհանուր գումարը կկազմի է շուրջ 2,2 մլրդ ամերիկյան դոլար:

Հետաքրքրական է զրույցը հեղինակ, արտաքին քաղաքականության ոլորտում, փորձառու եւ խորամիտ մասնագետ, արհեստավար լորբիստ, ծայրահեղ աջ հայացքների տեր, ԱՄՆ-ի Հանրապետական կուսակցության աջ թեւում մեծ ազդեցություն ունեցող Ջիմ Ջաթրասի (Jim Jatras): Նրա գնահատմամբ, ԱՄՆ-ի եւ Իսրայելի խնդիրներից մեկը պետք է լինի Ռուսաստանի ներգրավումը իսլամական ահաբեկչության եւ արմատականության հիմնախնդիրների լուծման հարցում ընդգրկում համագործակցության մեջ: Ներկայումս ԱՄՆ-ը ու Ռուսաստանը սերտ համագործակցության ու գործընկերության այլ ասպարեզ չունեն: ԱՄՆ-ը պատրաստ չէ որոշում ընդունել ռուսաստանյան նավթը մեծ քանակով սեւծովյան պետությունների կողմից մշակելու հարցում աջակցություն ցույց տալու մասին: Նավթի հարցերով բոլոր շփումներն ու բանակցությունները վերաբերում են միայն հին նավթահանքերի շահագործման աշխատանքներին աջակցությանը: Ռուսաստանը ԱՄՆ-ի կողմից նավթարդյունահանման ու մատակարարման ոլորտում չի կարող դիտվել որպես ռազմավարական գործընկեր, քանի որ նավթի ռազմավարական մատակարարը պետք է ունենա թեկուզ ընդհանուր արդյունահանվող նավթի 10-15 տոկոսի չափով պահուստներ: Սակայն նման հնարավորություններ Ռուսաստանը չունի: Ուստի, եթե օրվա ռուսաստանյան ղեկավարությունը ուզում է ստանա ԱՄՆ-ի աջակցությունը, պետք է որոշում ընդունի համաշխարհային հակաահաբեկչական պայքարին միանալու մասին:

Չմայած դառը փորձին, Ռուսաստանը համառում է եւ չի ուզում իրեն ճանաչել որպես իսլամիստների ու ահաբեկիչների համապարփակ հարծակման առարկա: Մեր կարծիքով, հատկապես ուշագրավ է հետեւյալ միտքը.

«Ռուսաստանը դատապարտված է լինել ԱՄՆ-ի գործընկերը հակաահաբեկչական գործունեության ոլորտում եւ մասնակցել ԱՄՆ-ի կազմակերպած խոշորածավալ գործողություններին: Ռուսաստանը շատ սահմանափակ ընտրության առջեւ է՝ կամ այդ հարցում դառնա ԱՄՆ-ի անմիջական գործընկերը՝ ապահովելով բարձր կարգավիճակ, կամ դառնալ Իսրայելի ու Թուրքիայի գործընկերը՝ ընտրելով ավելի ստորին կարգավիճակը: Ռուսաստանը ստիպված կլինի իր քայլերը համաձայնեցնել ԱՄՆ-ի հետ ոչ թե անմիջականորեն, այլ Իսրայելի կամ Թուրքիայի միջոցով: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա նա շատ շուտով կդառնա անվտանգության երաշխավորը եւ գլխավոր դատավորը տարածաշրջանի քաղաքական հակամարտություններում: Թուրքիան կվճռի, թե որ քաղաքականությունը է եւ որ պետություններն են համապատասխանում անվտանգության մասին պատկերացումներին»: Այս միտքն ինձ շատ յուրօրինակ թվաց, եւ ես նորից հարցրեցի Ջաթրասին այդ մտքի նշանակության մասին (Ջաթրասը ծագումով հույն է, համակրում է բալկանյան ուղղափառներին եւ չի համակրում Թուրքիային): Նրա կարծիքով, ահաբեկչության սպառնալիքը ամենաարդյունավետ ճնշման լծակն է Ռուսաստանի վրա: Ընդ որում, Ռուսաստանը հարմար փորձադաշտ է հակաահաբեկչական գործողությունից ասպարեզում համագործակցելուց նույնպես խուսափել փորձող եվրոպայի նկատմամբ փորձարկված մեթոդներն ու մոտեցումները կիրառելու համար: Հարց է առաջանում. այն, որ փորձագետը Իսրայելի անունը հիշատակեց ԱՄՆ-Ռուսաստան հարաբերություններում՝ շատ թե քիչ հասկանալի է, սակայն ինչո՞ւ հիշատակվեց Թուրքիան: Արեւմտյան վերլուծական հանրությունը լավատեղյակ է, որ ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան դեռեւս մինչեւ չեչենական առաջին պատերազմը չեն օգտագործել իրենց հատուկ ծառայությունների հնարավորությունները Հյուսիսային Կովկասում իրավիճակը հասունացնելու համար, այլ առաջնությունը զիջել են Թուրքիային: Մեծ Բրիտանիայում լեյբորիստների իշխանության անցնելուց հետո, այդ երկիրը փաստորեն նվազագույնի է հասցրել այդ տարածաշրջանում իր գործակալական գործունեությունը, աշխատանքները կենտրոնացնելով Հարավային Կովկասում: Հս. Կովկասի ձեռնարկներին ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան մասնակցում են խորհրդարանների ու առանձին քաղաքական գործիչների մակարդակով: 1991 թ. հետո Հս. Կովկասում գլխավոր դերակատար եղել են Թուրքիայի հատուկ ծառայությունները՝ Ադրբեջանի ու Վրաստանի հատուկ ծառայությունների ենթակա մասնակցությամբ: Այդ իսկ պատճառով էլ նշվում է Թուրքիայի կարեւոր լինելը հակաահաբեկչական նախագծերում: Սակայն այդ դրույթը առաջադրվել էր Իրաքի դեմ ռազմարշավից ամիսներ առաջ, այսինքն՝ Թուրքիայի հանդեպ ամերիկացիների ունեցած բացարձակ «հավատի» շրջանում: Կարելի է նաեւ հիշել, Դ. Ռամսֆելդի տեսակետը, թե Ֆրանսիան ու Գերմանիան շուտով հաշվի կնստեն Անկարայի ու Վարշավայի կարծիքի հետ:

Մենք այս օրինակը բերեցինք ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի միջեւ հին եւ նոր հարաբերությունների տարբերությունը ներկայացնելու համար: «Այսպիսով, Թուրքիան կարողացավ վիճել բոլորի հետ: Ի միջի այլոց, մի մխիթարություն նա դեռ ունի. չնայած Անկարա-Վաշինգտոն դաշնակցային հարաբերությունների սառնությանը, ԱՄՆ-ը նախկինի նման իր աջակցությունն է հայտնում ածխաջրածինների տարանցան թուրքական ծրագրերին: Կասպյան ավազանում էներգետիկական ռազմավարության հարցերով ԱՄՆ-ի պետքար-

տուղարության ավագ խորհրդական Սթիվ Մաննը հավաստել է, որ թուրք-ամերիկյան տարածայնությունները որեւէ կերպ չեն ազդի Կասպյան տարածաշրջանում էներգետիկական նախագծերի իրագործման վրա: Ըստ նրա, արտահանող խողովակաշարերի նախագծերը «հիմնված են հիմնարար տրամաբանության եւ երկարաժամկետ ռազմավարության վրա, ուստի դրանց վրա չեն կարող ազդել նման իրադարձությունները: Խոսքն առաջին հերթին Հիմնական արտահանման խողովակաշարի (ՀԱԽ) Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի մասին է: Ամերիկյան պետքարտուղարությունը, իհարկե, բարեգործական կազմակերպությունն է. Սթիվ Մաննը չի թաքցնում, որ ՀԱԽ-ը հարկավոր է նախ իրեն ԱՄՆ-ին՝ «ռազմավարական նկատառումներով»: Իսկ նախագծի մասնակիցներին հարկավոր է, նրա կարծիքով, ողջ ուժերով հասնել ՀԱԽ-ի տնտեսական-առելտրային շահավետությանը: Ամերիկացիները համոզված են, որ պատերազմի ավարտից հետո, շուկա կհոսի մեծաքանակ իրաքյան նավթը, եւ կուժեղանա պայքարը էներգետիկական ծրագրերում օտարերկրյա ներդրումների համար: «Ամերիկացիների համար Իրաքում բարդ վիճակի պայմաններում Թուրքիան քայլեր է ձեռնարկում իր դիրքերը Հս. Իրաքում իրապես ամրապնդելու համար՝ հենվելով թյուրքալեզու տարրի վրա: Քիրքուկից ոչ հեռու, ապրիլի 23-ին կալանվել է 23 թուրք: Նրանցից տասը, ամերիկյան զինվորական տվյալներով, թուրքական հատուկ նշանակության ուժերի մարտիկներ էին: DIME ամսագրի կայքէջի համաձայն, նրանք քաղաքացիական հազուստով էին եւ բարեգործական շարասյան կազմում էին: Խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվել են AK-47 ինքնաձիգներ, M-4 հրացաններ, նռնակներ, զրահաբաճկոններ եւ գիշերային տեսողության սարքեր: Ինչպես լրագրողներին հայտնել է գնդապետ Բիլ Մեյվիլը, «նրանք այստեղ անկեղծ սրտով չեն եկել: Նրանց նպատակը եղել է այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որ Թուրքիան կարողանար դա օգտագործելով Քիրքուկ ուղարկել մեծաթիվ խաղաղարար զորախումբ»: Նրա խոսքերով, հատուկ ջոկատայինները կապված են քաղաքում գործող տարբեր թուրքական խմբերի հետ: Այս խմբերը միավորված են Իրաքի թուրքական ճակատում (ITF): Մեյվիլի կարծիքով, կոմանդոսները պետք է մարզեին ITF անդամներին, նաեւ նրանց օգտագործելով վիճակն ապակայունացնելու համար: Ապրիլի 24-ի առավոտյան պահակախմբի ուղեկցությամբ նրանց վերադարձրեցին սահմանագիծ»: (<http://lenta.ru/irag/2003/04/25/turks/>):

Ամերիկացիների այս արարքը առաջացրեց Թուրքիայի խիստ անդրադարձը, նաեւ վարչապետ Ռ. Էրդողանի մակարդակով: Ըստ էության, սա բոլորովին նոր ոճ է թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում: Թուրքիան բացահայտորեն փորձում էր ցուցադրել Իրաքում իր հիմնարար շահերի առկայությունը, որը տարբեր է ամերիկյան շահերից, ինչպես նաեւ իր պատրաստակամությունը իր շահերը ամեն գնով պաշտպանելու առումով:

2.17. Իրաքյան հարցում Թուրքիայի դիրքորոշման մասին

Իրաքում ռազմարշավից երկու ամիս առաջ ԱՄՆ ռազմական շրջանակներում առկա էր զգալի դժգոհություն ռազմական գործողության անցկացմանը ԱՄՆ-ի զինուժի անբավարար պատրաստվածության հարցում: Գեներալիտետը, այդ թվում եւ պաշտոնաթող բարձրաստիճան սպաները, որոնք աշխատում են ռազմական փորձագիտության ոլորտում, պահանջներ են առաջադրում ԱՄՆ-ի վարչակազմին: Հիմնական դժգոհությունը վերաբերում էր

ռազմական խնդիրները քաղաքական նպատակներին ու պայմաններին ենթարկեցնելու համագամանքին, ինչը զգալիորեն վնասում է գործողության նախապատրաստման ու անցկացման արդյունավետությանը: Ռազմական հետազոտությունների ինստիտուտի (Վաշինգտոն) հարցախույզից հետո, երբ ռազմական փորձագետները տվեցին աննպաստ գնահատականների, վարչակազմը արգելեց նման գործունեությունը եւ նման նյութերի հրապարակումները: Ձինվորականությունը վարչակազմին մեղադրում է թանկարժեք ժամանակը կորցնելու եւ Իրաքի վարչակարգի հետ բանակցությունները տապալելու մեջ: Ըստ գնահատականների, բրիտանական զորքերն ավելի լավ են նախապատրաստված: Թուրքիայի խորհրդարանի՝ Իրաքյան ռազմարշավին մասնակցելու հարցերով մերժման որոշումից հետո, ԿԿԿ-ն եւ Ռազմական հետախուզությունը «հայտնաբերեցին» նյութեր եւ զեկուցագրեր, որոնք հաստատում էին Թուրքիայում իրադարձությունների նման ընթացքի հնարավորությունը: ԱՄՆ ռազմական հետախուզությունը բարձրագույն հրամանատարությանն է ներկայացրել զեկույց, համաձայն որի՝ Թուրքիայի գլխավոր շտաբի եւ ՊՆ աշխատանքները Իրաքի դեմ գործողությունը նախապատրաստելու առումով աշխատանքներն անբավարար են: Ձեկույցում արտացոլվել են Թուրքիայի ռազմական ու քաղաքական ընտրախափի դիրքորոշումների հիմնական միտումները: Ձեկույցում եզրահանգում է արվում թուրք հասարակության եւ խորհրդարանի հակապատերազմական տրամադրությունները անմիջականորեն Գլխավոր շտաբի կողմից հրահրելու մասին: Այս զեկուցագիրը կազմվել է 2002 թ. վերջին, բայց ուշադրության չի առնվել ԱՄՆ-ի աշխատակազմի ու զինվորական հրամատարության կողմից: Թուրքական խորհրդարանի բացասական որոշումից հետո, աշխատակազմում քննադատության ենթարկվեց պետքարտուղարի տեղակալ Մարկ Գրոսմանը՝ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների հարցով պատասխանատուն: (Ի դեպ, նրա նախաձեռնությամբ է ստեղծվել թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը, որն սկզբունքորեն զբաղվում է թուրք-հայկական հարաբերությունների կարգավորման ծրագրով եւ այդ պատճառով ԱՄՆ-ի հայկական կազմակերպությունների ուշադրության շրջագծում է): Տարբերակ կա, ըստ որի, պետքարտուղարությունը դիտմամբ քայլեր չի ձեռնարկել թուրքական խորհրդարանի նման որոշումը թույլ չտալու համար, Պենտագոնի քաղաքական գործունեությունը Թուրքիայի, ընդհանրապես միջինարեւելյան պետությունների հետ հարաբերությունները ծախսողելու միտումով: Արդեն թուրքական խորհրդարանի մերժումից հետո, պետքարտուղարությունը հատուկ խումբ ստեղծեց հատուկ ծառայությունների, փորձագետների (միջազգային տնտեսական հարաբերությունների գծով) ներկայացուցիչներից՝ Թուրքիայի վերաբերյալ ծրագրեր մշակելու համար):

Ռազմական գործողությունների ընթացքում կատարվող դեպքերը հաստատում են այն ենթադրությունները, որ ԱՄՆ-ը սկզբունքորեն չէր ցանկանա թուրքական զորքերի ակտիվ մասնակցությունը մարտական գործողություններին՝ բազմաթիվ պատճառներով (արաբական աշխարհի եւ քրդերի հետ հարաբերություններ, Իրան եւ Հունաստան առնչություններ): Չափավոր նորպահպանողականների կարծիքով, առաջին հերթին պետքարտուղար Քոլին Փաուելի համոզմամբ, Թուրքիայի մասնակցությունը կունենա աշխարհաքաղաքական ծանր հետեւանքներ տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի քաղաքականության համար: ԱՄՆ-ը միանգամայն գոհ կլիներ Թուրքիայի

տարածքի եւ 2-3 օդանավակայանների (երկուսը երկրի արեւելքում, մյուսը՝ Իզմիրի կամ Ստամբուլի շրջակայքում) տրամադրումից: Այսպիսով, ԱՄՆ-ի պահանջը Թուրքիայից՝ չափավոր էր: Հասկանալի է, որ նույնիսկ Թուրքիայի կողմից ամերիկյան պահանջը նախապատրաստական շրջանի վերջին պահին ընդունելու դեպքում, Թուրքիան արդեն չէր ստանալու նախկինում նախատեսված չափով զգալի լրավճարներն ու տնտեսական օգնությունը: Դա Ջ. Բուշի անձնական որոշումն էր:

Մեծ Բրիտանիան փորձեց խուսափել Թուրքիայի կամ Իսրայելի տարածքով իրաքյան նավթի հնարավոր փոխադրման այդ բանակցություններից: Ուշադրությամբ քննարկվում է դեպի Հարավային Աքաբա (հորդանանյան նավահանգիստ) գերնավթամուղի կառուցման հարցը: Լոնդոնը կողմ է իրաքյան նավթի արդյունահանման ու փոխադրման հարցով միջազգային կարտել ստեղծելուն: Ի տարբերություն ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիան ցանկանում է ոչ թե սահմանափակ ամերիկաբրիտանական կազմով, այլ Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի եւ այլ պետությունների (ենթակայի կարգավիճակով) մասնակցությամբ կարտելի ստեղծում:

2003 թ. մարտին Արաբական պետությունների լիգայի (ԱՊԼ) անդամ երկրների ղեկավարների վերջին գագաթնաժողովն ավարտվեց անարդյունք: Արաբական քաղաքական շրջանակները շփոթված էին, եւ առանձին ազդեցիկ գործիչներն ձգտում էին մշակել Ս. Հուսեյնին եւ նրա վարչակազմին իշխանությունից հեռացնելու եղանակներ՝ պահպանելով վարչակարգի արժանապատվությունը: Լիբանանյան, եգիպտոսյան, սիրիական եւ ալժիրյան քաղաքական գործիչները առաջարկեցին Իրաքի ու Սիրիայի միավորումը մեկ գաղափարապես ու քաղաքականապես նույնական պետության մեջ՝ երկու մայրաքաղաքներով, որում նախագահը կլինի Բաշար Ասադը: Այդ պետությունը կունենա «պայմանագրային» բնույթ, որի գոյությունն ու կենսագործունեությունը կկարգավորվի համապատասխան երկկողմանի պայմանագրով Լիգայի հավանությամբ: Նրանց կարծիքով, դա թույլ կտա ազատվել իրաքյան վարչակարգից: Հնարավոր է, այդ ծրագիրն արդիական կդառնա հեռավոր ապագայում: Ըստ որոշ տեղեկությունների, այդ ծրագրի «ստվերային» հեղինակը ԱՊԼ-ի գլխավոր քարտուղար, եգիպտական գործիչ Ամր Մուսան է: Այլ լուրերի համաձայն, այդ գաղափարը մշակվել է Մեծ Բրիտանիայի օլիգարխիական եւ հատուկ ծառայությունների կառույցներում: Հավաստի է միայն, որ Բ. Ասադը դա առաջարկել է Ս. Հուսեյնին: Այդ հիմաստով հաշվի են առնված Մեծ Բրիտանիայի նավթային շահերը: Միաժամանակ, Մեծ Բրիտանիայի արխատկրատական շրջանակները Մարգարետ Թեթչերի մասնակցությամբ առաջ քաշեցին Ս. Հուսեյնին եւ նրա ընտանիքին անվտանգության երաշխիքներ տրամադրելու ոչ հրապարակավ առաջարկությունը՝ իշխանությունից կամովի հեռանալու պայմանով: Այս շրջանակները Իրաքում միապետության վերականգնում են նախապատրաստում:

2.18. Իրաքի շուրջ իրադարձությունների կապակցությամբ Թուրքիայի ու Իրանի միջեւ հարաբերությունների մասին

Նախքան Իրաքի դեմ ռազմարշավին մասնակցելուց Թուրքիայի հրաժարվելը, տեղի էր ունենում Իրաքի խնդրի շուրջ թուրք-իրանյան դիմակայության մեծացում: Միաժամանակ, Իրանի եւ Թուրքիայի միջեւ ընթանում էին բարձր մակարդակի բանակցություններ Իրաքյան Քուրդիստանի հար-

ցով: Ռազմարշավի ավարտից հետո այդ լարվածությունը չնվազեց, ստանալով նոր երանգներ: Իրանի քաղաքական ղեկավարությունը բավականին զգուշանում է թուրքական զորքերի հնարավոր ներխուժումից Իրաքյան Քուրդիստան եւ առհասարակ Հս. Իրաք: Իրանի ղեկավարությունը տեղեկություններ ունի, որ Հս. Իրաքի որոշակի գործողություններում թուրքական զորքերի մասնակցությունը կարող է տեղի ունենալ եւ ամերիկա-բրիտանական ռազմական գործողությունների շրջանակներում, եւ ինքնուրույնաբար: Իրանցիների կարծիքով, Թուրքիայի կողմից Իրաքյան Քուրդիստանի եւ Մոսուլի շրջանի բռնազավթումը որեւէ տեղային եւ առաջիկա քաղաքական խնդիրների լուծման նպատակ չի հետապնդում: Թուրքիան իր հնարավոր գործողությունները համարում է աշխարհառազմավարական առումով կարելուր «Թուրքիայի վերափոխումը Մերծավոր ու Միջին Արեւելքում անվտանգության երաշխիքների» ընդգրկուն ծրագրի շրջանակներում, որը առաջին անգամ հրապարակեց Բ. Էջեւիթն իր հրաժարականից առաջ: Սակայն այս ծրագիրը եւս մաս է կազմում Թուրքիան տարածաշրջանային գերտերության վերածելու մեկ այլ ծրագրի ավելի մեծ տարածքի ընդգրկմամբ: Ներկա պահին (2003 թ. մարտի սկիզբ) Թուրքիան թուրք-իրաքյան սահմանագծին կենտրոնացրել է միայն 7000 զինվոր, ինչը բավարար չէ քրդերի դեմ գործողություն սկսելու համար: Սակայն Իրանը տեղեկացված է, որ Թուրքիան այդ ելման շրջաններում կուտակում է մեծաքանակ ռազմական տեխնիկա՝ քողարկելով դրանք: Այդ սպառազինությունը բավարար է շուրջ 40 հազարանոց զորախմբի ծավալման համար: Իրանցիների կարծիքով, քրդերն առայժմ թուրքական սահմանագծին իրապես կարող են տեղակայել 15000-ից ոչ ավելի կանոնավոր եւ առավելագույնը 10000 անկանոն զինյալներ: Իրանցի փորձագետները պնդում են, որ Թուրքիան կիրակաճացնի ոչ միայն ժամանակավոր բռնազավթում Իրաքյան Քուրդիստանում, այլեւ Հս. Իրաքի երկարատեւ բռնազավթում, հնարավոր է եւ Իրանին սահմանակից իրաքյան տարածքի բռնակցում:

Այդ հեռանկարի գիտակցումը նպաստեց 1991 թ. հետո առաջին անգամ ԱՄՆ-ից Իրաքյան քրդերի քաղաքական ղեկավարների լուրջ սահմանազատմանը: Իրաքյան քրդերի առաջատար երկու կուսակցությունները՝ ԶԺԿ-ն եւ ԶՀԿ-ն, սերտ կանոնավոր հարաբերություններ հաստատեցին Իրաքի կառավարության հետ այդ հարցերի առնչությամբ: Վերջինս արդեն քրդերին է տրամադրել մեծաքանակ հրազեն, 6 հրետանային համակարգ, ականանետներ եւ զինամթերք: Բանակցություններ են ընթանում հակաօդային միջոցներ տրամադրելու շուրջ: Ուշագրավ է, որ բանակցությունների նյութ է թուրք-իրաքյան համատեղ պայքարը Քիրքուկի շրջանը Թուրքիայի կողմից վերահսկելու փորձերի դեմ: Միաժամանակ, Բաղդադում ընթանում էին բանակցություններ ԶԲԿ-ի տարածաշրջանային ղեկավարության հետ՝ Թուրքիայի դեմ համատեղ գործողությունների շուրջ: Իրանցիները պնդում են, որ թուրք-իրաքյան սահմանին քրդերի վերահսկողության ներքո տարածքներում գտնվում են Իրաքյան սպաներ, որոնք զբաղված են քրդական զորամիավորումների կազմավորմամբ: Այդ շրջաններում ակտիվորեն ստեղծվում են ամրակետեր, կրակակետեր, տանկերի ու զրահատեխնիկայի շարժման արգելագոտիներ: Մեծ բնակավայրերում կառուցվում են ռմբապատարաններ: Իրանցիների կարծիքով, Թուրքիան շատ հեռատես քաղաքականություն է վարում՝ քաղաքական գործողությունների նմանակմամբ (ի-

միտացիա) հետապնդելով Հս. Իրաքը բռնազավթելու հարցում ԱՄՆ-ի համաձայնությունը ստանալու նպատակը, սակայն չմասնակցելով մարտական գործողություններին: Դա թուրքական քաղաքականության առավել հավանական տարբերակն է:

Իրանը իրանա-քրդական սահմանին հարող քրդական շրջանում նախապատրաստում է բավականին մեծ զորախումբ: Չորախմբի կազմում են բանակային զորամասեր եւ «հեղափոխության պահապանների» ջոկատներ: Իրանը չի կարող հանդուրժել թուրքական զորքերի կողմից Իրաքյան Քուրդիստանի բռնազավթումը: Սակայն, հասկանալով իր խոցելի վիճակը, Իրանը փորձում է Թուրքիայի հետ ձեռք բերել ինչ-որ փոխզիջումային մի տարբերակ: Այդ հարցով Անկարա է այցելել Մ. Խաթամիի անձնական ներկայացուցիչ, փորձառու դիվանագետ Բեհզադ Նաբավին, որը հաջորդաբար հանդիպումներ է ունեցել նախկին վարչապետ Աբդուլահ Գյուլի, ներկայիս վարչապետ Էրդողանի, արտգործնախարարի, գլխավոր շտաբի եւ նախագահի հետ: Քննարկվել են Իրանի առաջարկները Իրաքյան Քուրդիստանի համատեղ թուրք-իրանյան բռնազավթման մասին: Ընդ որում, Իրանը պետք է գրավի իր սահմանի երկայնքով 40-60 կմ գոտին: Իրանը հայտարարում է, որ նպատակ չունի գրավել Քիրքուկի շրջանը եւ Թուրքիայի Իրաքյան Քուրդիստանի հետ կապող որոշ ճանապարհները: Հարկ է ուշադրություն դարձնել, որ իր քաղաքականության այդ ուղղության զարգացման գործընթացը Իրանը պատճառաբանում է Իրաքում քրդական պետության ստեղծման հարցում իր շահագրգռված չլինելով: Միաժամանակ, Իրանի հիմնական նպատակն է Թուրքիայի դիրքերի հզորացման խոչընդոտումը: Այսպիսով, այսպես թե այնպես, շուտով կուրվագծվի թուրք-իրանական աշխարհաքաղաքական դիմակայության ուժեղացումը:

Այս իրադարձությունների առնչությամբ, ուշագրավ է, որ Մեծ Բրիտանիան նպաստում է Իրաքյան քրդերի ռազմական զորության մեծացմանը, ելնելով թուրքական զորաշարժին հնարավոր դիմադրության անհրաժեշտություն տեսանկյունից: Մեծ Բրիտանիան այդ հարցով կապեր ունի Իրանի հետ: Լոնդոնը չի կարող հանդուրժել Հս. Իրաքում Թուրքիայի վերահսկողությունը, առաջին հերթին Քիրքուկի շրջանում: Սա, փաստորեն, զուգորդվում է Թուրքիայի տարածքով եւ նրա նավահանգիստներով Իրաքյան նավթը փոխարդելու ծրագրի հարցում Մեծ Բրիտանիայի բացասական դիրքորոշման հետ:

Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների վատթարացման հետ, Իրանը զգալի ջանքեր գործադրեց Թուրքիային մերձենալու համար, շեշտադրելով ընդհանուր մահմեդական շահերը: Սակայն Իրանը ընդհանուր շահեր էր որոնում նաեւ աշխարհիկ կուսակցությունների եւ քաղաքական ուժերի հետ: Անկախալուծ Իրանի դեսպան Դոլաթաբին հանդիպել եւ բանակցություններ է վարել թուրքական «Մամ միխան» կուսակցության ղեկավար Ալի Դեմիրի հետ: Վերջինս իր կուսակցության անունից շահագրգռություն հայտնելով թուրք-իրանական երկկողմանի կապերի զարգացման վերաբերյալ, ասել է. «Իշխանության ղեկին վարչապետի պաշտոնում մեր կուսակցության ղեկավար Թուրգուլ օզալի օրոք թուրք-իրանական հարաբերությունները եւ կապերը զարգացել են ինչպես երբեք»: Նա նաեւ կոչ է արել կազմակերպել մշտական հանդիպումներ երկու երկրների ղեկավարությունների միջեւ երկկողմանի հարաբերությունների ու տարածաշրջանային իրավիճակի կարելուրազույն հարցերը քննարկելու համար: (Անկարա, ԻՌՆԱ, 25.06.2003):

2.19. Թուրք-իրանա-սիրիական բանակցությունները քրդական հարցի շուրջ

«2003 թ. ապրիլի 10-ին Սիրիայի արտգործնախարար Ֆարուխ աշ-Հարաան հայտարարեց, որ պաշտոնական Դամասկոսը լիովին համակարծիք է Անկարայի ու Թեհրանի հետ Իրաքի տարածքային ամբողջականությունը պատերազմից հետո պահպանելու հարցում: Նա հայտնեց, որ երեք երկրների դիվանագիտական գերատեսչությունների միջև շփումներ են լինում, որի ժամանակ կողմերը համաձայնեցնում են իրենց քաղաքականությունը: Այսպես, այս կիրակի Թուրքիայի արտգործնախարար Ա. Գյուլը կթռչի Դամասկոս, որտեղ բանակցություններ կվարի իր գործընկերոջ հետ Իրաքի ետպատերազմյան կարգավորման հարցերով: Դիտորդները նշում են, որ այս երեք երկրները դեռևս «սպասողական» վիճակում են եւ որեւէ կտրուկ հայտարարություն չեն անում: Սիրիան առհասարակ քրդական հարցում պահում է Անկարայի կողմը, քանի որ զգալիորեն թույլ է Իրանից եւ Վաշինգտոնի կողմից համարվում է թիվ 2 թեկնածու Իրաքից հետո: Բացի այդ, Վաշինգտոնը բազմիցս մեղադրել է Դամասկոսին իրաքյան վարչակարգին անօրինական կերպով զենք եւ ռազմական այլ հանդերձանք մատակարարելու մեջ: Վերլուծաբանները չեն բացառում, որ հաղթանակից արբեցած Պենտագոնը պետքարտուղարությունից պահանջի քաղաքական հիմնավորում ստանալ արդեն Սիրիայի դեմ ապագա ռազմական գործողությունների համար»: (13.04.2003, <http://www.cenran.ru>):

2003 թ. սկզբին տեղի էին ունենում ակտիվ բանակցություններ Իրանի, Թուրքիայի եւ Սիրիայի միջև Իրաքի ապագա կառուցվածքի եւ քրդական հիմնախնդրի հարցերով: Բանակցություններն ընթանում էին տարբեր մակարդակներով եւ չունեին խիստ սահմանված շրջանակներ: Առավել բարձր մակարդակը բանակցություններում արտգործնախարարների մասնակցությունն էր:

Առանձին դեպքերում հեռախոսազրույցներ են եղել Իրանի նախագահի եւ Թուրքիայի ու Սիրիայի վարչապետների միջև: Առավել նշանակալից այցը Իրանի արտգործնախարար Զ. Խաթամիի ժամանումն էր Անկարա, եւ Թուրքիայի ԱԳ Նախարար Ա. Գյուլի ծրագրած այցը Սիրիա: Այդ երկրների ուժային եւ հատուկ ծառայությունների ներկայացուցիչները նույնպես նշյալ հարցերով շփումներ ունեն: Իրաքյան մեկնաբանների պնդմամբ, Իրանի ու Սիրիայի միջև ավելի վստահելի հարաբերություններ են, քան վերջիններիս ու Թուրքիայի հարաբերությունները: Թեւեւ հռչակված նպատակներին, որոնք հիմնականում հանդնկնում են, այս երկրները պայմանավորվածությունների չեն հասել Իրաքի եւ քրդերի հարցերում: Բոլոր երեք պետությունները զգուշանում են Իրաքի տրոհումից, քրդական պետության ստեղծումից կամ քրդական ինքնավարությանը մեծ լիազորություններ շնորհելուց: Սակայն նույնիսկ տվյալ խնդիրների վերաբերյալ հակասություններ կան, մանավանդ Իրանի ու Թուրքիայի միջև: Իրանի քաղաքականությունը թույլ, ապառազմականացված, ապակենտրոն պետության ստեղծումն է, որում կգերիշխի շիաների քաղաքական ազդեցությունը: Այսինքն, ժամանակի հետ ենթադրվում է Իրանի մեծ ազդեցությունը տվյալ պետության վրա: Իրանցիները հասկանում են, որ Իրաքում արդեն վաղուց ստեղծվել է քրդական պետական կազմավորում եւ չի կարող այն վերանալ: Քրդական պետականությունն Իրաքում կարող է միայն ամրապնդվել, եւ խնդիր է դրվում թույլ չտալ նրա

անջատումն Իրաքից: Ի տարբերություն Թուրքիայի եւ Սիրիայի, Իրանը ավելի հզոր լծակներ ունի Իրաքի քրդերի վրա ազդելու, որոնց քաղաքական ու տնտեսական կյանքը սերտորեն կապված է Իրանի հետ:

Եթե Թուրքիան ազդեցություն ունի միայն քրդական ինքնավարության հյուսիսային հատվածի ու Իրաքյան Քուրդիստանի ժողովրդավարական կուսակցության վրա, ապա Իրանի ազդեցությունը տարածվում է բոլոր իրաքյան քրդերի վրա, թեւեւ ավանդաբար համարվում է, որ Իրանի դերը նշանակալից է Իրաքյան Քուրդիստանի հայրենասիրական Միության նկատմամբ ազդեցության ոլորտում: Եթե Սիրիան ու Թուրքիան կարող են հուսալ միայն քրդերի վրա ազդեցության մասին, ապա Իրանի դիրքերը հատկապես ուժեղ են Իրաքի շիական զավառներում, ուր շիթական արաբական բնակչությունն ունի իրանական արմատներ եւ կապված է Իրանի առաջատար շիական երկրի հետ: Ուստի Իրանը հավակնում է առավել ուժեղ դիրքեր ունենալուն Իրաքում: Եթե Թուրքիան ի վիճակի է իր շահերն Իրաքում լուծել փաստորեն միայն ուժային մեթոդներով, ապա Իրանը շեշտադրում է քաղաքական-գաղափարախոսական ազդեցությունը: Իրաքում Իրանը նաեւ նախընտրելի դիրքեր ունի Սիրիայի՝ նվազ տնտեսական ու քաղաքական ներուժ ունեցող եւ խոցելի վիճակում հայտնված պետության համեմատությամբ: Իրանցիները հաստատապես վճռել են իրագործել Իրաքի «շիայաբնակ», այսինքն ապահովել շիաների գերիշխան դերը քաղաքականության մեջ եւ նավթի եկամուտների բաշխման հարցում, քանի որ Իրաքի նավթի երկու երրորդը գտնվում է երկրի շիայաբնակ վայրերում: Նրանք նաեւ Թուրքիայից նվազ չափով են զգուշանում Իրաքում քրդերի իրավունքների ընդլայնումից, քանի որ ավելի հանդուրժող քաղաքականություն են վարում վերջիններիս նկատմամբ առաջին հերթին իրենց երկրում եւ կարող են հուսալ քրդերի աջակցությունը Իրաքում ու Թուրքիայում: Այսպիսով, Իրանի համար նախընտրելի են ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի այն ծրագրերը, որոնց համաձայն Իրաքը կունենա դաշնային կամ համադաշնային կառուցվածք: Իրանի այս նպատակները բացորոշ նշել են ամերիկյան ու եվրոպական քաղաքական գործիչներն ու վերլուծաբանները: Ուստի ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան դաշնային կառուցվածքի դեպքում կփորձեն Իրանին հակազդել մի շարք գործոններ. արաբ շիաների արաբական ազգայնականությունը, Իրաքում արեւմտամետ շիայական քաղաքական ընտրախավին, աշխարհիկ բյուրոկրատիային եւ շիաների տնտեսական շահերը նավթի հարցում: Առայժմ ամերիկամետ շիայական շարժումներից եւ ոչ մեկը պարտավորեցնող հարաբերություններ չունի Իրանի հետ: Սակայն մինչեւ Իրաքի դեմ ռազմարշավը, իրանական քաղաքական-գաղափարախոսական ազդեցությունն Իրաքում անհամեմատ մեծ էր ամերիկյան ազդեցությունից: Այժմ, երբ շիաները ազատագրվել են կոալիցիայի գործերի կողմից, Իրանի դերը չի կարող չնվազել: Իրանի վերահսկողության տակ է առայժմ միակ լավ կազմակերպված իրաքյան շիաների «Բադր» մարտական միավորը, որը «Իրաքում իսլամական հեղափոխության Գերագույն խորհրդի» ռազմական թեւն է: ԻԻՉ ԳԻՒ ղեկավարն է ֆանատիկորեն իրանամետ քաղաքական եւ կրոնական գործիչ Բաքր ալ-Ղաթիբը: Իրանն ամբողջ Իրաքում ունի ճյուղավորված եւ հավատարիմ գործակալական ցանց, առաջին հերթին հարավում: Այնուհանդերձ, նոր պայմաններում Իրաքում շիայական ընդդիմության այդ կառույցները կարող են ապակազմակերպվել եւ կորցնել նշանակությունը:

Իրանը փորձեր է անում ապահովել շփումները իրաքյան ընդդիմության հետ աշխարհով մեկ, սակայն էական հաջողություններ չկան: Վերջիններս չեն հրաժարվում կապերից, բայց կամ գերադասում են չխորացնել հարաբերությունները, կամ պահանջում ֆինանսական օգնություն: Իրաքի ամերիկանամետ շիայական գործիչների ու մտավորականների շրջանում տարածված է այն կարծիքը, թե իրանցիներին բնորոշ է մեծամտությունը, Իրաքի նկատմամբ կայսերապաշտական մոտեցումը, թե նրանք վստահելի չեն ու զուտ ազգայնական շահեր հետապնդող խաղեր են վարում: Կանխատեսելի են Իրաքի շիա արաբների շրջանում «ինքնիշխանական» տրամադրություններ: Շիաների առաջնորդները հասկանում են, որ ԱՄՆ-ը, Թուրքիան եւ արաբական խոշոր երկրները թույլ չեն տա շիաների գերիշխանությունը Իրաքի քաղաքականության ոլորտում: Նրանք վախենում են, որ ԱՄՆ-ը կհովանավորի սուննի ընտրախաղին, եւ երեւութապես իրավահավասարության պայմաններում սուննիներին կհանձնի ողջ իշխանությունը, ինչպես եղել է օսմանյան տիրապետության, բրիտանական խնամակալության, հաշիմիության միապետության եւ Ս. Հուսեյնի վարչակարգի օրոք: Վերլուծական տարբեր աղբյուրների համաձայն, կարելի է եզրակացնել, որ շիաների ղեկավարները փորձելով միավորել երկրի հարավի քաղաքական ուժերին կպնդեն դաշնության նախագիծն ընդունել, ամրապնդել «շիայականության հարավային ամրոցը», ավելի հեռավոր ապագայում կծգտեն ստեղծել ինքնուրույն պետություն: Շիաների շրջանում Իրաքի քաղաքական կառուցվածքի ապագայի մասին հետեւյալ կարծիքները կան: Արմատական շի կրոնական գործիչները չեն ժխտում միասնական շիայական պետության կամ շիայական պետությունների համադաշնություն ստեղծելու հնարավորությունը, երբ կմիավորվեն Իրանը, Հարավային Իրաքը եւ Արաբիայի արեւմտյան մասը, Բահրեյնը, Թուրքիայի մասնատման դեպքում այդ երկրի արեւելյան քրդաբնակ շրջանները: Իրանցի գործնապաշտ քաղաքագետները եւ գրեթե բոլոր արմատական քաղաքական գործիչները մերժում են այդ հեռանկարը՝ Իրանի ազգային շահերին հակասելու պատճառով: «Իսլամական հեղափոխության պահապանների կորպուսի» (ԻՀԳԿ) ղեկավարները եւ Իրանի ու Իրաքի մի շարք ինտելեկտուալներ պնդում են Իրաքի շիայական շրջանների քաղաքական-վարչական տարանջատումը Բաղդադից եւ ի սկզբանե ինքնուրույն շիական պետության ստեղծման գաղափարը Իրաքի ճակատագրի քննարկումներում: Իրանի ԱԳՆ-ի կարծիքով, Իրաքի շիայական հատվածի ինքնիշխանացումը կհանգեցնի քրդաբնակ հատվածում համանման գործընթացներին, ինչը կվտանգի Իրանի եւ Միջին Արեւելքի ռազմավարական կայունությունը: Ծայրահեղ աջ ազգայնամոլական շրջանակներն Իրանում, որոնք որոշ չափով ընդդիմադիր են այժմյան իշխանություններին, գերադասում են իրենց կարծիքով Միջին Արեւելքում առկա փակուղային վիճակից ելք փնտրել համապարփակ անկայունության քառսի գործընթացներ կազմակերպելու միջոցով, որը կհանգեցնի ԱՄՆ-ի ու նրա գործընկերների աշխարհառազմավարական կործանմանը: Իրանի ազգային անվտանգության գերագույն խորհուրդը չունի տվյալ պայմաններում քաղաքականության կենսագործման հիմնավորված ծրագիր եւ ավելի հակված է հետեւել իրադարձություններին: Առավել հեռատես են աջակողմյան, նախկին նախագահ Ռաֆսանջանիի հետ կապված տարբեր քաղաքական կուսակցությունների եւ խմբավորումների ներկայացուցիչները, որոնք առաջարկում են իրադար-

ծությունների փուլային զարգացում Իրաքում շիաների ու քրդերի հետեւողական աջակցությամբ, երբ Իրանը կկարողանա ապահովել իր ազդեցության աստիճանը: Դրա համար առաջարկվում է բացել Իրաքի հետ սահմանները, սկսել լիարժեք տնտեսական ու հասարակական հարաբերություններ, Իրանի տարածքում ստեղծել արտագաղթածների տարբեր, նաեւ աշխարհիկ բնույթի կամզակերպություններ: Այս գործնապաշտական ծրագրի շրջանակներում առաջարկվում է ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների բնականոնացում, մասնակցությունը վերականգնման եւ կայունացման աշխատանքներին:

Իրանի քաղաքական շրջանակներում հայտնի է, որ ԻՀԳԿ-ն նախապատրաստել է «Իրաքում իսլամական հեղափոխության գերագույն խորհրդի» եւ «Բաղր» մարտական թելի քաղաքական ու ռազմական գործունեության ինչ-որ ծրագիր: Խորհրդարանի որոշ խմբակցություններ գործադիր իշխանությանը դիմեցին բացատրությունների համար, բայց հասկանալի պատասխան չստացան: Ըստ ազատական շրջանակներից ստացված լուրերի, ԻՀԳԿ-ն փորձում է Հարավային Իրաքում ստեղծել ռազմաքաղաքական գործոն, որի հետ ստիպված հաշվի կնստեն ամերիկացիները: Իրանի ծրագրերի համաձայն, իրանամետ քաղաքական ու ռազմական գործիչների մի մասը պետք է ներգրավվի Իրաքի շիայական մարզերի իշխանական կառույցներում ու կենտրոնական կառավարությունում՝ համապատասխան քաղաքական ուղեգիծ վարելու համար: Ազատական գործիչների կարծիքով, ԻՀԳԿ-ի այդ ծրագրերը անվերահսկելի են կառավարության կողմից ու շատ վտանգավոր Իրանի համար, ինչն անկասկած չափազանցություն է: Իրանում ազատական շարժումը կառավարությանը մեղադրում է արտաքին քաղաքականության ոլորտում ձախողումների մեջ:

Իրաքյան քրդերի հարցով, իրանցի մեկնաբանները պնդում են, թե տեղեկություններ ունեն, որ 2002 թ. գարնանից հետո Իրանի դիրքերը Իրաքյան Քուրդիստանում նկատելիորեն թուլացել են: 2002 թ. աշնանը ամերիկացիները քրդական իշխանություններից պահանջեցին արտաքսել կամ ձերբակալել իրանական գործակալներին եւ իրանամետ գործիչներին: Քուրդ ղեկավարները այդ գործողությունները կատարեցին օրերի ընթացքում: Իրաքյան Քուրդիստանում Իրանը զրկվեց տարիների ընթացքում ստեղծված շատ ամուր դիրքերից: Դա թշնամական գործակալական ցանցի վնասազերծման «դասական» օրինակ էր: Միաժամանակ, իրանցիներն ասում են, որ իրենք վնասներ են կրել ոչ այնքան տեղեկատվական, որքան քաղաքական առումով:

Իրանին միանգամայն ձեռնտու է Սիրիայի դիրքորոշումը Իրաքյան քրդերի հարցում, որը ենթադրում է Իրաքի տարածքային ամբողջականության պահպանումը: Թուրքիայի դիրքորոշումն առավել անհանգստացնող է Իրանի համար, որի ռազմուժը ունի օպերատիվ խնդիրների թղթածրար: Համաձայն վերջինիս, Թուրքիայի կողմից Հյուսիսային Իրաքում ռազմական ներխուժման դեպքում ենթադրվում է նույն տարածք մտցնել շուրջ երեք, այդ թվում՝ ԻՀԳԿ երկու դիվիզիաներ: Իրանական զորքերը պետք է գրավեն Իրանին սահմանակից 20 կմ երկայնքով գոտին: Իրանի համար անակնկալ էր Թուրքիայի գործնական աջակցությունն այդ ծրագրին, որի մասին տեղեկացրել են Թուրքիային: Դրանով իսկ Թուրքիան դաշնակից է ունենում ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի հետ երկխոսության ժամանակ: Միաժամանակ, Իրանը խնդիր ունի թույլ չտալ ոչ թուրքական, ոչ իրանական զորքերի խուժումը, քանի որ կարող է ներգրավել ռազմական գործողությունների մեջ՝ անկանխատեսելի հետեւանքներով:

Թուրքիան, Իրանը եւ Սիրիան Իրաքի հարցում իրենց քաղաքական ղեկավարությունների կողմից հիմնավորված ու հաստատված գործողությունների ծրագիր: Իրանը փորձում է Իրաքի հարցում վարել ինքնուրույն, ԱՄՆ-ից եւ Թուրքիայից անկախ քաղաքականություն, բայց առայժմ այդ ուղեգիծը չի կայացել եւ հազիվ թե իրագործվի: Իրանը փորձում է նաեւ ապահովել Թուրքիայի աջակցությունը, նկատի առնելով ԱՄՆ-ի նկատմամբ նրա դիրքորոշումը, սակայն այդ քայլերը եւս չեն ընկալվել Թուրքիայի կողմից:

Անկասկած, Թուրքիան զիջում է Իրանին Իրաքում ազդեցության հարցում: Իրաքում հնարավոր են իրադարձությունների զարգացման սցենարներ: Բայց Իրաքում առկա է հզոր իրանամետ եւ զգալի հակաթուրքական ներուժ, որը կարող է ձեւավորել այն, ինչից այնքան վախենում են հեռատես ամերիկյան եւ բրիտանական քաղաքագետները. կստեղծվի իրանա-իրաքյան սիրիական տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական դաշինք: Այդ հեռանկարը մատնանշել է «Աթրաթֆոր» վերլուծական ծառայությունը:

2.20. Թուրքիայի մտադրությունները Ղուսիսային Իրաքում

ԱՄՆ-ը եւ Իսրայելը մշակել էին բավականին մանրամասն ծրագիր Իրաքի դեմ գործողություններում Թուրքիայի մասնակցության վերաբերյալ, որում ուրվագծվում էին քաղաքական հեռանկարներ.

«Ինչպես հայտնում է «Debka» կայքէջը, իսրայելյան բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Մոշե Յաալոնի Անկարա կատարած այցի ընթացքում նախապատրաստվել է ծրագիր, համաձայն որի՝ Իրաքյան ռազմարշավի սկզբից եւթ ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի եւ Իսրայելի գործողությունները համակարգված բնույթ կունենան: Գործողության նախօրեին թուրքական 3-րդ բանակը կմտնի Մոսուլ ու Քիրքուկ, եւ Իրաքի խորքում շարժման հաջողության համար մոտ ժամանակներում կկայացվի «թուրք-քրդական համաձայնություն»: Իրաքի քուրդ ղեկավարներ Ջալալ Թալաբանիի եւ Մասութ Բարզանիի հաճախակի այցերն Անկարա կապված են նշյալ համաձայնության հետ, որում շահագրգիռ է ԱՄՆ-ը: Ավելին, համաձայնագիրը կստորագրվի Վաշինգտոնում: Թուրքական ազդեցիկ «Միլիտեթ» թերթը վկայակոչելով նշյալ իսրայելյան աղբյուրը, գրում է, որ թուրք-քրդական համաձայնագրով, ամերիկյան զորքերի հարձակման նախօրեին, թուրքական 3-րդ բանակը կմտնի Հս. Իրաք եւ կգրավի նավթային շրջանները: Ըստ համաձայնագրի, Հս. Իրաքում իրադարձությունները կընթանան հետեւյալ կերպ. ինքնավար քրդական իշխանությունները «միջանցք» կապահովեն թուրքական 3-րդ բանակի 70 հազար զինվորների շարժման համար մինչեւ Մոսուլ եւ Քիրքուկ, այդ ընթացքում թուրք զինվորները կոռեկտ կլինեն խաղաղ քուրդ բնակչության հանդեպ, եւ դա կլինի Անկարայի կողմից Հս. Իրաքում քրդական իշխանությունների անուղղակի ճանաչումը: Թուրքական ուժերը տեղի թուրքմենների աջակցությամբ կմտնեն Մոսուլ եւ Քիրքուկ: Այդ փուլում քրդերը չեն հավակնի նավթահանքերին: Թուրքիան կստեղծի թուրքմենական ինքնավարություն, որի տարածքը կներառի հյուսիսային սահմաններից միջեւ Բաղդադ շրջանները: ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան կլինեն թուրքմենական եւ քրդական ինքնավարությունների միջեւ քաղաքական, ռազմական եւ տնտեսական համագործակցության զարգացման երաշխավորը: Բացի այդ մոսուլյան նավթի շահույթի մի մասը կհատկացվի քրդական ինքնավարության կարիքները հոգալուն: «Միլիտեթի» համաձայն, ԱՄՆ-ը Թուրքիայի դրական պատասխանը ստանալու

համար նախապատրաստել է 20 մլրդ դոլարի ֆինանսական աջակցության թրթածրար: Այլ խոսքով, արդեն այս տարի Թուրքիան կարող է ստանալ 2 մլրդ դոլարի վարկ: Մնացած գումարը կհատկացվի ավելի ուշ: Թուրքիան այդ հարցում այլ տեսակետ ունի. նա ձգտում է ստանալ 28 մլրդ դոլար, որն ըստ կանխատեսումների համարժեք կլինի հարավային սահմաններում պատերազմի դեպքում կրած տնտեսական վնասին» (www.iran.ru):

Սակայն այս ծրագիրը, որը թվում է այնքան տրամաբանական ու իրագործելի, ունի շատ հակասություններ: Ծրագրի հիմնական խոցելի կետը ԱՄՆ-ի կողմից Թուրքիայի հավակնությունների լուրջ թերագնահատումն է, վերջինիս քաղաքականությունում նոր որակի ի հայտ գալու պատճառով: ԱՄՆ-ը լավատեղյակ էր Թուրքիայի ռազմաքաղաքական հնարավորություններին եւ ծրագրված ռազմարշավում մեծ խնդիրներ չէր առաջադրում, սակայն ամերիկացիները, ըստ ամենայնի, գերագնահատեցին իրենց համաշխարհային ազդեցության հրապուրանքի ուժը: Իսրայելն ավելի լավ էր պատկերացնում Իրաքի դեմ Թուրքիայի հետ համագործակցության բարդությունը: Այնուհանդերձ, ԹԺԿ-ի ղեկավար Մ. Բարզանին մեծահոգաբար թույլատրեց Մոսուլում ու Էրբիլում թուրքական հյուպատոսությունների բացումը՝ չբացառելով նույնիսկ տարածաշրջանում որոշակի թվով թուրքական զինուժի ներկայությունը: Մեկ տարի առաջ դժվար էր երեւակայել քուրդ ղեկավարի, որը թույլ կտար Թուրքիային ներկա լինել Իրաքում, երբ Անկարան ներխուժում էր առանց հարցնելու: Երկրորդ պլան մղվեցին նաեւ Իրաքի թուրքմենները: Ամերիկացիները Մոսուլում ստեղծեցին քաղաքային խորհուրդ, որը պետք է ստեղծված քառսում կազմակերպչական աշխատանքներ տաներ: Խորհրդի 19 մարդուց 13-ը արաբներ էին, 5-ը՝ քրդեր, 3-ը՝ ասորիներ եւ միայն մեկը՝ թուրքմեն: Հարկ է նշել, որ թուրքմենները կազմում են քաղաքի բնակչության 60 տոկոսը:

2.21. Աֆղանստանում Թուրքիայի ուշագրավ կեցվածքը

Վերջին 10 տարիներին Թուրքիան ակտիվորեն մասնակցել է արտասահմանում խաղաղարարական գործողություններին. 1993-94 թթ. ՄԱԿ-ի «Հոյս» գործողությանը Սոմալիում (300 մարդ), նաեւ Բոսնիայում եւ Հերցեգովինայում՝ ապահովելով հրադադարից հետո թռիչքների արգելագոտին: Թուրքիան մասնակցել է նաեւ ՆԱՏՕ-ի օդային գործողությանը Կոսովոյում եւ ողջ աշխարհում պաշտպանում է ՆԱՏՕ-ի դիտորդական առաքելությունները: Դա ապահովել է Թուրքիայի հարաճուն դիրքերը համաշխարհային քաղաքականության ոլորտում: Սակայն Աֆղանստանում խաղաղարարական գործողությունը Թուրքիայի համար դարձավ խնդրահարույց:

Աֆղանստանում թուրքական զորախմբի մասնակցության մասին որոշումը ընդունվեց վարչապետ Բ. Էջելիթի օրոք՝ նախքան խորհրդարանական ընտրություններում «Արդարություն եւ զարգացում» կուսակցության հաղթանակը: Սակայն հաջորդ թուրքական կառավարությունը անհանգստություն հայտնեց ISAF-ի ռազմավարության եւ խնդիրների վերաբերյալ, երբ 2002 թ. սկզբից արդեն ինքն էր ստանձնել հրամանատարությունը: Տվյալ խնդիրը Թուրքիային հնարավորություն էր տալիս ԱՄՆ-ի հետ հարաբերություններում լինել վստահ, նոր դիրքեր նվաճել Եվրոպայում ու Ասիայում: Թուրքական քաղաքական ղեկավարությունն ու զինվորական հրամանատարությունը անհանգստանում էին Աֆղանստանին առնչվող բազմաթիվ

ռազմատեխնիկական, քաղաքական եւ ֆինանսական հիմնախնդիրների առիթով: «Մարտի 29-ի հայտարարությամբ ասվում է, որ կողմերը պայմանավորվել են ֆինանսական հարցերով, ԱՄՆ-ը Թուրքիային խոստացել է 228 մլն դոլարի չափով օգնություն, որից 28 մլն դոլարը կհատկացվի ISAF-ի թուրք խաղաղարարներին աջակցության համար»: «Թուրքական ղեկավարությունը ամերիկացիների խոստումը համարել է ոչ համարժեք: Խոստացված C-130 տրանսպորտային ինքնաթիռներն անբավարար են, թուրք զինվորներն ասում են, որ ավելի շատ ինքնաթիռներ են հարկավոր, որոնք կունենան բեռնափոխադրման մեծ ծավալ: Թուրքական գլխավոր շտաբը պնդում է, որ պահանջվում է լրացուցիչ 1600 թուրք զինվոր, այդ թվում՝ Քարուլի օդանավակայանի անվտանգությունն ապահովող 300 զինծառայող: Ներկայումս Քարուլում են 267 թուրք զինվորականներ, որոնք աշխատում են Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Նիդերլանդների, Իտալիայի ու Գերմանիայի զործրնկերների հետ»: «Այլ խոսքով, ISAF-ը իր մանդատի համաձայն, պետք է ապահովի ժամանակավոր կառավարության պաշտպանությունը, մինչեւ Կարգայի պաշտոնավարման ժամկետի ավարտը, իսկ դա կլինի Լոյա ջիզդիի (գերագույն խորհուրդ) հունիսյան գումարից հետո: Խաղաղարարները նաեւ խոստանում են ուսուցանել աֆղանական նոր բանակին եւ ոստիկանությանը: Այդ ամենը պետք է կատարվի Քարուլի շրջագծում, քանի որ ISAF-ը լիազորված չէ գործել մայրաքաղաքի սահմաններից դուրս, չնայած երկրի այլ քաղաքներում խաղաղարարների ներկայությունն ապահովելու աֆղանական ղեկավարության հորդորներին (Ջոնաս Գորվետ, 12.IV.2002, Eurasianet, <http://www.eurasianet.org>):

Այսպիսով, Թուրքիան Աֆղանստանում բախվել է ոչ միայն ռազմատեխնիկական ու ֆինանսական խնդիրներին, այլև իր վիճակի անհամարժեքության փաստերին: Կենտրոնական Ասիայում իր քաղաքական ազդեցությունը հաստատել փորձող Թուրքիան ներքաշվել է իր ազգային շահերին խորթ խաղում՝ մեծաթիվ տերությունների եւ ուժերի մասնակցությամբ: Թուրքիայի ղեկավարությունը բարձրացրել է տվյալ տարածաշրջանում իրավիճակի եւ իր ազգային շահերի համապատասխանության հարցը: Անկարան համոզվել է, որ չի կարող մասնակցություն ունենալ այդչափ հեռավոր տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական նախագծերին, համոզվել է, որ Աֆղանստանում չունի հստակ շահեր: Տազնապ է հարուցում այն հարցադրումը, թե որքանով Թուրքիայի մասնակցությունը տվյալ ռազմաքաղաքական ծրագրին կարող է նպաստել իր մեկուսացմանը Ասիայում: Այդ երկյուղը հիմքեր ունի, քանի որ ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան հետապնդում են տարբեր, հաճախ հակասական Թուրքիայի շահերի տեսանկյունից, նպատակներ: Թուրքիան կարող է կատարել ամերիկա-բրիտանական ռազմավարության կողմից իրեն հանձնարարված հիմնական գործառույթները միայն Ասիայում եւ մահմեդական աշխարհում իր մեկուսացման պարագայում: Մահմեդական պետությունների հետ համարված ու համագործակցող Թուրքիան հարկավոր չէ ԱՄՆ-ին, Մեծ Բրիտանիային ու Իսրայելին: Աֆղանստանն անկասկած պատկանում է ոչ թե Հարավային, այլ Կենտրոնական Ասիայի շրջանին, այսինքն, ըստ էության, Թուրքիայի կողմից պետք է համարվեր իր արեւելյան քաղաքականության (պանթուրքիզմի եւ նորօսմանիզմի գաղափարախոսություն) կարելոր բաղկացուցիչ: Առանց Աֆղանստանի Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի ներկայությունը որպես տարածաշրջանային գերտերություն՝ լուրջ չի դիտվի:

Կենտրոնական Ասիայի ներկայիս աշխարհաքաղաքական կառուցվածքն այնպիսին է, որ, չվերահսկելով Աֆղանստանը, անհնար է գերիշխող դիրքեր գրավել տարածաշրջանում: Թուրքիայի ղեկավարությունը չի կարող դա չհասկանալ եւ այնուհանդերձ զգուշավոր է Աֆղանստանում իր ներկայության հարցում: Միանգամայն ինքնուրույնաբար վերահսկել Աֆղանստանը Թուրքիան չի կարող, իսկ ԱՄՆ-ի քաղաքական ծրագրում Թուրքիայի մասնակցությունը կարող է հանգեցնել տարիների ընթացքում Եվրասիայի ներքին շրջաններում իր դիրքերի կորստին: Թուրքիայի տվյալ կեցվածքը նաեւ վկայում է, որ Անկարային այլեւս ձեռնտու չէ ԱՄՆ-ի գերակայելի գործընկերոջ կարգավիճակը: Թուրքիան իրեն համարում է ինքնուրույն աշխարհաքաղաքական «բեւեռ», տարածաշրջանային գերտերություն, որն ունի իր ռազմավարական շահերը տարբեր ԱՄՆ-ի շահերից եւ երբեմն հակասող դրանց:

Ուշագրավ է Աֆղանստանում ISAG-ի խաղաղարարական ուժերի հրամանատարության ստանձնմանը նախորդած շրջանը: 2002 թ. ապրիլ-հունիսին Թուրքիան մեծ արտաքին քաղաքական աշխուժություն է դրսևորել Եվրասիայում այդ տարածքում իր գերակայությունն ու նպատակները ճշտելու համար: Ուրվագծվեց Թուրքիայի ծգտումը Եվրասիայի առանցքային պետությունների հետ նոր պարտավորեցնող հարաբերությունների հաստատմամբ՝ մեծացնել Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դերը Կենտրոնական Ասիայում: Թուրքիան չի կարող չտեսնել, որ իր հավակնությունները Եվրասիայում չեն համապատասխանում իր տնտեսական ու քաղաքական հնարավորություններին եւ զգուշանում է ավելի հզոր տերությունների, առաջին հերթին՝ ԱՄՆ-ի ու Ռուսաստանի «թավշյա դավադրությունից» ի վնաս Թուրքիայի շահերի:

2.22. Թուրքիա-Ռուսաստան

2000 թ. ապրիլի 16-ին ՌԴ գլխավոր դատախազությունը դիմեց Թուրքիայի իշխանություններին չեչեմական ծայրահեղականների գաղափարախոսներից մեկին՝ Սովլադի Ուդուգովին ձերբակալելու եւ հանձնելու պահանջով: Վերջինս, լինելով այսպես կոչված «Իչկերիայի ու Դադստանի ժողովուրդների կոնգրեսի» ղեկավարներից մեկը, հետախուզման մեջ էր 2000 թ. մարտի 10-ից: Նա մեղադրվում է 1999 թ. աշմանը Դադստանի Նովուլաքսկի շրջանի վրա ավազակային զինկազմավորումների հարձակման կազմակերպիչներից մեկը լինելու մեջ: 2000 թ. ապրիլին Ուդուգովի նկատմամբ հայտարարվեց միջազգային հետախուզում: Որոշ տվյալներով, Ուդուգովը վերջին տարիներին գտնվել է Թուրքիայում կամ Պարսից ծոցի երկրներից մեկում: 2002 թ. սկզբին Թուրքիան սկսեց քաղաքական առետուր Ռուսաստանի հետ չեչեմական շարժման ղեկավարներին հանձնելու շուրջ: ՌԴ-ն Թուրքիայի առաջարկները գնահատեց իբրեւ բարի կամքի դրսևորում, մինչդեռ իրականում Թուրքիան փորձում էր կատարել քաղաքական փոխանակում եւ հասնել Վրաստանում թուրքական ռազմական ներկայության մեծացման հարցում Ռուսաստանի «բարյացակամ» վերաբերմունքին (նաեւ նախկին ռուսաստանյան օդային ռազմակայաններում թուրքական օդուժի տեղակայման հարցում): Սակայն տվյալ ձեռնարկը հաջողություն չունեցավ, եւ ըստ էության, միայն բացահայտվեց Թուրքիայի ակնհայտ ճնշումը Ռուսաստանի վրա: Ընդ որում, Թուրքիան խախտեց վստահելի հարաբերությունների մթնոլորտն ինչպես ՌԴ-ի, այնպես էլ չեչեմական շարժման հետ: Թուրքիան կարելոր գործընկեր է Չեչնիայի եւ Հս. Կովկասում հակառուսա-

կան շատ ուժերի համար: Լրատվամիջոցներում սովորաբար հիմնականում անդրադառնում են չեչենների եւ Սաուդյան Արաբիայի, Քուվեյթի, Էմիրաթների, «Մուսուլման եղբայրների» կապերին: Սակայն, առանց Թուրքիայի մասնակցության ու աջակցության, հնարավոր չէ չեչենների այդչափ լայն շարժման իրագործումը: Ռուսաստանում, սակայն, գերադասում են իրականությունն այլ կերպ տեսնել, ինչը, հնարավոր է, բացատրվում է Թուրքիայի հետ դիմակայությունը չմեծացնելու ցանկությամբ: Արդյունքում Թուրքիան մնում է հակառուսական քաղաքական ու ռազմական խմբավորումների կարեւորագույն հենակայանը: Թուրքիան մեծ ջանքեր է գործադրել Հս. Կովկասում դիրքեր նվաճելու համար եւ չի հրաժարվի դրանից:

Թուրքիան բազմիցս ցուցադրել է ԽՍՀՄ եւ Արեւմուտքի միջեւ խուսանավելու ավանդական կարողությունը, թեեւ դա հաճախակի չի եղել. քեմալական պետության ստեղծման առաջին փուլում (1920-23 թթ.), մինչեւ Երկրորդ աշխարհամարտը տնտեսության զարգացման շրջանում, Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, ՆԱՏՕ-ին անդամակցելիս: 1974թ. կիպրոսյան ճգնաժամի ընթացքում (ավելի լավատեղյակ հեղինակը կարող է ավելի շատ փաստեր նշել): Սակայն իրաքյան ռազմարշավի հարցով ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների սառնության ժամանակ Թուրքիան պետք եղած ուշադրությունը չդարձրեց Ռուսաստանին: Թուրքիայի պետական գործիչների այցերը Ռուսաստան ձեւական-ցուցադրական բնույթ ունեն, ինչը համապատասխանում է մեր ուրվագծած ավանդական թուրքական արտաքին քաղաքականության ոճին: Հակառակ հայտնի ռուսաստանյան քաղաքագետների այն պնդումներին, թե Թուրքիան վերակողմնորոշվել է դեպի Եվրասիա, սովյալ ենթադրությունը ամենեւին չի համապատասխանում իրողություններին, եթե նկատի առնենք, որ Թուրքիայի Եվրասիական կողմնորոշումը ինքնաբերաբար կհանգեցնեք թուրք-ռուսաստանյան ռազմավարական միությանը՝ հավելյալ ֆրանս-գերմանական դաշինքին: Այդպես է, օրինակ, հայտնի ռուսաստանյան քաղաքագետ, նորեվրասիական նախագծի սկզբունքների հետեւորդ Ալեքսանդր Դուզինի տեսակետը:

«Իրաքի դեմ պատերազմը արմատապես հակասում է Թուրքիայի ուղղակի շահերին, սակայն դա բավարար չէ վճռական պահին մերժել «շեֆին» այնքան հարկավոր օգնությունը: Բանն այն է, որ վերջին տարիներին Թուրքիան էապես վերաիմաստավորել է իր աշխարհաքաղաքական դրությունը ոչ միայն տարածաշրջանային, այլեւ ընդգրկուն քաղաքականության համատեքստում: Արտաքին դիտորդի համար աննկատ (որը սովոր է Թուրքիային համարել «արեւմտամետ, ԵՄ-ին անդամակցել ձգտող եւ լիովին ենթակա Վաշինգտոնին»), թուրքական ընտրախավերի ընդհանուր տրամադրությունը որակապես փոխվել է: Հայտնվելով «սառը» պատերազմի խիստ շրջանակներից դուրս, Թուրքիան իրեն գիտակցեց որպես «Եվրասիա» Եվրասիական տերություն: Այդ բանաձեւը փրկարար էր հիմնական թուրքական քաղաքական ուժերի համար. ավանդապաշտներին ձեռնտու էր (էրբաքան եւ էրդողան), որ Եվրասիականությունը մերժում է արեւմտյան բնորդին անվերապահ նվիրումը, զինվորականներին ու քեմալականներին գրավում է այն, որ Եվրասիականությունը կարելի է մեկնաբանել որպես «շարժում դեպի Արեւմուտք, բայց ազգային ու մշակութային ինքնատիպության պահպանմամբ»: Եվրասիականությունը դարձել է իդեալական աշխարհայացքային միջոց թուրքական երկու հակընդդեմ բեւեռները միավորելու համար. խոսքը իսլա-

մական ու աշխարհիկ բեւեռների մասին է: Թուրքիայի ներքին հիմնահարցն այն է, որ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը ավանդապաշտ է՝ «արեւելյան» կողմնորոշմամբ, իսկ մտավորական ընտրախավն ու բանակը, որոնք իշխանության ղեկին են՝ արեւմտամետ են համաձայն Աթաթուրքի բնորդի: Ընդ որում, այս խնդիրն աստիճանաբար խորանում է: Այս իրավիճակում եվրասիականությունը, հաշտեցնելով հակառակորդներին, ասպարեզ է գալիս իդեալական հիմնավորմամբ. մերժում է արմատական մահմեդականությունը եւ մեղմացնում զինվորականների դիրքորոշումը ավանդական իսլամի հանդեպ: Եվրասիականությունը ստիպում է թուրքերին նորովի վերաբերվել Ռուսաստանին, որն ինքնին աշխարհաքաղաքական Եվրասիան է: ԱՊՀ երկրների նկատմամբ ԱՆկարան սկզբնական քաղաքականության փոխարեն, որը պանթուրքական ծրագրերի աջակցումն էր եւ չեչենական անջատողականության հանդեպ բարյացակամ վերաբերմունքը, այսօր սկսել է Մոսկվայի հետ ռազմավարական գործընկերության որոնումները: Ռուսաստանն այսօր նորից, որոշ ատլանտիստական շեղումից հետո, վերադառնում է իր բնականոն եւ աշխարհաքաղաքականորեն կանխորոշված դիրքերին: ՌԴ-ն աջակցում է ֆրանս-գերմանական դաշինքին, պատրաստ է Ասիայի հետ մերձեցմանը: Այլ խոսքերով, Ռուսաստանն իրեն ավելի ու ավելի է գիտակցում որպես Եվրասիա» (Ալ. Դուզին, «Եվրասիա» քաղաքական կուսակցության նախագահ, Թուրքիայի քաղաքականությունը Եվրասիական վիրաժում, Հայացք Մոսկվայից, Իզվեստիա, ՌԴ):

Խնդիրն այն է, որ նույնիսկ թուրք քաղաքական ու ռազմական գործիչների հայտարարությունը Եվրասիայի հետ հարաբերություններում նոր մոտեցման վերաբերյալ, բավականաչափ համոզիչ ու որոշակի չեն: Բայց եթե նույնիսկ Թուրքիան որոշում է ընդունել Եվրասիայի պետությունների հետ առավել սերտ համագործակցության մասին, ապա դա ամենեւին «հանգիստ» կյանք չի խոստանում Ռուսաստանին: Թուրքիան պատճառ չունի որեւէ բան գիջել Ռուսաստանին Եվրասիայում: Հակառակը, Թուրքիայի Եվրասիական քաղաքականության աշխուժացումը կնշանակի Ռուսաստանի դուրսնադուր իր դիրքերից, այլապես ինչպե՞ս պատկերացնել այդ Եվրասիական կողմնորոշումը: Եվ առհասարակ, հատկապես ի՞նչ է նշանակում Եվրասիական կողմնորոշում, եւ ո՞ր աշխարհաքաղաքական բեւեռի հանդեպ պետք է կողմնորոշվի Թուրքիան. չէ՞ որ այդ տարածքում Ռուսաստանից բացի այլ բեւեռ չկա: Թուրքիան, նաեւ ամերիկյան աշխարհայացքում Եվրասիան, պատկերվում է որպես մեծածավալ հումքային աղբյուրներ ու շուկա ունեցող տնտեսական տարածք: Ոչ ավելին: Նույնիսկ ավանդական պանթուրքիզմի հայեցակարգն այսօրվա Թուրքիայում փորձում են տնտեսական բնույթ հաղորդել, այլապես հասկանալի չէ Կենտրոնական Եվրասիայի երկրների հետ հարաբերությունների զարգացման եղանակը:

Թուրքիան իսկապես ճանփաբաժանին է, սակայն ամենեւին ոչ աշխարհաքաղաքական խաչմերուկում: ԽՍՀՄ համակարգի փլուզման արդյունքում Թուրքիան կորցրել է իր աշխարհառազմավարական նշանակությունը Արեւմուտքի համար: Արեւմուտքն ինքն է պառակտվել, ինչը բարդացնում է Եվրասիայի ու ԱՄՆ-ի միջեւ մաներելը, եւ թուրքական քաղաքականության մեջ եվրոպական ու ամերիկյան ուղղությունների համադրումը: ԱՄՆ-ը այդպես էլ հարկավոր աջակցությունը ցույց չտվեց Թուրքիային իր քաղաքական ու տնտեսական ներկայությունը Կենտրոնական Եվրասիայում հաստատելու

հարցում: Թուրքիան շարունակում է մնալ որոշակի քաղաքական մեկուսացման մեջ: Միջին Արևելքում նրա շուրջ ստեղծվում է բացահայտ թշնամական «ամրոցների» աղեղ: ԱՄՆ-ը թույլ տվեց Թուրքիայում տնտեսական խոր ճգնաժամ առաջանալուն, քանի որ իր կողմից վերահսկվող միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները ուշադրություն չդարձրին սպառնալից տնտեսական միտումների զարգացմանը: Սակայն սկզբունքորեն ոչ մի նոր բան Թուրքիայի քաղաքականության մեջ չկատարվեց: Թուրքիան միշտ փորձել է պահպանել որոշակի ինքնավարություն ԱՄՆ-ի նկատմամբ եւ երբեմն չի եղել խոնարհ գործընկեր: Թուրքիան ռազմական գործողություն իրագործեց Կիպրոսում ԱՄՆ-ի դժգոհությունը անտեսելով: Թուրքիան անմիջականորեն չմասնակցեց «Փոթորիկ անապատում» գործողությանը: Ըստ երեւույթին, ԱՄՆ-ի շահերին չեն համապատասխանում նաեւ թուրքական քաղաքական գործիչների ռեւանջիստական եւ ռազմամոլ հայտարարությունները Հունաստանի, Հայաստանի, Իրանի, Սիրիայի ու Իրաքի հասցեին: Վերջին երկու տասնամյակներին Թուրքիան մեծ հաջողություններ արձանագրեց տնտեսության զարգացման մեջ դառնալով առաջատար արդյունաբերական երկիր մահմեդական աշխարհում: Թեւ տնտեսական շատ հաջողություններ ժամանակավոր են, թուրքական ընտրախավն իրեն զգաց առաջնորդ քաղաքական ու տնտեսական լայնածավալ տարածքում եւ իրավահավասար գործընկեր եվրոպական ընտրախավերին: Թուրքական հասարակությունը «նեղացածի» տրամադրություն ունի եվրոպայի ու ԱՄՆ-ի նկատմամբ՝ ժամանակակից աշխարհում Թուրքիայի դերն ու նշանակությունը անտեսելու համար: Այդ ամենը նոր հավակնությունների պատճառ դարձավ, որոնք պահանջում էին համարժեք քաղաքական մոտեցումներ, բայց այդ մոտեցումները բավարար չափով իմաստավորված ու բանաձեւված չեն: Թուրքական ընտրախավը պարզորոշ գերազանհատել է իր երկրի միջազգային նշանակությունը, ինչը բերել է թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում ձախողումների: Այն, որ տվյալ շրջանում Թուրքիայի իշխանության ղեկին չափավոր իսլամականներն էին, փաստորեն, պատահականություն է: Հիմքեր չկան պնդելու, որ Թուրքիայի խորհրդարանը այլ կուսակցությունների գերիշխանության պայաններում կքվեարկեր հոգուտ իրաքյան գործողությունում Թուրքիայի մասնակցության: Առավել եւս, գինվորականությունը խանդավառված չէր ռազմարշավին իր մասնակցությամբ: Թուրք-ռուսաստանյան դիմակայությունը արտապատմական եւ քաղաքակրթական բնույթ ունի: Թուրքիան անիմաստ է համարում եվրասիայում հավակնություններից հրաժարվելը. առավել եւս, երբ այդ գերտարածաշրջանում Ռուսաստանը նրա միակ մրցակիցը չէ (չպետք է մոռանալ Չինաստանին, Իրանին եւ եվրոպական երկրներին): Եվրասիական ավանդական արժեքների հիմքի վրա Թուրքիայի հետ համերաշխվելու հնարավորության մասին գաղափարները բազմիցս շրջանառվել են ռուսաստանյան քաղաքագիտության մեջ: Հիշենք Կոնստանտին Լեոնտեւի աշխատանքները եւ եվրասիականության ներկայացուցիչների կոհորտային 19-20-րդ դարակազմին ու 20-րդ դարի ողջ ընթացքում: Սակայն 20-րդ դարի ընթացքում Թուրքիան միայն սպասել է ռուսաստանյան կայսրության փլուզմանը: Եթե Թուրքիան պատրաստ լիներ ռազմավարական երկխոսության, դա հնարավոր էր իրագործել Իրանի հետ՝ որպես երկու առաջատար մահմեդական երկրների: Ինչպեսեւ Ռուսաստանի հարցում, Թուրքիան հարկ չհամարեց մերժենալ Իրանին թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների ժամանակ:

2.23. Եվրամիությանը Թուրքիայի անդամակցության հիմնախնդիրները

Թուրքիան լուրջ խնդիր է Եվրամիության համար, եւ դա նախ վերաբերում է Ֆրանսիային ու Գերմանիային: Հավաստի տեղեկություններ կան, որ ֆրանսիացի, գերմանացի, իտալացի, իսպանացի ու հունյն քաղաքական ընտրախավերը որոշում են կայացրել Թուրքիայի մուտքը Եվրամիություն արգելելու մասին: Չավեշտն այն է, որ Հունաստանն ու Իսպանիան ցուցադրում են Թուրքիային աջակցելու պատրաստակամություն եւ ընդունվելու հարցում: Հավանաբար Թուրքիային կտրվեն ավելի մեծ իրավունքներ Եվրամիության տնտեսական հնարավորություններն օգտագործելու համար: Բայց եվրոպացիները զգուշացում են եւ երբեք թույլ չեն տա երկու պայմանների իրագործումը՝ ա) Թուրքիան իրավունք չի ունենա իր քաղաքացիների ազատ տեղաշարժի համար, ինչպես Եվրոպայի քաղաքացիները, բ) Թուրքիան իրավունք չի ունենա մասնակցելու Եվրամիության ռազմաքաղաքական հարցերում որոշումների ընդունմանը: Եվրոպական վերլուծաբանների ընդհանուր կարծիքով, Թուրքիան դադարել է լինել կայուն պետություն եւ հասարակություն, սպասել է կայունության իր պատմական պաշարը (ռեսուրսը) եւ հակասական անկայուն քաղաքականություն վարող անհուսալի գործընկեր է, որը միեւնույն ժամանակ եւ նորօսմանյան կայսերապաշտական հավակնություններ ունի: Իրաքի դեմ ռազմարշավին իր մասնակցության մերժումը չհանգեցրեց եվրոպացիների կողմից Թուրքիայի հանդեպ վստահության մեծացմանը: Հակառակը, եվրոպացիները դրա մեջ տեսան Թուրքիայի քաղաքական անհուսալիության եւ անկանխատեսելիության եւս մեկ ապացույց: Արագ արձագանքման կորպուսի գործունեության նկատմամբ Թուրքիայի կողմից բացահայտ շանտաժը, երբ կանոնագրի համաձայն կորպուսը պետք է օգտվի ՆԱՏՕ-ի ռազմական պաշարներից միայն դաշինքի բոլոր անդամների համաձայնության դեպքում, հատկապես նյարդայնացնում է Ֆրանսիային ու Գերմանիային: ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի համառ պահանջները Թուրքիային եւ ընդունելու վերաբերյալ (ԵՄ-ի գործունեությունը ապակազմակերպելու նպատակով նրա կազմում ապակառուցողական գործընկեր ներդնելու միջոցով) նույնպես թշնամաբար է ընկալվում եվրոպացիների կողմից: (Հարկ է նկատել, որ նշյալ պահանջները այդ երկրների կողմից ուժեղացան Իրաքի հարցում Թուրքիայի մերժումից հետո): Այսպիսով, խաղալով ապակառուցողական դեր արագ արձագանքման կորպուսի ձեւավորման եւ իրական գործունեության մեջ: Թուրքիան չի կարող խանգարել ֆրանս-գերմանական միության գործունեությանը եւ Անվտանգության ու պաշտպանության Եվրոպական միությանը: Միաժամանակ, հատկապես Թուրքիայի վիճակն ու կեցվածքը կնպաստեն Հարավային եւ Հարավ-արեւելյան Եվրոպայի մի շարք պետությունների միաբանմանը ֆրանս-գերմանական միության հետ:

«Թուրքիայի մուտքը Եվրամիություն կլիներ «Եվրոպայի վախճանը»: Այսպիսի կարծիք է հայտնել Ֆրանսիայի նախկին նախագահ Ժիսկար Դէստենը «Մոնդ» թերթին տված հարցազրույցում եւ որի ներկայիս պաշտոնն առնչվում է ԵՄ-ի սահմանադրական չափորոշիչները ծշտելու հետ: Նրա խոսքերով, Թուրքիայի անդամակցությանն աջակցող մարդիկ «Եվրամիության հակառակորդներն են»: Թուրքիայի մայրաքաղաքը եվրոպայում չէ, բնակչության 95 տոկոսն ապրում է Եվրոպայից դուրս, դա եվրոպական երկիր չէ»: Այս խիստ խոսքերը հնչեցին Թուրքիայի ու Եվրոպայի մշակութային

ու աշխարհագրական համատեղելիության շուրջ ծավալված չդադարող վեճերի համապատկերում» (Դ'եստեն. «Թուրքիան ԵՄ-ում՝ դա աղետ է, BBC, նորություններ, ուրբաթ, 8 նոյեմբերի, 2002 թ.):

«Աջակողմյան եվրոպական քաղաքական գործիչները պնդում են, որ Թուրքիան մաս չի կազմում Հին աշխարհին, եւ BBC թղթակից Քրիս Մորրիսի հաղորդմամբ, ԵՄ-ի հայտնի գործիչ Դ'եստենի խոսքերը Անկարային նոր առիթ կտան պնդելու, թե Եվրամիությունը ցանկանում է մնալ քրիստոնեական ակունքի դերում: Պաշտոնական Բոյուսելը, ճիշտ է, անմիջապես հերքեց Դ'եստենի հայտարարությունը: «Ես չեմ պատրաստվում պինգ-պոնգ խաղալ պարոն ժիսկար Դ'եստենի հետ,- հայտարարեց Եվրոպական հանձնաժողովի ներկայացուցիչ ժան Քրիստոֆ Ֆիլիորին,- Թուրքիայի մուսուլման Եվրամիություն կդառնա՞ արդյոք ԵՄ-ի վերջը: Պատասխանն է՝ ոչ» (Քրիստոնեական ակունք, BBC, լուրեր, 8 նոյեմբերի, 2002 թ.):

2.24. Քաղաքական իսլամը Թուրքիայում

Իսլամական քաղաքական շարժումը Թուրքիայում նպատակահարմար է բաժանել երկու մասի. «արմատական քաղաքական իսլամ» եւ «խորհրդարանական քաղաքական իսլամ»: 1970-ականների սկզբից Թուրքիայի քաղաքական շրջանակները որոշակի մասնակցություն են ունեցել երկրում իսլամական շարժում ձեւավորելու գործում՝ հետապնդելով հետեւյալ նպատակները. ա) դուրս մղել պասիոնարային երիտասարդությունը ծախս արմատական կազմակերպություններից, որոնք կարող էին կապեր ունենալ ԽՍՀՄ-ի հետ, բ) իսլամական քաղաքական գաղափարներ տարածել քրդերի միջավայրում թուրք-քրդական համերաշխության եւ թուրքական պետության անբողջականությունն ապահովելու համար, գ) չափավոր իսլամիզմի տարածմամբ դուրս մղել արմատական իսլամական կազմակերպություններին, դ) իսլամական կազմակերպություններում ստեղծել գործակալական ցանց Իրանի եւ Սաուդյան Արաբիայի ազդեցությանը դիմակայելու համար, ե) թուրքական շահերի գոտում ներառված տարբեր շրջաններն ուժեղացնել իսլամական կազմակերպությունների ու հիմնադրամների միջոցով: Թուրքիայի ղեկավարությունը խնդիր էր դրել երկրում ձեւավորել իսլամական-ազգայնական դաշինք՝ ներքին եւ արտաքին քաղաքական խնդիրների լուծման համար: Թուրքիայում առավել գործուն իսլամական արմատական «Չըզբ աթթահիրի», «Իսլամական հեղափոխության մարտիկներ», «Մարտիկների թուրքական իսլամական բանակ» եւ «Վրիժառության թուրքական շարիաթական ռազմիկներ»: Թեեւ բոլոր արմատական իսլամական կազմակերպությունները «Մուսուլման եղբայրներ» համաշխարհային մահմեդական ասոցիացիայի կանոնավոր օթյակներն են, սակայն մնացել են ոչ միայն գավառական, այլեւ որոշակի իմաստով մարզինալ (լուսանցքային) համաշխարհային իսլամական հիմնական կենտրոնների նկատմամբ: Դա մեծապես մտահոգում է թուրքական իշխանություններին: 1970-ականների վերջին, բայց հատկապես 80-ականների կեսին Թուրքիայում գործունեություն ծավալեց իրանամետ «Չըզբուլահը», ընդգրկելով երկրի ողջ տարածքը, սակայն հենակետ ունենալով հարավարեւելյան շրջանների շիայական համայնքներում: Դրանով Թուրքիայի քաղաքական կյանքում ի հայտ եկավ «իրանյան» գործոնը, թեեւ արմատական ձեւով: Իսլամիստների նպատակն է հասարակության եւ պետության հետեւողակաորեն իսլամացումը: Թուրքիայի իսլամական կազ-

մակերպություններին բնորոշ են ծախս գաղափարները, քանի որ նրանցից շատերը ստեղծվել են ծախս ժայռահեղական շարժումների հիմքի վրա: Իսրայելցի հեղինակ է. Քարմոնի տեղեկություններով «Meria» ամսագիր, թիվ 4, հունվար, 1998 թ.), «1983 թվից հետո քաղաքացիական առաջին կառավարության վարչապետ Թուրգութ Օզալը անմիջական ու բավականին հաստատուն կապեր ուներ կրոնամիստիկական Նակշբանդիյա օրդենի հետ: Նա ձգտում էր քեմալիզմի ազդեցության եւ աթեիստական քաղաքականության թուլացմանը՝ փորձելով զուգահեռաբար իսլամը ներկայացնել որպես թուրքական իքնատիպության համար անհրաժեշտ բաղադրիչ: Երկարատեւ ժամանակ վարչապետի պաշտոնում ղեկավարման, այնուհետեւ երկրի նախագահ լինելու ընթացքում ստեղծվեցին իսլամական շատ ասոցիացիաներ, կրոնական արժեքների քարոզչությունը տարվում էր հրապարակումների, հեռուստատեսական եւ ռադիոյի ծրագրերի միջոցով»: Հավելենք, որ ոչ միայն Օզալը, այլեւ Սուլեյման Դեմիրելը եւ ուրիշ շատ «աշխարհիկ» գործիչներ պատկանում էին Նակշբանդիյա օրդենին: (Հեղինակին բախտ վիճակվեց տեսնել, թե ինչպես 1998 թ. Թուրքիայի խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ Ստամբուլում Ֆանար թաղամասում, որը հունական բնակչության արտաքսումից հետո դարձել էր Նակշբանդիյա օրդենի կողմնակիցների օջախը, Ն. Էրբաքանին պատկերող ցուցապաստառների հետ կախված էին կրոնական բովանդակությամբ պաստառներ Ս. Դեմիրելի պատկերով): Սակայն ոչ ամենեւին բոլոր կազմակերպությունները ու խմբերն են վերահսկվում իշխանությունների կողմից: Իշխանություններն ավելի շուտ որոշում ու նախաձեռնում են իսլամիստների գործունեությունը, քան վերահսկում նրանց:

Ազգային գործոնը միշտ կարեւորվել է Թուրքիայի իսլամիստների գործունեությունում: Իսլամական քաղաքական գաղափարախոսությունը շատ ազգային փոքրամասնությունների համար ձեռնաստու էր իրենց իրավունքների պաշտպանության նկատառումով: Թուրքական իշխանությունները միշտ օգտագործել են շիաների միջավայրում իսլամական քաղաքական կազմակերպությունների գոյության փաստը երկրի արեւելքում պատժիչ գործողությունների համար: Թուրքիայում ստեղծվել է մեծաթիվ անդամներ ունեցող «Դաշնային իսլամական Անատոլիա» կազմակերպությունը, որի կազմում են շատ ազգային ու կրոնական խմբեր, այդ թվում՝ ալավիտներ:

ԱՄՆ-ը երբեք չի զգուշացել իսլամական արմատական կազմակերպություններից: Ամերիկյան վերլուծաբանների կարծիքով, տվյալ կազմակերպությունները միշտ կլինեն լուսանցքային եւ սպառնալիք չեն լինի սահմանադրական կարգի համար: ԱՄՆ-ը շատ ավելի զգուշանում է կազմակերպված խորհրդարանական տիպի իսլամիզմից:

Վերջին 10-15 տարիներին Թուրքիայում խորհրդարանական քաղաքական իսլամի զարգացումը ունեցել է մի քանի փուլ: 1970 թվականին ստեղծվեց «Ազգային կարգի» կուսակցությունը՝ դառնալով «Բարօրություն» կուսակցության վաղաժամ փորձը: 1996-97 թթ. «Բարօրություն» («Ռեֆահ») կուսակցության հաջողությունն էրբաքանի գլխավորությամբ՝ չպահպանվեց իսլամական ուղու հետեւորդների կողմից: Այդ հաջողությունը մեծապես պայմանավորված էր Թուրքիայում ուժեղագույն ներքաղաքական ճգնաժամով կապված վարչակազմի կողմից արված լայնածավալ չարաշահումների հետ: Էրբաքանին ու «Ռեֆահին» իշխանությունը հանձնվեց փաստորեն Թանսու Չիլերի եւ «Ճշմարիտ ուղի» կուսակցության, այսինքն՝ աջ ու բացա-

հայտ արեւմտամետ քաղաքական խմբավորման ձեռքով: Հնարավոր է, «Ռեֆահ» կուսակցության հետ փորձարարությունը (էքսպերիմենտ) իրագործվել է մեծաթիվ քաղաքական կուսակցությունների, նաեւ ռազմական շրջանակների միջոցով: Այս փորձարարության սկզբից եւեթ պարզ էր, որ դա թուրքիայում իսլամական-ազգայնականության սինթեզի ձեւավորման առաջին փուլն էր: Այդ շրջանին բնորոշ էր որոշակի անհետեւողականություն ներքին քաղաքականության մեջ եւ բացահայտ ձախողումներ արտաքին քաղաքականության ոլորտում: «Բարօրություն» կուսակցությունը չկարողացավ բնակչության լայն խավերին բացատրել իր նպատակներն ու մտադրությունները, առաջարկել փոքր-ինչ հասկանալի տնտեսական ծրագիր: Ըստ եւրոպայի, լինելով իշխանության ղեկին, կուսակցության ղեկավարները շարունակում էին իրենց զգալ ընդդիմություն, նաեւ չկարողանալով ստեղծել ավելի մեծ քաղաքական դաշինք արտախորհրդարանական ուժերից: Թուրքական ընտրախավն ու միջին խավը վախեցած էին ԱՄՆ-ի ու ԵՄ-ի հետ վստահության եւ պարտավորեցնող համագործակցության կորստի հեռանկարից: «Ռեֆահ» կուսակցության բախտը չբերեց նաեւ տնտեսական վիճակի առումով: Վերջինս շարունակում էր մնալ կայուն, բայց ուրվագծվում էին խոր ճգնաժամի կանխանշանները: Կուսակցության ղեկավար եւ վարչապետ Ն. Էրբաքանը չկարողացավ ձեւավորել համոզիչ իսլամամետ արտաքին քաղաքականություն, ինչը նրան զրկեց արաբական երկրների ու Իրանի աջակցությունից: 1997 թ. ԱՄՆ-ի ճնշման ներքո նա ստիպված էր համաձայնել Իսրայելի արտագործնախարար Լեւիի ընդունելության եւ ամերիկա-իսրայելաթուրքական զորավարությունների անցկացման պարտադրանքին:

«Ռեֆահի» արգելումից հետո ստեղծված «Ֆազիլեթ» կուսակցությունը չկարողացավ հանդես գալ նոր քաղաքական նախաձեռնություններով: «Արդարություն եւ զարգացում» կուսակցությունը արդեն խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ հասարակությանն առաջարկեց ընկերային եւ տնտեսական հիմնախնդիրների լուծման, ինչպես նաեւ արտաքին քաղաքականության որոշ գերակայությունների վերաբերյալ իր պատկերացումները: Առավել հստակվեցին Եվրամիության, Միջին Արեւելքի, Եվրասիայի նկատմամբ դիրքորոշումները: Կուսակցության ղեկավարները լրջորեն փորձեցին ձեւավորել իսլամական նպատակների ու գործնապաշտության վրա հիմնված քաղաքական ուղեգիծ: Ավելի ստույգ, խնդիր դրվեց իսլամական գաղափարներն ու քաղաքական իսլամը առհասարակ դարձնել գործնապաշտական: «Թուրքիայի հակադիր քաղաքական ուժերը՝ բանակն ու իսլամիստները, հետապնդում են մեկ նպատակ՝ Թուրքիան դարձնել ուժեղ, կայուն եւ զարգացած երկիր, միայն թե մի կողմի համար կրոնը համախմբման ու նորացման աղբյուր է, մյուս կողմի համար՝ հաջս աշխարհի աչքին վարկաբեկիչ փաստ» (Պորտալ, www.credo.ru. 2001.03.10):

Ռուս հեղինակ Բորիս Պոցիպերիան այդ երեւույթը բացատրում է հետեւյալ կերպ. «ԱԶԿ-ին եւ նրա առաջնորդ Ռեջեբ Թաիբ Էրդողանին հատկանշում է Արեւմուտքի հետ մերձեցման ու ազատականության հանդեպ հակման միտումը: Նախորդ տարվա խորհրդարանական ընտրություններում հաղթանակից հետո Էրդողանը առաջին հերթին այցելեց մի շարք եվրոպական երկրներ, ԱՄՆ եւ Ռուսաստան: Թուրքիայում նշում են, որ Արեւմուտքը կանխատրամադրված չէ ԱԶԿ-ի հանդեպ, որը նպատակ է հռչակել «մուսուլմանական ժողովրդավարության» հաստատումը, իսլամի «փոխըմբռնում»

մոդեռնիզմի հետ, Եվրոպային համարկումը: Միաժամանակ, ԱԶԿ-ն արդեն խորհրդարանում հաստատել է այն սահմանադրական դրույթը, համաձայն, որի բացառվում է ընտրությունների գաղափարական, անարխիստական ելույթների կամ Սահմանադրությանը հակասող գործողություններ անելուն խրախուսող ու սադրողիզողվածներով դատապարտված անձանց մասնակցության արգելքը: Այս փոփոխությունը Էրդողանին հնարավորություն տվեց մասնակցել 2003 թ. մարտի 9-ին կայացած լրացուցիչ խորհրդարանական ընտրություններին, քանի որ մինչ այդ նա չէր կարող դա անել 1998 թ. միջկրոնական պառակտիչ տրամադրություններ հրահրելու համար դատապարտված լինելու հանգամանքով: (Անկարան շտապում է Եվրամիություն, թիվ 124 (2957), 24.06.2003, Չափավոր իսլամական նախապատրաստում են Թուրքիայի նոր սահմանադրության նախագիծը, Բորիս Պոցիպերիա):

Դատելով հռչակված նպատակներից ու կարգախոսներից, «Արդարություն եւ զարգացում» կուսակցությունը ձախակենտրոն է, թեւեւ աջ գաղափարները նրա խնդիրներում առկա են, քանի որ իսլամական էթիկան ու իսլամական տնտեսության սկզբունքները հիմնված են (ինչպես եւ քրիստոնեական քաղաքական գաղափարախոսությունը) աջ գերակայությունների վրա: Ընդ որում, վերջինիս գաղափարները ինչ-որ օտար բաներ չեն աշխարհիկ թուրքական հասարակության համար: 1980-90-ական թվականներին Թուրքիայում զարգացան իսլամական տնտեսության հաստատությունները, Ն. Էրբաքանի քաղաքական գործունեության հետ: Բացի կրթական հաստատությունների լայն ցանցից, այդ շարժման շրջանակներում ստեղծվեցին ջեմաթների իսլամական պետության գաղափարները քարոզող համայնքների տնտեսական հիմքերը: Ջեմաթների զարգացման գործում կարելի էր դերակատարում ունեցավ իսլամական գաղափարախոս Փեթխուլլա Գյուլենը, որը ջեմաթների բազմաթիվ հողիմզների եւ այլ ձեռնարկությունների տեր է: Բնութագրական էր իսլամական կողմնորոշման գործարար մարդկանց ընկերության ստեղծումը (ՄՅՈՒՄԱԻԴ):

Համանման հաստատություններ են ստեղծվում նաեւ Եվրոպայի թուրք արտագաղթածների շրջանում, որտեղից տարեկան ստացվում էր շուրջ 250 մլն դոլարի օգնություն: Մի շարք հեղինակների վկայությամբ, իսլամական տնտեսությունը Թուրքիայում բնութագրվում է բավականաչափ մեծ արդյունավետությամբ, նպաստում է հասարակական համերաշխությանը եւ կայունությանը: Իսլամական գործարարները հեղինակավոր են հասարակության շրջանում իբրեւ հասարակական գաղափարների եւ իսլամական բարոյականության կրողներ:

Հարկ է նշել, որ Թուրքիայի մահմեդականների մեծ մասը դավանում է խանիֆիթական մազհաբ (խանիֆա) իսլամի առավել ազատական ուսմունքը, որը մի կողմից թույլատրում է աղաթի եւ ուրֆի լայն կիրառումը, մյուս կողմից նպաստում է հասարակության մեջ գործարարության, նախաձեռնողական ոգու, պատասխանատվության, հասարակական կարգի հաստատմանը: Պատասխանատու եւ ուժեղ բարձրագույն իշխանության դեպքում խանիֆան նպաստում է ընկերային շարժունության զարգացմանը: Ի տարբերություն մյուս իսլամական «բեւեռի» խանբալի եւ հատկապես նրա ուղղափառ ձեւի՝ վահաբիզմի (իսլամական բողոքականություն), խանիֆան մեծ հնարավորություն է ընձեռում իսլամում կարելի սկզբունք հանդիսացող «ըստ համանմանության մեկնաբանման», այլ քաղաքականությունների

նվաճումները յուրացնելու համար: Անկասկած, Անատոլիայի բնակչության մեծամասնության պատկանելությունը հանդիճային նպաստել է Թուրքիայում աշխարհիկ քաղաքական վարչակարգի հաստատմանը եւ կանխորոշել է կողմնորոշումը Եվրոպայի հանդեպ: Հետեւաբար, քաղաքական իսլամի թուրք գաղափարախոսները խնդիր են ունեցել ոչ այնքան իսլամը հարմարեցնել արեւմտյան արժեքների համակարգին, որքան քաղաքական իսլամը համապատասխանեցնել թուրքական հասարակությանը, նրա կրոնաէթնոկական ավանդույթներին: Ակնհայտ է, որ ժամանակի ընթացքում քաղաքական իսլամը կդառնա կարեւոր, եթե ոչ գերիշխող գաղափարախոսությունը Թուրքիայում եւ վերջին տասնամյակի փորձերը պատահական երեւոյթներ չեն:

Միանգամայն հնարավոր է, որ այդ միտումը ճիշտ է գնահատվում Թուրքիայի զինվորական շրջանակներում, որոնք թուրքական պետականության երաշխավորներն են եւ բավականին զուսպ են «Արդարություն եւ զարգացում» կուսակցության հանդեպ վերաբերմունքում: Հիշենք, որ վերջիններիս խորհրդարանական հաղթանակին նախորդել է ազգային անվտանգության խորհրդի քարտուղար գեներալ Թ. Քիլիջի հայտարարությունը, թե Թուրքիայի համար նպատակահարմար է վերակողմնորոշվել Եվրասիայի պետությունների հանդեպ, եւ զուր են ԵՄ-ի անդամ դառնալու ջանքերը (Բ.Մ. Յագուդին, Խորհրդարանականության էվոլյուցիան Թուրքիայում, Մահմեդական երկրները ԱՊՀ սահմաններին, «Կրաֆտ» հրատարակչություն, Մոսկվա 2002):

(Վ. Ի. Դանիլով, Իսլամական շարժումը եւ Թուրքիայի քաղաքական ճգնաժամը 90-ականներին, նույնը):

2.25. «Նոր ահաբեկչության մասին կոնսպիրոլոգիական մեկնակերպը եւ իսլամական արմատական կազմակերպությունները Թուրքիայում

Միջազգային քաղաքական թատերաբեմում «Նոր ահաբեկչության մասին կոնսպիրոլոգիական մեկնակերպը դեռեւս բավականաչափ հաստատված ու տարածված չէ: Ավելին, ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի առաջատար վերլուծական հաստատությունների հրապարակումներում այս մեկնակերպը նշվում է իբրեւ շատ ավելի վիճելի եւ հիմնականում կցկտուր շարադրանք: Սակայն այս մեկնակերպի քննարկման ժամանակ առավել վիճելի խնդիրն այն է, որ, այսպես կոչված, «Նոր ահաբեկչությունը» նշվում է միայն իբրեւ վերջերս ստեղծված ահաբեկչական ու արմատական կազմակերպությունների գործունեություն: Վերլուծաբաններն ու հետազոտողները փորձեր են անում ընդհանրացնել այդ կազմակերպությունների հիմնական բնութագրիչները եւ զարգացման միտումները, նրանց կապերն աշխարհում ու միմյանց հետ: Միաժամանակ, փաստորեն, ուշադրության չէին արժանանում տվյալ կազմակերպությունների «նոր նպատակները» եւ նրանց գործունեության աշխարհաքաղաքական ու գաղափարախոսական հիմքերը: Տպավորություն կա, որ Արեւմուտքի վերլուծական ու տեղեկատվական ծառայությունները անտեսում են այդ կազմակերպությունների աշխարհաքաղաքական ու գաղափարախոսական ակունքների սկզբունքային նորույթը եւ նպատակները:

Արեւմուտքում ավանդական ահաբեկչական ու արմատական կազմակերպություններ են համարվում Իռլանդական հանրապետական բանակը, «Կարմիր բրիգադները», բասկերի երկրի քաղաքական ազգայնական կազ-

մակերպությունները, այդպիսիք հայկական Սփյուռքում, որոշ ծախ մարքսիստական ու տրոցկիստական կազմակերպություններ Լատինական Ամերիկայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, նաեւ Հարավ-արեւելյան Ասիայում, աջ արմատական կազմակերպությունները Ֆրանսիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում եւ ուրիշներ: Նոր արմատական (որը հաճախ ահաբեկչական բառի հոմանիշն է) կազմակերպությունների շարքում են մի քանի տասնյակ քաղաքական միավորումներ ՌԴ-ում, ԱՊՀ երկրներում: Սակայն անզլո-ամերիկյան հետազոտողների կողմից նոր ահաբեկչական համարվող կազմակերպությունների ճնշող մեծամասնությունը իսլամական են: Մենք կփորձենք նշել տվյալ կազմակերպությունների որոշակի, իհարկե ոչ ամբողջական ցանկը.

1. Palestinian Islamic Jihad
2. Hizbollah of Libanen
3. Hamas
4. Mujahedin-e-Khlad Organization (MKO)
5. Iranian Kurdush Democratic Party (Berlin)
6. Turkish Fazilat Party
7. Algerian Frount Islamigues armees or GIA
8. Groupes Islamigues armees or GIA
9. Muslim Brotherhood
10. Taliban
11. Wabbabi-TTakfri (Osama bin Laden)
12. Aum Shinkikyo s
13. Amerika From The Inside (Amerika min al-Dakhie)
14. Jamaat-e-Islami (Muslim partu in Pakistan)
15. Hizbollah of Turkie

Թվարկված կազմակերպությունները ժամանակային առումով իսկապես ուշ են ստեղծվել: Նաեւ, անկասկած է, որ այս կազմակերպությունները կրում են որոշակիորեն նոր գաղափարներ ու նպատակներ: Մեր ժամանակների համաձայն, նման կարգի իսլամական ու ոչ իսլամական կազմակերպությունները բռնապետական (տոտալիտար) են, քարոզում են որոշակի բնույթի աշխարհակարգ եւ իրենց գաղափարախոսության գերիշխանությունն աշխարհում: Ձախ արմատական կազմակերպությունների ի հակադրություն իսլամական միջավայրում եւ քրիստոնեական միջավայրում աջ քրիստոնեական կազմակերպություններին համանման (որոնք ընդհանուր առմամբ իրենց գործունեության արդյունքում անփոփվեցին ազգայնական կուսակցությունների կաղապարում), տվյալ նոր ու գերազանցապես իսլամական կազմակերպությունները ձգտում են խուսափել ազգայնականությունից՝ պահպանելով անդրազգային բնույթը: Կարելի է ենթադրել, որ նոր իսլամական ու ահաբեկչական կազմակերպությունների ստեղծման դրդիչ ազդակներից մեկը իսլամական ժողովուրդների շրջանում ազգայնականության մարտահրավերներին «պատասխան» տալու եւ համընդհանուր ջիհադի համար կազմակերպական կառույցներ ստեղծելու անհրաժեշտությունն էր: Հայտնի է, որ «Մուսուլման եղբայրներ» ավանդական կազմակերպությունների նման կառույցները Սիրիայում, Եգիպտոսում եւ այլ երկրներում

«ազգայնացվեցին» եւ ըստ էության վերածվեցին քաղաքական ազգայնական կազմակերպությունների տվյալ երկրներում: «Հրգբոլլաի» կազմակերպությունը Լիբանանում եւ Թուրքիայում ի սկզբանե ստեղծվեց որպէս պաշտոնանետ քաղաքական կազմակերպություն: Բազմաթիվ մահմեդական երկրներում զարգացան ժամանակակից ազգայնական քաղաքական կազմակերպություններ, որոնք ունեն ներազգային ուժեր եւ համերաշխ են արտերկրյա հավատակիցների հետ միայն մասամբ եւ անսահմանափակ կերպով: Կայուն անդրազգայնության եւ նպատակների համակողմանիության բացակայության դեպքում անհնար է պայքարել համաշխարհային իսլամական կարգի համար եւ պաշտպանել առաջատար մահմեդական պետությունների աշխարհաքաղաքական նպատակները:

Տվյալ կազմակերպությունների մեկ այլ կարեւոր բնութագրիչներից է նրանց սերտ կապը մահմեդական պետությունների ու նրանց հատուկ ծառայությունների հետ: Ընդ որում, այդ պետությունների ստեղծման եւ քաղաքական զարգացման գործընթացը թեեւ ինքնին կապված է իսլամական գաղափարին, բայց զարգացել է ոչ կրոնական առջանորդների ու ոչ իսլամական քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարությամբ: Առայժմ կարելի է միայն պնդել, որ նոր արմատական ահաբեկչական իսլամական կազմակերպությունների ստեղծման ու զարգացման նախածեռնող պետությունների թվում են Սաուդյան Արաբիան, Պակիստանը եւ Արաբական Միացյալ Էմիրաթները: Նրանց շարքին կարելի է դասել եւ Սուդանը, բայց այդ երկիրը չունի իրական հնարավորություններ խոշոր կազմակերպություններ ստեղծելու եւ գործունեությունն ապահովելու համար: Պակիստանյան Pakistan's radical Islamists Pakistani secret servises (ISI) հատուկ ծառայությունը ստեղծել է եւ ղեկավարում է հետեւյալ կազմակերպությունները. Jamaat-e-Islami, Lashkar-e-Toiba, Tehrik-e-Jihad, Al-Barz:

Ըստ էության, նոր իսլամական քաղաքական արմատական կազմակերպությունների շարքում են Թուրքիայի բոլոր նման կազմակերպությունները: Թվարկենք նրանց ցանկը եւ բնութագրերը:

Hizbolla. Թուրքական այս կազմակերպությունը համարժեք նպատակներ ու հայացքներ ունի լիբանանյան ու այլ երկրների նույնանուն կազմակերպությունների նման, բայց ըստ երեւոյթին, որեւէ կազմակերպական կապեր չունի նրանց հետ: Այս կազմակերպությունը սերվել է Kurdish Islamist կազմակերպության վաղ փուլում, երբ Աբդուլաի Օջալանի համադասարանցի Հուսեյն Վելիօղլուն նպատակադրվեց Թուրքիայի տարածքում ստեղծել բռնապետական բնույթի Քրդական իսլամական պետություն: Թուրքական հատուկ ծառայությունների ներկայացուցիչները պնդում են, որ այդ կազմակերպությունը նշանակալից ֆինանսական ու զինված օգնություն է ստացել Իրանից: Կազմակերպության զինյալները սովորել են իրանական ճամբարներում: Սկզբնապես նրանք պայքարում էին ոչ թե թուրքական կառավարության, այլ ՔԲԿ-ի դեմ, որին համարում էին մարքսիստական գաղափարախոսական հակառակորդ: Որոշակի շրջանում «Հրգբոլլաիի» անդամների հիմնական գործը դարձավ երկրում արգելված ՔԲԿ-ի անդամների, համակիրների ու նրանց ֆինանսավորող քուրդ գործարարների առեւանգումներն ու սպանությունները: Թուրքական «Հրգբոլլաիի» անդամները փաստորեն ՔԲԿ-ի հետ պայքարող հատուկ ստորաբաժանումների մասն էին կազմում: Դրա հաստատումն են թուրքական լրատվամիջոցների այն հաղորդումները,

որ 1990 թ. սկզբին Թուրքիայի նախկին վարչապետ Թանու Չիլերը, շրջանցելով օրենքը, Բաթման նահանգի վարչակազմի ղեկավարին զենք գնելու համար իր գաղտնի հիմնադրամից հատկացրել է 2,7 մլն դոլար: Այնուհետեւ «Հրգբոլլաիի» համաձայնագիր է կնքում ՔԲԿ-ի հետ ընդդեմ թուրքական կառավարության: 1998 թ. ընթացքում, երբ ՔԲԿ-ն սկսել է կորցնել իր ընկերային հենարանը եւ ազդեցության ոլորտը, «Հրգբոլլաիի» դերը զգալիորեն աճեց: 1999 թ. կազմակերպությունը ընդլայնեց իր սկզբնական կազմակերպությունների ցանցը Արեւմտյան Թուրքիայի գլխավոր քաղաքներում, առաջին հերթին՝ Ստամբուլում: Կազմակերպվեցին ֆինանսական պահուստներ իսլամական բիզնեսմեններին էքսպորտարիացիայի միջոցով, կուտակվեց զենք եւ լուրջ նախապատրաստություններ արվեցին 2001 թ. «գլխավոր» զինված ելույթի համար: Թուրքական հատուկ ծառայությունները տեղեկություններ ունեն, որ «Հրգբոլլաիի» շարքերում են 25 հազար անդամ՝ ներառյալ 4000 զինյալներ: Ամենամեծ ուժերը կենտրոնացված են հարավային Թուրքիայում, որտեղ «Հրգբոլլաիի» հավաքագրեց անդամներ ՔԲԿ-ի շարքերից, երբ 1998 թ. օգոստոսի 2-ին Օջալանը հռչակեց հրադադար: Հայտնի են «Հրգբոլլաիի» հետեւյալ զինված ահաբեկչական գործողությունները ընդդեմ Թուրքիայի. ա) Ստամբուլի արվարձանում անվտանգության ծառայության գրասենյակի դեմ, բ) Թուրքիայի 80 շրջաններում եւ 54 շենքերում կատարված ահաբեկչությունները, գ) 2400-4000 սպանություն, որոնցում կասկածվում են «Հրգբոլլաիի» զինյալները, դ) ավելի քան 73 տեղական վարչակազմի ղեկավարների սպանությունը, որոնցից 60-ը եղել է վերջերս:

Ահաբեկչության դեմ պայքարի ընթացքում թուրքական կառավարությունը ծախսել է 1305 մլրդ դոլար, ինչը համեմատելի է Թուրքիայի արտաքին պարտքի հետ, եւ Անկարան շարունակում է ծախսել տարեկան 10 մլրդ դոլար:

Islamic Great East Rayders Front (IBDA-C): Իսլամական արմատական ահաբեկչական կազմակերպություն է, որը հատկապես աշխույժ գործունեություն է ծավալել 1999 թ.: 1990-ականների ընթացքում այս կազմակերպությունը մասնագիտացել է կինոթատրոններում, խանութներում եւ ալկոհոլ վաճառող ռեստորաններում հարձակումներ գործելու եւ ռումբեր պայթեցնելու գործում: Նաեւ պատասխանատվություն է ստանձնել Ահմեդ Թաներ Քիսլալիի սպանության համար (հայտնի աշխարհիկ ինտելեկտուալի սպանությունը եղել է 1999 թ. հոկտեմբերի 21-ին՝ Անկարայում): Կազմակերպության մեծամասնությունը սունիներ են, բայց խոմեյնիի եւ իրանական իսլամական հեղափոխության գաղափարների ազդեցության տակ են: «Հրգբոլլաիի» ճյուղավորումն է, փոքրաթիվ. շուրջ 200 անդամ: Հիմնադրվել է 1987 թ. Բաթման քաղաքում Իրանի հատուկ ծառայության Savama-ի մասնակցությամբ:

Islamic Movement Organisation: «Հրգբոլլաիի» ճյուղավորումն է: Փոքրաթիվ է՝ շուրջ 200 մարդուց բաղկացած: Հիմնադրվել է 1987 թ. Բաթմանում Savama-ի աջակցությամբ: ըստ էության, իսլամական հիմունքներով Քուրդիստանի ազատագրման համար թուրքական կառավարության դեմ պայքարող քրդական կազմակերպություն է:

Jihad: 100 անդամից նվազ թիվ ունեցող, 2000 թ. մարտին ստեղծված եւ «Հրգբոլլաիի» ճյուղավորումը հանդիսացող կազմակերպություն է:

Milli Gorus: Գերմանիայում թուրքական սփյուռքի խոշոր՝ 27 հազար անդամ ունեցող իսլամական կազմակերպություն է, վերահսկում է ավելի քան 500 մզկիթ: Ստեղծվել է 1997 թ. Գերմանիայում «պագրոմներից» հետո,

համագործակցում է և. էրբաքանի կուսակցության հետ:

Fetullah Gulen Group: Թուրքիայում ավելի քան 500 հազար անդամ հաշվվող իսլամական կազմակերպություն է, որը հանդես է գալիս Թուրքիայի իսլամական կարգի հաստատման, օրենսդրությունը շարիաթին համապատասխանեցնելու, իսլամական կրթության առաջնայնության օգտին: Վերահսկում է բազմաթիվ լրատվամիջոցներ եւ 500-ից ավելի դպրոցներ, իսլամական գործարարների խոշոր կազմակերպություն: Ներկայումս ունի մեկ նախարար կոալիցիոն կառավարությունում:

Kaplancilar: Գերմանիայում գտնվող թուրքերի բավականին խոշոր իսլամական արմատական կազմակերպություն է, որն առաջնորդում է թուրքական հրեա Մեթն Կապլանը՝ ինքը բնակվում է Թուրքիայում: Գերմանիայում կա 1100 անդամ, եւս 100-200 մարդ ապրում է Թուրքիայում: Այս կազմակերպությունը սերտաճած է թուրքական հատուկ ծառայություններին: Նպատակն է Գերմանիայում թուրքական ազգային շահերի պաշտպանությունը:

Այսպիսով, «նոր ահաբեկչություն» հասկացությունը, որը բրիտանական եւ ամերիկյան վերլուծական կենտրոնները ցանկանում են պարտադրել լրատվամիջոցներին, որեւէ գաղափարախոսական ենթմաստ չունի: Խոսքը պարզապես նոր կազմակերպությունների մասին է: Այնուամենայնիվ, այդ կազմակերպություններին վերագրվում են նոր համաշխարհային խնդիրներ եւ քաղաքական իսլամականության գործողություններ:

Վերոնշյալ իսլամական արմատական ու ահաբեկչական կազմակերպությունների (Թուրքիա ու Պարսկաստան) օրինակները ապացուցում են, որ դրանք նախեւ առաջ ազգային բնույթ ունեն, որոնք պաշտպանում են իրենց երկրներում իսլամական հիմունքներով ազգայնականության շահերը: Այսինքն իսլամական գաղափարախոսությունը, որը հանգում է շարիաթի հաստատմանը, ներկայացնում են իբրեւ ընկերային գաղափարախոսություն, որպես մարքսիստական կամ այլ քրիստոնեական գաղափարախոսությունների այլընտրանք: Ակտիվ քաղաքական իսլամի տվյալ միջավայրը բարենպաստ է իսլամական պետությունների ու շարժումների համար պայքար մղելու առումով ապարեզ հանդիսացող տարածաշրջաններում կամավորներ հավաքագրելու գործում: Սակայն ինքնին այդ կազմակերպությունները կոչված չեն լայնածավալ արտաքին քաղաքական իսլամական գործունեություն ծավալելու, առավել եւս՝ ռազմական գործողության: Ինչպես ցույց է տվել Լոնդոնում զինյալների Չեչնիա ուղարկելու համար հատուկ ստեղծված իսլամական կազմակերպությունների զինյալների հավաքագրման կենտրոնների փորձը, դա հաջողություն չի ունեցել Եվրոպայի եւ Միջին Արեւելքի երկրների ինստիտուցիոնալիզացված ազգայնական կազմակերպությունների շրջանում: Բրիտանացիների գնահատմամբ, Չեչնիայում պայքարի գաղափարը ակնհայտորեն ժողովրդականություն չէր վայելում Ալժիրի արմատական իսլամական կազմակերպությունների միջավայրում:

Իսլամական արմատական ազգայնական կազմակերպությունների տրամադրություններում որոշիչ դեր էին խաղում նրանց հովանավորող պետությունները: Օրինակ Իրանի հովանավորությունը լիբանանյան «Հըզբոլլաիին» կամ «Սմալին» (չիայական կազմակերպություններ) լիովին բացառում է վերջիններիս մասնակցությունը Հս. Կովկասում կամ Լեռնային Ղարաբաղում ռազմական գործողություններին, ներկայությունը Կենտրոնական Ասիայում, քանի դեռ Իրանի հարաբերությունները Ռուսաստանի ու Հայաս-

տանի հետ դրական ընթացք ունեն:

Շատ կարելի է ըմբռնել, որ ներկայումս համաշխարհային իսլամական շարժումը անկման փուլում է: Ներկայիս պայմաններում, երբ մահմեդական երկրներում զանգվածները, մտավորականները եւ խոշոր իսլամական շարժումների ղեկավարները պարզեցին, որ իսլամական կարգը որպես ընկերային-քաղաքական տիրապետություն ի վիճակի չէ լուծել իրենց երկրների առավել բարդ հասարակական ու քաղաքական հիմնախնդիրները, պետությունից անկախ նոր անդրազգային կազմակերպությունների ստեղծումը իմաստազրկվեց: Այժմ զարգացում են ապրում իսլամական ազգայնական կազմակերպությունները, իսկ իսլամական աշխարհաքաղաքագիական կազմակերպությունները ստեղծվում են պետական ծառայությունների ու կառույցների կողմից արտաքին քաղաքական խնդիրներ ու նպատակներ իրագործելու համար:

Հաշվի առնելով այդ ծառայությունների ու կառույցների գործողությունների ուղղվածությունը՝ կարելի է բավարար համոզվածությամբ ենթադրել, որ խոսքը համաշխարհային իսլամական ֆինանսամալթային ընտրախափի մշակած համապարփակ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական նախագծի մասին է: Ընտրախափ, որը համարված է մի շարք պետությունների կառույցներում, եւ որոնց տնտեսական ու քաղաքական հնարավորությունները թույլ են տալիս պայքարել նավթի ու գազի պաշարների էներգահաղորդակցման կարելուհարգույն երթուղիների եւ աշխարհաքաղաքական հանգուցային տարածաշրջանների վերահսկողության համար: Պետությունների այս խմբի կողմնորոշումը Սաուդյան Արաբիան, ՍՄԷ եւ հնարավոր է մյուս նավթարտահանող արաբական պետություններն են: Այս իսլամական ընտրախափը հասկանում է, որ իրենք երբեւէ չեն կարող վերահսկել առավել առաջատար տեխնոլոգիաները եւ փորձում է վերահսկողություն սահմանել նավթի, գազի, ոսկու եւ այլ բնական հումքի այլընտրանքային աղբյուրների վրա, որոնց անհրաժեշտությունը կզգացվի այժմյան շահագործվող աղբյուրները սպառելուց հետո: Արդեն կան նախադրյալներն այն բանի, որ իսլամական «քաղաքական կենտրոնների» պայքարը կընթանա ոչ միայն Ռուսաստանի ու Չինաստանի, այլեւ Մեծ Բրիտանիայի ու ԱՄՆ-ի հետ: Հս. Կովկասում պայքարը Մեծ Բրիտանիայի հետ արդեն սկսված է՝ պայմանավորված Մեծ Բրիտանիայի ու «իսլամական քաղաքական կենտրոնների» համապարփակ նպատակների ու դրդապատճառների համընկնումով:

Չգալի հիմնահարցեր կան նաեւ առաջատար իսլամական պետությունների միջեւ հարաբերություններում, այդ թվում եւ տվյալ նպատակների առումով: Այնուհանդերձ, հատկապես իրենց համաշխարհային քաղաքականության հաջողությունն ապահովելու ձգտումը պատճառ եղավ Սաուդյան Արաբիայի կողմից Իրանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու համար: Սաուդցիների համար դա նշանակում է ոչ միայն Իրաքի ագրեսիայի կրկնման դեպքում անվտանգության ապահովում Պարսից ծոցում եւ համագործակցություն, այլեւ չեզոքացումը կովկասյան-կասպյան եւ կենտրոնասիական տարածաշրջաններում սաուդյան քաղաքականության առումով: Ավելանում են հիմնախնդիրները նաեւ ԱՄՆ-ի ու եվրոպացիների հետ, որոնց արդեն անհանգստացնում է Պակիստանի չափից դուրս «ինքնաբավ» քաղաքականությունը: Քաղաքական ճգնաժամը Պակիստանում հնարավոր է վերածվի պետականության ճգնաժամի, եւ չի երեւում, թե ԱՄՆ-ը ու Մեծ Բրիտանիան կցանկանան կանխել դա: Ուստի Պակիստանի պետականության

պահպանման համար անհրաժեշտ է «մեծապետական գաղափար» հիմնված իսլամական արժեքների վրա: Դրա համար անհրաժեշտ է սուր եւ երկարաժամկետ դիմակայություն ունենալ մի շարք պետությունների, նաեւ Հնդկաստանի ու Ռուսաստանի իսկ ապագայում Իրանի եւ այն փոքր պետությունների հետ, որոնք հակադարձում են պակիստանյան ծավալապաշտությանը: Անկասկած, Պակիստանը ձգտում է դառնալ տարածաշրջանային գերտերություն, ինչը ենթադրում է մրցակցություն գրեթե ողջ տարածաշրջանի հետ: Նույնպիսի վիճակում է Թուրքիան: Վերջինս պահանջվող միջոցները չունի տարածաշրջաններում հավակնոտ քաղաքականություն վարելու համար: Արաբական իսլամական շարժումների «ասիմետրիկ» աճող պայքարի համապատկերին, որը ծավալվում է Ալժիրից մինչեւ Աֆղանստան, Թուրքիան չի կարող չօգտագործել թուրքական իսլամական եւ իսլամա-ազգայնական խմբերի միջոցով աշխարհում իր ազդեցությունը մեծացնելու հնարավորությունը: Այս մեկնակերպը հիմնված է «Ռազմավարական հետազոտությունների միջազգային ինստիտուտի» (Լոնդոն) հրապարակված աղբյուրների վրա (Survival, The iiss Quarterly Voume 42, Number-2, Summer 200, London-America and the New Terrorism-An Exchange) (strategic Comments Simmaries, Volume 6, I Issue—3, April 2000):

ՉԼՈՒՄ 3.

ԱՄՆ-Ի ԵՎ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՂԻԲԵՋԱՆԻ ՆԿԱՏԱՄԱՐ

3.1. Ընդհանուր իրավիճակը

Աղբբեջանի դեկավար քաղաքական ընտրախավը, ներառյալ «Նախիջեւանյան» կլանը ու Հեյդար Ալիեւի ընտանիքը, բավականին երկար ժամանակ ծանր վիճակում է, քանի որ կորցրել է հեղինակությունն ու վստահությունը հասարակության մեջ: Դա բացատրվում է հետեւյալ գործոններով.

- Աղբբեջանում բացահայտ բռնապետություն է հաստատվել, որն անտեսում է մյուս կլանների ու քաղաքական խմբերի շահերը,
- քաղաքական հակառակորդների դեմ լայնածավալ բռնություններ են կատարվում, եւ չկան ազատություններ,
- Դարաբաղյան հակամարտությունը կարգավորված չէ,
- չկան զգալի դրական տեղաշարժեր սոցիալական ոլորտում,
- ստեղծված է չափազանց թույլ տնտեսական հիմք, որն Աղբբեջանը վերածում է մեկ ապրանք արդյունահանող երկրի (արտահանումների 95%-ը եւ բյուջետային մուտքերի 75%-ը կատարվում է նավթի հաշվին),
- հարաբերություններն անորոշ են հիմնական արտաքին քաղաքական գործընկերների՝ Թուրքիայի, Ռուսաստանի, Իրանի, ԱՄՆ-ի եւ Եվրամիության հետ: Նաեւ շարունակվում է դիմակայությունը Իրանի հետ:

Աղբբեջանը ընկերային-ժողովրդագրական առումով ապակազմակերպված երկիր է. 6,500-6,700 մլն քաղաքացիներից երկիրը լքել է 3,400 մլն մարդ, եւ մնացել է 3,300 մլն մարդ: Այսինքն բնակչության 50%-ը [Վրաստանը լքել է շուրջ 1,1-1,2 մլն (20%), իսկ Հայաստանը՝ 800-900 հազար (21%) մարդ], ընդ որում, 2,500 մլն մարդ ապրում է Բաքվի շուրջ, իսկ Հայաստանին սահմանամերձ շրջանները եւ Նախիջեւանի մարզը դարձել են անբնակ: (Նախիջեւանում 300 հազար մարդուց մնացել է ոչ ավելի, քան 75-85 հազարը): (Վիճակագրության պարադոքսներ: Ժամանակակից Աղբբեջանում բնակվում են ոչ ավելի, քան 4 մլն մարդ, Ալեքսանդր Արսենեւ, թիվ 225(2041), 1 դեկտեմբերի, 1999 թ., «Նեզավիսիմայա զազետա»):

Չնայած Թուրքիայի, Իսրայելի եւ ԱՄՆ-ի զգալի ռազմատեխնիկական եւ կազմակերպական օգնությանը, Աղբբեջանին չհաջողվեց ստեղծել մարտունակ բանակ եւ հայկական զորքերի Լեռնային Ղարաբաղի զորամիավորումը ունի անկասկածելի առավելություններ Հարավային Կովկասում: «Վերջերս ԼՂ վերաբերյալ սադրիչ արտահայտությունները բավականին շատ են, իսկ նոյեմբերի 18-ին Բաքվի պետհամալսարանի ռեկտորը ամերիկյան ներկայացուցիչ Ռոսս Վիլսոնին հայտարարեց, թե աղբբեջանցիները «կարող են ելնել հայրենի հողն ազատագրելու»: Դարաբաղյան հակամարտության շուրջ բնակցությունները փակուղու մեջ են: Այնուամենայնիվ, Աղբբեջանի նախագահը Հ.Ալիեւը, հրապարակավ հերքեց ռազմական գործողությունների վերսկսման մասին լուրերը: Մեջբերենք Քլեր Դոյլի հրապարա-

կունից մի հատված. «Ադրբեջանի գորքերն ավելի մեծաթիվ են Հայաստանի ու ԼՂ զինուժից: Սակայն բանը թվերում չէ: Ղարաբաղում ռազմական գործողության անցկացմանը կխոչընդոտեն մի քանի գործողություններ, մասնավորապես ադրբեջանական բանակի բարոյական վիճակը: Լոնդոնի ռազմավարական հետազոտությունների միջազգային ինստիտուտի աշխատակից Օքսաննա Անտոնենկոն ասում է, թե որոշ առումներով Ադրբեջանի զինուժը գերազանցում է հայկական զինուժին: Այս գերազանցությունը նաեւ արտահայտվում է Թուրքիայում տեղակայված ՆԱՏՕ-ի գորքերի հետ կապի առումով: Օ. Անտոնենկոն համոզված է, որ ադրբեջանական զորամասերի զինպատրաստվածու-թյունը, նրանց մարտավարական եւ ռազմավարական գիտելիքները ավելին են ռուսաստանյան զինուժի օրինակով ձեւավորված հայկական զորքերի համեմատությամբ: Բայց, այդ լավ մարզված զինվորների բարոյական վիճակը շատ ցածր մակարդակում է: «Մեր 2600 զինվորները բանտերում են զինծառայությունից խուսափելու պատճառով», - հայտնել է Տախսա Գորդեևան Ադրբեջանի զինվորների մայրեր ընկերության փոխնախագահը: eurasianet,07.VI.2003, «Ռազմատենչ տրամադրությունների սրումն Ադրբեջանում քողարկում է նրա զինուժի թուլությունը», Բլեր Դոյլ Բաքվում բնակվող եւ աշխատող անկախ լրագրող:

Ադրբեջանը ծայրաստիճան ցածր ռեյտինգ ունի միջազգային, ամերիկյան եւ բրիտանական կազմակերպությունների կողմից եւ որպես տնտեսական ենթակա (սուբյեկտ), եւ իրավական տեսանկյունից (ամերիկյան «Heritage Foundation» (HF) կազմակերպությունը հրապարակել է տարեկան հաշվետվություն «տնտեսական ազատության ցուցանիշների» վերաբերյալ: Հաշվետվության համաձայն, Հայաստանը գրավել է 44-րդ տեղն աշխարհում, Ադրբեջանը գրավել է 104-րդ, Վրաստանը 113-րդ, Թուրքիան 119-րդ, Ռուսաստանը 135-րդ, Իրանը 146-րդ տեղերը: Եվրոպայի երկրների եւ Հս. Ամերիկայի միջեւ Հայաստանը զբաղեցրել է 20-րդ տեղը, իսկ անցումային տնտեսության երկրների շարքում Հայաստանից առաջ միայն մերձբալթյան երկրները եւ Չեխիան են կիսելով 5-րդ տեղը Հունգարիայի հետ (www.sakartvelo.ru):

Չնայած մեծ ներդրումներին (միայն Թուրքիան կատարել է 500 մլն դոլարի ներդրում) եւ արդյունաբերության ավանդական ոլորտները (քիմիական, նավթային, մեքենաշինություն, մանածագործություն) վերստեղծելու փորձերին Ադրբեջանում ձեւավորվեց մեկ ապրանքի արդյունաբերության տնտեսություն: Թուրքիան եւ որոշ այլ երկրներ նախընտրում են բացի նավթարդյունաբերությունից, ներդրումներ անել մանր եւ միջին բիզնեսում կապված կամ գյուղատնտեսական հումքի (կաշի, բուրդ, բամբակ) գնման ու արտահանան, կամ սպասարկման հետ: Ունենալով, ինչպես եւ Հայաստանը, սահմանափակ ներքին շուկա, Ադրբեջանի հնարավորությունները ավելի սահմանափակ են արդյունաբերության ոլորտում կադրերի առումով: Ադրբեջանական ընտրախաղը հաշտվել է միայն նավթարդյունաբերական բնորդի տնտեսության զարգացման հեռանկարի հետ: Ադրբեջանական գավառը փաստորեն զուրկ է արդյունաբերական արտադրանքից: Այս երկիրը ստիպված է լուծել Ռուսաստանից բնական գազի ներմուծման հիմնահարցը՝ որպես առավել շահավետ հեռանկար իր նավթի արտահանումը ապահովելու համար էներգետիկայում նավթամթերքների պակասը լրացնելու նպատակով: Ավանդաբար Ադրբեջանը մեծ հույսեր է կապում Թուրքիայի հետ նաեւ տնտեսական բնագավառում: (Ընդ որում, հասարակական գիտակցության

մեջ առկա է հետաքրքիր երեւույթ. Թուրքիան պարզապես ոչ միայն պետք է օգնի, այլ ինքը լուծի Ադրբեջանի քաղաքական եւ տնտեսական խնդիրները): Սակայն Թուրքիան, որի տարածքի ավելի քան մեկ երրորդը տնտեսական զարգացման մակարդակով չի գերազանցում Ադրբեջանի հետամնաց շրջաններին, չի կարող զբաղվել այդ երկրի բարգավաճմամբ, գերադասելով այն դիտել որպես իր էներգահումքային գավառը: ԱՄՆ-ը Ադրբեջանի տնտեսական հիմնախնդիրները համարում է ոչ արդյունավետ կառավարման արդյունք եւ կարծում է, որ այդ երկրում որոշակի ընկերային-տնտեսական չափանիշներ հաստատելու համար բավական է նավթային համալիրի զարգացումը: Ադրբեջանում ԱՄՆ-ը ունի երկու հիմնախնդիր. նավթի հաջող արդյունահանում եւ տեղափոխման անվտանգության ապահովում, ինչպես նաեւ Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտից ձեռքբազատում: Ղարաբաղյան եւ այլ հարցերն ԱՄՆ-ի համար անկարելի են:

Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան եւ Շահդենիզ-Էրզրում նախագծերի կենսագործման անորոշության աստիճանը բավականին մեծ է: Միջազգային արժույթային հիմնադրամը, Համաշխարհային դրամատունը, Վերականգնման եւ զարգացման եվրոպական դրամատունը Ադրբեջանին առաջադրում են լուրջ առարկություններ ֆինանսական հարաբերությունների բնագավառում: Իսրայելի եւ ԱՄՆ-ի հետ սերտ, գործընկերային հարաբերությունները եւ իրաքյան հիմնախնդրի շուրջ ԱՄՆ-ի բոլոր առաջարկների ընդունումը համագործակցության առումով պայմանավորեցին Ադրբեջանի մեկուսացումը (քաղաքական եւ տնտեսական) մահմեդական ու արաբական աշխարհում եւ մի շարք արաբական պետությունների կողմից այդ երկրի տնտեսության մեջ ներդրումներ կատարելուց հրաժարումը:

3.2. ԱՄՆ-ի եւ Թուրքիայի նպատակներն Ադրբեջանում

«Ինչպես հայտնի է, Ադրբեջանը Պենտագոնին թույլատրել է Իրաքի հետ պատերազմի ընթացքում օգտագործել իր օդային տարածքը: Միջազգային Բինա օդանավակայանում տեղեկացված աղբյուրը հայտնել է, որ թռիչքների հաճախականությունը վերջին օրերին աճել է, իսկ գիշերը ադրբեջանական օդանավակայանում լիցքավորվում են շուրջ 70 ռազմատրանսպորտային «Հերկուլես» ինքնաթիռներ, որոնք սպասարկում են ամերիկացիները: «ԱՄՆ-ը կանոնավորապես խորհրդակցում է Ադրբեջանի հետ Իրաքի դեմ ռազմական գործողությունների հարցով», - օրերս լրագրողներին ասաց Բաքվում ԱՄՆ դեսպան Ռոսս Վիլսոնը: Սակայն դեսպանը չմեկնաբանեց Ադրբեջանի օդային տարածքն օգտագործելու մասին հարցը, - խուսափողական պատասխան տալով: ԱՄՆ դեսպանի զգուշությունը, ինչպես նաեւ Բաքվի պաշտոնական անձանց զգուշավորությունը բացատրելի է: Քաղաքագետ Էլհան Կուլիեւի կարծիքով, Ադրբեջանը Իսլամական խորհրդաժողովի կազմակերպության անդամ է, որը դատապարտել է Վաշինգտոնի հակաիրաքյան արշավը: Որոշ տեղեկություններով, այդ կազմակերպությունը նախաձեռնել է Բաքուն մահմեդական գործարար շրջանակների կողմից բոյկոտելուն, երբ վերջիններս մտադիր էին ապրիլին Ադրբեջանում անցկացնել համագործակցության հարցերով «կլոր սեղան», բայց հետո հետաձգել են այդ գաղափարի իրականացումը» (Իրադա Ալեքսեյրովա, Արիֆ Ռուսեյնով, «Եվ արեւմտյան, եւ արեւելյան ներդրողները հեռանում են Բաքվից», թիվ 64 (2897), 1 ապրիլ, 2003թ.):

Կասպից ծովում Ադրբեջանի հիմնախնդիրները քաղաքական ընտրա-

խավի համար ավելի առաջնային են ու հրատապ, քան Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Առկա են լուրջ սահմանային խնդիրներ Իրանի եւ Թուրքմենստանի հետ: Այդ լուրջ հարցերի առկայությունը գործնականում խոչընդոտում է որոշ կարեւոր տարածաշրջանային նշանակության էներգահաղորդակցման ծրագրերի կենսագործմանը:

«2001 թ. հունիսի 5-ին Թուրքմենիան փակում է դեսպանատունը Բաքվում: Ադրբեջանը ափսոսանք է հայտնում Բաքվի իր դեսպանատունը փակելու մասին Թուրքմենստանի որոշման առիթով: Թուրքմենստանը դա բացատրեց ֆինանսական դժվարություններով եւ հայտարարեց, որ դեսպանատան փակումը ժամանակավոր է: Նման քայլի Աշխաբադը դիմեց նախորդ ամսին Կասպից ծովում սահմանները ճշտելու շուրջ երկու երկրների միջեւ բանակցությունների ծախսողումից հետո, որը կարող էր վճռորոշ լինել նավթահանքերի ու գազի պաշարների բաժանման համար: Թուրքմենստանը սպառնում է խիստ միջոցներ կիրառել որոշ նավթահանքերի նկատմամբ Ադրբեջանի նկրտումների դեպքում, քանի որ դրանց նկատմամբ հավակնություններ ունի նաեւ ինքը: Ադրբեջանի արտգործնախարար Վիլայաթ Գուլիեւի խոսքերով, դեսպանատան փակումը վեճի լուծումը չէ (BBC, նորությունների ծառայություն):

Բրիտանական եւ ամերիկյան վերլուծաբանները ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունները բնորոշում են որպես անհետելողական, ինչը կապված է ոչ այնքան ռուս-հայկական համագործակցության, որքան ավելի սկզբունքային հարցի՝ վերջինիս ռազմավարական կողմնորոշման հետ Թուրքիայի, Մեծ Բրիտանիայի ու ԱՄՆ-ի հարցում: Սակայն նույնիսկ թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները անամպ չեն, քանի որ Թուրքիան հետապնդում է իր քաղաքական շահերը Ռուսաստանի, Հայաստանի եւ Իրանի հետ հարաբերություններում: Ռուսաստանում քաղաքական գործիչները եւ վերլուծաբանները սկսում են հասկանալ, որ ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունները լավագույն դեպքում կլինեն հավասարակշռված, գործընկերային եւ նույնիսկ բարեկամական, բայց ոչ դաշնակցային: Ռուսաստանյան վերլուծաբաննա գլխավոր նվաճումներից մեկը այն բանի ըմբռնումն է, որ Ռուսաստանը չի կարող Ադրբեջանին նվիրել Լեռնային Ղարաբաղը: Վերջերս Մոսկվան նույնիսկ չի ձեւացնում, որ այդ «նվերը» հնարավոր է, թեեւ դա կարելու է Հարավային Կովկասում ռուսաստանյան դիրքերի ամրապնդման համար:

Ադրբեջանի ներքաղաքական ու արտաքին քաղաքականության իրավիճակը պայմանավորում է նրա դեկավար քաղաքական ընտրախավի կողմից իր նպատակներն ու խնդիրները ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի հետ համաձայնեցնելու անհրաժեշտությունը, քանի որ այս երկու պետությունները կարող են իրապես ազդել երկրի ու հասարակության վրա: «Նախիջեւանյան կլանը» եւ Հ. Ալիեւի ընտանիքը 2003 թ. աշնանային նախագահական ընտրությունների նախօրյակին ներքին ճգնաժամի, որոշակի շփոթումների եւ գալիք քաղաքական, պետական եւ ազգային ճգնաժամի վիճակում են: Հ. Ալիեւի ընտանիքին քիչ են հետաքրքրում իրենց քաղաքական վիճակին չառնչվող հիմնախնդիրները, օրինակ, ղարաբաղյան հարցը կամ ընկերային իրավիճակը երկրում: «Ընտանիքի» քաղաքականությունը բացառապես ծառայում է իր դիրքերի ամրապնդմանը: Միանգամայն մասնավոր այդ շահերի հետ է կապված նաեւ Ադրբեջանի շահերի քիչ արդյունավետ արտաքին քաղաքական լոբբինգը, քանի որ երկրի բոլոր կապերը, պարտավորեցնող շփումները եւ երկրի արտաքին դիրքերը ծառայեցվում են «ընտանիքի» շահերի պաշտպանությանը: Օրինակ, Ադրբե-

ջանի շահերի լոբբինգը Ղարաբաղյան հիմնախնդրի հարցում կատարվում է որպես երրորդական կարգի խնդիր: Ադրբեջանի շահերի գլխավոր լոբբիստները Թուրքիայի ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարություններն են, «Բրիթիշ Փեթրոլիում» նավթային ընկերությունը, «Ամերիկյան հրեական կոմիտեն»:

Այնուհանդերձ, այս լուրջ գործընկերները միայն մասամբ են զբաղվում ղարաբաղյան հարցով: Նրանք գերազանցապես զբաղված են Հ. Ալիեւի ընտանիքի շահերի պաշտպանությամբ: (Ամերիկա-բրիտանական վերլուծաբանների շրջանում Ադրբեջանի շահերի Ղարաբաղյան հիմնախնդրի մասով զբաղված են ընդամենը մի քանի առանձնապես ազդեցություն չունեցող փորձագետներ՝ Բրենդ Եիֆերը (Հարվարդի համալսարան), Ֆիոնա Հիլը (Բրուքինգսի անվ. ինստիտուտ), Արել Քոհենը («Ծառայություն» հիմնադրամ), Գլեն Հովարդը (Ջոն Հոպկինսի անվ. համալսարան), Սթիվեն Բլանկը (Ռենդ Քորպորեյշն): ԱՄՆ-ի ու Ադրբեջանի նավթային շահերին սերտորեն կապված առավել ազդեցիկ վերլուծաբանները՝ Հենրի Քիսինջերը, Ջրիգեն Բեթգինսկին, Ռոբերտ Իբելը (Միջազգային եւ ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն), Ջոն Սոնոնուն, ինչպես նաեւ Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի աշխարհաքաղաքական հիմնախնդիրներով զբաղվող Չարլզ Ֆերբեքսը, Ֆրեդերիկ Սթարը, Պոլ Գոբլը, Անատոլ Լիվենը, Մարթա Օլբրոք եւ այլք, փաստորեն ցուցադրաբար սահմանազատվեցին Ղարաբաղյան հիմնախնդրի քննարկումից: Որոշ գնահատականներով, Ադրբեջանի քաղաքական դեկավարությունը նշյալ հարցում իր շահերի պաշտպանության լոբբինգի համար ծախսում է տարեկան մեկ մլն դոլարից ոչ ավելի, հիմնականում ԱՄՆ-ում եւ եվրոպական կառույցներում, մինչդեռ Հ. Ալիեւի «ընտանիքի» շահերի ու երկրի տնտեսական շահերի լոբբինգի համար իշխանության գլուխ եղած ժամանակահատվածում ծախսերը կազմել են 160 մլն դոլարից ոչ պակաս գումար: (ԱՄՆ-ում բնակվող քաղաքագետ Ալեք Ռասիգադեի ենթադրությամբ, Հ. Ալիեւի ընտանիքի գերխնդիրը հնարավոր է լինի «միլիարդանոց» կարողության կուտակումը: Հեղինակի հետ մասնավոր գրույցից):

Հարկ է նաեւ նշել, որ միջազգային ասպարեզում Հ. Ալիեւի «ընտանիքի» անվտանգության երաշխավորն ու հիմնական պաշտպանը ոչ թե Թուրքիան է, այլ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունն ու «Բրիթիշ Փեթրոլիում» ընկերությունը: Հատկապես այդ երկրի քաղաքական շրջանակները (պահանողական կուսակցության եւ Մարգարեթ Թետչերի հետ մերձավոր) իրագործեցին Հ. Ալիեւի «ընտանիքի» նկատմամբ Բ. Քլինթոնի կառավարման ընթացքում ԱՄՆ-ում ձեւավորված բացասական «իմիջի» փոխակերպումը: Սակայն Մեծ Բրիտանիան մտադրություն չունի բացահայտել իր ներկայությունը Ադրբեջանի քաղաքական գործընթացներում: Լոնդոնի խնդիրը իր ընկերության կողմից Ադրբեջանի նավթարդյունահանման ոլորտում հետագա վերահսկողության ապահովումն է: Ադրբեջանի առավել կարեւոր ու երկարաժամկետ արտաքին քաղաքական շահերը աջակցություն չեն ստանում Մեծ Բրիտանիայի կողմից: Իր հերթին, ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական շրջանակները շահագրգռված չեն Ադրբեջանի կառավարության կողմից ազգային շահերի քաղաքականության իրագործմամբ, այդ թվում՝ ղարաբաղյան խնդրով, քանի որ դա մեծացնում է նավթի արդյունահանմանն ու փոխադրմանն առնչվող ռիսկերը ու սպառնալիքները, ինչպես նաեւ թուլացնում է ԱՄՆ-ի ազդեցությունը Ադրբեջանում: Մեծ Բրիտանիայի նավթային առելտրի ներկայացուցիչների ու պահպանողական գործիչների կապերը Ջ. Բուշի վարչակազ-

մին առնչվող ամերիկյան շրջանակների հետ կարող է վճռորոշ դեր խաղալ Ադրբեջանի ներքաղաքական գործընթացի զարգացման եւ առաջին հերթին Յ. Ալիեւի ընտանիքի քաղաքական ճակատագրի հարցում:

Ադրբեջանի քաղաքական ղեկավարությունը բավականին խոցելի վիճակում է եւ զգում է ԱՄՆ-ի, մասամբ Թուրքիայի ու Ռուսաստանի անվերապահ աջակցության կարիքը: Մոտավորապես 2002 թ. սկզբին Յ. Ալիեւը փորձեց ստանալ Իրանի աջակցությունը, բայց խնդիրը նույնիսկ մասնակի լուծում չստացավ: Սակայն ԱՄՆ-ի ու Ռուսաստանի հետ միաժամանակ պայմանավորվելը բավականին խնդրահարույց է, իսկ Թուրքիայի աջակցությունը չի կարող փոխարինել ԱՄՆ-ին: Իրավիճակը բարդացավ նաեւ Իրաքի դեմ կռաւիցիայի ռազմարշավից հետո թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների լարվածությամբ: Իրաքյան գործողության ավարտից անմիջապես հետո ԱՄՆ-ը քայլեր ձեռնարկեց «Մեծ Միջին Արեւելքի» տարածաշրջանում իր ռազմականների տեղաբաշխման խնդրի լուծման ուղղությամբ, որը պետք է բացառի չափազանց մեծ կախվածությունը Թուրքիայից ու Սաուդյան Արաբիայից: ԱՄՆ-ը սկսել է Հարավային Կովկասում եւ Պարսից ծոցում ռազմական օդուժի հենակայանների այլընտրանքային վայրեր որոնել, նաեւ նախկին ոգելորությունը չի ցուցաբերում Բաքու-Ջեյհան նավթամուղի կառուցման նախագծի հանդեպ, ինչը արտացոլվեց միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների սպասարկման կեցվածքում: Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների սառեցման գլխավոր հետեւանքը եղավ ԱՄՆ-ի ձգտումը Ադրբեջանը Թուրքիայից սահմանազատելու առումով: Անուղղակի նախանշանները վկայում են, որ ԱՄՆ-ը ձգտում է սահմանափակել ոչ միայն թուրք-ադրբեջանական, այլ նաեւ թուրք-վրացական հարաբերությունները: Բայց եթե նախկինում Հարավային Կովկասում Թուրքիայի ռազմական քաղաքականությունը իրագործվում էր կամ ԱՄՆ-ի, կամ ՆԱՏՕ-ի ծրագրերի ու պամյանավորվածությունների շրջանակներում, ապա պետք է սպասել, որ Թուրքիան պատրաստ է Կրաստանի ու Ադրբեջանի հետ վարել բավականին ինքնուրույն, անկախ ռազմական քաղաքականություն: Հնարավոր է, դրանք կլինեն համեստ ու սահմանափակ ծրագրեր, սակայն կունենան հետեւողական ու համակարգային բնույթ: Ամերիկյացիները խնդիր ունեն ճշգրտորեն գնահատելու Թուրքիայի հարաբերությունների զարգացման ոսկե միջինը Կրաստանի ու Ադրբեջանի հետ: Մինչ իրաքյան ռազմարշավը նման խնդիր չկար: «2002 թ. մայիսի 6-ին թուրք-ադրբեջանական բանակցություններ: Թուրքական պատվիրակությունը երկրի վարչապետի տեղակալ Դեւլեթ Բախչելիի գլխավորությամբ ժամանեց Ադրբեջան բանակցությունների համար, որոնք, ինչպես սպասվում է, նվիրված կլինեն նաեւ ռազմական համագործակցությունն ընդլայնելու խնդիրներին: Պատվիրակությունը, որի կազմում է եւ պաշտպանության նախարար Սաբահաթին Չախմախտլիին, մտադիր է հանդիպել նախագահ Յ. Ալիեւի եւ նախարարների հետ: (BBC, նորությունների ծառայություն): Միաժամանակ Ադրբեջանը փորձում է ինստիտուցիոնալ հարաբերություններ հաստատել ԱՄՆ-ի հետ ռազմաքաղաքական ոլորտում: Ադրբեջանի կառավարությունը ստորագրել է համաձայնագիր ԱՄՆ-ի զինծառայողներին դատարանային ինունիտետ հատկացնելու մասին: Ըստ այդմ, Հռոմի կոնգրեսի 98-րդ հոդվածի համաձայն, Ադրբեջանը ԱՄՆ-ին երաշխավորում է, որ ոչ մի պարագայում միջազգային քրեական դատարանին հայց չի ներկայացնի ընդդեմ ԱՄՆ-ի զինվորների, որոնք որեւէ հակաօրինական արարքներ կատարեն:

ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Ադրբեջանի հանդեպ պայմանավորված է ոչ միայն Ռուսաստան, Իրան, Թուրքիա, Մեծ Բրիտանիա եւ Եվրամիություն աշխարհաքաղաքական ուժերի կենտրոնների դիրքորոշումներով, այլեւ տարածաշրջանի փոքր երկրների Հայաստանի, Թուրքմենստանի, Ղազախստանի եւ վրաստանի կեցվածքները նկատի ունենալով: Օրինակ, ԱՄՆ-ը, այսպես թե այնպես, պետք է պահպանի իր հարաբերությունների հավասարակշռությունը Ադրբեջանի ու Հայաստանի հետ: Այդ հավասարակշռությունը նշանակում է տնտեսական օգնություն, քաղաքական ու ռազմական համագործակցություն, Ղարաբաղի հարցի կարգավորում, քաղաքական վարչակարգի քննադատություն եւ համապատասխան պահանջների ներկայացում: Սակայն պարզվում է, որ «հավասարակշռության» քաղաքականության հետագա իրագործումն անհնար է: 2003 թ. գարնանը Հայաստանում նախագահական ու խորհրդարանական ընտրությունների շրջանում, ԱՄՆ-ը փորձեց օգտագործել քաղաքական պահը Հայաստանի վրա լուրջ քաղաքական ճնշում գործադրելու համար՝ 2003 թ. աշնանը (ադրբեջանական նախագահական ընտրությունների ժամանակ) Յ. Ալիեւի «ընտանիքի» վրա համարժեք ճնշում գործադրելով երկիրը ամերիկյան շահերին ամբողջապես ենթարկեցնելու նպատակով: Սակայն Հայաստանի քաղաքական ղեկավարությունը, հայտնվելով այդ ծայրաստիճան աննպաստ վիճակում, որոշում ընդունեց լիովին անտեսել պետքարտուղարության եւ Սպիտակ տան հայտարարություններն ու գործողությունները: Նախագահական ընտրությունների ժամանակ ենթարկվելով ուժեղ ճնշման եւ քննադատության՝ ՀՀ քաղաքական ղեկավարությունը խորհրդարանական նախընտրական արշավ անցկացրեց բացառապես իր «թիմային» շահերի շրջանակում լիովին անտեսելով ԱՄՆ-ի շահերը: Ընտրություններից հետո Հայաստանը հայտարարեց, որ հանդես է գալիս Իրանի դեմ ագրեսիա գործելու ԱՄՆ-ի մտադրությունների դեմ: Դա զգալիորեն արժեզրկում է Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի «հավասարակշռության» քաղաքականությունը: ԱՄՆ-ը հասկացավ, որ կամ պետք է հրաժարվել այդ քաղաքականությունից եւ առաջանային համարել հարաբերությունները Ադրբեջանի եւ Կրաստանի հետ անտեսելով Հայաստանը, կամ փորձել վերականգնել քաղաքական հավասարակշռությունը տարածաշրջանում, քանի որ Իրանի ու Թուրքիայի հետ դիմակայության պայմաններում Հայաստանից սահմանազատվելը ոչինչ չի տա ԱՄՆ-ի շահերին: Պարզվում է, որ ԱՄՆ-ը միշտ օգտագործել է «հայկական գործոնը» Թուրքիայի ու Ադրբեջանի վրա ճնշում բանեցնելու համար: (Պետք էր տեսնել, թե ամերիկյան դիվանագետներն ինչպես էին շփոթվել Թուրքիայի նախագահ Ս. Սեզերի կողմից ՀՀ նախագահի պաշտոնում վերընտրվելու կապակցությամբ շնորհավորական հեռագրի փաստից: Նախքան իրաքյան իրադարձությունները ԱՄՆ-ը կողջուներ այդ քայլը, բայց նոր պայմաններում դա ԱՄՆ-ին հարկավոր չէր):

Վերլուծաբանական խնդիրն այն է, թե որքան սկզբունքային է եւ երկարաժամկետ տվյալ «նոր» իրադրությունը տարածաշրջանում: Մեր կարծիքով, տվյալ իրադրության զարգացումից անկախ, ԱՄՆ-ը չունի Հարավային Կովկասում ինչ-որ նոր քաղաքական ուղեգիծ իրագործելու վերաբերյալ մշակումներ եւ կծգտի պահպանել «հավասարակշռելու» քաղաքականությունը: Դրա հիմքում Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի առաջնահերթությունների պահպանումն է, որի էությունը Կասպյան ավազանից նավթի փոխադրման նպատակով կայունության պահպանումն է: Մնացած բոլոր խնդիրները կամ

ածանցյալ են այդ խնդրից, կամ իրապես չեն մտնում ԱՄՆ-ի «կովկասյան-կասպյան» խնդիրների շարքում, օրինակ՝ Իրանը: Եվ, այնուամենայնիվ, Հարավային Կովկասում ամերիկյան քաղաքականությունը արդեն որակապես տարբերվում է Ռուսաստանի քաղաքականությունից: ԱՄՆ-ը Հայաստանի ու Ադրբեջանի նկատմամբ վարում է (տարածաշրջանում իր քաղաքականության կայացման ոչ սկզբից) փաստորեն չկապակցվող քաղաքականություն, ինչպես դա ստիպված է դեռես անել Ռուսաստանը: Բայց տարածաշրջանում քաղաքական զարգացումների տրամաբանությունը կհանգեցնի նաեւ ռուսաստանյան քաղաքականությանը նույն մոտեցումներին ու ոճին:

3.3. Ադրբեջանի դերը տարածաշրջանում

Ելնելով տվյալ վերլուծաբանական նախադրյալներից՝ թուլատրելի են հետեւյալ ենթադրությունները Ադրբեջանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի քաղաքականության վերաբերյալ (նաեւ՝ իրանյան ուղղության հարցում):

1. Չնայած ռուսաստանյան եւ եվրոպական վերլուծաբանների բազմակի պնդումներին, թե ԱՄՆ-ը պահպանում է արտաքին քաղաքականության շարունակականությունը, Ջորջ Բուշի վարչակազմը վարում է ավելի ապագադափարականացված արտաքին քաղաքականություն՝ նպատակ չունենալով, օրինակ, նորանկախ պետություններին ստիպելու վարել ավելի ժողովրդավարական քաղաքականություն, պահպանելու մարդու ազատություններն ու իրավունքները: Բոլոր նորանկախ պետություններից ամերիկացիներին «ցնցում» է միայն Թուրքմենստանի քաղաքական վարչակարգը, թեեւ Հարավային Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի բոլոր երկրներում քաղաքականությունը մոտենում է բռնապետությանը: Ամերիկյան կառավարական ու ոչ կառավարական կազմակերպությունները բավականին հանդիչ ուշադրություն են դարձնում Ադրբեջանի ներքաղաքական ու իրավական վիճակին: Պետքարտուղարությունը բազմիցս անհաճո հայտարարություններ է արել այդ առթիվ: Համանման մտահոգություն է հայտնել նաեւ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը:

Այնուհանդերձ, այդ մտահոգությունը ունի ցուցադրական, «մեղմ» բնույթ եւ որեւէ կերպ չի սպառնում ղեկավար ընտրախաղին: Հ. Ալիևը շատ հուսալի քաղաքական գործընկեր է եւ հաճախ ԱՄՆ-ի մյուս գործընկերներն արտաքին քաղաքականության ոլորտում պակաս հուսալի եւ հետեւողական են (առաջին հերթին՝ Թուրքիան): Հ. Ալիևը փաստորեն Արեւմուտքի ընկերությունների, նախ՝ ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի շահերի համար լուծեց նավթի արդյունահանման ու փոխադրման հետ կապված բոլոր հիմնահարցերը՝ որոշակիորեն կատարելով քաղաքական ու տնտեսական զիջումներ: Հ. Ալիևի «ընտանիքը» մտերմիկ ու գործընկերային հարաբերություններում է Մեծ Բրիտանիայի ու ԱՄՆ-ի քաղաքական եւ տնտեսական լուրջ շրջանակների ներկայացուցիչների հետ: Հ. Ալիևը հակառակ ադրբեջանական առավել արմատական քաղաքական խմբավորումների ձգտումներին, կարողացավ պահպանել զինադադարը Ղարաբաղյան հակամարտության գոտում, կարողացավ ավելի հավասարակշիռ հարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի հետ՝ չփորձելով մեծ կախվածության մեջ մտնել Մոսկվայից: Փորձեց կարգավորել հարաբերությունները Իրանի հետ: Այդ ամենը միանգամայն ձեռնտու է ԱՄՆ-ին եւ Մեծ Բրիտանիային, որոնք շահագրգիռ են Հարավային Կովկասի կայունությանը: ԱՄՆ-ը անկասկած հաշվի է առնում եւ այն, որ հազիվ թե այլընտրանքային մեկ այլ վարչակարգ Ադրբեջանում ի վիճակի լինի պահպանել ներքա-

ղաքական կայունությունը, պահպանել խաղաղությունը Իրանի ու Հայաստանի հետ, չներկայացնել հավակնոտ պահանջներ նավթարդյունաբերության բնագավառում եւ հաստատել ավելի ժողովրդավարական կարգեր երկրում:

Հարկ է նշել, որ վերջին ժամանակների ընթացքում (կարելի է ասել՝ Ջ. Բուշի վարչակազմի իշխանության գալու շրջանում) ԱՄՆ-ը զգալի չափով կորցրել է հետաքրքրությունը Ադրբեջանի նկատմամբ, քանի որ հիմնական հարցերը նավթի ոլորտում արդեն լուծված են, եւ ԱՄՆ-ը չէր ցանկանա ներքաշվել Ադրբեջանի ներքաղաքական խնդիրների լուծման մեջ՝ մեծացնելով լարվածությունը տարածաշրջանում: Անկասկած, Ադրբեջանում իշխանափոխությունը կհանգեցնի ներքին եւ տարածաշրջանային անվտանգության աճին: Հնարավոր է «Մուսավաթ» կուսակցությունը (նախորդ խորհրդարանական ընտրություններում իրապես ստացել է քվեների 40-50 տոկոսը) իշխանության գալով, կփորձի դարաբաղյան հանգույցը լուծել ռազմական ճանապարհով: Բացի այդ, տվյալ բավականաչափ արմատական խումբը կարող է տեղի տալ անվերահսկելի լարվածությանը ադրբեջանական գծից իրանական հարաբերություններում, ինչը ԱՄՆ-ը ծրագրերում նախատեսված չէ, չնայած Իրանի վրա ուժեղ ճնշում գործադրելու մտադրություններին:

Հի կարելի ասել, որ ԱՄՆ-ը չի փորձել այլընտրանք գտնել Հ. Ալիևի «ընտանիքին» եւ իշխանության կազմում ռոտացիայի համար գործիչներ հայտնաբերել: ԱՄՆ-ի ուշադրության արժանացել են ընդդիմության 4 քաղաքական գործիչներ. Ռասուլ Դուլիևը՝ ժողովրդավարական կուսակցության ղեկավարը (այժմ բնակվում է ԱՄՆ-ում), Իսա Ղամբարը՝ «Մուսավաթի» ղեկավարը, Ալի Քերիմովը՝ «ժողովրդական ճակատի» առավել ազդեցիկ թեւի ղեկավարը, Էթիբար Մամեդովը՝ «Ադրբեջանի անկախության կուսակցության» ղեկավարը: Սակայն որոնումը կատարվում էր նաեւ Հ. Ալիևի խմբի մեջ: Պաշտոնական ճամբարում առավել նախընտրելի քաղաքական անձինք են Ռամիզ Մեհտիևը՝ նախագահական աշխատակազմի ղեկավարը, Նամիկ Աբասովը՝ հատուկ ծառայության ղեկավարը, Սաֆար Աբիևը՝ ՊՆ ղեկավարը, Արթուր Ռասիզադեն՝ վարչապետը: Սակայն Ալիևը հմտորեն կիրառելով քաղաքական հնարքները, կարողացավ ի չիք դարձնել իր ընդդիմախոսների շանսերը եւ իշխանության հասնել օրինական (լեգիտիմ) ընտրությունների ուղիով: 2003 թ. հունիսին ԱՄՆ-ի վարչակազմը վերջնական որոշում ընդունեց նախագահական ընտրություններում Հ. Ալիևի «ընտանիքին» աջակցելու մասին: ԱՄՆ-ը իր մտավոր կենտրոնների միջոցով Ադրբեջանում ստեղծեց ներկայիս իշխանությունների անայլընտրանքության մթնոլորտը: Ընդդիմության առաջատար ղեկավարները հրավիրվեցին վաշինգտոն ժողովրդավարության ազգային ինստիտուտի կողմից, ԱՄՆ-ի դիրքորոշման պարզաբանման համար: Ընդ որում, Ջ. Բուշի վարչակազմը, փորձելով պահպանել իր դիրքերը ադրբեջանական հասարակության մեջ եւ քաղաքական խավի շրջանում, իրադարձությունների նման զարգացումը ներկայացնում է որպես Հ. Ալիևի խմբի ընդդիմության լիարժեք ու արդյունավետ համագործակցության հնարավորություն ԱՄՆ-ի մասնակցությամբ ժողովրդավարության նպատակներին հասնելու համար: ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Ադրբեջանում ենթարկվում է երկրում կայունության պահպանմանը հանուն նավթային նախագծերի իրագործման:

Սթիվեն Բլանկ. «Իշխանության համար պայքարը Բաքվում նվազագույնը անվերջանալի դադար կտա դարաբաղյան հարցի լուծմանը: Ներկա-

յուն հաշտության գործընթացը սառեցվել է հիմնականում այն պատճառով, որ ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Ադրբեջանը հակված չեն փոխզիջումների, որոնք անհրաժեշտ են երկարատև կարգավորման համար: Երկու կողմերից պահանջվում են ոչ քիչ քաղաքական ջանքեր իրենց քաղաքացիներին հաշտության պայմանագրի ստորագրման անհրաժեշտության մասին համոզելու համար: Քաղաքական անկայունության հնարավորությունը կարող է Ռուսաստանին ստիպել Ադրբեջանում իր ազդեցությունը վերականգնելու համար ջանքեր գործադրել: Վերջին տարիներին Ալիևը հաջողության հասավ կայուն հարաբերություններ հաստատելով Մոսկվայի հետ: Սակայն Ալիևի իշխանության թուլացման որեւէ կանխանշանի դեպքում Ռուսաստանի ղեկավարությունը կարող է միջամտել Ադրբեջանի ներքին գործերին: Որոշ փորձագետների կարծիքով, Մոսկվան փորձում է դիվանագիտական գործարք կնքել Ալիևի հետ՝ առաջարկելով դառնալ Իլիամի իշխանության երաշխավորը, իր ազդեցությունը ադրբեջանում ընդլայնելու պայմանով»: (Սթիվեն Բլանկ, ԱՄՆ-ի բանակի ռազմական քոլեջի պրոֆեսոր: Այս հոդվածում արտահայտված կարծիքը չի արտահայտում ԱՄՆ բանակի, պաշտպանության նախարարության կամ ԱՄՆ-ի կառավարության կարծիքը: 24.04.2003, Eurasianet <http://www.eurasianhht.org>):

Ադրբեջանում ստեղծված քաղաքական կացությունը բարենպաստ է երկրում ԱՄՆ-ից մեծապես կախյալ քաղաքական վարչապետ հաստատելու համար ի դեմս Յ. Ալիևի «ընտանիքի»: Այս վարչակարգի բնութագրիչներն են՝ «չափավոր բռնապետության» քաղաքական մեթոդները, արտաքին տնտեսական համագործակցության առումով հուսալիությունը, քաղաքական գործնապաշտությունը, ինչը փաստորեն բացառում է ռազմական գործողությունների վերսկսումը դարաբաղյան հակամարտության գոտում: ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի համար (նաեւ Իսրայելի) կարելու է նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ Յ. Ալիևի «ընտանիքը», ի տարբերություն քաղաքական մյուս խմբավորումների, մտադիր է պահպանել Ադրբեջանի անկախությունը Թուրքիայից, կանխել երկրի վերածումը թուրքական արբանյակի: Դա համապատասխանում է Ալիևի ընտանեկան ու կլանային շահերին, քանի որ Թուրքիան միշտ Ալիևին համարել է ոչ ձեռնտու գործընկեր: Միաժամանակ, Յ. Ալիևի կլանը չունի ռուսաստանամետ տրամադրություններ: Յ. Ալիևը Ադրբեջանի անկախությունը համարում է իր սեփական անկախությունը: Յ. Ալիևը ընտրություն է կատարել օգուտ աշխարհի առավել ուժեղ խմբի ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Իսրայելի: Նա Իրանը համարում է խոշոր հակառակորդ եւ պատրաստ է կարգավորել իրենց հարաբերությունները: Բայց դա կարող է լինել մինչեւ այն սահմանագիծը, քանի դեռ Իրանը չի միջամտել Ադրբեջանի ներքին գործերին: Իրանը կենսագործում է լայնածավալ միջամտություն երկրի ներքին գործերին՝ ստեղծելով քաղաքական իսլամի ընդգրկուն խմբավորումներ: Դա օբյեկտիվորեն ուղղված է իշխանությունից Յ. Ալիևի «ընտանիքի» հեռացնելուն եւ պայմանավորում է վերջինիս հակաիրանական ուղեգիծը: Բացի այդ, ի պատասխան Յ. Ալիևի կողմից «իրանական ադրբեջանցիների» հարցի բարձրացմանը, Իրանը իրականացնում է հակաքաղաքական գործողություններ Նախիջեւանի մարզում եւ ադրբեջանի իրանալեզու Մուղանի եւ Թալիշի շրջաններում: Իրանի քաղաքականությունը Նախիջեւանում այդ մարզի մեկուսացված լինելու պատճառով ուղղված է ընդդեմ Բաքվի «Նախիջեւանյան» կոչվող կլանի: Ուստի որեւէ հակաիրանական գործողու-

թյուն ԱՄՆ-ի եւ այլ պետությունների կողմից կողջումվի Ադրբեջանում: Իրաքյան գործողություններից հետո ադրբեջանական հասարակությունը լրջորեն քննարկում է Իրանի հյուսիս-արեւմտյան գավառները Ադրբեջանին միացնելու հնարավորությունը: Միաժամանակ, սակայն, առկա են երկյուղներ նման իրադարձությունների հնարավոր զարգացման առնչությամբ:

1. ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը ենթադրում է որոշ քաղաքական կառուցվածքներ, որոնք կապահովեն Ադրբեջանի, Հայաստանի ու Վրաստանի հետ ռազմական համագործակցությունը: ԱՄՆ-ի վարչակազմը փորձում է Հարավային Կովկասի պետությունների համագործակցության մակարդակը ՆԱՏՕ-ի հետ եւ մասնակցությունը դաշինքի ծրագրերին ներկայացնել որպես ԱՄՆ-ի եւ ողջ Արեւմուտքի հանդեպ նրանց կողմից լոյալության կարելու նշան: Իրականում ԱՄՆ-ի վերաբերմունքը հարավ-կովկասյան երկրները Ատլանտյան դաշինքում համարելու հարցում դեմագոգիկ բնույթ ունի, եւ ԱՄՆ-ը այս գործընթացին ձեւական է նայում: Վաշինգտոնը հասկանում է, որ, այսպես թե այնպես, այդ պետությունները (ամեն դեպքում Վրաստանն ու Ադրբեջանը) պաշտոնապես կդնեն իրենց ՆԱՏՕ ընդունվելու մասին հարցը: Սակայն դա չի համապատասխանում ԱՄՆ-ի եւ առաջատար եվրոպական պետությունների իրական մտադրություններին, որոնք չեն ցանկանում ստանձնել Հարավային Կովկասում եւ Կասպյան ավազանում անվտանգության ապահովման անվերապահ պարտավորություններ, երբ առկա են չկարգավորված տարածաշրջանային հիմնախնդիրներ: Եվրոպան դեռեւս չի ձեւակերպել իր շահերը եւ Եվրամիության շահերն առհասարակ Հարավային Կովկասում: Նրանց մասնակցությունը տարածաշրջանի քաղաքական գործընթացներում ունի ավելի շատ ցուցադրական բնույթ եւ չի համապատասխանում իրական հիմնահարցերին ու խնդիրներին: ԱՄՆ-ը ձգտելով Եվրամիությանը հանձնել դարաբաղյան եւ աբխազական խնդիրների լուծումը, հասկանում է վերջիններիս փակուղային եւ անարդյունավետ լինելը: ԱՄՆ-ը փորձում է այդ եւ Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում ստեղծել անվտանգության այլընտրանքային համակարգ՝ հիմնականում հենվելով տարածաշրջանի պետությունների ուժերի վրա ԱՄՆ-ի ղեկավար դերակատարման ներքո: Ոչ ԱՄՆ-ը եւ ոչ առաջատար եվրոպական տերությունները մտադիր չեն նույնիսկ մասնակի ուժային մեթոդներ կիրառել Հարավային Կովկասում ռազմաքաղաքական հակամարտությունների կարգավորման համար:

Ինչ-որ իմաստով եվրոպացիներին նույնիսկ ձեռնտու է ստեղծված կացությունը Հարավային Կովկասում: Նախ չկարգավորված հակամարտությունները հնարավորություն են տալիս կասեցնել համարկումը տարածաշրջանի պետությունների հետ: Երկրորդ, տարածաշրջանի բախումնային բնույթը սահմանափակում է ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում: Ուշադրության առնելով այն, որ Եվրոպան ավելի մեծ ազդեցություն է գործում ՆԱՏՕ-ի քաղաքական որոշումների վրա, Հարավային Կովկասի երկրների համար ՆԱՏՕ-ի հետ համարկման գործընթացը առավել դյուրին չի դառնում: Եվրոպացիները լավ են հասկանում, որ Վրաստանն ու Ադրբեջանը փորձում են օգտագործել ՆԱՏՕ-ի հնարավորությունները իրենց հիմնախնդիրները լուծելու համար: 2001 թ. մարտի 24-ին Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարը կողմ էր Կովկասում ՆԱՏՕ-ի ռազմակայաններին: «Ադրբեջանի ՊՆ ղեկավար Սաֆար Աբիևը ՆԱՏՕ-ին կոչ է արել ռազմակայաններ տեղակայել Կովկասում, տարածաշրջանում

խաղաղություն եւ կայունություն հաստատելու նպատակով: Ս. Աբիելը այդ առաջարկով հանդես է եկել Եվրոպայում ԱՄՆ-ի ռազմուժի հրամանատարի տեղակալի հետ հանդիպման ժամանակ: Ս. Աբիելի խոսքերով, ՆԱՏՕ-ի այդ ռազմակայանները տարածաշրջանում կարող էին նպաստել Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջեւ հարաբերությունների կարգավորմանը՝ հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի հարցում: (BBC, նորությունների ծառայություն):

Ուշագրավ է, որ ԱՄՆ-ի եւ Թուրքիայի տեսանկյունից կան այնպիսի սպառնալիքներ Ադրբեջանի համար, որպիսիք են իսլամականների ազդեցության աճը, Ադրբեջան-Ռուսաստան մերձեցումը, երկարատեւ քառույթ, կարող է նաեւ սպառնալիք դիտվել Ադրբեջանում ուժային կառույցների բռնապետությունը, կամ այլ խոսքով, ռազմական բռնապետությունը: ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցությունը կարող է մեծացնել զինվորականության դերը, ինչից կարող են օգտվել այդ կառույցների ղեկավարները: Հազիվ թե դա պատահի Վրաստանում, որտեղ զինուժի դերը եւ հեղինակությունը բավարար չափով մեծ չեն հասարակության շրջանում: Ադրբեջանում զինված ուժերի դերը հասարակության շրջանում եւ քաղաքականության մեջ ավելի զգալի է: Հայաստանում իշխանությունները միշտ հաշվի են առել բանակի կարծիքը, ուստի եւ այդ պատճառով Հայաստանում չկա ռազմական բռնապետության հաստատման վտանգ:

«ՆԱՏՕ-ն ողջունում է Ադրբեջանի մտադրությունը Հյուսիսատլանտյան դաշինք մտնելու վերաբերյալ», - հայտարարեց ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Ջորջ Ռոբերտսոնը: Նրա խոսքերով, ՆԱՏՕ-ի դռները բաց են Ադրբեջանի համար, բայց այդ գործընթացը արագ չի լինի: Նրա կարծիքով, չպետք է կանխատեսել Ադրբեջանի մուտքը ՆԱՏՕ մինչեւ 2007 թ: «Ադրբեջանը մեծ աշխատանք պետք է կատարի, եւ այդ ուղղությամբ ՆԱՏՕ-ն մտադիր է նրան օգնել», - ընդգծել է նա: Ջ. Ռոբերտսոնը նաեւ ասել է, որ Ադրբեջանը ՆԱՏՕ-ի «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի ամենակտիվ մասնակիցներից մեկն է: Ըստ նրա, ՆԱՏՕ-ն պաշտպանում է Ադրբեջանի խաղաղասեր դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հարցում եւ ողջունում է երկու կողմերի ջանքերը: Իր հերթին, հանդես գալով Միլի Մեջլիսի պատգամավորների առջեւ, Ջ. Ռոբերտսոնը հայտարարեց, որ Ադրբեջանը ՆԱՏՕ-ի եւ Եվրոպայի ամենակարեւոր ռազմավարական գործընկերն է տարածաշրջանում: Ներկայումս ՆԱՏՕ-ն եւ Ադրբեջանը, նրա խոսքերով, համագործակցության առանձին ծրագրով իրագործում են երկկողմանի հարաբերությունների զարգացումը Ադրբեջանի ու Ռուսաստանի միջեւ:

Անդրադառնալով հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորման գործում ՆԱՏՕ-ի մասնակցությանը, Ջ. Ռոբերտսոնը նշել է, որ Դաշինքը չի կարող ոչնչով օգնել հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանը: Ըստ նրա, հակամարտության կողմերն իրենք փոխզիջումների ճանապարհով պետք է վճռեն այդ հարցը: «Խաղաղության հասնելու գործում պատասխանատվությունը հիմնականում ընկած է տարածաշրջանի երկրների վրա: Միաժամանակ մենք հասկանում ենք, որ առանց կարելու արտատարածաշրջանային ուժերի մասնակցության եւ առաջին հերթին Ռուսաստանի, հասնել բախումների երկարատեւ կարգավորմանը չի հաջողվի: Այդ առումով շատ կարելու են երկկողմանի հարաբերությունները Ադրբեջանի ու Ռուսաստանի միջեւ», - հայտարարել է Ռոբերտսոնը: Այդ խնդրի լուծման նպատակով ԵԱՀԿ-ի հետ այլ կազմակերպության ներգրավումը Ջ. Ռոբերտսոնը

միշտ չի համարում: «ՆԱՏՕ-ի դերը կբացահայտվի ինչ-որ արդյունքի հասնելուց հետո», - ասաց Ռոբերտսոնը» (www.Sakartvelo.ru):

Հարավային Կովկասում ՆԱՏՕ-ի «հարմար» գործընկերը Հայաստանն է, որը չի պահանջում իր ներքին ու արտաքին անվտանգության հիմնահարցերի լուծում, այլ սպասում է միայն ռազմատեխնիկական եւ տնտեսական օգնության: Հայաստանը թեեւ ուշացումով, բայց շատ ավելի արդյունավետությամբ է մասնակցում ՆԱՏՕ-ի ծրագրերին: Տարբեր գործարժույթունների ժամանակ Հայաստանն անփոփոխ ստանում է ամենաբարձր զնահատականները ՆԱՏՕ-ի ներկայացուցիչների կողմից: Հայաստանը չի փորձում շտապեցնել համարկումը ՆԱՏՕ-ին եւ հարաբերականորեն հաջողությամբ լուծում է անվտանգության իր խնդիրները Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրի շրջանակներում: Ռուսաստանի եւ ՆԱՏՕ-ի միջեւ նոր գործընկերային հարաբերությունների ձեւավորումը մեծապես անդրադարձել է Հայաստանի ու ՆԱՏՕ-ի միջեւ փոխըմբռնմանը: ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցությունը Հայաստանի համար ունի քաղաքական մեծ նշանակություն, եթե հաշվի առնենք, որ Հայաստանը չի կարող թույլ տալ ՆԱՏՕ-ի միակողմանի հարաբերությունների զարգացումը Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ: Հայաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունները եւ համագործակցությունը առայժմ ստվեր են զցում Ադրբեջանի այնառավելության վրա, որ վերջինս փորձում է ստանալ ՆԱՏՕ-ի կառույցներում համարկվելու «առաջատար» ձգտմամբ: Բացի այդ, Հայաստանի համագործակցությունը ՆԱՏՕ-ի հետ նվազեցնում է ԱՄՆ-ի քաղաքական ճնշման չափը, քանի որ ամերիկացիների հիմնական փաստարկը Հայաստանի միակողմանի ռազմական համագործակցությունն է Ռուսաստանի հետ:

Այսպիսով, Ադրբեջանը մոտ ապագայում հազիվ թե կարողանա ստանալ պաշտպանական ու քաղաքական առավելություններ ՆԱՏՕ-ի համագործակցությունից: Դա իր հերթին ադրբեջանական ընտրանում հանգեցնում է ատլանտիզմի քաղաքականության ասպարեզում իրողությունների ըմբռնմանը, ինչի հետեւանքով ընդունվում են ԱՄՆ-ի բոլոր առաջարկները պաշտպանական եւ քաղաքական առավելություններ ստանալու համար: Կարծիք կա, որ, ի տարբերություն Վրաստանի, Ադրբեջանը չի ցուցադրում իր հաջողությունները ՆԱՏՕ-ի եւ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերություններում: Սովորաբար դա բացատրվում է Շեւարդնաձեի եւ Ալիևի քաղաքական ոճերով: Իրական պատճառը, ըստ երեւույթին, այն է, որ Ադրբեջանն առայժմ կորցնելու բան ունի տարածաշրջանային տերությունների հետ հարաբերություններում:

«Դաշինքի ղեկավարը Հայաստանի ղեկավարության հետ քննարկեց համագործակցության հեռանկարները «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում եւ «Cooperative Best Effort-2003» միջազգային ռազմական մաներներին նախապատրաստական ընթացքը, որը նաեւ ՆԱՏՕ-ի կողմից կանցկացվի Հայաստանում հունիսի 16-26-ը: Նախօրեին Ջորջ Ռոբերտսոնի հրապարակած ուղերձում ասվում է, որ «Կովկասը ՆԱՏՕ-ի համար ռազմավարական նշանակության տարածք է»: Դաշինքի ղեկավարն ընդգծեց, որ «Հայաստանը ակտիվ դեր է խաղում ինչպես գործնական համագործակցության, այնպես էլ քաղաքական երկխոսության ենթատեքստում»: «Հյուսիսատլանտյան միությունը չի հավակնում առաջատար դերակատարման տարածաշրջանում խաղաղարարական գործընթացների իրագործման հարցում», - նշում է Ջ. Ռոբերտսոնը» (PanArmenian News,

վերլուծական բաժին):

Ավելի վաղ ԱՄՆ-ը համոզվել էր այն բանում, որ ՎՈՒՌՖԱՄ-ի նախագիծը չի կարող կայանալ, քանի որ թույլ պետությունները առանց բացահայտ առաջնորդի ի վիճակի չեն ստեղծել ուժեղ դաշինք: ՎՈՒՌՖԱՄ-ի գաղափարը համարվեց պահեստային տարբերակ: 2001 թ. աշնանից հետո, երբ Կենտրոնական Ասիայում ու Վրաստանում հաստատվեց ամերիկյան ռազմական ներկայությունը, ՎՈՒՌՖԱՄ-ի գաղափարը փաստորեն վերակենդանացավ եւ 2002-2003 թթ. ընթացքում ՎՈՒՌՖԱՄ-ի շրջանակներում միջոցառումները դարձան կանոնավոր եւ ավելի նպատակասլաց: ԱՄՆ Կոնգրեսը պատրաստ էր 46 մլն դոլար հատկացնել ՎՈՒՌՖԱՄ-ի անդամ պետությունների անվտանգության կառուցվածքների զարգացման համար՝ նկատի առնելով նրանց համատեղ ջանքերը: Միայն վերջերս Ուզբեկստանը ու Մոլդովան նախկինում հայտարարել էին ՎՈՒՌՖԱՄ-ից դուրս գալու մասին, սակայն նորից շահագրգռվեցին դաշինքում իրենց մասնակցությամբ: Վրաստանն ու Ադրբեջանը փորձում են ՎՈՒՌՖԱՄ-ի անդամ պետությունների գազաթնափողովներում աշխատանքային կարգով պարտավորեցնել Ուկրաինային որպես դաշինքի առաջատար երկիր մասնակցել Հարավային Կովկասում զինված հակամարտությունների կարգավորմանը: Բացի այդ, Ուկրաինան դիտվում է որպես սպառազինության կարելու մատակարար ՎՈՒՌՖԱՄ-ի անդամ պետությունների համար: Ինչպես եւ նախկինում, որել է երաշխիք չկա, որ ՎՈՒՌՖԱՄ-ը լիարժեք ու բազմակողմանի զարգացում կունենա: Հնարավոր է, որ այս նախագծը փոխակերպվի՝ նկատի ունենալով Բուլղարիայի ու Ռումինիայի ներգրավումը: Բայց 2003 թ. առաջին կեսին հատկապես ակնառու էին ռազմական տարրերը ՎՈՒՌՖԱՄ-ի ծրագրերում: Ակնհայտորեն տեղի է ունենում այս նախագծի ռազմականացումը, եւ աճում է ԱՄՆ-ի հետաքրքրությունը նշյալ պետությունների ռազմական մտադրությունների նկատմամբ: ՎՈՒՌՖԱՄ-ի հակաչինական եւ հակառուսաստանյան ուղղվածությունն ակնհայտ է: Անկասկած է եւ այն, որ ՎՈՒՌՖԱՄ-ը ԱՄՆ-ի կողմից դիտվում է որպես ոչ միայն ՆԱՏՕ-ին այլընտրանք հանդիսացող ատլանտամետ ռազմաքաղաքական նշանակության դաշինք, այլեւ եվրոատլանտյան գաղափարին դիմակայող եւ առհասարակ եվրոպացիների զգուշացման դեմն առնող միություն: Եթե Ուկրաինան եւ հարավկովկասյան պետությունները ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հեռանկար ունենային, ապա կարիք չէր լինի ստեղծել այլընտրանքային դաշինք: Կարելի է ենթադրել, որ այս պետությունները ՆԱՏՕ կընդունվեն 2012 կամ 2015 թվականից հետո, բայց այդ ժամանակ ՆԱՏՕ-ն հազիվ թե ունենա այժմյան կարգավիճակը որպես Արեւմտյան պետությունների միություն եւ անվտանգության համաշխարհային համակարգ:

Վրաստանի օրինակով ԱՄՆ-ը փորձում է փոքրաթիվ, բայց շարժունակ եւ մարտունակ ռազմուժ ձեւավորել, որը կարող լինի ապահովել ներքին անվտանգությունն ու կայունությունը, ինչպես նաեւ լուծել տեղային ռազմական խնդիրներ: Թանկարժեք ամերիկյան ու արեւմտյան սպառազինության չափորոշիչների հանդեպ վերակողմնորոշումը կպայմանավորի Հարավային Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի երկրների զինված ուժերի նշյալ մոդելի (բնորդ) կիրարկումը: Այսպիսի բանակների գլխավոր խնդիրը կլինի հեռահաղորդակցությունների եւ ԱՄՆ-ի հանդեպ լոյալ կառավարությունների պաշտպանությունը: Ամերիկյան ռազմական փորձագետների գնահատմամբ, Ադրբեջանի զինված ուժերին բնորոշ է մարտունակության ցածր մա-

կարողակը, կարգապահության բացակայությունը, նույնիսկ տեղային ռազմական խնդիրներ լուծելու անկարողությունը: Ամերիկացիների կարծիքով, Ադրբեջանի զինված ուժերի շինարարությունը պետք է իրագործվի էներգահաղորդակցությունների, պետական սահմանի հուսալի պաշտպանության, փրկարար գործողությունների կատարման, Կասպյան ավազանում ծովային հաղորդակցությունների վերահսկման նկատառումով: Ըստ ամերիկացիների, Վրաստանի զինված թվաքանակը պետք է լինի 15,5 հազար, իսկ Ադրբեջանինը՝ 22,5 հազար մարդ: Դա երեք անգամ ավելի է նվազ է այդ պետությունների զինուժի ներկայիս թվաքանակից: Ներկայումս ամերիկյան իրահանգիչների օգնությամբ ուսումնառությունն անցել են շուրջ 1200 վրացական զինվորներ, իսկ 2004 թ. կեսերին եւս նույնքան զինծառայող կատարաստվի 64 մլն դոլար արժեքող այս ծրագրի շրջանակներում:

ԱՄՆ-ը ձեռնարկում է նաեւ Հարավային Կովկասի օդային տարածքի յուրացումը: Այդ առնչությամբ նախապատրաստվում են տարբեր կարգի օդանավակայաններ: Օդային հետախուզությունը դառնում է Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ ԱՄՆ-ի համագործակցության կարելու բաղադրիչը: Միաժամանակ, Հարավային Կովկասի, նաեւ Արեւմտյան Վրաստանի օդանավակայանները չեն կարող դիտվել ԱՄՆ-ի ռազմական օդուժի մշտական հենակետային վայրեր իրենց աշխարհագրական դիրքի պատճառով: Դրանք կարող են ունենալ տարանցիկ եւ տեխնիկական նշանակություն: Ամերիկյան ռազմական փորձագետների կարծիքով, խնդիրը Վրաստանի, Ադրբեջանի եւ Հայաստանի օդանավակայանների նախապատրաստումն է՝ անհրաժեշտության դեպքում արդյունավետորեն օգտագործելու համար: Առայժմ ԱՄՆ-ը նշյալ խնդիրներն իրագործում է Թուրքիայի միջոցով, որն ապահովել է Վրաստանի Մառնուլիի օդանավակայանի արդիականացումը եւ նույնը արել է Նախիջևանի մարզի Նախիջևանի օդանավակայանում: Վերջինս պատրաստված է առաջին եւ երկրորդ կարգի մարդատար ինքնաթիռների, ինչպես եւ ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի ռազմածակատային օդուժի սպասարկման համար: Փաստորեն, նախիջևանյան օդանավակայանը վերածվել է ռազմաօդային հենակայանի, որը գտնվում է Իրանի սահմանի մոտ եւ Իրաքի սահմանից 300 կմ հեռու: Այս օդանավակայանի խոցելի տեղը Հայաստանից ու Իրանից անկախ օդային միջանցքների բացակայությունն է: Այս օդանավակայանը նաեւ դիտվում է կարելու կետ Հ. Ալիեւի ընտանիքի հնարավոր փախուստի դեպքում: Պենտագոնի ներկայացուցիչները դիտարկում են նաեւ Ադրբեջանի այլ օդանավակայաններ Գյանջայում, Միտալ-Չայում, Ջյուրդամիրում, Եվլախում, Դալլարում, Բինայում եւ Նաստսինում:

Ամերիկյան փորձագետների գնահատմամբ, ամերիկա-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական կապերը բավականաչափ չեն զարգացած, որպեսզի ԱՄՆ-ը կարողանա իրագործել այդ երկրի ռազմական ու քաղաքացիական ենթակառուցվածքները՝ տարածաշրջանում լայնածավալ գործողություն անցկացնելու համար, առավել եւս այնպիսի երկրի դեմ, որպիսին է Իրանը: Այդ գործողության համար անհրաժեշտ է որոշակի ժամանակ, լուրջ քաղաքական ու ռազմական համաձայնություններ: Լրատվամիջոցներում Իրանի դեմ ռազմական գործողության իրագործման համար Ադրբեջանի տարածքը օգտագործելու ԱՄՆ-ի մտադրության մասին հաղորդումները մանրամասնորեն վերլուծվեցին ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի շահագրգիռ մարմինների կողմից: Կարելի է եզրակացնել, որ այս տեղեկատվությունը կարող

եր պատրաստված լինել Պենտագոնի հատուկ ստեղծված ծառայության կողմից՝ ԱՄՆ-ի եւ Ռուսաստանի հրեական շրջանակների օգնությամբ: (Նման փորձ եղել է Վլադիմիր Գուսինսկու՝ Զ. Ալիեւի հետ նրա լրատվամիջոցների համագործակցության ժամանակ՝ Մոսկվայում վերջինիս շահերի լրբեհնգի հարցում, սակայն առանց առանձնակի հաջողության):

ԱՄՆ-ը շատ լրջորեն է վերաբերում Կասպից ծովում ռազմական հակակշռի ստեղծման հնարավորությանը Ադրբեջանի ու Ղազախստանի ռազմածովային ուժերի հզորացմամբ: Տեղեկություններ կան, որ պենտագոնը քննարկում է ռազմածովային խմբավորման ստեղծման հնգամյա ժամկետի հնարավորությունը: Այս առաջարկն ընդունելի է Ադրբեջանի, սակայն անընդունելի է Ղազախստանի համար, որը չի ցանկանում մասնակցել Ադրբեջանի լուրջ խնդիրների լուծմանը եւ հնարավոր բախման մեջ մտնել ՌԴ-ի, Իրանի ու Թուրքմենստանի հետ: Պենտագոնում Ադրբեջանի ՊՆ ղեկավար Ս. Աբիեւի հետ բանակցություններում դրվեց նոր ծովային եւ հետախուզական օդուժի ստեղծման հարցը: Ամերիկացիների կարծիքով, դա բավականին թանկարժեք եւ բարդ խնդիր է՝ կապված տարարածաշրջանային քաղաքական հանգամանքների հետ: ԱՄՆ-ը նկատի ունի նաեւ այն, որ հարկ եղած դեպքում համապատասխան խնդիրները կարող են լուծել կամ թուրքական օդուժը, կամ Կովկասյան-Կասպյան ավազանին մերձակա ռազմակայանների ԱՄՆ-ի օդուժը: ԱՄՆ-ի այս առաջնահերթությունները հաստատում են, որ ամերիկացիներին նախ անհանգստացնում է տարածաշրջանում ստեղծվող նավթային համալիրի անվտանգությունը: Կարելի է նկատել, որ ԱՄՆ-ի հետաքրքրությունների շրջանակից դուրս որեւէ առաջարկություն անմիջապես արժանանում է ամերիկացիների հակադարձմանը: Գոյություն ունի հստակ ռազմական քաղաքականություն, եւ ԱՄՆ-ը հետեւողականորեն իրագործում է դա:

Քենիթ Վեյզբորդի հոդվածից. «Թուրքմենստանի «չեզոք» պետությունը Ռուսաստանի հետ գործարք է կնքել գազը ռուսաստանյան սպառազինության հետ փոխելու վերաբերյալ: Ըստ տեղեկությունների, Թուրքմենստանը գործարքով ստացել է անհայտ թվով փոքր ռազմանավեր՝ գումարած շաբաթներ առաջ ՌԻկրախնայից ստացված նավերին: Միեւնույն ժամանակ, ԱՄՆ-ը նմանատիպ ռազմանավեր է տվել Ադրբեջանին, իսկ Թուրքիան՝ Ղազախստանին: Այս գործողությունները այն բանի նշան են, որ կասպյան վանելանյութի շուրջ վեճերը մի գեղեցիկ օր կարող են լուծվել ուժի միջոցով: Ի՞նչ է փոխվել Կասպից ծովում, ի՞նչն է անվտանգության առիթով նոր մտահոգության պատճառը: Այսօր դեռ պարզ չէ, թե ինչ է ծրագրում անել այդ պետություններից յուրաքանչյուրն իր մի քանի նավերով: Ղազախստանի 10 նավերը (չհաշված 1995 թ. ԱՄՆ-ի նվիրած կետորսական չգործող նավերը) կամ Թուրքմենստանի 5 նավերը երբեք հավասարազոր չեն լինի Աստրախանում ու Մախաչկալայում գտնվող Ռուսաստանի շուրջ 40 կամ Իրանի Բանդար Ի Էնգելիում գտնվող շուրջ 50 նավերին: Ադրբեջանի մի քանի նավերը գործում են ռուսաստանյան հենակայաններում» (Քենիթ Վեյզբորդը ԱՄՆ-ի ատլանտյան խորհրդի անդամ է, Posted July 20, 2001 Eurasianet. <http://www.eurasianet.org>):

«2002 թ. մարտի 28-ին Վաշինգտոնը Բաքվին ցույց կտա ռազմական օգնություն: Վաշինգտոնն առաջին անգամ խոստացավ ռազմական օգնություն հակամարտող կողմերից մեկին: Քլոյա Առնոլդ, BBC, Բաքու: ԱՄՆ-ը հայտարարել է, որ մտադիր է ռազմական օգնություն ցույց տալ Ադրբե-

ջանին իր ծովային սահմանների պաշտպանության գործում, որոնք վեճի առարկա են Բաքվի եւ Թեհրանի միջեւ: Նախորդ տարվա հուլիսին Ադրբեջանի ու Իրանի միջեւ տեղի ունեցավ դիվանագիտական բախում Կասպյան ծովի նավթով հարուստ հատվածների սահմանագծման հարցի շուրջ: Իրանի ռազմածովային նավատորմը սպառնաց ուժ կիրառել ադրբեջանական նավթային պլատֆորմի դեմ, որը, Թեհրանի ներկայացուցիչների խոսքերով, ներխուժել է Իրանի սահմանային ջրերը: Այդ պահից նավթարդյունահանումը վիճելի գոտում դադարեցվել է: Եվ ահա այժմ այդ առիթով բացահայտորեն արտահայտվեց ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարությունը: Պենտագոնի ներկայացուցիչ Միրա Ռիկարդելը հինգշաբթի ասաց, որ Ադրբեջանի ու ԱՄՆ-ի կառավարությունները շարունակում են երկկողմանի խորհրդակցությունները ռազմական համագործակցության ձեւի շուրջ: Վաշինգտոնն առաջին անգամ այս ընթացքում առաջարկում է իր օգնությունը ադրբեջանա-իրանական վեճի կողմերից մեկին» (BBC, նորություններ):

Ադրբեջանը հասկանալով դարաբաղյան խնդրում ներքաշվելու Թուրքիայի ոչ շահագրգիռ լինելը, այնուամենայնիվ, շարունակում է հույս դնել ավագ գործընկերոջ վրա եւ այդ փաստարկն օգտագործում է քարոզչական նպատակ: Թուրքիայի մասնակցությունը Հարավկովկասյան քաղաքական գործընթացներին, նաեւ դարաբաղյան հիմնահարցի կարգավորմանը ձեռնտու է որպես ԵԱԶԿ Միսկի խմբի համանախագահ (ԱՄՆ-ի, ՌԴ-ի եւ Ֆրանսիայի հետ): Ուստի Թուրքիան միշտ թույլ է տվել ադրբեջանցի քաղաքացիների ու զինվորականների արմատական հայտարարությունները: Սակայն Թուրքիան չի կարող խառնվել զինված բախման մեջ: Ավելին, Թուրքիան Ադրբեջանին զսպում է դարաբաղյան հակամարտության գոտում ռազմական գործողությունների վերսկսմանից: Հայաստանի վերահսկողությունը ԼՂ-ի նկատմամբ չի խախտում Հարավային Կովկասում ուժերի ընդհանուր հաշվեկշիռը եւ լուրջ վնաս չի հասցնում Թուրքիայի ռազմավարական շահերին (եթե չնկատենք, որ ԼՂ-ի բախման հետեւանքով Նախիջեւանի մարզի եւ Ադրբեջանի միջեւ հեռավորությունը 44 կմ-ից դարձավ 150 կմ):

«Թուրքիայի զինուժի հրամանատար Հուսեյն Կիվրիկօղլուի բանակցություններից հետո, 2001 թ. օգոստոսի 25-ին Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Ս. Աբիեւը նախագուշացրել է ԼՂ-ի համար Հայաստանի հետ ռազմական բախման վերսկսման հնարավորության մասին (BBC, նորությունների ծառայություն):

Ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ-ի եւ ՆԱՏՕ-ի երկրների ռազմատեխնիկական եւ կազմակերպական օգնութունը Ադրբեջանին չի ենթադրում նրա ռազմական ներուժի կտրուկ մեծացում, թեւ կարող է լուրջ տեղաշարժերի պատճառ դառնալ այդ ոլորտում: Այդ օգնության նպատակն է ոչ թե լարվածության աճը տարածաշրջանում, այլ էներգահարողակցությունների անվտանգության պաշտպանությունը եւ ներքաղաքական կայունության պահպանումը: 2003 թ. Ադրբեջանի ու Ռուսաստանի միջեւ ռազմական համագործակցության պայմանագիրը նույնպես չի ենթադրում սպառազինության առաջնային մատակարարում Ադրբեջանին: Թեւ ռուս-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունը ուշադիր քննության առարկա է, ինչպես ԱՄՆ-ը, այնպես էլ տարածաշրջանի պետությունները՝ Իրանը, Հայաստանը եւ Թուրքմենստանը, որեւէ դեպքում չեն կարող դիտարկվել որպես տվյալ պետությունների անվտանգության շահերին համապատասխանող: ՌԴ ՊՆ ղեկավար Ս. Իվա-

հարցում այդ թեմայից: ԱՄՆ-ը զգուշացել է օգտագործել էթնիկական գործոնը ոչ միայն Իրանում, այլև առհասարակ: ԱՄՆ-ի առաջատար մասնագետները համակարծիք են, որ Իրանի դեմ նշյալ գործոնի օգտագործումը արդյունավետ չէ եւ կարող է լինել միայն կողմնակի միջոց: Ավանդաբար ԱՄՆ-ում այս հարցով զբաղվել են հետեւյալ մտավոր կենտրոնները՝ Ռեյնոլթ քորպորեյշնը, Միջազգային եւ ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնը, «Ժառանգություն» հիմնադրամը, «Կառնեգի» հիմնադրամը, մասամբ՝ Կենտրոնական Ասիայի ու Կովկասի ինստիտուտը, Միջին Արեւելքի ինստիտուտը:

Սակայն այս թեմայի վերաբերած ման գործում մեծ դեր խաղաց իսրայելամետ Միջինարեւելյան քաղաքականության վաշինգտոնյան ինստիտուտը: Հատկապես այս ինստիտուտը, որը ֆինանսավորվում է հրեական կազմակերպությունների կողմից, կարողացավ ստեղծել ինչ-որ հայեցակարգ, որը ներառում է ԱՄՆ-ի վարչակազմին տրվող խորհուրդներ էթնիկական գործոնների, նաեւ դրանում ադրբեջանական գործոնի օգտագործման վերաբերյալ: Փորձագետների կարծիքով, այդ վերլուծություններն ու խորհուրդները բավարար նյութեր չունեն Իրանում ադրբեջանական գործոնն օգտագործելու վերաբերյալ: Անկասկած, նշված թեման կամ արհեստական է, կամ քաղաքական առումով իրական չի դիտվում: Այս թեման օգտագործվում է Իրանին համապարփակ ու մասնակի շանտաժի ենթարկելու, մասամբ նրա ներքաղաքական վիճակն ապակայունացնելու նպատակով: Նման եզրահանգում կարելի է անել վերոնշյալ ինստիտուտի նյութերին, ինչպես նաեւ արաբամետ Միջին Արեւելքի ինստիտուտի եւ ՄՌՀԿ-ի կարծիքներին ծանոթանալով: Իրանում ադրբեջանական գործոնի օգտագործումը կարող է համարվել որպես ավելի արդյունավետ լծակների անհաջող որոնման արդյունք: Առանց Պենտագոնի հատուկ ստորաբաժանման նախաձեռնության, նշյալ գործոնը ԱՄՆ-ի հետազոտական ինստիտուտների կողմից երբեք լրջորեն չէր քննարկվի: Նման գործոն Իրանում փաստորեն չկա: Հյուսիսարեւմտյան Իրանի թյուրքախոս բնակչությունը աշխույժ մասնակցություն ունի համաիրանյան քաղաքական գործընթացներին՝ կապված հասարակական-քաղաքական կյանքի ազատականացման ու բարեփոխման հետ: Մտավորականների որոշ խմբեր հանդես են գալիս թյուրքական լեզվի տեղի բարբառի պահպանման օգտին, կրթության համակարգում նրա օգտագործման եւ այդ լեզվով իրատարակչությունների համար: Իրականում խնդիրը ոչ միայն տվյալ նահանգներում անջատողական տրամադրություններն են, այլ թյուրքալեզու իրանցիներին պետականաստեղծ էթնոս, եւ ոչ թե ազգային փոքրամասնություն համարելու ձգտման հաստատումն է: Ընդ որում, թյուրքալեզու բնակչությունը կարելի էր դիքեր է զբաղեցնում քաղաքականության վարչակազմի մեջ, Իրանի կրոնական կազմակերպություններում ու տնտեսությունում:

ԱՄՆ-ը Իրանում ադրբեջանական գործոնը դիտում է որպես բաղադրատարր՝ իրանական պետության քայքայման ընդհանուր ծրագրում: ԱՄՆ-ը փորձում է Իրանի նկատմամբ կիրառել նույն քաղաքական ճնշամիջոցները, որոնք կիրառվեցին ընդդեմ Իրաքի: ԱՄՆ-ը ջանքեր է գործադրում ստեղծելու իրանյան ընդդիմադիր ճակատ՝ կազմված տարբեր քաղաքական եւ հասարակական կազմակերպություններից ու խմբերից: «Ամերիկյան ժողովրդավարությունը Իրանում» հաստատելու ուղիների մասին բանավեճերը տարածայնությունների առարկա են դարձել ԱՄՆ-ի իշխանության տարբեր ճյուղերի եւ նույնիսկ կառավարության մեջ: Անսպասելիորեն ուշադրության կենտրոն-

նում հայտնվեց իրանական ընդդիմությունը՝ ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները եւ պարսիկ ընդդիմադիրները: Նույնիսկ «Մոջահեդին ի խալքը», որը ահաբեկչական կազմակերպությունների ցանկում է, հայտարարում է իրանական վարչակարգի դեմ պայքարում օգտագործվելու իր իրավունքների մասին: ՄՈՒԺ-ը, ինչպես այդ կազմակերպությանն անվանում են ամերիկացիները, ցույցեր արեց Սպիտակ տան մոտ, պահանջելով խմբավորման անունը հանել ահաբեկչականների ցանկից: Աշխուժացել են ամերիկյան կառավարական եւ ոչ կառավարական, օրենսդրական եւ ակադեմիական շրջանների շփումները «Հարավային Ադրբեջանի ազգային վերածննդի շարժում» (ՀԱՎԱՇ) ղեկավար Մահմուդի Չեխրեղանի հետ, որը վերջերս արդեն 10 ամսից ավելի է գտնվում է ԱՄՆ-ում: Դոկտոր Չեխրեղանին արդյունավետ անցկացնելով ԱՄՆ-ում գտնվելու իր առաջին երկու ամիսը, երկրորդական պլանում մնաց իրաքյան ռազմարշավի ընթացքում: 2003 թ. մարտին վաշինգտոնում վերականգնվեցին շփումները նրա հետ: Ըստ վերինիս հայտարարությունների, «Նպատակը Իրանում ժամանակակից ժողովրդավարական աշխարհիկ պետության ստեղծումն է դաշնային սկզբունքով, ուր ապահովված կլինի ամենաբարձր ինքնավարության կարգավիճակը Հարավային Ադրբեջանի համար, եւ մենք ուրախ ենք ընդունելու որեւէ օգնություն միջազգային հանրության եւ ԱՄՆ-ի կողմից՝ այդ նպատակին հասնելու համար»: Մ. Չեխրեղանիի խոսքերով, բանակցություններն ընթանում են բոլոր ընդդիմադիր շրջանակների ջանքերը միավորելու ուղղությամբ: Միասնական ճակատի ստեղծման գաղափարը, որում կմիավորվեն քաղաքական ու ազգային ընդդիմությունները՝ ի դեմս ուսանողական շարժման եւ ադրբեջանցիների, թուրքմենների, բելուջների, քրդերի ու արաբների, արդեն սկսել է իրականացվել: Շփումներն այդ խմբերի միջեւ արդեն կարգավորվում են: Մ. Չեխրեղանիի խոսքերով, գերազանց է հարաբերությունների ձեւավորումը իր կազմակերպության ու արաբական եւ թուրքմենական փոքրամասնությունների միջեւ: Չեխրեղանիի խոսքերով, քրդերը հավակնում են ադրբեջանական Ուրմիա, Մակու, Խոյ եւ այլ քաղաքների նկատմամբ: Հետաքրքիր է, որ ամերիկացիները կտրականապես դեմ են Իրանի մասնատմանը: Վերջինիս տարածքային ամբողջականությունը ընդդիմադիր շարժմանն առաջադրված պայման է ամերիկյան աջակցությունը ստանալու համար:

Իրանի ադրբեջանցիների պահանջները, որոնք շարադրում է Չեխրեղանին սահմանափակվում են ինքնավարությամբ: «Մենք ցանկանում ենք, որ Թավրիզը լինի ինքնավարության մայրաքաղաքը, ունենա կառավարություն, խորհրդարան, պետականության խորհրդանիշներ, գվարդիա»: Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է, որ դաշնության ենթակայների, տվյալ դեպքում ադրբեջանցիների ու քրդերի միջեւ բոլոր տարածքային վեճերը լուծվեն նախօրոք: Նիքսոնի կենտրոնի փորձագետ, տարածաշրջանի հարցերով մասնագետ Չեյնո Բարանը (թուրքական ծագմամբ) պնդում է, որ ճգնաժամն Իրանում կլինի ավելի վաղ, քան կարելի է դատել ըստ պաշտոնական հայտարարությունների: Անվանում է ժամկետը. «5-6 ամիս անց Իրանում կսկսվեն ներքին հուզումները», այսինքն՝ դա կլինի 2003 թ. վերջին: Չ. Բարանի խոսքերով, «Իրաքում կայունության համար հարկավոր է կայուն եւ բարեկամական կառավարություն»: Ըստ նրա՝ վաշինգտոնում լուրջ չեն վերաբերվի ազգային ընդդիմության ներկայացուցիչներին առանձին-առանձին եւ կփորձեն միավորել նրանց: Ուշագրավ է, որ որոշ օրենսդիրներ շատ

աշխույժ են այդ հարցում եւ գոհ չեն ԱՄՆ պետքարտուղարության դիրքորոշումից: Ամերիկյան փորձագետների կարծիքով, Իրանի հարցում Պենտագոնն ու պետքարտուղարությունը համակարծիք չեն: Առաջինները կարծում են, որ վերջին տարիներին ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի ընթացիկ քաղաքականությունն արդյունավետ չէ, եւ ժամանակն է գործի դնել Իրանի ներքին ընդդիմությանը: Երկրորդները կարծում են, որ պետք է աշխուժացնել շփումները իշխանության կազմում եղած բարեփոխիչների հետ իրանական հարցում աստիճանական առաջընթացի համար: Մ. Չեխրեղանիի կարծիքով, «ԱՄՆ-ի իշխանությունները մոտ են վերջնական որոշում ընդունելուն, թե ում կաջակցի վարչակազմն Իրանում»: «Ուստի ՀԱՍԿԸ-ի ղեկավարը ըստ երեւույթին ստիպված կլինի հետաձգել իր այցը Թուրքիա եւ Ադրբեջան»: ԱՄՆ-ում գտնվելու այցահրավերի ժամկետը սպառվել է, եւ խոսել իր ներկայիս կարգավիճակի մասին Մ. Չեխրեղանին չի ցանկանում: Մուտքի եւ ելքի իրավունքը Իրանի ադրբեջանցիների ղեկավարն ստացել է ազդեցիկ սենատորներից մեկի երաշխավորության շնորհիվ»: (<http://www.echo-az.com>):

Չեխրեղանիի նկատմամբ ԱՄՆ-ի վերաբերմունքի մասին ադրբեջանական լրատվամիջոցների հարցին Ադրբեջանում ԱՄՆ դեսպան Ռոսս Ուիլսոնը տվել է հետեւյալ պատասխանը. «Ամերիկյան մամուլում պարբերաբար հայտնվում են տեղեկություններ նրան պետքարտուղարությունը հրավիրելու մասին մայիսի վերջին-հունիսի սկզբին ինչ-որ քննարկումների համար: Ես չեմ կարող բացատրել նման հանդիպումների հնարավորությունը: Իհարկե, մենք դեսպանատուն չունենք Իրանում, ինչը դժվարացնում է այնտեղ կատարվող իրադարձությունների մասին մեր ըմբռնումը: Ուստի ԱՄՆ-ում այն մարդիկ, ովքեր աշխատանքային կարգով հետեւում են Իրանի զարգացումներին, կապեր են որոնում, որոնք կօգնեն հասկանալու իրանյան զարգացումները: Հենց այդ նպատակով պրն Չեխրեղանին, որն ԱՄՆ-ում է 4-5 ամիս, հանդիպումներ է ունեցել աշխատանքային մակարդակով»:

Հարկ է նշել, որ իրաքյան արտերկրյա ընդդիմության խեղճությամբ հանդերձ, վերջինս շատ ավելի մեծ հնարավորություններ ու հեղինակություն Իրաքում եւ արտերկրում համակիրների ցանց ուներ, ինչն անհնար է համեմատել իրանյան արտերկրյա ընդդիմության հնարավորությունների եւ հեղինակության հետ: Արտերկրում են միապետականների մեծ խմբավորումը, մարքսիստները, կրոնական գործիչներ, մտավորականություն եւ ձեռնարկատերեր, որոնք դժգոհ են Իրանի վարչակարգից: Հենց այդ պատճառով ամերիկացիներն ստիպված են իրենց ծրագրերում ներառել մարքսիստական արմատական «Մոջահեդին ի խալք» կազմակերպությանը, որը, ըստ էության, ծայրահեղական է ու ահաբեկչական: Ներկայումս ԱՄՆ-ում առավել ազդեցիկ իրանական կազմակերպությունները նախ «Ամերիկա-իրանական խորհուրդը» եւ մյուսները ավելի շուտ պաշտպանում են Իրանի շահերը՝ փորձելով բարեփոխումները երկրում ներկայացնել որպես էական: ԱԻԽ-ը փորձում է բնականոն դարձնել ամերիկա-իրանական հարաբերությունները եւ շեշտը դնում է Մ. Խաթամիի քաղաքականության ու ԱՄՆ-ի նավթային ու այլ ընկերությունների շահերի վրա: ԱՄՆ-ում իրանական համայնքը ձեւավորվել է ոչ միայն քաղաքական արտագաղթի եւ վարչակարգից դժգոհ անձանց ելքի արդյունքում, այլեւ սովորական տնտեսական արտագաղթի հետեւանքով: Ուստի, համայնքում հակակառավարական ընկերային հիմքը բավականին սահմանափակ է: ԱՄՆ-ում եւ Եվրոպայում իրանցիների մեծ մասը, նույնիսկ

դժգոհ լինելով վարչակարգից, չեն ցանկանում ոչ միայն պատերազմ ԱՄՆ-ի ու իրենց հայրենիքի միջեւ, այլեւ որեւէ արտաքին ճնշման գործողություն Իրանի նկատմամբ: ԱԻԽ-ի ղեկավարներից մեկի կարծիքով, ԱՄՆ-ի իրանցիների շրջանում քննադատական տրամադրություններն ընկալվում են որպես վարչակարգի դեմ պայքարելու պատրաստականություն: Տարածված կարծիքի համաձայն, ԱՄՆ-ի իրանցիների միջավայրում շատ են իրանական հատուկ ծառայությունների գործակալները, որոնք ազդում են համայնքի եւ ունեւորների վրա: Առանձին տեսակետներով, ԱՄՆ-ում իրանցիների միջավայրում կան ընդհատակյա խմբեր, որոնք պատրաստ են պաշտպանել ներկա վարչակարգի շահերը եւ դիմակայել ամերիկյան ընդդիմադիր խմբերին: Նույն վիճակն է նաեւ Կանադայում, Ֆերմանիայում, Ֆրանսիայում, Դանիայում եւ Յուժանդիայում: Լիովին հնարավոր է, որ ԱՄՆ-ին կհաջողվի ձեւավորել գործող ընդդիմադիր կառույց եւ սահմանափակվել էմիգրանտական ընդդիմադիր կազմակերպության ձեւական գոյությամբ: Ամերիկացիների համար խնդրահարույց կլինի նաեւ այն, որ իրանական քաղաքական էմիգրացիայի շրջանում շատ են ծախս եւ ծայրահեղ ծախս հայացքների տեր խմբերը, քանի որ մարքսիստական գաղափարները միշտ տարածված են եղել Իրանում: Սակայն դա հիմնականում վերաբերում է պարսկական ծագմամբ արտագաղթածներին: Արտերկրում գտնվող ադրբեջանցիները, քրդերը, արաբները, թուրքմենները եւ ազգային այլ խմբերը մի քիչ այլ կերպ են վերաբերում պատմական հայրենիքին եւ կառավարող վարչակարգին, ու նրանցից շատերը միանգամայն ընդունելի են համարում ռազմարշավն ընդդեմ Իրանի: Այս իրավիճակը անցանկալի է ամերիկացիների համար, երբ ընդդիմադիր ճակատը կկազմեն ազգային փոքրամասնությունները, ինչը հիվանդագին կընկալվի պարսկական էմիգրացիայի ներկայացուցիչների կողմից:

Ադրբեջանը փորձում է հատուկ քարոզչական ծրագիր իրագործել երեւակայական իրանական ադրբեջանցիների շարժումը իրական քաղաքական շարժում ներկայացնելու նպատակով: Ընդ որում, կոպտորեն եւ բացահայտորեն կեղծվում են ընթացիկ իրադարձությունները: Օրինակ, ադրբեջանական լրատվամիջոցները պնդում էին, որ Թավրիզում, պատմական Բաբեկ ամրոցում կայացել է 2 միլիոն ադրբեջանցիների երթ, այն դեպքում, երբ երթին մասնակից մի քանի հազար մարդ իրենց աջակցությունն են հայտնել Իրանի թյուրքալեզու գավառներում իրանիզմի գաղափարին: (Ի դեպ, Բաբեկը իրանցի էր, այլ ոչ թուրք):

Իրանում իրավիճակը արմատապես տարբեր է Իրաքի իրավիճակից: Ըստ էության, Իրանում չկա բռնապետություն, ձեւավորվել է ժողովրդավարության յուրահատուկ իսլամական մոդելը, ազատորեն գործում են քաղաքական կուսակցությունները, խմբակցությունները խորհրդարանում, առկա է բազմաթիվ եւ բազմապիսի ընդդիմադիր մամուլ: Ի դեմս Մ. Խաթամիի եւ իր թիմի, ինչպես նաեւ խորհրդարանական մեծամասնության, բարեփոխիչները եւ ազատականները իշխանության մասն են եւ աշխույժ քաղաքականություն են վարում: Բավականին դժվար է տարբերակել Իրանի ընդդիմադիր քաղաքական ուժերին, քանի որ ռազմուժը վերահսկող պահպանողականները փոքրամասնություն են հասարակության մեջ եւ քաղաքական դասի միջավայրում: Արտասահմանյան տարբեր ընդդիմադիր խմբերն իրենց ազդեցությամբ ու հեղինակությամբ անհամատեղելի են ներքին ազատական եւ աջ պահպանողական ընդդիմության հետ: Իրանում կա մեծ ուժ բա-

րեփոխիչներին ու ազատականներին, ինչպես եւ աջ պահպանողականներին աջակցող բնակչության 75-80 տոկոսը: Հատկապես այդ գործոնը վճռորոշ կլինի քաղաքական զարգացումներում: Այս ուժի գոյությունը փաստորեն անիմաստ է դարձնում ազգային փոքրամասնությունների օգտագործումը, ինչը կարող է հանգեցնել պարսկական ազգայնականության աճին եւ իրանական ժողովրդի համախմբմանը երկրի մասնատման սպառնալիքի դեպքում, ամեն պարագայում հասարակական կարծիքի համաձայն):

Կարելի է գործոն է եւ այն, որ ոչ բոլոր ազգային փոքրամասնությունները ունեն զարգացած քաղաքական կազմակերպություններ: Առավել կազմակերպված են քրդերը, որոնք իրանական կառավարության դեմ պայքարի դարավոր փորձ ունեն: Փաստորեն, միայն քրդերը ինչ-որ չափով անջատողական նպատակներ ունեն, թեւ այդ տրամադրություններն արտահայտվում են երբեմն-երբեմն: Քրդական անջատողականությունը կարող է ուժեղանալ միայն Իրանի դեմ արտաքին հարձակման դեպքում: Թուրքմենական եւ արաբական համայնքները ավելի շուտ ընկերային-մշակութային պահանջներ ունեն: Այս փոքրամասնությունների կազմակերպությունները գրեթե զարգացած չեն, փոքրաթիվ են եւ հիմնականում գտնվում են արտերկրում: Թուրքմենական եւ արաբական գավառներում հասարակական հիմնական ուժը տեղական շեյխերն են եւ խոշոր սեփականատերերը: Աղբրեջանական գավառներում կան բավականին զարգացած հասարակական ու քաղաքական կազմակերպություններ, որոնք համատեղում են մասնակցությունն ինչպես համաիրանական, այնպես էլ տեղի շարժումներում: Աղբրեջանցիների կազմակերպությունները զանգվածային չեն, այլ բաղկացած են մտավորականության եւ մասամբ մանր ու միջին գործարարների խմբերից:

Իրանի աղբրեջանական բնակչությունը աշխուժորեն մասնակցում է քաղաքական գործընթացներին, քանի որ ի տարբերություն քրդերի ու մյուս փոքրամասնությունների, իրեն համարում է երկրի պետականաստեղծ ժողովուրդ եւ ավելի քիչ՝ ազգային փոքրամասնություն: Փաստորեն, երկրի հյուսիսարեւմտյան գավառներում կա ոչ թե ազգային, այլ ընկերային-լեզվական խնդիր: 20-րդ դարասկզբին եւ 1945 թ. այդ շրջաններում հուզումները ոչ թե ազգային խնդիրների հետեւանք էին, այլ տվյալ բնակչության ավելի բարձր ընկերային-տնտեսական մակարդակի արտահայտությունը: Ներկայումս Իրանի աղբրեջանական գավառների հասարակական ու քաղաքական տրամադրությունները պայմանավորված են հետեւյալ գործոններով:

Աղբրեջանցիները, որպես Իրանի թյուրքալեզու բնակչության մեծ մասը, պասիվարության մեծ մակարդակ չունեն: Նրանց միջավայրում գրեթե չկան արմատական շարժումների կողմնակիցներ: Այդ շրջաններում հասարակական ելույթներին բնորոշ է կարգուկանոնը, չափավորությունը, նույնիսկ կառուցողականությունը: Իսլամական հեղափոխության եւ վերջին վեց տարիների ընթացքում այստեղ չի ստեղծվել որոշ չափով նշանակալից հասարակական եւ քաղաքական կազմակերպություն ըստ ազգային հատկանիշի:

Շատ կարելի է հասկանալ այն, որ Իրանի հյուսիսարեւմտյան գավառների թյուրքալեզու բնակչությունը ձեւավորվել է բազմաթիվ ազգային բաղադրատարրերի միավորման արդյունքում, նախ եւ առաջ իրանական ցեղերի մասնակցությամբ: Վերջին 100-150 տարիներին նշյալ գավառներում միշտ եղել է իրանալեզու բնակչության լեզվական ուժացում: 20-րդ դարի ընթացքում ուժեղացել են իրանական կղզյակներ (անկլավներ) ունեցող ամ-

բողջական շրջաններ, քանի որ թուրքերենը որպես ավելի քիչ զարգացած լեզու, առավել հարմար է հաղորդակցության համար, հատկապես միջցեղային հարաբերությունների դեպքում: Հյուսիսարեւմտյան թյուրքալեզու բնակչությունը մեծապես իրանական ծագում ունի: Ըստ սոմատիկական նշանների, այդ բնակչությունը քիչ ընդհանրություն ունի թյուրքական բնակչության հետ:

Ամերիկացիներին հավանաբար կհաջողվի օգտագործել քրդական գործոնն Իրանում, երբ Իրաքի քրդերը ԱՄՆ-ի դաշնակիցներն են, եւ քրդերը առհասարակ ԱՄՆ-ին համարում են միակ ռազմավարական գործընկերը: Աղբրեջանական բնակչության օգտագործումը որպես ճնշման գործոն օգտագործումն Իրանում անլուրջ նախաձեռնություն է:

Հարկ է հաշվի առնել, որ Իրանը վերջին տարիներին մեծ աշխատանք է կատարել Աղբրեջանում իրանամետ զանգված ստեղծելու համար՝ ներառյալ թալիշական եւ մուղանյան շրջանները (մինչեւ 1,5 մլն իրանալեզու բնակչություն, որը Աղբրեջանից զանգվածային արտագաղթից հետո կազմում է 30-35 տոկոսը փաստացի բնակչության): Իրանը այդ շրջաններում եւ Նախիջեւանի մարզում ստեղծել է իրանամետ կազմակերպություններ: Իրանական փորձագետների կարծիքով, եթե չլինեք աղբրեջանական գործը Նախիջեւանում, այնտեղ վաղուց կծնվեր մարզն Իրանին միավորելու լայն շարժում: 1999 թ. իրանական գործակալները Մուղանի շրջանում կազմակերպեցին 100 հազար ստորագրահավաք Իրանին միավորվելու պահանջով: 1991 թ. սկսած աղբրեջանական իշխանությունների ներկայացուցիչներն իրենց «լավ չեն զգում» իրանալեզու շրջաններում:

Իրանական աղբրեջանցիները պնդում են, որ իրենց հաջողվել է փոխզիջումների հասնել Իրանի իշխանությունների հետ: ՀԱԱՎՀ-ի Բաքվի ներկայացուցչության ղեկավար Հույսեն Թուրքելին հայտնեց Իրանի կողմից անջատողականության մեջ մեղադրվող իրանական աղբրեջանցիների հանդեպ հալածանքների դադարեցման մասին: Այնուհանդերձ, նրա կարծիքով, իրանալեզու իշխանություններն այս դադարը կարող են օգտագործել այլ նպատակով՝ տեղի քրդերի ու աղբրեջանցիների միջեւ բախում նախապատրաստելու համար: Թուրքելիի տվյալներով, իրանական իշխանությունները նույնիսկ համարձակվել են Մեծ Թուրքիստանի աշխարհագրական քարտեզի ազատ վաթույլատրում են Մեծ Թուրքիստանի աշխարհագրական քարտեզի ազատ վաճառքը՝ հավանաբար հուսալով, որ դա կսադրի քրդերին աղբրեջանական տարածքների նվաճման համար ոչ միայն Իրանում, այլեւ Աղբրեջանում:

«Ինչպես հաղորդել են լրատվամիջոցները, 2001 թ. հուլիսի 29-ին Իրանում բարձրաստիճան պաշտոնական ներկայացուցիչը նախագուշացրեց, որ Թեհրանը կարող է հավակնություններ ներկայացնել Աղբրեջանին, որը մինչեւ 19-րդ դարում Ռուսաստանին միացվելը եղել է իրանական գավառ: Ազդեցիկ իրանական օրենսդիր խորհրդի նախագահ Մոհսեն Ռեզային ասել է, որ Աղբրեջանի ղեկավարները պետք է այնպես կառավարեն երկիրը, որ Թեհրանը ետ չպահանջի Աղբրեջանի տարածքը: Նրա հայտարարությունը հաջորդեց նախորդ երկուշաբթի Կասպից ծովում պատահած միջադեպին, երբ իրանալեզու ռազմական նավերը սպառնացին երկու աղբրեջանական նավթահետակախուզիչ նավերին, որոնք, ըստ իրանցիների, ներխուժել էին իրենց տարածքախուզիչ ջրերը: Թղթակիցների համաձայն, Մ. Ռեզային չէր արտահայտում Թեհրանի պաշտոնական դիրքորոշումը (BBC, նորությունների ծառայություն):

Այսօր ԱՄՆ-ի ռազմուժի մարտունակ զորամասերի 2/3-ը երկրի սահմաններից դուրս են: Այս վիճակը, Պենտագոնի պնդմամբ, բավականին երկար

կտելի: Կոնգրեսում դա ընկալվում է իբրև Միջին Արևելքի երկրներից մեկի, ենթադրաբար Իրանի դեմ հերթական լայնածավալ գործողություն իրականացնելու մտադրություն: Որոշ լավատեղյակ կոնգրեսականներ, վերլուծաբաններ, որոնք աշխատում են նավթի ու անվտանգության հարցերով կառավարության համար, պնդում են, որ գոյություն ունի Իրանի դեմ ռազմական գործողությունների մշակված ծրագիր: Որոշ ամերիկյան վերլուծաբաններ նույնպես հաստատում են, որ տեղեկացված են այդ ծրագրի մասին: Բացառելով սենսացիոն բնույթի նյութերը եւ քննադատաբար ընդունելով «Ժառանգություն» հիմնադրամի, Միջազգային եւ ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի, ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի լրատվամիջոցների նյութերը, նաեւ ներկայացուցչական խորհրդածողվներում ամերիկյան քաղաքական գործիչների ելույթները, կարելի է հասկանալ, որ խոսքը երկու տարբերակների մասին է:

1. Իրանում իրավիճակի կտրուկ ապակայունացմամբ քաղաքացիական եւ զինված դիմակայության դեպքում ԱՄՆ-ի զորքերը պետք է կարողանան իրագործել Իրանի ներկայիս վարչակարգին հավատարիմ զինված ուժերի չեզոքացման գործողությունը կիրառելով լայնածավալ դեսանտային գործողություններ: Դրա նպատակներից մեկը ռազմական հրամանատարությանն ստիպելն է քաղաքից դուրս հանել զորքերը: Այս տարբերակը ենթադրում է գրավել Իրանի տարածքի մի մասը, տեղում հայտարարել մոր կառավարության ձեւավորման մասին (դա հնարավոր է ազգային փոքրամասնությունների տարածքներից մեկում), հրահրել քաղաքացիական պատերազմ Իրանում, սպառազինել բնակչության ապստամբ զանգվածներին: (Որոշ քուրդ գործիչներ տագնապած ասում են, որ Իրանական Քուրդիստանի ժողովրդավարական կուսակցության անջատողական որոշ խմբեր ամերիկյան հատուկ ծառայություններին խորհրդատվության կարգով հայտնել են տեղում դիմադրության օջախ ստեղծելու եւ քրդերի ու ամերիկացիների զորեղացած ուժերի կողմից թեհրանի վրա արշավելու հնարավորության մասին): Հարկ է նկատել, որ համանման գաղափարներ չեն առաջարկվում Իրանական Ադրբեջանի նկատմամբ: Հավանաբար լավ ուսումնասիրելով այդ հարցը ամերիկացիները հասկացել են Իրանի վարչակարգի դեմ թյուրքալեզու գավառներն օգտագործելու անհեռանկար լինելը: Միաժամանակ, Իրանի հարավում ամերիկյան զորքերը վերահսկողության տակ են առնում նավթահանքերը: Այսինքն, այս տարբերակը, չնայած ԱՄՆ-ի զորքերի ծավալում գործողություններին, չի կարելի նմանեցնել Իրաքի ռազմարշավին: Այս մեկը ենթադրում է պակաս լայնածավալ գործողություններ:

2. Երկրորդ տարբերակը վերաբերում է միան Իրանի ատոմային օբյեկտներին ու Պարսից ծոցում ռազմածովային նավատորմի հարվածներ հասցնելուն: Տվյալ տարբերակը ավելի ընդունելի է համարվում Պենտագոնում, եւ դրա մասին հայտնի է ԱՄՆ-ի քաղաքական շրջանակներին: Պենտագոնի քաղաքական ծրագրավորողների մտահղացմամբ, դա կարող է միաժամանակ կտրուկ կերպով ապակայունացնել վիճակն Իրանում եւ վարչակարգի դեմ ապստամբություն հարուցել: ԱՄՆ-ի վերլուծաբաններից շատերը տեղին հարց են տալիս. ինչո՞ւ դա պետք է նման, այլ ոչ հակառակ արդյունքներն ունենա:

Իրադարձությունների զարգացումն Իրանում չի կարող չանդրադառնալ Թուրքիայի արմատական շահերին, որի հատուկ ծառայությունները Իրանում ունենալով ընդլայնված ցանց, ավանդաբար զբաղված են իրանական պետությունը «ցնցելով» ի հակակշիռ թուրքական քրդերի ու շիաների

գործողությունների: 2003 թ. ամռանը Մ. Չեխերդանին այցելեց Անկարա, ուր հանդիպումներ ունեցավ Թուրքիայի պաշտոնատար անձանց, կուսակցությունների ներկայացուցիչների, տարբեր հիմնադրամների եւ ադրբեջանական սփյուռքի հետ: Նրա այցը լայնորեն լուսաբանվեց թուրքական մամուլում, ինչը հարուցեց Իրանի դժգոհությունը: Միաժամանակ, ազգային խմբերի կողմից Իրանին լայնածավալ շանտաժի ենթարկելու ԱՄՆ-ի նախաձեռնությունը ամենեւին չի համապատասխանում կոնյունկտուրային քաղաքական իրավիճակին, երբ Թուրքիան շահագրգիռ չէ իր հարաբերությունները հարեւան երկրների, հատկապես Իրանի հետ վատթարացնելու հարցում: Թուրքիան հասկանում է ԱՄՆ-ի իրական մտադրություններն Իրանում, հասկանում է նաեւ, որ Թուրքիան ամերիկացիների կողմից չի ընկալվում որպես իրավահավասար գործընկեր Իրանը «ցնցելու» գործում: Ուստի Թուրքիան երեւի սպասողական դիրք կորդեզրի հաշվի առնելով, սակայն, Իրանի հնարավոր թուլացումն ու տարբեր գավառներում խնդիրների երեւան գալը:

Լրատվամիջոցներում հետզհետե նյութեր են հայտնվում ամերիկյան զորքերը Հարավային Կովկասում, նաեւ Ադրբեջանում տեղակայելու հնարավորության մասին: Օգտագործելով Պենտագոնի հատուկ ստորաբաժանման խորհրդատվությունները Պենտագոնի ղեկավարները որոշում են ընդունել լայնածավալ քաղաքական-քարոզչական արշավ անցկացնել, որն ուղղված կլինի առաջատար եվրոպական երկրների, ՌԴ-ի ու Իրանի, նաեւ Կովկասյան-Կասպյան տարածաշրջանում մանր երկրների ռազմաքաղաքական ջանքերը ապակազմակերպելուն: Հակառակ Վրաստանի ու Ադրբեջանի Պնախարարությունների ներկայացուցիչների միօրինակ հայտարարություններին (ինչպեսեւ Վրաստանում ու Ադրբեջանում ԱՄՆ-ի դեսպանների համարժեք խոսքերին) այդ երկրների ու Պենտագոնի միջեւ կան պայմանավորվածություններ Իրանի ու Ռուսաստանի վրա ռազմաքաղաքական ճնշում գործադրելու որոշ սցենարների կիրառման մասին: Այս քաղաքական-քարոզչական արշավը ԱՄՆ-ի պահանջները Իրանի կողմից ընդունելի դարձնելու գործողության առաջին փուլն է: Կենտրոնական եվրոպայում ամերիկյան զորքերի վերաբաշխումը նպատակ ունի ուժեղացնել ԱՄՆ-ի ազդեցությունը Արևելյան եվրոպայում եւ դրանով իսկ թուլացնել Ֆրանսիայի, Գերմանիայի եւ Թուրքիայի իրական աշխարհաքաղաքական ազդեցությունը, ինչպես նաեւ ուժեղացնել ԱՄՆ-ի ռազմական ներկայությունը Հարավային Կովկասում: Առայժմ խոսքը 2-3 հատուկ եւ տեխնիկական նշանակության գումարտակների մասին է: Դա կարող է տեղի ունենալ 2003 թ. վերջին: Այնուհետեւ Վրաստանի ու Ադրբեջանի տարածքներում, կախված քաղաքական իրավիճակից, կտեղակայվեն մեկական համագորային բրիգադներ զինված տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի բանակի որեւէ խոշոր գործողությանն աջակցելու համար շարժունակ միջոցներով: Այս գումարտակները, այնուհետեւ բրիգադները, կոչված կլինեն պահպանելու ռազմական ենթակառուցվածքի, առաջին հերթին օդանավակայանների, նավահանգիստների, կապի հանգույցների եւ հաղորդակցությունների անվտանգությունը:

Այս սցենարի իրագործման առաջին փուլում Պենտագոնը մտադիր է պաշտոնապես այդ միջոցառումները կապել նավթային համալիրի անվտանգության ապահովման անհրաժեշտության հետ: Դրա համար ցուցադրական քայլեր կարվեն համապատասխան հասարակական կարծիք ձեւավորելու համար: Հնարավոր է սադրանքներ կազմակերպվեն Հարավային Կովկաս-

սում գործող հաղորդակցությունների նկատմամբ: Վրաստանում եւ Ադրբեջանում գործերի տեղակայումը կհիմնավորվի առաջատար նավթային ընկերությունների պահանջով ապահովել նավթահամալիրի անվտանգությունը: Դա դժվար չի լինի, քանի որ շահագրգիռ նավթային ընկերությունն ու միջազգային վարկատու ընկերություններն իսկապես նման պահանջներ են առաջադրում: Բնորոշ է, որ այդ գործողությունները կարվեն առանց ՆԱՏՕ-ի եւ ՆԱՏՕ-ի խնդիրների ու ծրագրերի շրջանակից դուրս, ինչի նպատակն է Գերմանիային ու Ֆրանսիային ցուցադրել առանց ՆԱՏՕ-ի մասնակցության տարածաշրջանում խնդիրներ լուծելու ԱՄՆ-ի կարողությունը: Հասկանալով Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի ռազմական ներկայության հեռանկարը՝ ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Ջ. Ռոբերտսոնը բավականին համոզիչ կերպով խուսափում էր Հարավային Կովկասի անվտանգության երաշխիքների հարցով ՆԱՏՕ-ի պարտավորություններից եւ Վրաստանին ու Ադրբեջանին ՆԱՏՕ-ի կազմում ընդունելու հարցից:

Վրաստան, Հայաստան եւ Ադրբեջան պետք է այցելի ԱՄՆ պաշտպանության նախարարի տեղակալ, այս պետությունների հետ ԱՄՆ-ի ռազմական հարաբերությունների հարցով զբաղվող Միրա Ռիկարդուլը: Այցի ընթացքում բացի ռազմական համագործակցության հարցերից, կքննարկվեն Իրանի խնդիրները: Վրաստանը եւ Ադրբեջանը Պենտագոնին կփորձեն համոզել, որ իրենց անվտանգության ապահովման միակ միջոցը կարող է լինել ԱՄՆ-ի ռազմական ներկայությունը տարածաշրջանում: Հայաստանը ռիսկային որոշում է ընդունել Հարավային Կովկասի պետություններին հավասարաչափ եւ հավասարակշիռ ռազմական օգնություն ցույց տալու պահանջներ ներկայացնելու մասին: Հայաստանը որոշում է ընդունել ընդդեմ Իրանի գործողության համար Հարավային Կովկասի տարածքի օգտագործումը թույլ չտալու ջանքերին աջակցելու մասին: Ընդ որում, Հայաստանը հենվում է բավականին սահմանափակ քաղաքական ռեսուրսի վրա, որն է՝ իր պատրաստակամությունը մասնակցելու Հարավային Կովկասում անվտանգության ու կայունության ապահովման ԱՄՆ-ի եւ ՆԱՏՕ-ի ծրագրերին: Շատերի կարծիքով, դա բավականին կասկածելի քաղաքականություն է, բայց երեւի միակ եղանակն է տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական դասավորումներում Հայաստանի տեղը հաստատելու համար:

Հարավային Կովկասում եւ Իրանում իրադարձությունների հնարավոր զարգացումների նշյալ սցենարները կարող են չարդարացվել եւ որոշ ժամանակ անց դառնալ ժամանակավրեպ: Բայց այս սցենարները բացահայտում են ԱՄՆ-Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերություններում որոշակի իրողություններ: Դժվար չէ նկատել, որ նշյալ ծրագրերը ենթադրում են ռազմական գործողությունների իրագործում առանց Թուրքիայի մասնակցության: Հենց այդ պատճառով ԱՄՆ-ը կարող է շահագրգռված լինել Ադրբեջանը Թուրքիայից սահմանազատելու մեջ:

3.4. Ադրբեջանի քաղաքական կուսակցությունները եւ Թուրքիայի շահերը

Ադրբեջանի առաջատար ընդդիմադիր քաղաքական կուսակցությունը «Մուսավաթն» է, որի անդամների կարծիքով, իրենք 1918-20 թթ. Ադրբեջանի կուսակցության ժառանգորդներն են: Դրա համար հիմքեր կան: Ժամանակակից «Մուսավաթը» թուրք ազերիների ծայրահեղ ազգայնական, ադրբեջա-

նական ազգայնական մտավորականության ծաղիկը ներկայացնող կուսակցություն է: Դեկավարում է մտավորական, հումանիտար կրթությամբ Իսա Դամբարը, որն ունի հարուստ քաղաքական փորձ եւ նախագահական պաշտոնի առաջատար ընդդիմադիր թեկնածուն է: «Մուսավաթը» քարոզում է պանթուրքիզմի գաղափարները, Թուրքիայի հետ համադաշնության ստեղծումը, Ղարաբաղյան հարցի ռազմական լուծումը, ունի որոշակի հակաիրանական եւ հակառուսական կողմնորոշում: «Մուսավաթը» Ադրբեջանի պետական համակարգը պատկերացնում է թուրքական աշխարհիկ մոդելին համապատասխան: Կուսակցությունը հսկայական ազդեցությունի ունի հասարակության բոլոր խավերում, նաեւ գավառներում: Խորհրդարանական ընտրություններում «Մուսավաթը» իրականում ստացավ ծայերի ոչ պակաս 40 տոկոսը: «Մուսավաթը» Թուրքիայի գլխավոր շտաբի անայլընտրանք քաղաքական գործընկերն է, համագործակցում է Թուրքիայի ազգային գործողության կուսակցության («Գորշ գայլեր»), որոշ կառավարանետ թուրքական հիմնադրամների, Թուրքիայի պանթուրքիստական գործարարական շրջանակների հետ: «Մուսավաթն» Ադրբեջանում Մեծ Բրիտանիայի ու «Բրիթիշ Փեթրոլիումի» քաղաքականության իրագործողն է: «Մուսավաթը», փաստորեն, միակ կուսակցությունն է, որը մեծ ազդեցություն ունի բանակի վրա: Նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվել է ժողովրդավարական կոնգրես միջկուսակցական կազմակերպությունը, շնորհիվ որի՝ զգալիորեն ընդլայնվել է կուսակցության ընկերային հիմքը եւ քաղաքական աջակցությունը:

Ազդեցությամբ երկրորդ կուսակցությունը Ադրբեջանում «Միլլի Իստիգլալն» է (Ադրբեջանի ազգային անկախություն), որը ղեկավարում է խորհրդային այլախոհ էթիբար Մամեդովը: Սա տարբերվում է «Մուսավաթից», աջ ազատական, եվրոպական ոճաբանության կողմնակից եւ ազատական արժեքներ քարոզող կուսակցություն է: Ազդեցություն ունի քաղաքային բնակչության խավերի շրջանում, ժողովրդայնություն չունի գավառներում: Քարոզում է երկրի շուտամիջոց համարկումը Արեւմուտքին: Մեծ հեղինակություն ունեն Արեւմուտքում, վստահություն է ներշնչում արեւմտյան դիվանագետներին, հավակնում է Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնին, ապահովված է ֆինանսական միջոցներով, սնվում է արեւմտյան ֆինանսական հիմնադրամներից, ունի լրատվամիջոցներ: Էթիբար Մամեդովը փորձում է արգելել ծայրահեղ ազգայնական միտումները, ի տարբերություն Իսա Դամբարի: Այս կուսակցությունը Թուրքիային չի համարում իր գլխավոր գործընկերը՝ գերադասելով կապերը Եվրոպայի ու ԱՄՆ-ի հետ: Թուրքիան հետաքրքրված չէ մի կուսակցությամբ, որի ղեկավարները ձգտում են լինել ավելի եվրոպացի, քան եվրոպացիներն են:

Ադրբեջանի նախագահ Ա. Էլչիբեյի մահից հետո նրա ղեկավարած Ադրբեջանի «Ժողովրդական ճակատ» կուսակցությունը պառակտվեց երկու մրցակից կուսակցությունների: Մի մասին ընդունված է անվանել «դասականներ», որի ղեկավարն է Հասան Հասանովը: Չալիմխան Մամեդլի. «Դասականները» չունեն վառ արտահայտված առաջնորդ, որը կարող լինի հավակնել երկրի նախագահի պաշտոնին: «Ժողովրդական ճակատի» այս թելը զգալիորեն կորցրեց իր հեղինակությունը եւ կազմալուծվեց, սակայն առաջնորդները որոշակի խարիզմա դրամական միջոցներ ունեն: «Դասականները» գաղափարախոսությամբ եւ քաղաքական խնդիրներով շատ նման են «Մուսավաթին» եւ սերտորեն համագործակցում են նրա հետ: Թուրքիան «Ժողճակա-

տի» երկու թեւերին համարում է իր քաղաքական գործընկեր Ա. Էլչիբեյի կուսակցությունը, սակայն հազիվ թէ լուրջ գրավ դնի «Ժողովակառու» վրա»:

Նախկինում կար դաշինք «Մուսավաթի», «Միլլի Իստիգլալի» եւ «դասականների» միջեւ ժողովրդավարական կոնգրեսի շրջանակներում: Թուրքական դեսպանատունը ջանում էր ամրապնդել այս միությունը, սակայն «Մուսավաթի» առաջնորդության պայմանով, ինչը չհաջողվեց: Վերջինս բոյկոտեց նախագահական ընտրությունները, ինչը քննադատության ենթարկվեց «Միլլի Իստիգլալի» եւ «դասականներից» կողմից: Բացի այդ, Իսա Ղամբարը եւ Էթիբար Մամեդովը բավականին հավակնոտ քաղաքական գործիչներ են եւ միմյանց չեն զիջում ասպարեզը: Բացի այդ, «Մուսավաթին» հաջողվեց իր կողմը գրավել դաշինքի ավելի մանր կուսակցություններին ու խմբերին: Է. Մամեդովը միշտ զգուշացել է Ի. Ղամբարի եւ նրա աջակիցների ծայրահեղ ազգայնական կեցվածքից: Որոշակի իմաստով երեք կուսակցությունների միությունը դադարել է լինել այդպիսին, եւ ժողովրդավարական կոնգրեսը վերածվել է մուսավաթամետ կազմակերպության:

Այսօր նախագահական ընտրությունների նախօրեին, Ի Ղամբարը եւ Է. Մամեդովը առաջադրել են իրենց թեկնածությունները, վարում են համապատասխան քաղաքականություն եւ քարոզչություն, փորձում են ստանալ արտերկրյա ուժերի եւ կառավարությունների աջակցությունը:

Բավականաչափ ազդեցիկ է «Ժողովակառու» «բարեփոխիչների» կուսակցությունը, որն ունի վառ արտահայտված առաջնորդ՝ Ալի Քերիմլին, որը երիտասարդ ու հավակնոտ գործիչ է, նույնպես նախագահական պաշտոնի հավակնորդ: Ի տարբերություն «դասականների», վերջիններս պակաս ազգայնական եւ արմատական, ըստ էության պահպանողական ազգայնական կուսակցություն են, չափավոր աջ հայացքներով: Ներկայիս քաղաքական թատերաբեմում «բարեփոխիչները» համագործակցում են «Միլլի Իստիգլալի» հետ՝ վերջինիս զիջելով բոլոր մակարդակներում:

Հասարակության շրջանում մեծ ժողովրդականություն է վայելում Ադրբեջանի նախկին նախարար Իյաս Իսմայիլովը, որը ղեկավարում է «Ադալյաթ» կուսակցությունը: Նախկինում սա կազմում էր ժողովրդավարական կուսակցության մասը, որը ղեկավարում եւ ֆինանսավորում է վտարանդի գործիչ Ռասուլ Գուլիեւը՝ խորհրդարանի նախկին խոսնակը, որն այժմ բնակվում է ԱՄՆ-ում: «Ադալյաթը» հեղինակություն ունի իրավապահ մարմինների նախկին աշխատակիցների շրջանում, սակայն Ի. Իսմայիլովը պատկանում է ընդդիմադիր գործիչների երկրորդ էշելոնին եւ լրջորեն չի կարող հավակնել նախագահի պաշտոնին: Ուշագրավ է, որ նա սերտ կապեր ունի նախկին նախագահ Այազ Մութալիբովի հետ:

Այժմյան վարչակարգի արմատական հակառակորդներին միավորած ժողովրդավարական կուսակցությունը նախագահի պաշտոնին առաջադրում է Ռ. Գուլիեւին: Երկար ժամանակ վարչակազմը եւ ԱՄՆ-ի առանձին խմբավորումներ, որոնք կապված էին նախկին բիզնեսին, հետաքրքրված էին այս գործիչով: Փորձագետների կարծիքով, սակայն, այսօր այդ շահագրգռությունը չկա, քանի որ ԱՄՆ-ում առհասարակ նվազել է հետաքրքրությունը Ադրբեջանի նկատմամբ: Երկարատեւ մի շրջան 100 միլիոն դոլարի կարողության տեր Ռ. Գուլիեւը առատաձեռնորեն ֆինանսավորում էր բազմաթիվ քաղաքական ուժերի, նաեւ «Մուսավաթին» եւ «Միլլի Իստիգլալին» ու ընդդիմադիր մամուլին՝ հուսալով վերջիններիս աջակցությունը իր քաղաքա-

կան կարիերային: Սակայն վերջերս դա տեղի չի ունենում: Նա այսուհետ ֆինանսավորում է միայն իր կուսակցությանը եւ փորձում շահագրգռել որոշ մանր կուսակցությունների ու թերթերի: Ժողովրդավարական կուսակցության ղեկավարը քիչ ժողովրդականություն վայելող գործիչ (գլխավոր քարտուղար) Սարդար Ջալալօղլին է, որը կրում է կազմակերպչական աշխատանքի ողջ բեռը: Կուսակցության գործիչները հայտարարեցին, որ նախագահական ընտրությունների նախօրյակին Գուլիեւը կվերադառնա Ադրբեջան, ինչը թեական է, քանի որ երկրում վերջինիս նկատմամբ հարուցված է քրեական գործ կոռուպցիայի ու պետական միջոցների յուրացման մեղադրանքով: Այս կուսակցության մյուս հավակնոտ գործիչներն են քարտուղարներ Ն. Ջաբիեւը, Ա. Գուլիեւը: Ադրբեջանում բավականին շատ են Ռ. Գուլիեւի կողմնակիցները, սակայն դա ակնհայտորեն բավարար չէ նախագահի պաշտոնի հավակնորդ լինելու համար:

Փաստորեն, համարժեք վիճակում է նաեւ Ադրբեջանի առաջին նախագահ Այազ Մութալիբովը, որն արդեն 12 տարի ապրում է Մոսկվայում: Նա նույնպես ունեւոր մարդ է, բայց ոչ այնչափ, որքան Ռ. Գուլիեւը եւ ունի ռուսաստանաբնակ ադրբեջանական համայնքի որոշ խմբավորումների ու վարչակազմի աջակցությունը: Ի տարբերություն Ռ. Գուլիեւի, որի հանձնումն անդադարորեն պահանջում է Ադրբեջանը ԱՄՆ-ից, 1997 թ. ի վեր Մութալիբովի հարցով նման պահանջներ Ռուսաստանին չեն առաջադրվում: Ադրբեջանում Մութալիբովի կողմնակիցները բավականին աշխուժ են եւ պահանջում են թույլատրել իրենց ղեկավարի անարգել վերադարձը: Ադրբեջանում ստեղծվել է Քաղաքացիական միասնություն կուսակցությունը, որը ներկայացնում է նրա շահերը, բայց դեռ չի կարողանում ժողովրդականություն վայելել եւ ազդեցություն ձեռք բերել: Ռուսաստանյան որոշ փորձագետներ կարծում են, որ Մութալիբովը որոշակի հնարավորություններ ունի հավակնելու նախագահական պաշտոնին (հարցն այն է, թե երբ): Սակայն նկատի առնելով իրադարձությունների ընթացքը, Մութալիբովը նման հեռանկար չունի: Նրա կարելու հենարանը ՌԴ-ում Իլդար Դասընովի գլխավորած «Ադրբեջանցիների համառուսաստանյան կոնգրես» կազմակերպությունն է:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանին ռիսկի՝ հանուն անձնական պահանջների բավարարման: Այդ առնչությամբ Ռ. Գուլիեւի եւ Ա. Մութալիբովի գաղափարախոսական-քաղաքական հիմքը բնակչության մի մասի բողոքավոր կեցվածքն է, ինչը չի կարող քաղաքական հաջողություն դառնալ:

Հարաբերականորեն ակտիվ քաղաքական մյուս կուսակցություններն են.

- «Ընկերային-ժողովրդավարական կուսակցությունը»՝ ղեկավարներ Արազ Ալիզադե եւ Ջարդուշտ Ալիզադե,
- «Թեկամյուլ»՝ ղեկավար Թեյուբ Ալիեւ,
- «Ազատական ժողովրդավարական կուսակցություն»՝ ղեկավար Ֆուադ Ալիեւ,
- Ազադլիզ» (Ազատություն)՝ Ահմեդ Օրուջ,
- «Միասնական Ադրբեջան»՝ Քերար Աբիլով,
- «Վախդատ»՝ Թայիր Քերիմլի,
- «Ժողովրդական կուսակցություն»՝ Փանահ Հուսեյնով,
- «Իսլամական կուսակցություն»՝ Ալիբրամ Ալիեւ (դատապարտված է),

- «Բաքու եւ Բաքվի գյուղեր» Ղանլար Իբրահիմով,
- «Աղրիդաղ» Նատիղ Մուստաֆաեւ,
- «Յուրդաշ» Մայիս Սաֆարլի,
- «Ժողովրդական ազատություն» Վալեն Իրրզեւ,
- «Ազատական կուսակցություն» Լեյլա Շովքեթ Հաջիեւա
- «Ազատական-ընկերվարական կուսակցություն» Հաջի Աբդուլ,
- «Համայնավարական միասնական կուսակցություն» Մուսա Թուկանով, Սայադ Սայադով,
- «Կոմկուսը մարքսիզմ-լենինիզմի պլատֆորմին» Թելման Նուրուլաեւ:

Այս կուսակցությունները իրական ազդեցություն չունեն հասարակության մեջ, այլ ավելի շուտ փոքր խմբավորումներ են, որոնց շարքերում կան 100-500 ակտիվ անդամներ եւ մինչեւ 1000-2000 համակիրներ: Նույնիսկ այս կուսակցությունների միավորումը նրանց զգալի քաղաքական հաջողություն չի բերի: Որպես ընդդիմադիր կուսակցություններ նրանց խնդիրն է աջակցությունը «Մուսավաթին» կամ «Միլլին Իստիզլալին»: Հատկանշական է, որ այս կուսակցությունների մեծ մասը կորցրել է միավորվելու կարողությունը, իսկ որոշները նպատակ են դրել միջոցներ գտնել իշխանությունների հետ համագործակցելու համար:

Աղրեջանի քաղաքական-կուսակցական կյանքում կան նաեւ մի շարք միջկուսակցական կազմակերպություններ՝ ստեղծված ընդդիմադիր կուսակցությունների գործունեության համակարգման համար. «Աղրեջանամետ ուժերի միավորում», «Ընդդիմության համակարգող կենտրոն», «Ժողովրդավարական կոնգրես»: Սակայն այս կազմակերպությունները ավելի շատ ծեւական են եւ ժամանակավոր: Ուշագրավ է ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը Աղրեջանի նախագահական ընտրությունների եւ առհասարակ քաղաքական պայքարի առումով: Վաշինգտոնում ճշտել են այն հավակնորդների անունները, որոնց ԱՄՆ-ը պատրաստ է աջակցել այն դեպքում, եթե նախագահ Հ. Ալիևը չմասնակցի 2003 թ. հոկտեմբերի ընտրություններին: Ամերիկյան վարչակազմն ունի իր «աղրեջանական թիմը», որը ծրագրեր է մշակում քաղաքական ղեկավարության համար: Թիմի կազմում են Աղրեջանում ԱՄՆ դեսպան Ռոսս Ռիլսոնը, եւ այդ թիմն ունի իր հովանավորները: Հ. Ալիևից հետո ԱՄՆ-ը պատրաստ է պաշտպանել նախ Իլիամ Ալիևին: Վաշինգտոնը դրական է վերաբերվում նաեւ Ալի Քերիմլիին, Իսա Ղամբարին եւ Էթիբար Մամեդովին: ԱՄՆ-ը բացասաբար է վերաբերվում Այազ Մութալիբովին եւ Ռ. Գուլիեին: Հ. Ալիևի վարչակազմում կան երկու գործիչներ, որոնց ամերիկացիները զգուշավոր են վերաբերվում: Առաջինը նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռ. Մեհտիեւն է, մյուսը՝ ԱՄՆ ղեկավար Նամիկ Աբասովը: Այն դեպքում, երբ Հ. Ալիևը թեկնածու չլինի կամ պաշտոնաթող լինի նախքան ժամկետի լրանալը, Ջ. Բուշի վարչակազմը կծգտի անցումային փուլը դարձնել թափանցիկ ու վերահսկելի:

Մոսկվայամետ Ա. Մութալիբովը հազիվ թե կարող է հույս ունենալ ստանալու Վաշինգտոնի աջակցությունը: Ինչ վերաբերում է Ռ. Գուլիեին, հայտնի է, որ Արեւմուտքի համար հաստատուն դիրքեր չի գրավել: Հավանաբար չպետք է Վաշինգտոնից ակնկալել, թե իշխանությունների վրա ճնշում կգործադրվի նախկին նախագահին ու խոսնակին «հայրենադարձելու» համար: Ժողովրդավարական եւ Քաղաքացիական միասնություն կուսակցությունները Ռ. Գուլիեին եւ Ա. Մութալիբովին վերադարձնելու համար պետք է փորձեն գտնել այլոց օգնությունը արտերկրում: Հավանաբար սա է

Ռ. Գուլիեի եվրոպական այցերի պատճառը, որին նրա կուսակցությունը մեծ նշանակություն է տալիս: Նա դիմել է Եվրադատարանին իր հանդեպ մեղադրանքները վերացնելու համար: Սակայն ընտրությունները մոտենում են, իսկ նախկին խոսնակի հայցի քննարկման ժամկետի մասին ոչինչ հայտնի չէ: Ռ. Գուլիեը դեռեւս Լոնդոնում է եւ հանդիպումներ է ունենում Ստրասբուրգում ու Փարիզում՝ Եվրախորհրդի կողմից աղրեջանական իշխանությունների վրա ճնշում ապահովելու համար: Ինչ վերաբերում է Վաշինգտոնի զգուշավորությունը հարուցած մյուս երկու դեմքերին, ապա դրանով արտահայտվում է վարչակազմի ցանկությունը Աղրեջանում իշխանափոխության ընթացքում տեսնել բացառապես երկրի ազդեցիկ, օրինական քաղաքական կառույցների ներկայացուցիչներին ի դեմս «Ենի Աղրեջան», «Ժողովրդական», «Մուսավաթ» եւ «Միլլի Իստիզլալ» կուսակցությունների:

Ամերիկյան ու եվրոպական ազդեցիկ կազմակերպությունները IFES-ը եւ մյուսները, դժգոհում են նախընտրական գործընթացներից եւ կանխատեսում լուրջ խախտումներ ընտրությունների ընթացքում: Աղրեջանի քաղաքական կուսակցություններից առավել սերտորեն Ռուսաստանի հետ համագործակցում է Ա. Մութալիբովի խմբավորումը: ՌԴ-ի հետ հարաբերություններ է ձգտում հաստատել նաեւ «Աղայաթի» ղեկավար Ի. Իսմայիլովը: Այդ հարցին դրական է վերաբերվում Ընկերային ժողովրդավարական կուսակցության նախկին առաջնորդ Արազ Ալիզադեւն եւ նույն այդ կազմակերպությունը: Նույնպիսի հուսեր ունեն նաեւ համայնավարական կուսակցությունները (ընդամենը հինգ կուսակցություն): Սակայն ռուսաստանամետ ուժերը լուսանցքային վիճակում են եւ այդպես էլ ի վիճակի չեղան կազմակերպել ազդեցիկ շարժում: Հավանաբար այս կուսակցությունները կմիանան, բայց նույնիսկ տվյալ հանգամանքներում ռուսաստանամետ ուժերը չեն կարող հուսալ քաղաքական հաջողության մասին: Այս կուսակցությունների նշանակությունը անփոփոխ կերպով կնվազի: Ներկայումս ռուսաստանամետ ուժերի առավել լուրջ հեռանկարը արտաքին քաղաքական ճնշումն է իշխող վարչախմբի վրա: Բայց նաեւ պետք է հասկանալ, որ այս խմբավորումների միայն մեծ վերապահությամբ կարելի է համարել ռուսաստանամետ:

Ուշագրավ է Թուրքիայի ազդեցությունը Աղրեջանի իրավիճակի վրա եւ նախընտրական գործընթացներում՝ կապված Իսլամականների կուսակցության իշխանության գալու հետ: Թուրքիայում չափավոր իսլամականների գաղափարախոսական հիմքը «Նուրչուլարն» է, այսինքն՝ Մայիդ Նուրսի-նի հոգեւորական գործի գաղափարախոսական-ընկերային հայեցակարգը, որը քարոզում է չափավոր իսլամական գաղափարախոսական ղեկավար Ֆաթուլահ Գյուլենը: Այս գաղափարախոսությունը լայնորեն քարոզվում է Աղրեջանում, Կենտրոնական Ասիայում եւ ՌԴ որոշ շրջաններում: Չի կարելի ասել, թե այս կուսակցության քաղաքական ուղեգծի հիմքը պանթուրքիզմն է, բայց այդ համադրությամբ քաղաքական ծրագրի կարելու կետն է: Կուսակցության ղեկավար Ռեջեբ Թայիփ Էրդողանի այցը Աղրեջան հիասթափեցրեց ընդդիմադիր կուսակցություններին եւ նույնիսկ պաշտոնական կազմակերպություններին: Ռ. Էրդողանը, փաստորեն, չցանկացավ հանգամանալից քննարկել Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, չմիջամտեց ներքաղաքական գործընթացներին եւ որեւէ գնահատական չտվեց: «Մուսավաթը» հույս ուներ համագործակցություն հաստատել, սակայն պատասխան ազդանշաններ չեղան: Էրդողանը գերադասեց քննարկել տնտեսական խնդիր-

ները Թուրքիային Կասպյան ածխաջրածինների մատակարարման հարցերով: Թուրքիան այսօր չի կարող Ադրբեջանին առաջարկել տնտեսական մեծ օգնություն եւ նրա փոխարեն լուծել Ղարաբաղյան հարցը: Այդ պատճառով այժմ եւ հետագայում ադրբեջանական ընդդիմությունը պետք է իր քաղաքականությունը կառուցի ոչ միայն Թուրքիայի, այլեւ եվրոպական կառույցների եւ ԱՄՆ-ի դերերի հաշվառմամբ: Այդ իմաստով իրավացի էր ներկայիս նախագահական թեկնածու Է. Մամեդովը, որը վաղօրոք նախազգուշացնում էր Արեւմուտքին հենարան դիտելու անհրաժեշտության մասին, այլ ոչ միայն գերազանցապես Թուրքիային, ինչպես անում է «Մուսավաթը»:

Իշխող վարչակարգը առայժմ ունի զգալի քաղաքական ռեսուրսներ եւ կադրեր՝ իշխանությունը պահելու համար: Շատ բան կախված կլինի Ադրբեջանի տնտեսական ու ընկերային վիճակից: Հատկապես այդ գործոնները, այլ ոչ թե Ղարաբաղյան խնդիր է, հիմնական ու առաջնային բնակչության համար: Այսպես թե այնպես, երկրի քաղաքական վարչակարգը ավելի ու ավելի կկողմնորոշվի դեպի Արեւմուտք: ՌԴ-ի համար նպատակահարմար է որոշակի երկարաժամկետ պարտավորություններ չստանձնել Ադրբեջանի նկատմամբ, այլ ձգտել հավասարակշիռ բարեկամական հարաբերությունների աշխարհատնտեսական խնդիրների լուծման նպատակով, որում ավելի շահագրգիռ է Ադրբեջանը: Չնայած վարչակարգի եւ հասարակության զգալի մասի ձգտմանը Արեւմուտքի եւ Թուրքիայի հետ համարկվելու հարցում, Հ. Ալիևի տարբեր հայտարարություններն ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հարցում այս փուլում ՌԴ-ի համար գերադասելի է աջակցություն ցույց տալ Հ. Ալիևի «ընտանիքին»: Նույնը նպատակահարմար է նաեւ Իրանի ու Հայաստանի համար: Այս վարչակարգի այլընտրանքը նոր իշխող խմբի ձեւավորումն է, որը ՌԴ-ի հանդեպ ավելի թշնամական քաղաքականություն կվարի: Ըստ եւրոպյան, Ադրբեջանում կարող է ստեղծվել Ռուսաստանի թշնամի իշխանություն՝ Չեչնիայի նմանությամբ: Սակայն պետք է հաշվի առնել եւ այլ կարծիք: Ներկայիս վարչակարգը փաստորեն կատարել է իր Ռուսաստանի նկատմամբ թշնամական քաղաքականություն վարելու առաքելությունը, եւ որեւէ այլ կառավարություն չի կարող անել ավելին, քանի որ դրա համար անհրաժեշտ պայմանները չկային: ԱՄՆ-ը, ՆԱՏՕ-ն եւ Թուրքիան պատրաստ չէին ընդունել Հ. Ալիևի բոլոր առաջարկները:

ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան Ադրբեջանում ունեն համընկնող, բայց եւ նկատելիորեն տարբեր նպատակներ: Ամերիկացիները ստիպված են հաշվի նստել «Մուսավաթի» ազդեցության հետ, բայց ակնհայտորեն չեն ցանկանա այդ աջ ազգայնական կուսակցության իշխանության գալուստը: Որոշ առումով պատճառներից մեկը նաեւ «Մուսավաթի» կապերն են բրիտանական կապիտալի հետ, ինչպես եւ սերտ կապերը Թուրքիայի հետ: ԱՄՆ-ը Ադրբեջանի իշխանությունների գլուխ չի ցանկանում տեսնել քաղաքական ուժեր, որոնք քարոզում են ծայրահեղական գաղափարներ եւ պատրաստ են իրագործել արտաքին ռազմական ագրեսիա: ԱՄՆ-ը գերադասում է Հարավկովկասյան երկրներում իշխանության դեկին տեսնել գործնապաշտների: «Ենի Ադրբեջան» կուսակցությունը, ԱՄՆ-ի կարծիքով, այն ձեռնտու տարբերակն է, որն անհրաժեշտ է իրենց մոտակա ապագայում: Այս խմբավորումը եւ նրա ղեկավար Հ. Ալիևի «ընտանիքը» փաստորեն երբեւիցե ձեռնտու չի եղել Թուրքիային: Սակայն ԱՄՆ-ի համար ընդունելի ազատական-ժողովրդավարական ուժերն Ադրբեջանում ազդեցիկ չեն եւ իրական հնարավորություններ

չունեն հաջողության հասնելու նախագահական ու խորհրդարանական ընտրություններում: «Ժողովրդավարության ազգային իմաստիտուտում», որը քաղաքական նախագծեր է մշակում նորանկախ պետությունների համար, ձեւավորվել են որոշակի գնահատականներ Ադրբեջանի քաղաքական իրավիճակի վերաբերյալ: Այդ գնահատումների համաձայն, Ադրբեջանում կարող է երկար ժամանակ գերակայել ազգայնական-քաղաքական խմբավորումը, որը կհամագործակցի Թուրքիայի նույնանման ուժերի հետ: Բնականաբար, դա ավելի կմեծացնի լարվածությունը տարածաշրջանում եւ կսպառնա էներգահաղորդակցության նախագծերին: Թուրքիան ձգտում է Ադրբեջանում իշխանության բերել աջ ազգայնականներին ոչ միայն իր աշխարհաքաղաքական հավակնությունների պատճառով: Թուրքիան պետք է մոտ ժամանակներս լուծի քաղաքականապես հուսալի աղբյուրներից էներգապաշարներ ստանալու հիմնահարցերը: Սակայն Անկարայում ըստ երեւույթին հասկացան, որ այդ խնդիրը կարելի է լուծել միայն Ադրբեջանի նավթի ու գազի պաշարները լիովին վերահսկելու պայմանով, այսինքն կատարել այն դերը, որն ստանձնել է Մեծ Բրիտանիան: Թուրքիայի եւ Իսրայելի, իսկ մյուս կողմից՝ Մեծ Բրիտանիայի միջեւ ընթանում է ծածուկ պայքար կասպյան նավթն ու գազը փոխադրելու համար: Այս դիմակայությունը, որն առկա է Մեծ Բրիտանիայի ու Թուրքիայի միջեւ, լրացուցիչ բաղադրիչ է թուրքամերիկյան տարածայնություններում:

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

ԱՄՆ-ում տեղի են ունենում թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների վերանայման հետ կապված գործընթացներ: Ըստ էության, Սենատում եւ Կոնգրեսի ստորին պալատում թուրքական լոբբին եւ թուրքական խմբավորումը կազմալուծվեցին: Լրատվամիջոցներում փաստորեն չկան թուրքամետ հողվածներ ու նյութեր: Սենատի եւ Կոնգրեսի հետախուզության ու պաշտպանության հարցերով կոմիտեերը առաջարկում են պաշտոնապես վերանայել Թուրքիայի հետ հարաբերությունները եւ ԱՄՆ-ի կողմից չեղյալ համարել բոլոր ոչ պաշտոնական պարտավորությունները Թուրքիայում անվտանգությունն ու կայունությունը պահպանելու հարցում: Ուշագրավ է, որ հենց Հանրապետական կուսակցությունն է առավել արմատական հակաթուրքական տրամադրություններ արտահայտում: Միաժամանակ, առաջարկվում է 3-5 տարվա ընթացքում վերանայել ռազմակայանների նշանակությունը Թուրքիայում ու Միջին Արեւելքում: ԱՄՆ-ի ռազմավարության մեջ Թուրքիայի նշանակության քննարկումներում ինչ-որ անցումային փուլի առկայության մասին տպավորությունն արդեն սխալ է: Իրանում այդ սկզբունքային խնդիրների քննարկման փուլն արդեն անցել էր: ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի, վարկակազմի եւ ընտրախափի համար արդեն վերջնականապես պարզ է, որ Թուրքիայի հավատարմության պատմական փուլն Արեւմուտքին անցել է, եւ անհրաժեշտ է շտապ իրագործել ուժերի վերաբաշխում Միջին Արեւելքում: Այս միտումի զարգացման մեջ հատուկ նշանակություն ունի Պենտագոնի դիրքորոշումը: Գեներալիտետի տրամադրությունը խիստ կատեգորիկ է, եւ նրանք պահանջում են ռազմաքաղաքական հարաբերությունների շուտափույթ վերանայում Թուրքիայի նկատմամբ: Բնորոշ է, որ պաշտպանության նախարար Դ. Ռամսֆելդը, որն ավանդաբար հրեա-թուրքական լոբբիի եւ Պենտագոնի թուրքամետ գործիչների ազդեցության տակ էր, նույնպես հակաթուրքական դիրքորոշում ունի: Քաղաքական եւ վերլուծական շրջանակներում ԱՄՆ-ի ընտրախափային ակունքներում նկատվում է Թուրքիայի վերաբերյալ Դ. Ռամսֆելդի խոսքերի միտումնավոր արտահոսք: Ըստ այդմ, Թուրքիայի դերի վերանայման հարցը վճռված է, սակայն անհրաժեշտ է պատժել այդ երկրին, որը 1945 թ. հետո իր գոյությամբ պարտական է ԱՄՆ-ին: Սակայն հրեական «նորպահպանողական» խմբավորումը Պենտագոնում Պոլ Վոլֆովիցը, Դուգլաս Ֆեյթը, Ռիչարդ Փեռլը, Չարլզ Քրաուֆհամերը, Ուիլյամ Քրիսթոլը, ինչպես նաեւ պաշտոնական քաղաքագետ Ռոբերտ Կազանը, ԱՄՆ փոխնախագահի աշխատակազմի ղեկավար Լյուիս Լիբբին, Պենտագոնի ազդեցիկ կառույցի «Defense Policy Board» անդամները եւ այլք փորձում են ակտիվ միջոցներ ձեռնարկել Թուրքիան ամերիկյան ռազմավարության ուղեգիծ վերադարձնելու համար: Թեեւ Թուրքիայի դեմ Պ. Վոլֆովիցի կտրուկ ելույթում հատկապես նա է այդ երկրի հետ հարաբերությունների բարելավման հիմնական նախաձեռնողը: Այս ձեռնարկման հիմքում հետեւյալն է.

1. Փաստացիորեն Պետքարտուղարությանը մեկուսացնել Թուրքիայի հետ հարաբերությունների զարգացման ոլորտից եւ այդ հարաբերությունները

- ըը լիովին կենտրոնացնել Պենտագոնում:
- 2. Հզորացնել ԱՄՆ-ի ռազմական կցորդությունը Թուրքիայում, ստեղծել տվյալ ապարատի շրջանակներում 3-4 խմբեր քաղաքական նախագծերի մշակման ու կիրառման գործում:
- 3. Լրացուցիչ կապեր հաստատել արեւմտամետ քաղաքական խմբավորումների հետ եւ ջանքեր գործադրել նրանց ազդեցության աճի համար Թուրքիայում:
- 4. Ամերիկյան լրատվամիջոցների համար կազմակերպել նոր ծրագրեր Թուրքիայի նկատմամբ կողմնորոշմամբ՝ ներառյալ տիեզերքի հնարավորությունները:
- 5. Հատուկ աշխատանքներ իրագործել Թուրքիայի դրամատների ու գործարարների հետ՝ նրանց ընդդիմադիր գործունեության մեջ ներառելու համար:
- 6. Կազմակերպել էներգահաղորդակցային նախագծերի իրագործման արգելակումը թուրքական կառավարությանը շանտաժի ենթարկելու նպատակով, մի շարք միջոցառումներ իրագործել Իրանից ու Ռուսաստանից այլընտրանքային էներգապաշարների նախագծերի իրագործումը խչընդոտելու նպատակով, օգտագործելով ներդրումային խմբերի հնարավորությունները:
- 7. Գործնական հողի վրա դնել ԱՄՆ-ի գերակայելի հարաբերությունները Թուրքիայի ռազմական շրջանակների հետ նաեւ քաղաքական ոլորտում, Թուրքիայում զինվորականների ազդեցությունը ուժեղացնելու համար՝ ի հակակշիռ կառավարությանը:
- 8. Արագացնել ռազմաքաղաքական ծրագրերի իրագործումը, որոնց նպատակն է զինվորական շրջանակների ազդեցության մեծացումը արտաքին քաղաքականությունում՝ ներառյալ հարաբերությունները Հունաստանի, Սիրիայի եւ Վրաստանի հետ, ինչը նախատեսում է Թուրքիայի ռազմատեխնիկական զարգացման ծրագրերի ընդլայնումը Վրաստանում (օդահենակայանի ստեղծում, սահմանապահ ծառայության զարգացում, կադրերի պատրաստում, Թուրքիայի ներկայությունը Վրաստանում):
- 9. Թուրքիայի շտապ անդամակցումը ԵՄ-ին, որպես նրա նկատմամբ վերահսկողության մեծացման ուղի, տնտեսական խնդիրների լուծման եւ Թուրքիայի մասնակցությունը Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի դիմակայությանը եվրոպական քաղաքական դաշտում:

ԱՄՆ-ի քաղաքական շրջանակներում չեն բացառում, որ Պենտագոնը եւ ԿԳԿ-ն նախապատրաստել են եւ կփորձեն իրագործել ռազմական պետական հեղաշրջում Թուրքիայում: Այնուհանդերձ, ԱՄՆ-ի վերլուծաբանների գերակշիռ մեծամասնությունը կարծում է, որ Պենտագոնի այդ նախաձեռնությունները բոլորովին անընդունելի են եւ անհիմն: Նույնիսկ իրենց նորպահպանողական համարող վերլուծաբանները զգուշորեն են վերաբերվում նման ծրագրերին: Վերջերս Կոնգրեսում բազմիցս ելույթներ ունեցող Դ. Ռամսֆելդը եւ իր տեղակալները բախվեցին սենատորների ու կոնգրեսականների դիմադրությանը Իրանի, Իրաքի ու Թուրքիայի հարցերում:

2003 թ. վերջին անհնար է ասել, թե ինչպես կզարգանան իրադարձությունները, եւ ԱՄՆ-ի վարչակազմի որ խմբավորումը կհաղթի թուրքական խնդրի առումով: Պետքարտուղարությունը մտադիր է առաջադրել մի շարք նախաձեռնություններ արաբական երկրների, Իրանի եւ Թուրքիայի հետ

հարաբերությունների զարգացման վերաբերյալ: Պետքարտուղարությունը աշխուժորեն վերակազմավորում է աշխատակազմը, որը գործառնորեն պետք է զբաղվի տվյալ արտաքին քաղաքական ուղղություններով: Այդ աշխատանքում ներգրավում են հարյուրավոր վերլուծաբաններ, փորձագետներ եւ Միջին Արեւելքի հարցերով տարբեր մասնագետներ: Ք. Փաուելի մտահղացմամբ, այդ մասնագետներին չեն տրվի մշտական պաշտոններ: Նրանք կաշխատեն պայմանագրային հիմունքներով, նրանց ծառայողական վիճակը եւ աշխատավճարը սերտորեն կապված կլինեն իրենց գործունեության արդյունքներից: Պենտագոնն ակտիվորեն օգտագործում է պետքարտուղարության ծախսողունները Ք. Փաուելի վարկաբեկման համար: Վերջինս համոզված է, որ արաբական երկրների, Թուրքիայի ու Իրանի հետ հարաբերությունները պետք է կառուցել առկա խնդիրների փուլային լուծման եղանակով՝ ՄԱԿ-ի եւ այլ միջազգային կազմակերպությունների ներգրավմամբ:

Այնուհանդերձ, կան կանխանշաններ այն բանի, որ Պետքարտուղարությունն ստիպված է համաձայնել Պենտագոնի որոշ ծրագրերի հետ: Խոսքը Թուրքիային քաղաքական լայնածավալ շանտաժի ենթարկելու որոշ երկարաժամկետ ծրագրերի մասին է, որը ներառում է քրդերի շարժման զարգացումը ԵՄ-ի միջոցով ճնշումներ բանեցնելը, նաեւ ռազմական բռնապետության ժամանակավոր հաստատումը: Միաժամանակ, իրաքյան ռազմարշավից հետո Պենտագոնի քաղաքականությունը դարձավ ավելի չափավոր, եւ ԱՄՆ-ը հազիվ թե որոշում ընդունի Թուրքիայի հիմնախնդրի լուծման արձանագրության միջոցների կիրառման մասին:

Ջ. Բուշի պահանջով վարչակազմը չպետք է ավելացնի արդեն առկա արտաքին քաղաքական հիմնահարցերի շրջանակը հատկապես նախքան ԱՄՆ-ի հերթական ընտրությունների ավարտը: Նախագահը կարգադրել է Ազգային անվտանգության խորհրդին մանրազնին քննել տարբեր արտաքին քաղաքական ծրագրերը եւ առաջարկները, անանուն փորձագիտության մեթոդով ներգրավելով համալսարանական փորձագետներին եւ նույնիսկ արտասահմանյան փորձագետներին, որոնք լավատեղյակ են այս կամ այն տարածաշրջանի հիմնախնդիրներին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ժամանակակից թուրք-հայկական հարաբերությունների քննարկման համար տնտեսական կապերի զարգացմանը հաղորդակցությունների ապաշրջափակման խնդիրների առնչությամբ ուշագրավ է Տրապիզոնում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսության գեկույցը Թուրքիայի հյուսիս-արեւելյան մի շարք վիլայեթների (Պոնտոսի գավառ եւ Արեւմտահայաստանի հյուսիսային մաս) ընկերային-տնտեսական վիճակի մասին: Այս գավառները աշխարհագրորեն կապված են ՀՀ-ի հետ եւ թուրք-հայկական հարաբերությունների ենթադրվող զարգացումը նախ վերաբերում է հատկապես այդ շրջանների հետ Հայաստանի կապերին: Նշյալ գեկույցը մեր կողմից տպագրվում է նշանակալի կրճատմամբ:

«...Նրա կազմում են Թուրքիայի 11 հյուսիս-արեւելյան վիլայեթները, որոնցից մեծ մասը առավել հետամնաց է տնտեսական ու ընկերային առումով, քան երկրի մյուս շրջանները: Այդ շրջանների տնտեսական հետամնացությունը պայմանավորված է մի շարք գործոններով: Մասնավորապես, կարելի է նշել Արեւելյան Անատոլիայի բնական-աշխարհագրական պայմանները, հիդրոէներգետիկական ներուժի օգտագործման դժվարությունը, օգտակար հանածոների պաշարները չօգտագործելը, լեռնային տեղանքի պատճառով գյուղատնտեսական հողերի անբավարար լինելը, որն արգելում է մեծ մակերեսով հողերի մեքենայացված մշակումը, արտադրամիջոցային համակարգի ցանցի չգոյությունը եւ երկաթուղու բացակայությունը: Թուրքական Հանրապետության գոյության 80 տարիներին այդ տարածքում չստեղծվեց ինչ-որ չափով նշանակալի արդյունաբերական բազա: Բացասական դեր խաղացին նաեւ ռազմաքաղաքական պայմանները, որոնց թվում Թուրքիայի լարված հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի հետ, նախկինում ՆԱՏՕ-ի ռազմակայանի առկայությունը Տրապիզոնում, Հայաստանի հետ համապարփակ հարաբերությունների բացակայությունը եւ այլն: Բոլոր այս պատճառները նպաստում էին, որ Թուրքիայի արելքը մնա փակուղային տնտեսական ծայրագավառ: Նույն այդ ընթացքում Թուրքիայի հարավը եւ արեւմուտքը ունենալով Ստամբուլի, Իզմիրի, Միջերկրականի նավահանգիստների ներուժը եւ օտարերկրյա ներդրումներ, բավականին ակտիվորեն համագործակցում էին շատ երկրների հետ եւ եվրոպական երկրների հետ շուկայական տնտեսության պայմաններում շփվելով՝ կուտակում էին աշխատանքային կենսափորձ:

Ընկերային-տնտեսական բնութագրիչներով վիլայեթները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ մերձսեւծովյան (Գիրեսուն, Տրապիզոն, Ռիզա, Արդվին) եւ մայրցամաքային (Բայբուրդ, Գյումուշխանե, Էրզրում, Էրզինջա, Կարս, Արդահան եւ Իզմիր): Առափնյա վիլայեթները տնտեսապես ավելի զարգացած են: Կենսամակարդակն այստեղ 2-2,5 անգամ ավելի բարձր է, քան երկրի ներքին շրջաններում: Այսպես, Գիրեսունում եւ Արդվինում միջին տարեկան եկամուտը բնակչության մեկ շնչին կազմում է 2000 դոլար, իսկ Արդահանում եւ Իզմիրում՝ 1000 դոլար: Չորս մերձսեւծովյան վիլայեթներում տնտեսությունը զարգանում է վերջին տարին աշխու-

ծորեն ձեւավորող երեք ոլորտների՝ արտաքին առեւտրի, գյուղատնտեսության եւ զբոսաշրջության հիմքի վրա: Մնացած վիլայեթներում գերակայում է տեղական նշանակության գյուղատնտեսական եւ դրա հետ կապված սննդամթերքի արտադրությունը, ինչպես եւ տեղական առեւտուրը:

Վիլայեթների գործարար շրջանակների ներկայացուցիչները շարունակում են աջակցել Հայաստանի հետ առեւտրատնտեսական հարաբերությունների կարգավորման գաղափարին: Որեւէ մեկի համար գաղտնիք չէ, որ Հայաստանում թուրքական շատ ապրանքներ ներկրվում են Իրանից ու Վրաստանից: Թուրքիայից դեպի Հայաստան ուղիղ ճանապարհը թուրք արտահանողներին թույլ կտա խուսափել տարանցիկ փոխադրումից, որն զգալիորեն կնվազեցնի փոխադրման ծախսերը եւ ապրանքների ինքնարժեքը: Նրանք ընդգծում են, որ Հայաստանը լուրջ պահանջարկ ունի թուրքական արտահանման ավանդական ապրանքների՝ սննդամթերքի, մանածագործական եւ շինարարական նյութերի հարցում: Թուրք-հայկական սահմանների բացմամբ երկու երկրների միջեւ առեւտրաշրջանառությունը կկազմի 1 մլրդ դոլար: Բացի այդ, Հայաստանը կարող է ավելի ձեռնտու պայմաններ առաջարկել երրորդ երկրներում տարանցիկ փոխադրումների համար: Այսպես, եթե Վրաստանով մեկ բեռնատարի երթը արժե 2500 դոլար, ապա հայկական երթուղին կարժենա 500 դոլար:

Վերակառուցվում է մերձսեւծովյան ավտոմայրուղին՝ Ստամբուլից մինչեւ Սարպա ձգվող 1500 կմ երկարությամբ ճանապարհը: Քննարկվում է Կարս-Թբիլիսի երկաթուղու կառուցման հարցը, որը պետք է լինի Մեծ մատաքսե ճանապարհի մտահղացման օրինակներից մեկը: Ընդլայնվում են ծովային նավահանգիստները եւ մերձսեւծովյան օդանավակայանները: Այստեղ նախատեսվում է օդակայանի կառուցում Օրդու եւ Գիրեսուն բնակավայրերի համար: Թուրքիայի պաշտոնական իշխանությունները 1997 թ. հռչակելով «Արեւելյան տարածքների առաջնահերթ զարգացման ծրագիրը», իսկ հետո՝ 1998 թ. մայիսին որոշում ընդունելով փորձարարական կարգով 4 մերձսեւծովյան Արեւելյան վիլայեթներում արագացված զարգացման մասին, ընթացիկ ժամանակահատվածում չկարողացան իրագործել այդ ուղեգիծը եւ փոխել զգալի չափով արեւելյան Թուրքիայի տնտեսական հետամնացությունը: Միեւնույն ժամանակ, Թուրքիայի կառավարությունը փորձում է մեծ ուշադրություն դարձնել Արեւելյան եւ Հարավարեւելյան Անատոլիայի տնտեսական զարգացմանը: Օրենքի ֆինանսական հիմքը Թուրքիայի կառավարության կողմից 70 տրիլիոն լիրան (ավելի քան 105 մլն դոլար) է, որը կտրվի Թուրքիայի 26 վիլայեթների ձեռնարկություններին, ընկերություններին եւ ֆիրմաներին, որոնք համապատասխան հայցեր են ներկայացրել մինչեւ 2001 թ. հունիսի 30-ը Թուրքիայի զարգացման կամ Վակաֆի դրամատներին: Տեղի գործարար շրջանակները որոշակի հույսեր են կապում նոր օրենքի հետ զբոսաշրջության, կրթության, առողջապահության, նաեւ արդյունաբերական, գյուղատնտեսական ապրանքների վերամշակման գծով ենթակառուցվածքի զարգացման հետ:

Թուրքիայի հյուսիս-արեւելյան վիլայեթներ

Տրապիզոնի վիլայեթ (Տրապեզունդ): 17 շրջաններից կազմված Տրապիզոնի վիլայեթի տարածքը զբաղեցնում է 4685 քառ. կմ: Բնակչության թիվը հաստատունորեն աճում է: Համաձայն 2000 թ. մարդահամարի, վիլայեթի բնակչության թիվը կազմել է 1,2 մլն մարդ, ինչը 26,6 տոկոսով գերազանցում է 1997 թ. ցուցանիշը (887 հազար մարդ): Կենտրոնի բնակչության թիվն աճել է 185 հազար մարդուց (1997 թ.) մինչեւ 217 հազար մարդու (2000 թ.): Բնակչության աշխատունակ մասի 60 տոկոսից ավելին զբաղվում է գյուղատնտեսությամբ, 8 տոկոսը զբաղված է արտադրությունում, 10-ական տոկոսը՝ առեւտրում եւ սպասարկման ոլորտում: Տարեկան միջին եկամուտը կազմում է 2,3 հազար դոլար: Տրապիզոնի բաժինը Թուրքիայի ՀՆԱ մասով կազմում է 0,8 տոկոս: 1997 թ. Տրապիզոնը քույր քաղաք է Սոչիի հետ: Նույնաման համաձայնագրեր են ստորագրվել Չիգետվար (Հունգարիա), Բաթումի (Վրաստան), Ռիզիաու (Չինաստան) քաղաքների հետ: Ընթացիկ տարում Առեւտրի մշակութային կապերի զարգացման եւ համագործակցության մասին համաձայնագիր կստորագրվի Չելենոդոլսկ (Թաթարստան, ՌԴ) քաղաքի հետ: Գյուղատնտեսության համար պիտանի հողերի մակերեսը կազմում է 110,1 հազար հեկտար (վիլայեթի 25 տոկոսը): Հիմնական գյուղմթերքներն են պնդուկը (գյուղատնտեսական մակերեսի 44,7 տոկոսը), եգիպտացորենը (28,01 տոկոսը), թեյը (14,4 տոկոսը), կարտոֆիլը (7,3 տոկոսը): Գյուղատնտեսության զարգացած ճյուղ է ձկնորսությունը: Հիմնական մթերքը խամսան է՝ ծովային մանր ձուկը: Որսի մեծ մասը վաճառվում է տեղի շուկայում, որոշ մասն արտահանվում է: 2000 թ. արտահանվել է 210 տոննա խամսա (172 տ՝ Գերմանիա, 19տ՝ Ավստրիա եւ Բելգիա): Արտահանման շահույթը կազմում է 152 հազար դոլար: Արդյունաբերական զարգացման մակարդակով Տրապիզոնը հետ է մնում երկրի արեւմտյան արդյունաբերական զարգացած շրջաններից:

Վիլայեթի ՀՆԱ-ի արդյունաբերության բաժինը չի գրազանցում 10 տոկոսը: Արդյունաբերության հիմնական մասը վերամշակում է գյուղատնտեսական մթերքները: Վիլայեթում կան 29 թեյի ֆաբրիկաներ՝ 65,7 հազար տոննա տարեկան արտադրողականությամբ, ինչպես եւ 12 գործարաններ, որոնք տարեկան կարող են մշակել 93,4 հազար տոննա պնդուկ: 2000 թ. հավաքվել է 67,8 հազար տ պնդուկ, որից 20 հազար տոննան արտահանվել է: Տրապիզոնում կա նաեւ ցեմենտի գործարան՝ տարեկան 410,1 հազար հզորությամբ: Բացի այդ, վիլայեթում գործում են 3 ալրադաց ֆաբրիկաներ (տարեկան 163,8 հազար տոննա), 10 կաթի գործարան, 8 մանածագործական ձեռնարկություններ, զինագործարան (15 հազար ատրճանակ տարեկան): Սյուրմենի շրջանում նավաշինարաններում կառուցվում են ձկնորսամակեր:

Վիլայեթի արդյունաբերական ենթակառուցվածքի կարելու մասն է Տրապիզոնի արդյունաբերական գոտու կազմակերպության ձեռնարկությունները, որը ստեղծվել է 1995 թ.: 983,4 հազար կմ տարածքում գտնվում են 73 ձեռնարկություններ, որոնցից 44-ը արդեն սկսել են արտադրությունը: Աշխատողների թիվը կազմում է 1747 մարդ: Ձեռնարկությունների մեծ մասում զբաղված են սննդամթերքի արտադրությամբ (12), սարքավորումներով (10), կահույքագործությամբ (8): Մոտ ժամանակներս ծրագրվում է ստեղծել

առեւտուր չկա: Բեռնա եւ ուղեւորափոխադրումը միայն հնարավոր է ավտոմեքենաներով:

Արդվինի վիլայեթ: Մակերեսը 7,4 հազար քառ. կմ է կազմված է կենտրոնից ու 7 շրջաններից: 2000 թ. մարդահամարով բնակչության թիվը 191,6 հազար մարդ է, ինչը 2,2 տոկոսով ավելին է 1997 թ. ցուցանիշից (187,1 հազար): Արդվինի ՀՆԱ-ի չափաբաժինը կազմում է շուրջ 0,335 տոկոս: Միջին տարեկան եկամուտը բնակչության մեկ շնչին կազմում է 2,5 հազար դոլար: Աշխատող բնակչության 70 տոկոսից ավելին գյուղատնտեսության բնագավառում, զբաղված է ձկնորսությամբ, անտառտնտեսությամբ, որսորդությամբ: Արդվինում արտադրվում է թուրքիայի հյուսիսային մերձսեւծովյա մասին բնորոշ ապրանք՝ թեյ, պնդուկ, մեղր, կան ոչ մեծ ձկնաբուծական տնտեսություններ: Բնակչության մնացած մասը զբաղված է սպասարկման (11 տոկոս) եւ արդյունաբերության (5 տոկոս) ոլորտներում: Ընդհանուր առմամբ Արդվինում հաշվվում է 18 արդյունաբերական ձեռնարկություն (7-ը՝ պետական): Արդվինի ապագան կապվում է էլեկտրատներգիայի արտադրության հետ: Վիլայեթով հոսում է ճորոխ գետը՝ 354 կմ երկարությամբ (ընդհանուրը 376 կմ), որի վրա կառուցվում է 7 ամբարտակներից բաղկացած կասկադ: «Դերիներ» ամբարտակի կառուցմանը (670 մզվտ), որի բարձրությունը 247 մետր է, մասնակցում են ռուսաստանյան «ՎՕ Տեխնոստրոյէքսպորտ» ՕՍՕ ընկերության մասնագետները: Հիդրոէլեկտրակայանի շինարարության ավարտը (սկիզբը 1998 թ.) նախատեսված է 2006 թ.: Նախագծի իրագործումը կտրուկ կփոխի վիլայեթի տնտեսության բնույթը: Էլեկտրակայանների կառուցման ծրագիրը նախատեսում է վիլայեթի տարածքով նոր ճանապարհաշինարարություն, որը կկապի արեւելյան մերձսեւծովյան շրջանները թուրքիայի հարավ-արեւելյան շրջաններին: Վիլայեթում է հսոպա նավահանգիստը, որը գործում է 1972 թ. եւ տարեկան մինչեւ 1,3 մլն տոննա բեռնաթողունակություն ունի : Նավահանգստում կա քարածխի պահեստ, որը օգտագործվում է ՌԴ-ից ածուխ ներկրելու համար: Վիլայեթի ղեկավարությունը փորձում է հսոպան դարձնել ազատ տնտեսական գոտի: Խոպայից Սամսուն կատարվում է Արդվինում արդյունահանված պղնձեռուսի փոխադրումը: Խոպայից 19 կմ հեռու գտնվում է Սարպի սահմանակետը, որը Վրաստանը թուրքիային միացնող հիմնական ցամաքային առեւտրային ճանապարհն է: Սարպիի միջոցով արտահանվող ապրանքի ծավալը ներկայումս նվազել է: Պատճառները 1998 թ. ռուսաստանյան ճգնաժամն է եւ վրացական տարածքում թուրքական բեռնատարներից կատարվող շոթումները: Թուրքիան, սակայն, միջոցներ է ձեռնարկում առեւտուրն աշխուժացնելու համար: Մեծ նշանակություն է տրվում ճանապարհաշինարարությանը: 2000 թ. հոկտեմբերին բացվել է երկկողմանի Խոպա-Սարպի ճանապարհը: Արդվինում է գտնվում Կովկասյան ինստիտուտի (Կարս) ֆակուլտետը:

Բայբուրդի վիլայեթ: Մինչեւ 1989 թ. եղել է Կարսի վիլայեթի կազմում: Ունի 3652 հազար քառ. կմ մակերես, կենտրոնը Բայբուրդն է (38,6 հազար մարդ) եւ ունի 2 հարակից շրջաններ: Թեւեղեպի երկրի արեւմտյան շրջաններ ուղղությամբ արտագաղթին, բնակչությունը կայուն կերպով աճում է: 1997 թ. բնակչության թիվը եղել է 101,5 հազար մարդ, 2000 թ. հասել է 112,8 հազարի ցուցանիշին: Գյուղատնտեսության հիմքը անասնապահու-

թյունն է, որը ունի ավանդական արոտավայրային բնույթ, սակայն զարգացումը դանդաղում է արոտավայրերի քչության ու անասնակերի պակասի պատճառով: Արտադրողականությունը խթանելու համար իշխանությունները գյուղացիների համար կիրառում են պարզեւտրային վճարումների համակարգ: Աճեցվող հիմնական ցանքատեսակներն են կարտոֆիլը եւ շաքարի ճակնդեղը, ընդ որում, վերջինիս արտադրությունը վեց տարվա ընթացքում աճել է 3 անգամ: Այսպես, եթե 1993 թ. հավաքվել է 36 հազար տոննա, ապա 1999 թ.՝ 120 հազար տոննա: 2002 թ. նախատեսված է հավաքել մինչեւ 300 հազար տոննա ճակնդեղ: Ողջ բերքը մշակվում է Կարսի ձեռնարկություններում: Բանջարեղենի արտադրողականության բարձրացման համար վերջերս իրագործվում է ջերմոցների կառուցումը: Այսօր վիլայեթում կառուցված է ավելի քան 40 նման օբյեկտ: Այնուհանդերձ, վիլայեթն առայժմ չի կարող ինքնուրույնաբար իրեն ապահովել մրգաբանջարեղենային արտադրանքով, որը գնում են երկրի այլ շրջաններից: Զարգացած է մեղվաբուծությունը: Տարեկան միջին հաշվով ստացվում է 19 տոննա մեղր, որն առաքում են երկրի այլ շրջաններ: Կա աղյուսի արտադրության փոքր ձեռնարկություն (23 աշխատող) եւ կերարտադրության ֆաբրիկա (46 աշխատող): Իշխանությունները վարում են արդյունաբերական շինարարության խրախուսման քաղաքականություն, սակայն ներդրողները տարբեր պատճառներով չեն շտապում դրան ներդնել: Ուղեւորա- ապրանքափոխադրումը միայն ավտոմեքենաների միջոցով է: Բայբուրդում կա Կարսի կովկասյան համալսարանի մասնաճյուղ, ուր սովորում է 310 ուսանող: Վիլայեթում պահպանվել են մինչօսմանյան շրջանում կառուցված ամրոցների փլատակները, բայց զբոսաշրջության համար պայմաններ բոլորովին չկա:

Գիրեսունի վիլայեթ: Մակերեսը կազմում 6,9 հազար քառ. կմ: Ունի 15 շրջան: 1997-2000 թթ. բնակչությունն աճել է 12,6 տոկոսով՝ հասնելով 536 հազար մարդու: Թուրքիայի ՀՆԱ-ում Գիրեսունի չափաբաժինը 0,4 տոկոս է: Բնակչության մեկ շնչին ընկնող տարեկան եկամուտը՝ 2799 դոլար: Աշխատող բնակչության 72,7 տոկոսը գյուղատնտեսության բնագավառում է, մյուսները՝ սպասարկման (9,3 տոկոս), արտադրության (5,4 տոկոս), ռեստորանային եւ հյուրանոցային բիզնեսի (4,3 տոկոս) ոլորտներում: Գյուղատնտեսության համար պիտանի են հողերի 25 տոկոսը (ավելի քան 175 հազար հեկտար): Հիմնական գյուղատնտեսական մշակաբույսը պնդուկն է, որն աճում է 96 հազար հեկտարի վրա եւ թուրքիայի պնդուկի ցանքերի 21 տոկոսն է: Գիրեսունում ավելի քան 75 հազար ընտանիք զբաղված է պնդուկ աճեցնելով: Պնդուկի տարեկան բերքատվությամբ (90 հազար տոննա) Գիրեսունը 2-րդ տեղում է Օրդուի վիլայեթից հետո: Մյուս կարեւոր բնամթերքներն են եգիպտացորենը (45 հազար տոննա), հացահատիկը (26 հազար տոննա), կարտոֆիլը (շուրջ 18 հազար տոննա), գարին (17 հազար տոննա): Զարգացած է անասնապահությունը, ձկնորսությունը, մեղվաբուծությունը: Գիրեսունի արդյունաբերությունը զբաղված է գյուղմթերքների վերամշակմամբ: Այսպես, վիլայեթում կա պնդուկի վերամշակման 25 գործարան: Խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը (Սեկա) ցելյուլոզային կոմբինատն է կառուցված 1970 թ. Աբսյուի շրջանում: 1990 թ. «ժիկա» ճապոնական ընկերությունը նախապատրաստել է ձեռնարկության արդիակա-նացման նախագիծը՝ 100 մլն դոլար արժողությամբ: Սակայն առ այսօր նա-

խագիծն իրագործված չէ: 1995 թ. Գիրեսունում կառուցվել է «Գիրմաշ» ձեռնարկությունը, որը տարեկան կթողարկի 50 հազար միավոր թեթև հրազեն: 1976 թ. վիլայեթում ստեղծվել է Կազմակերպված արդյունաբերական գոտի, սակայն դեռևս 49 տեղամասեր չեն զբաղեցվել: Գիրեսունում կա թեյի արտադրության 11 գործարան («Չայկուր» մոնոպոլիստական պետընկերությանը պատկանում է մեկ գործարան), սննդամթերքի արտադրության 52 տարբեր ձեռնարկություններ, 3 մանածագործական ֆաբրիկաներ: Վիլեյթում մշակվում են պղնձի, արծճի, ցինկի, երկաթի, մարգանցի եւ մոլիբդենի հանքերը: Հայտնաբերվել է Ուրանի հանքատեղ: Գիրեսունը Թուրքիայից արտահանվող պնդուկի ծավալով գրավում է առաջին տեղը: Պնդուկն արտահանվում է աշխարհի 35 երկիր, հիմնականում Եվրոպա: 2000 թ. առաջին ութ ամիսներին ՌԴ է արտահանվել 320,7 տոննա պնդուկ, 1,2 մլն դոլարի ընդհանուր արժողությամբ: Գիրեսունից արտահանվում են նաև ցինկի խտանյութ, ալյուր, բարիտ, արծճի խտանյութ: Ներկրվում է հիմնականում փայտ եւ ածուխ: Գիրեսունի ծովային նավահանգիստը գործարկվում է 1959 թ. եւ ունի 10 հազար տոննա բեռնատարողությամբ նավերի սպասարկման ու տարեկան 1,4 մլն տոննա բեռնաթողականությամբ ենթակառուցվածք: Նավահանգիստը լրջորեն վնասվեց 1999 թ. փետրվարյան փոթորկից, եւ վերականգնման աշխատանքներն ընթանում են առ այսօր: Արտահանման հիմնական ապրանքները Գիրեսունի նավահանգստից պնդուկն է եւ ալյուրը: Ներկրվում է ածուխ եւ փայտ: Տիրերուլու-Թորու ճանապարհի արդիականացումից հետո (Գյումուշխանե) վիլայեթն ուղղակիորեն կկապվի Անատոլիայի արեւելյան ու հարավ-արեւելյան շրջաններին: 1997 թ. Օրդուի եւ Գիրեսունի նահանգապետությունները ստեղծել են «ՕՐ-ԳԻ» հիմնադրամը, որի գլխավոր նպատակն է երկու վիլայեթությունների կողմից օդանավակայանի համատեղ կառուցումը եւ օգտագործումը: Առաջիկայում ծրագրվում է հայտարարել մրցույթ նշյալ ծրագրի իրագործման համար: Գիրեսունի հիմնական տեսարժան վայրերն են բարձրլեռնային մարգագետինները, որտեղ ամռանը ժողովրդական պարերի փառատոներ են անցկացվում: Համապատասխան ենթակառուցվածքի բացակայությունը խանգարում է արդյունավետորեն օգտագործել առանց այն էլ զբոսաշրջության համար նվազ հնարավորությունները: 2000 թ. վիլայեթ է այցելել 38 հազար զբոսաշրջիկ (4000-ն արտասահմանցի), որի եկամուտը կազմել է 76 հազար դոլար: Մշակութային կյանքի գլխավոր իրադարձությունը միջազգային սեւծովյան փառատոնն է, որը տեղի է ունենում յուրաքանչյուր տարվա մայիսի 29-ին: Մասնակցում են նաև ՌԴ Տազանրոգ քույր քաղաքի համույթները: Իրենց հերթին Գիրեսունի ներկայացուցիչները մշտապես հյուրընկալվում են Տազանրոգի հիմնադրման տարեկիցներին նվիրված սեպտեմբերյան տոնակատարություններին: Գիրեսունում գործում է Տրապիզոնի սեւծովյան տեխնիկական համալսարանի երկու ֆակուլտետ եւ երեք բարձրագույն դպրոց, ինչպես նվազի հանրապետական համալսարանի բարձրագույն դպրոցը:

Գյումուշխանե վիլայեթը: Գտնվում է Թուրքիայի հյուսիս-արեւելքում եւ կազմված է համանուն կենտրոնից (բնակչությունը 41,2 հազար) եւ 6 շրջաններից: Տարածքի մակերեսը 6575 քառ. կմ է, բնակչությունը՝ 231 հազար մարդ, որն ավելի է 1997 թ. ցուցանիշից (152 հազար մարդ): Գյուղատնտեսական շրջան է, եւ աճեցվում է հացահատիկ ու ճակնդեղ: Հայտնի են տեղական

խնձորները: Նախորդ տարի խնձորի բերքը եղել է 310 հազար տոննա, որի մեծ մասն արտահանվել է: Խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 125 հազար է, որից 67 տոկոսը մսատու տեսակն է: Գյումուշխանեում չկան խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Ճակնդեղն ուղարկում են Էրզինջանի ու Էրզրումի վերամշակման գործարանները: Տեղի արտադրությունը մարմելադի, թխվածքի եւ մանածագործական փոքր ֆաբրիկաներն են: Կա նաև շինանյութերի արտադրության կոմբինատ: Արտադրված մարմելադը եւ պաստելան վիլայեթի պարծանքն է: Ամեն տարի Գյումուշխանեում անցկացվում է այսպես կոչված «մարմելադի ու պաստելայի փառատոն», որի ընթացքում ցուցադրվում ենայդ արտադրանքի բազմաթիվ տեսակները: Վիլայեթում հնուց արդյունահանել են արծաթ (վիլայեթն անվանվել է պոմյուշ - արծաթ թուրքական բառով), սակայն 19-րդ դարում արդեն հանքավայրը սպառվել է: Տարածքում կան նաև երկաթի ու պղնձի, մարգանցի ու քրոմի հանքավայրեր: Հանածոների մշակման արտոնագիր ձեւականորեն ունեն 20 փոքր ձեռնարկություններ, բայց իրականում աշխատում է դրանց շուրջ կեսը: 1991 թ. արծաթահանքերի հետախուզման արտոնագիր է տրվել 3 մեծ ընկերությունների, սակայն այժմ դրանով զբաղվում է միայն «Եվրագոլդը»: Վիլայեթում բեռնափոխադրումը հնարավոր է միայն ավտոմեքենաների միջոցով: Այստեղ է գտնվում «Քարաջա» մեծ քարանձավը եւ հին հռոմեական շրջանի շինություններ, սակայն զարգացած զբոսաշրջության ենթակառուցվածքի չգոյությունը խանգարում է զբոսաշրջիկների ներհոսքին:

Ղարսի վիլայեթ: Հյուսիս-արեւելքում գրավում է 9442 քառ. կմ, կազմված է 8 շրջանից, Կարսի բնակչությունը 95,6 հազար է: Բնակչությունը, եւ 1997 թ. ցուցանիշի (323 հազար) համեմատ այսօր կազմում է 325,1 հազար մարդ : Արեւելքից սահմանակից է Հայաստանին, հարավից՝ Իզդիր եւ Ադրի վիլայեթներին, արեւմուտքում՝ Էրզրումին եւ հյուսիսից՝ Արդահանին: Հիմնականում զբաղվում են գյուղատնտեսությամբ, մշակում հացահատիկ, գարի եւ շաքարի ճակնդեղ: 2000 թ. հավաքվել է 90 հազար տոննա հացահատիկ, 100 հազար տոննա գարի, 50 հազար տոննա ճակնդեղ եւ 38,5 տոննա կարտոֆիլ: Կլիմայի պատճառով միրգ եւ բանջարեղեն աճեցնելը բավականին դժվար է: Նախորդ տարի հավաքվել է 610 տոնա կաղամբ, 144 տոննա լոբի, 65 տոննա պոմիդոր: Մրգերից հավաքվել է 1,6 հազար տոննա՝ հիմնականում խնձոր, տանձ, ծիրան: Համապատասխանաբար հավաքվել է 125 եւ 25 տոննա ծմերուկ եւ սեխ: Գյուղմթերքներով լիովին ապահովվելու համար վիլայեթը այն ներմուծում է երկրի այլ շրջաններից: Կարսում անասնաբուծությունը անկում է ապրում: Խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 974,9 հազարից (1995 թ.) նվազել է մինչեւ 674 հազար (2000 թ.): Նույն միտումն է ոչխարների եւ այծերի առումով: Կաթնատվությունը 490 հազար տոննայից հասել է 337 հազար տոննայի: Մեղրի արտադրությունը 1,3 տոննայից մինչեւ 795 տոննա: Տնային թռչունների բուծումը դրված չէ արդյունաբերական հիմքերի վրա: Մասնավոր տնտեսություններում հաշվվում է մոտ 193 հազար հավ եւ բաղ: Հիմնականում հավերը ծվատու են, որ եւ տարեկան արտադրությունը կազմում է 16 մլն հատ: Վիլայեթում չկան խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Իր ողջ հզորությամբ գործում է ցեմենտի գործարանը (2000 թ. արտադրել է 333 հազար տոննա ցեմենտ, աշխատում է 250 մարդ), շաքարի ճակնդեղի ֆաբրիկան, կոշիկի ֆաբրիկան, (տարեկան

միլիոն գույգ կոշիկի հնարավորությամբ, 2000 թ. արտադրվել է 233,3 հազար գույգ, աշխատում է 308 մարդ, կերարտադրության ֆաբրիկան (2000 թ. 7,6 հազար տոննա, կազմը՝ 14 մարդ) եւ կաթի գործարանը (2000 թ. 150 տոննա պանիր ու կաթնամթերք, կազմը՝ 45 մարդ): Սահմանային առետուրը սկսվել է 1960-70-ականներին, երբ Խորհրդային Հայաստանին տալիս էին կենդանի անասուն փոխարենը ստանալով արդյունաբերական ապրանքներ: Ներկայումս, չնայած ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայությանը, վիլայեթը մինչ վերջերս շարունակում էր առետուրը: 1993-99 թթ. արտահանվել է 2,5 մլն դոլարի ապրանք եւ ներմուծվել է 3 մլն դոլարի ապրանք: Հիմնականում արտահանվել է սննդամթերք, գորգեր, ապակի, ցեմենտ, եւ ներկրվել է պարարտանյութ, խողովակներ, հում կաշի, շինանյութեր, ածուխ: Կարսում, ի թիվս բազմաթիվ բնական եւ պատմական տեսարժան վայրերի, կառուցված է ձմեռային զբոսաշրջության (Սարիղամիշ) համալիրը, որտեղ կա դահուկային հենակետ: Կարսի զբոսաշրջության ղեկարտամենտի տվյալներով, այդ համալիրը կարող է սպասարկել օրական մինչեւ 5000 դահուկորդի: 2000 թ. Կարս են այցելել 10 հազար զբոսաշրջիկ, որոնցից 3,5 հազարը՝ Հայաստանից, Կրաստանից ու Գերմանիայից: Կարսի Կովկասյան համալսարանում ուսանում են ավելի քան 2000 ուսանողներ: Համալսարանը մասնաճյուղեր ունի Իգդիրում ու Արդվիհում: Կարսում կան ասբեստի, մագնեզիտի, քրոմի եւ երկաթի հանքավայրեր: Սակայն պաշարների սակավ լինելու պատճառով չեն արդյունահանվում: Ի տարբերություն հյուսիսային մարզի վիլայեթների մեծ մասի, Կարսում կա երկաթուղի, օդանավակայան եւ ավտոմայրուղի:

Ռիզեի վիլայեթ: Մակերեսը 3920 քառ. կմ է, Ռիզե կենտրոնով (81,7 հազար մարդ) եւ 11 շրջաններով: 2000 թ. տվյալներով, բնակչությունը կազմում է 367,3 հազար մարդ, որը 9,2 տոկոսով գերազանցում է 1997 թ. ցուցանիշը (333,7 հազար): Վիլայեթի 50 տոկոսը քաղաքաբնակ է, 70 տոկոսը աշխատում է գյուղատնտեսության ոլորտում, 11 տոկոսը՝ արտադրությունում, 4,5 տոկոսը՝ սպասարկման եւ առետուրի ոլորտներում: 1996 թ. տվյալներով, տարեկան միջին եկամուտը բնակչության մեկ շնչի հաշվով կազմել է 2,5 հազար դոլար, ինչը բարձր է սեւեռական շրջանների ցուցանիշից: Առանցքային ճյուղը տնտեսության մեջ թեյի արդյունաբերությունն է, որում աշխատում է բնակչության 30 տոկոսը: Թեյը վիլայեթի գլխավոր գյուղատնտեսական մշակաբույսն է: Ռիզեում գործում են թեյի մշակման 33 ֆաբրիկաներ (պետական), ընդհանուր արտադրողականությունը տարեկան 4000 տոննա է, ինչպես եւ 200 մասնավոր ձեռնարկություններ փոքր հզորությամբ: Ռիզեի արդյունաբերության կարելու մասն է 1993 թ. ստեղծված «Ասիլսանը», որը զենք է արտադրում: Այստեղ աշխատում է շուրջ 140 մարդ եւ թողարկում տարեկան 30 հազար հրազեն: 1997 թ. Ռիզեում ստեղծվել է Ազատ տնտեսական գոտի, որտեղ գործում են 9 ընկերություններ: 1994 թ. Չայեի շրջանում թուրք-կանադական «Չայեիբաքիր» համատեղ ձեռնարկությունը արդյունահանում է պղնձի հանքաքար: Իյիդերե գետի վրա աշխատում է «Իկիզերե» ՀԷԿ-ը 15 մգվտ հզորությամբ: Ռիզեում նաեւ գործում են արաղացի եւ փայտամշակման ֆաբրիկաներ, կա սեյֆերի արտադրություն:

Ներկայումս վիլայեթի ղեկավարությունը փորձում է Ռիզեում ստեղծել Կազմակերպված արդյունաբերական գոտի: Ռիզեում աճեցվում է ծխախոտ,

ցիտրուսային մշակաբույսեր: Վերջին տարիներին հատուկ ուշադրություն է դարձվում կիվիի աճեցմանը, որի բերքը տարեկան 200 տոննա է: Վիլայեթում զարգացած է խոշոր եւ մանր անասնաբուծությունը, մեղվաբուծությունը, ձկնորսությունը: Սամսուն-Սարպի ավտոմայրուղու վրա լինելով, Ռիզեի թուրքական արտահանման կարելու տարանցիկ կետ է դեպի Վրաստան ու նախկին ԽՍՀՄ երկրներ տանող ճանապարհին: Ռիզեի նավահանգիստը ի վիճակի է սպասարկել 25 հազար տոննա տարողությամբ նավեր եւ տարեկան մշակել 2 մլն տոննա բեռներ: Ներկայումս օգտագործվում է այդ ներուծի 25 տոկոսը: Քույր քաղաքներ Ռիզեի ու Փոթիի միջեւ նավարկում են «Դո-Դո» կարգի նավեր: Ռիզեում հանգրվանող ռուսաստանյան դրոշի ներքո լուրացող նավերի թիվը տարեկան 10-ն է: Որպես կանոն, նրանք ներմուծում են փայտ եւ արտահանում են մրգեր ու բանջարեղեն: Ջրոսաշրջությունը վիլայեթի զարգացման առաջնային ոլորտներից է: 2000 թ. Ռիզե այցելել են 547 հազար մարդ՝ 20 տոկոսով ավելի, քան 1999 թ.: Ուստի, զբոսաշրջությունը դիտվում է լուրջ այլընտրանք թեյի եւ պնդուկի արտադրությանը, որը վերջին շրջանում դադարել է ապահովել բնակչությանը: Սակայն զբոսաշրջության զարգացմանը խանգարում է ենթակառուցվածքի բացակայությունը: 2001 թ. ծրագրվում է սկսել մի շարք զբոսաշրջության օբյեկտների շինարարությունը: Ռիզեում կա 4 ֆակուլտետ եւ 2 բարձրագույն դպրոց, որոնք Սեւեռական տեխնիկական համալսարանի մասնաճյուղերն են: Ղեկավարությունը փորձում է Ռիզեում ստեղծել համալսարան:

Իգդիրի վիլայեթ: Սահմանակից է Իրանին, Հայաստանին, Ադրբեջանին (Նախիջեւանի մարզ): Կենտրոնը Իգդիրն է (38 հազար մարդ), ունի երեք հարակից շրջաններ: Տարածքի մակերեսը 3539 քառ. կմ է: Թեւ արտագաղթին, բնակչությունը աճել է 145,4 հազարից մինչեւ 182,4 հազար մարդու: Վիլայեթի տնտեսական կյանքը սերտորեն կապված է բուսաբուծության եւ անասնաբուծության հետ: Աճեցվող մշակաբույսերն են շաքարի ճակնդեղը, բամբակը, ծիթաբույսերը, հացահատիկային բույսերը: Այգեգործությունը թույլ է զարգացած: Գյուղատնտեսական հողամասերը տարածքի 26 տոկոսն են կազմում, որի մեծ մասում հացահատիկ է ցանված: Ոռոգման նախագծերի իրագործման շնորհիվ եւ ուղղակի ֆինանսական աջակցությամբ վիլայեթում նկատվում է գյուղմթերքի աճ: Շաքարի ճակնդեղի արտադրությունն ավելացել է 300 տոկոսով, բանջարանոցային արտադրությունը՝ 250 տոկոսով, հացահատիկայինը՝ 400 տոկոսով: Անասնաբուծության ոլորտում գեղակշռում են մանր եղջերավորները (այծեր ու ոչխարներ), որոնց գլխաքաղակը կրճատվել է 1997 թ. 728 հազարից 1999 թ. 386 հազար գլուխ: Խոշոր եղջերավոր անասուններից բազմացնում են կաթնատու կովեր եւ գոմեշներ:

1999 թ. նրանց ընդհանուր թիվը եղել է 53,3 հազար գլուխ: Հավերը, բաղերը եւ սագերը տնայնագործական տնտեսություններում 1999 թ. կազմել են 183 հազար, եւ այս թիվը անշեղորեն նվազում է: Զգալիորեն զարգացած է մեղվաբուծությունը՝ մեղրի տարեկան արտադրանքը 96 տոննա է: Վիլայեթում չկան խոշոր արդյունաբերական կառույցներ: Գործում են սկզբնական վերամշակման փոքր ձեռնարկություններ բամբակի, գյուղմթերքի, արաղացի եւ պանրագործական մասնագիտացումներով:

1990-ականների սկզբին վիլայեթին մեծ շահույթ է տալիս սահմանային առետուրը Իրանի ու Ադրբեջանի հետ: Իգդիրի ճանապարհով արտահան-

վում է թուրքական մանածագործական, շինանյութերի, արդյունաբերական ապրանքներ, իսկ ներմուծվում են հիմնականում որոշ գյուղմթերքներ, փայտ եւ դիզելային վառելիք: Միայն 1992-93 թթ. սահմանային առևտուրը Իզդիրին տվել է 1,5 մլն դոլարի եկամուտ, ինչը հույս է ներշնչում վիլայեթի բարգավաճման առումով: Սակայն վիլայեթում, ուր միշտ մեծ է եղել գործազրկությունը, Նախիջեւանից անօրինական բանվորների մեծ ներհոսք է սկսվել, որի արդյունքը պոռնկության ու հանցագործության աճը: Ադրբեջանական առևտրականների կողմից դեմպինգային գներով գյուղմթերքների վաճառքը սնանկացրեց թուրք առևտրականներին, իսկ անվերահսկելի դիզվառելիքի ներկրումը մաքսանենգության ու չարաշահումների պատճառ դարձավ: 1995 թ. կենտրոնական կառավարությունը մի շարք սահմանափակող որոշումներ ընդունեց արտասահմանյան արտադրանքի ներմուծման, նաեւ օտարերկրյա աշխատուժի վարձակալման վերաբերյալ: Այս պահից սահմանային առևտուրը կտրուկ անկում ապրեց: Այժմ բեռնափոխադրումը եւ ուղեւորների փոխադրումը հնարավոր են միայն ավտոմեքենաներով: Իզդիրի վիլայեթում է գտնվում Արարատ լեռը, որի գագաթին, ըստ ավանդության, Նոյան տապանն է: Այս հանգամանքը նպաստում է զբոսաշրջիկների հոսքին, սակայն ենթակառուցվածքի չգոյությունը ի չիք են դարձնում հույսերը նույնիսկ տեսանելի ապագայում: Տեղի իշխանությունները բազմիցս դիմել են Անկարային՝ բեռնափոխադրման օդանավակայանի շինարարությունը ֆինանսավորելու խնդրանքով: Թեեւ բարձրագույն մակարդակով տրված խոստումներին, մինչ այժմ տրամադարվել է անհրաժեշտ գումարի 3 տոկոսից պակաս:

Երզինջանի վիլայեթ: Վիլայեթը կազմված է համանուն կենտրոնից (բնակչությունը 113 հազար մարդ) եւ 9 շրջաններից: Տարածքի մակերեսը 11903 քառ. կմ է, բնակչությունը՝ 344, 4 հազար մարդ, ինչը գերազանցում է 1997 թ. ցուցանիշը (280,1 հազար մարդ): Տնտեսությունը հիմնականում գյուղմթերքների արտադրությունն է, հիմնական մշակաբույսերը՝ հացահատիկ ու շաքարի ճակնդեղ: Տարեկան արտադրվում է միջինը 130 հազար տոննա ցորեն եւ 180 հազար տոննա ճակնդեղ: Լեռնային հովիտների բնակիչները աճեցնում են մրգեր ու բանջարեղեն: Առանձնահատուկ է խաղողագործության դերը: Տեղի սեւ խաղողը կազմում է վիլայեթի արտահանման 60 տոկոսը: Խոշոր եղջերավոր կենդանիների գլխաքանակը 60 հազար է, որի 70 տոկոսից ավելին կաթնատու տեսակն է: Պանրագործությունը հին ավանդույթներ ունի: Առավել մեծ պահանջարկ ունի հատուկ բաղադրատոմսով պատրաստված ոչխարի պանիրը, որը մատակարարվում է երկրի մյուս շրջաններին: Երզինջանում չկան խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Գոյություն ունի պղնձե թերթեր արտադրող փոքր գործարան, ճակնդեղի վերամշակման գործարան, գորգագործարան, շինանյութերի ֆաբրիկա եւ տնայնագործական արհեստանոցներ: Երզինջանում հետախուզված են երկաթի, քրոմի, մագնեզիտի, պղնձի եւ գորշ քարածխի զգալի հանածոներ: Սակայն, չնայած իշխանությունների խրախուսիչ քաղաքականությանը, ներդրողները այստեղ չեն շտապում: Վիլայեթը սեյսմիկ է: Հիշվում են 1939 թ. եւ 1992 թ. երկրաշարժերը, երբ Երզինջանը մեծապես ավերվեց, եւ զգալի զոհեր եղան: Այս երկու երկրաշարժերի հետեւանքներն առ այսօր վերացված չեն: Երզինջանում կա երկաթուղի, որը երկրի կենտրոնական վիլայեթները կապում է Կարսի ու Հայաստանի հետ: Այս տարածքով է անցնում Ստամբուլ-

իրան ավտոմայրուղին: Կա ուղեւորատար եւ բեռնափոխադրիչ ինքնաթիռներ սպասարկող օդանավակայան: Երզինջանում ծրագրվել է ստեղծել խոշոր զբոսաշրջության համալիր, որը կարող է նպաստել տնտեսության աշխուժացմանը, սակայն հիմնախնդիրը շինարարության ֆինանսավորումն է:

Երզրումի վիլայեթ: Որոշ առումով Երզրումը Արեւելյան Անատոլիայի կենտրոնն է: Տարածքի մակերեսը 25 հազար քառ. կմ է եւ կազմված է համանուն կենտրոնից (340 հազար մարդ) եւ 18 շրջաններից: Չնայած արտագաղթին, բնակչությունը աճում է եւ 2000 թ. կազմել է 915 հազար մարդ, ինչը 4,6 տոկոսով ավելի է 1997 թ. ցուցանիշից (873 հազար մարդ): Գործազրկության մակարդակը հարաբերականորեն ցածր է՝ 1,5 տոկոս: Ավելի քան 70 տոկոսը աշխատում է գյուղատնտեսությունում՝ հիմնականում անասնաբուծությունում: Բնակչության մյուս մասը սպասարկման (23 տոկոս) եւ արդյունաբերության (4 տոկոս) ոլորտներում է: ՀՆԱ-ի Երզրումի չափաբաժինը 0,7 է (34-րդ տեղը Թուրքիայում): Բնակչության մեկ շնչին ընկնող տարեկան եկամուտը կազմում է 1323 դոլար: Տնտեսությունում տիրապետում է գյուղատնտեսությունը (31,4 տոկոս): Անասնաբուծական ապրանքների արտադրածավալներով բնակչության մեկ շնչի հաշվով Երզրումը գրավում է 8-րդ տեղը Թուրքիայում: Չնայած վիլայեթում Թուրքիայի արդյունաբերական արտադրանքի բաժնին (18,8 տոկոս), վիլայեթի ներդրումը Թուրքիայի արդյունաբերական արտադրությունում չի գերազանցում 0,4 տոկոսը: Երզրումում կան 70 արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնցից 40-ը կազմակերպված արդյունաբերության գոտում են: Սրանց մեծ մասը զբաղվում է մանածագործության, սննդամթերքի, շինանյութերի, կահույքի, փաթեթավորման, լվացքանյութի, տպագրական ապրանքների արտադրությամբ: Բացի այդ, Իլիջի շրջանում գործում է շաքարի գործարան, Աշկալա շրջանում՝ ցեմենտի գործարան:

Երզրումի հիմնական առևտրական գործընկերներն են Ադրբեջանը, Կրաստանը, Թուրքմենստանը, Նախիջեւանը, Իրանը: 2000 թ. առաջին ինը ամիսներին Արեւելյան Անատոլիայից արտահանվել է 136 մլն դոլարի ապրանք, ինչը գերազանցում է 1999 թ. ցուցանիշը 5 տոկոսով: Էլեկտրաէներգիայի պահանջարկի 60 տոկոսը ապահովում է Տորթումի շրջանի ՀԷԿ-ը: Վիլայեթի բնակչության զգալի մասը զինվորականներ են, որը բացատրվում է Արեւելյան Անատոլիայում Երզրումի ռազմավարական դիրքով: Երզրումով է անցնում գազամուղը, որով առաջիկայում Թուրքիան գազ պետք է ստանա Իրանից»: Հիմնական փոխադրամիջոցները ցամաքային են: Այս տարածքով է անցնում Իրանը Թուրքիային կապող ավտոմայրուղին: Երզրում-Կարս-Ախուրյան-Թբիլիսի երկաթուղին, որը կապվում է Տրանսսիբիրյան երկաթուղուն, փակվեց հայ-ադրբեջանական հակամարտության սկզբում: 1966 թ. Երզրումում բացվեց օդանավակայան (1993 թ. միջազգային չվերթներով), որը տարեկան կարող է ընդունել 17 հազար ինքնաթիռ եւ սպասարկել 2 մլն ուղեւոր, սակայն, իրականում աշխատում է հնարավորությունների 15 տոկոսի չափով: Երզրումում կա լեռնադահուկային առողջավայր՝ Փալանդեկենը, որն ունի զարգացած ենթակառուցվածք, ինչը թույլ է տալիս սպասարկել միաժամանակ 200 հազար զբոսաշրջիկների: Շնորհիվ միջազգային օդանավակայանի, ծնեռային շրջանում Երզրումի եւ Մոսկվայի միջեւ գործում է կանոնավոր օդային հաղորդակցություն: Երզրումում է Աթաթուրքի համալսարանը, ուր սովորում են ավելի քան 30 հազար ուսանողներ: Դասախոսա-

կան կազմը 1,8 հազար մարդ է, համալսարանում կա 12 ֆակուլտետ, 15 բարձրագույն դպրոց, 6 ինստիտուտ (մագիստրոսների ու գիտության դոկտորների պատրաստում), 10 հետազոտական կենտրոն: Մասնաճյուղեր ունի Էրզրոմում, Ադրիի, Բայբուրդի վիլայեթներում: Մինչև 1918 թ. վիլայեթում աշխատել է Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը: Այժմ գործում է Իրանի գլխավոր հյուպատոսությունը:

Հյուսիս-արեւելյան վիլայեթներում բնակվող ազգային խմբերի մասին տեղեկություններ

Լազեր: Տարածված անվանումը՝ լազեր, ինչը համապատասխանում է իրենց ինքնանվանումին: Բնակվում են հիմնականում Թուրքիայի Սեւծովյան ափի արեւմտյան շրջանում (Ռիզեում 57 հազար մարդ), Արդվինում 33 հազար մարդ), ինչպես նաեւ Բուլույում, Բուրսեյում, Ստամբուլում, Խոջաեւիում, Սակարյեում, Չոնգուլդակում: Լեզուն Հարավային Կովկասի լեզվախմբին է պատկանում, նման է վրացերենին: Լազերը սուննի մահմեդականներ են: Մինչև 1580 թ. դավանել են քրիստոնեություն: Որոշ հաշվումներով, հյուպատոսական շրջանում բնակվում են 300 հազար լազեր, հիմնականում Արդվինի եւ Ռիզեի վիլայեթներում: Նրանցից լազերեն գիտե 40 տոկոսը եւ գործածում են միայն կենցաղում: Այնուամենայնիվ, մերձեւծովյա թուրքերը եւս յուրացրել են լազերի մշակույթի որոշ տարրեր: Վերջերս վիլայեթներում հայտնվել են լազերեն ու թուրքերեն ամսագրեր, օրինակ «Լազիկա», «Կրակներ» ամսագիրը, որոնք տպագրվում են Շվեդիայում եւ վերջերս ներկայացուցիչներ ունեն Ստամբուլում:

Մեզրեւներ եւ աջարներ: Մեզրեւները եւ աջարները վրացիների ու լազերի մերձավորագույն ազգականներն են: Նույնպես խոսում են իբերա-կովկասյան քարթվելական խմբի լեզուներով: 20-րդ դարի 30-ականներին այդ ազգերը ենթարկվել են ուժացման եւ թուրքացման: Մեզրեւական ու աջարական գյուղերի ու ավանների հիմնական մասը վերանվանվել են թուրքական անուններով, իսկ բոլոր բնակիչների անձնագրերը տրվել են թուրքական ազգանուններով: Եթե 20-րդ դարասկզբին դեռեւս մեզրեւների զգալի մասը քրիստոնյա էր, իսկ որոշ մասը՝ հեթանոս, ապա այժմ բոլորը սուննի մահմեդականներ են: Վերջին տարիներին վիլայեթներում տարածվում է «Չվենբուրի» ամսագիրը վրացերեն, մեզրեւերեն եւ թուրքերեն լեզուներով, ուր տպագրվում են մշակույթի եւ պատմության հարցերին նվիրված հոդվածներ: Ամսագիրը հրատարակվում է Շվեդիայի ու Գերմանիայի վրաց-մեզրեւական համայնքի միջոցներով եւ ունի ներկայացուցչություն Ստամբուլում: Այսօր մեզրեւների ու աջարների թիվը Արդվինի, Կարսի ու Ռիզեի վիլայեթներում 350 հազար է:

Հայեր: Հայերի 70-80 հազարը ուղղափառ են, 7-10 հազար հայ կաթոլիկ են եւ 1000-ը՝ բողոքական: Հայերի մեծ մասը ապրում է Ստամբուլի վիլայեթում: Համայնքի ղեկավարությունը գտնվում է Կուսկապի շրջանում: 1978 թ. համայնքի ներկայացուցչություններ են բացվել Կայսերի, Դիարբեքիր եւ Իսկենդերուն քաղաքներում: Ավելի ուշ Կայսերիի համայնքը տրոհվեց: Հայաբնակ գյուղերի մեծ մասը Սամանդաղը (Խաթայի վիլայեթ) 7 եւ Մուսկի (Բիթլիս) 4 բնակավայրերի շրջակայքում են: Մի քանի գյուղեր կան Ադապայ (Կաստամոնու) շրջանում: Բինգյուլի ու Եյազիզի վիլայեթների բոլոր գյուղերը գտնվում են հատուկ գրանցման հաշվառման մեջ: Հայերենով խոսացող հա-

յերի մեծ մասը ապրում են Ստամբուլում (29479 մարդ), մյուսները բնակվում են Կասեւտամոնում (849), Բուլու (488), Խաթայի (376), Սինոպ (288), Սվազ (217), Ամասիա (216), Մալաթիա (148), Դիարբեքիր (132), Յոզգաթ (188) բնակավայրերում: Թուրքերի շրջակայքում ապրող հին հայկական համայնքները դարձել են ալեւիներ: Մահմեդականություն են ընդունել նաեւ Էրզրոմի, Կարսի, Սիիրտի վիլայեթներում ապրող հայերը: Միաժամանակ, 600 ուղղափառ հայեր, որոնք ապրում են Սիիրտ վիլայեթում, 1983 թ. կառուցեցին գյուղ, ուր եւ ներկայումս համախումբ բնակվում են: Անկարայում եւ նրա շրջակայքում գոյություն ունի Գրիգորյանական համայնք՝ բաղկացած 1000 մարդուց, որոնց լեզուն հայերենն է: Կրոնը քրիստոնեությունն է՝ բաժանված երեք եկեղեցիների՝ հայ Առաքելական եկեղեցի (Գրիգորյանական քրիստոնյաներ), Հռոմեական կաթոլիկական եկեղեցի, Բողոքական եկեղեցի:

Հեմշիններ (համշենահայեր, համշենցիներ) անվանումը օգտագործվում է ինչպես համընդհանուր կերպով, այնպես էլ իրենց իսկ կողմից: Արեւելքում նրանց անվանում են նաեւ հոմսետսի, արեւմուտքում՝ հեմշիններ: Նրանց թիվը շուրջ 45 հազար է, որոնցից 25 հազարը խոսում է հայերեն, իսկ 15-20 հազարը՝ թուրքերեն: Համախումբ ապրող առաջին խումբը այսպես կոչված «արեւմտյան» հատվածը բնակվում է Հեմշին (Համշեն) եւ Օրթագոյ շրջաններում (Ռիզեի վիլայեթ), ինչպես եւ Ֆիրտիմա, Պիսկալե եւ Աբիվիչե գետերի դաշտավայրերի երկայնքով: «Արեւելյան» խումբը հիմնականում բնակվում է Արդվինի գյուղերում, ինչպես նաեւ Կրաստամիհ սահմանակից Խուպայի ու Քեմալ փաշայի շրջաններում: Անատոլիայի արեւելքում բնակվող համշենցիները խոսում են հայերեն ու թուրքերեն, արեւմտյան հատվածը՝ միայն թուրքերեն: Չնայած դրան, որոշ շրջաններ ու գյուղեր ունեն հայկական անվանումներ: Համշենցիները մահմեդական սուննիներ են: Արեւելյան հատվածի համշենցիների համար լեզուն որոշիչ նշանակություն ունի, սակայն դա չի նշանակում, որ նրանք ճանաչում են իրենց հայկական արմատները: Համշենցիների արեւմտյան հատվածը լիովին ժխտում է իր հայկական ծագումը, քանի որ ամբողջապես ուժացվել է: Այնուհանդերձ, հարեւան լազերը մինչ այժմ նրանց անվանում են արմեններ (այսինքն՝ հայեր):

15-րդ դարից համշենցիները մահմեդական կրոնի ազդեցության տակ էին, եւ մեծամասնությունը դարձավ մահմեդական: Քրիստոնեադավանները բնակավայրեր կառուցեցին ժամանակակից Տրապիզոնի շրջանում, իսկ ավելի ուշ, շարժվելով դեպի արեւմուտք՝ Սամսունի ու Ադափազարի շրջաններում: Ուշագրավ են որոշ առանձնահատկություններ արեւմտյան ու արեւելյան համշենցիների շրջանում: Առաջինին բնորոշ է հստակ ընդգծված ինքնագիտակցությունը, նրանք պահպանում են իրենց ավանդույթները, սովորույթները եւ բարքերը նաեւ համախումբ բնակավայրերից դուրս: Նրանք նշում են հին հայկական տոնակատարությունները: Արեւելյան համշենցիները ավելի ներփակ են: Հայկական համայնքները հիմնականում բնակվում են Արդվինի, Կարսի եւ Իզդիրի վիլայեթներում: Դրանք առավել ներփակ համայնքներն են, պատմականորեն հայ եւ թուրք բնակչության փոխադարձորեն բարդ հարաբերությունների պատճառով, որն ավելի է բարդացել վերջին ժամանակներս Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման հարցի պատճառով: Հայերենի տեղական բարբառը զգալիորեն տարբերվում է ժամանակակից հայոց լեզվից: Այն ավելի արխայիկ է եւ փոխառել է շատ թուրքական իդիոմներ: Այդ լեզվով խոսում են միայն կենցաղում եւ, որպես կանոն, կողմնակի

անձանց բացակայությամբ: Ամուսնությունները կատարվում են իրենց կամ համաձայնության միջոցով: Սակայն վերջերս հաճախակի են դարձել ամուսնությունները նաև թուրքերի հետ: Սեւծովյա առափնյայի հայերը սերտ հարաբերություններ չունեն ստամբուլյան համայնքի հետ: Ի տարբերություն իրենց արեւմտյան ցեղակիցների, նրանք փաստորեն մահմեդական սուննիներ են, բացի Կարսի հայերից, որոնք լուսավորչականներ են:

Այսօր հյուսիսատոսական շրջանի վիլայեթների հայկական համայնքներում հայերի թիվը կազմում է 25-30 հազար մարդ: Համաձայն հայերը առավել նվազ ուսումնասիրված ազգային խմբերից մեկն են: Ժողովրդագրական գրականության մեջ նրանց հաճախ դասում են լազերի մերձավոր ազգակիցների շարքում, որը միանգամայն սխալ է: Համաձայնությունները հայ ժողովրդի մի մասն են եւ մինչ այսօր խոսում են արեւմտահայերենի առանձին մի բարբառով: Նրանք ժամանակակից Հայաստանի տեղացի բնակչության ժառանգներն են: Ժամանակակից թուրքական մերձսեւծովյա տարածքը համաձայնությունները տարբեր պատճառներով գաղթել են 17-րդ դարի սկզբից 18-րդ դարերում եւ հետզհետե սկսել են մահմեդականանալ: 20-րդ դարասկզբին փաստորեն համաձայն քրիստոնյաներ չմնացին: Ներկայումս նրանք դավանում են միայն իսլամ եւ ապրում Ռիզեի ու Արդվինի վիլայեթներում: Չմայած երիտասարդ համաձայնությունների մեծ մասը դժվարությամբ են բացատրվում նախնիների լեզվով, մինչ այժմ պահպանել են յուրահատուկ արտասանությունը եւ առիթը չեն փախցնում՝ ընդգծելու իրենց ծագումը: Տոնական օրերին կամայք հազում են առանձնահատուկ հագուկապ, որով նույնպես տարբերվում են տեղի որեւէ այլ ազգային խմբից: Մոտավոր հաշվարկներով, այժմ կան 30-35 հազար համաձայնություններ:

Հույներ: Մերձսեւծովյա շրջաններում հնուց բնակվող ժողովուրդներից են, որոնց նաև անվանում են պոնտացի հույներ: Նրանք ստեղծել են յուրօրինակ մշակույթ տարբեր հայրենի մշակույթից: Նրանց կառուցած վանքերը (Սոււնելա, Վազելոն, Կուշտուպ) տրապիզոնյան ուղղափառ եկեղեցիները, որոնք հետագայում վերածվել են մզկիթների, այսօր եւս ժամանակակիցների հիացնումըն են արժանանում: Ներկայումս պոնտացի հույները գերազանցապես ապրում են Տրապիզոնի վիլայեթում (Տոնիա, Մաճկա, Օֆ եւ Չայքարի շրջաններ), փոքր մասը՝ Գիրեսունի վիլայեթում: Մոտավոր թիվը 35 հազար մարդ է:

Քրդեր: Ներկայումս հյուսիսատոսական շրջանի վիլայեթներում, տարբեր գնահատումներով, բնակվում են մոտ 200-250 հազար քրդեր: Հիմնականում այս ցեղերը խոսում են «քուրմանջի» բարբառով: Ի տարբերություն թուրքիայի հարավարեւելյան ցեղակիցների, այս վիլայեթներում (բացառությամբ՝ Կարսի) չկան քրդերի համախումբ բնակավայրեր: Այնուամենայնիվ, չնայած այն բանին, որոնք տարալուծված են թուրք բնակչության մեջ, քրդերը պահպանում են իրենց լեզուն, մշակույթը եւ ավանդույթը: Գնալով մեծամասնության դավանանքը սուննիզմն է: Սակայն կան ընտանիքներ, հատկապես Իզդիրի վիլայեթում, որոնք շիա մահմեդականներ են: Կարսում այսօր ապրում են նաև քուրդ եզդիներ, որոնց կրոնը բարդ սինկրետիկ, հեթանոսական գրադաշտական ակունքներով պաշտամունք է:

«Ղարաղենիզլի»: Թուրքական ազգային մենթալիտետի նվիրված հրապարակումներում, որպես կանոն, հիմք են ընդունվում թուրքիայի առավել զարգացած արեւմտյան եւ կենտրոնական վիլայեթների բնակիչների կեն-

սակերպը եւ ավանդույթները: Ընդ որում, հարավարեւելյան եւ հյուսիսարեւելյան վիլայեթների բնակիչները գրեթե հետազոտության առարկա չեն դառնում: Այնուամենայնիվ, նրանց բնորոշ են թուրքերի համազգային մենթալիտետին վերագրվող բոլոր հատկանիշները: Միաժամանակ, հյուսիսային մերձսեւծովյա շրջանի բնակիչներն ունեն մենթալիտետային էական առանձնահատկություններ նկատելիորեն տարբեր արեւմտյան շրջանների բնակիչներից: Հետաքրքիր է, որ իրենք՝ թուրքերը, բոլոր վերոհիշյալ վիլայեթների բնակիչներին կիսաարհամարհական անվանում են «լազեր» թուրքական տարբերակով դարադենիզլի: Որոշակի առումով նման գնահատման համար զգալի նշանակություն է ունեցել տվյալ շրջանները Վրաստանից ու Հայաստանից գաղթածների կողմից բնակեցված լինելու հանգամանքը: Ղարաղենիզլիները թուրքական անեկդոտների հերոսներ են, որոնց համարում են դմբուներ, տարբեր ծիծաղաշարժ վիճակներում մշտապես լինողներ: Տեղի բանահյուսական հերոսներ թեմելի ու Ֆեդիմայի անունները թուրքական լեզվում ստացել են բացասական իմաստ եւ հաճախ ունեն վիրավորական բնույթ: Խոսելով խմբային վարքի առանձնահատկությունների մասին՝ արժե մշել մերձսեւծովյա շրջանի բնակիչների կորպորատիվության բարձր մակարդակը: Արեւմտաեվրոպական որոշ երկրներում եւ թուրքիայի բոլոր քաղաքներում կան ընկերություններ, որոնցում միավորված են միայն նշյալ վիլայեթներից գաղթածները, այսինքն՝ «ղարաղենիզլի դերնետլերին»: Տրապիզոնում, օրինակ, կա «Տոնյա ավանի բնակիչների ընկերություն», որը գտնվում է ընդամենը 20 կմ հեռավորությամբ: Իսկ Գիրեսունի վիլայեթում, որը Տրապիզոնից 70 կմ հեռու է, գոյություն ունի «Գիրեսունում» տրապիզոնցիների ընկերություն:

Վրացիներ: Տարածված անվանումը վրացիներ, իրենք իրենց ասում են քարթվելի: Թվաքանակը մոտ 60 հազար մարդ է, որոնցից 30 հազարը թուրքերենից գատ, գործածում են մայրենի լեզուն: Բնակվում են հիմնականում Արդվինում (7688 մարդ), Օրդուի (4815), Սակարիայի (4335), Բուրսայի (2938), Խոջաելի (2755), Սամսունի (2350), Գիրեսունի (2029), Բուլուի (1543), Ամասիայի (1378), Բալիքեսիրի (1281), Սինոպի (1144), Ստամբուլի (840) եւ Թոքատի (412) վիլայեթներում: Լեզուն վրացերենն է, օգտագործում են նաև մեզրելերենը, լազերենը, աջարերենը: Վրացիները սուննի մահմեդականներ են: Կան նաև 10 հազար քրիստոնյա վրացիներ:

Չերքեզներ: Տարածված անուններն են չերքեսներ, չեզներ, աբազարներ եւ ուբիխներ: Իրենք իրենց անվանում են ադիգեյներ եւ ուբիխներ: Թուրքիայում ապրող չերքեզների ընդհանուր թվից (1,1 մլն մարդ) հյուսիսարեւելյան վիլայեթներում ապրում են մի քանի հազար մարդ: Չերքեզների սովորույթներն ու կրոնը չէր արգելում խառն ամուսնությունները, որի հետեւանքով նրանք փաստորեն տարալուծվել են թուրքերի մեջ: Ազգային խմբի հիմք հանդիսացող լեզու այսօր չերքեզների շրջանում գոյություն չունի: Տեղի է ունեցել լիակատար ուժացում:

Ղաղստանցիներ: Սա նրանց տարածված անվանումն է, իրենք իրենց անվանում են. ա) թուրքերեն՝ ղաղստանցի, լեզգին, «սեւ լեզգի» (վերաբերում է ավարցիներին), «սպիտակ լեզգի» (վերաբերում է ցեզիբի, դիդա), բ) իրենց լեզվով՝ «մա արուլ մաց» (ավարներ), ցեզեխ (բարգիններ), ցունտալ (ցեզիբներ, դիդա), լաք, հայդազ (կայտակներ), լեզգիար (լեզգիներ): Ղաղստանցիների թիվը 1900 մարդ է, լիզգիները՝ 3250: Մյուս խմբերի մասին տվյալներ չկան: Այս ազգային փոքրամասնության ներկայացուցիչների մեծ

մասն ապրում է Բալիքեսիր (1482) մարդ, Դենիզլի (942), Թոքատ (904), Ստամբուլ (753), Մուշ (351), Կարս (300), Ղահրաման-Մարաշ (283) բնակավայրերում: Փոքրաթիվ խմբեր ապրում են Ադանայում, Բուրսայում, Չանակ-կալեում եւ Իզմիրում: Լեզուն ավարերենն է, ադիգերենը, դիդայերենը, լաքիերենը, դարգիներենը: Դավանանքով սուննի մահմեդականներ են:

Քուրդ ալեւիներ: Սա նաեւ տարածված անվանումն է: Իրենց ինքնանվանումն է՝ քուրդ ալեւի: Ընդունված կարծիքով, Թուրքիայի քրդերի 20 տոկոսը սուննիներ են, որը հիմք ընդունելով կարելի է ասել, որ կան 0,5 մլն ալեւիներ: Մեծամասնությունն ապրում է Բինգյուլի (հատկապես Կառլիովո եւ Կիզի շրջաններում), Թունջելի, Էրզինջանի, Յոզգատի, Էյլազիզի, Մաացիայի, Ղահրաման-Մարաշի եւ Կայսերիի վիլայեթներում, ինչպես եւ Չորունի շրջակայքում: Ալեւիներ կան նաեւ Ադիյամանի, Ղազիանթեփի, Խաթայի, Կիռշեհիրի, Նեֆշեհիրի, Սամսունի եւ Թոքատի վիլայեթներում:

Քուրդ եզդիներ: Տարածված անվանումը՝ եզդիներ, ինքնանվանումը՝ ազդի, իզդի, իզեդի, իզդի, դասնի, դասենի: Ընդհանուր թիվը 20 հազար մարդ է, որոնցից հյուսիսարեւելքում ընդհանուր առմամբ ապրում է 15 հազար մարդ: Մի մասը բնակվում է Կարսում:

Ձազաներ սուննիներ: Տարածված անվանումը՝ զազա, ինքնանվանումը՝ զազաներ, զազ, դյում-բյուլի, դյումյուլու, դիմիլի (Էրզինջան, կիզի եւ Մուֆիի շրջաններ): Թվաքանակը 150 հազար մարդ է, որոնք ապրում են 619 գյուղերում: Լեզուն ֆարսի տարբեր բարբառներն են:

Ձազաներ ալեւիներ: Ընդունված անունը զազա ալեւի է, ինքնանվանումը՝ ալեւիներ, դիմիլի, զազաներ, չառեկ (Թունջելի, Էրզինջան, Սվազ): Թվաքանակը 150 հազար մարդ է: Կան 619 գյուղեր, որոնցից 160-ը իրենց համարում են ալեւիներ: Գյուղերի մեծ մասը Թունջելի վիլայեթում է:

Օսեր: Ընդունված անունը՝ օսեր, ասեթիներ, կուշխի, ինքնանվանումը՝ իրոն, իրատտա, իր, դիգուր, դիգուրոն, դիգուրան, դիգոդ, տուալլազ: Շուրջ՝ 9000 հոգի, որոնք բնակվում են Թուրքիայի տարբեր շրջանների 39 գյուղերում: Նրանք ապրում են Կարսում (4330 հոգի, Յուզգութում (1626), Ցուշեում (1440), Բիթլիսում (487), Թոքատում (438), Սվազում (2721), Կայսերիում (200), Էրզրումում (150) եւ մի քանի ընտանիքներ Նիզդեում: Հիմնականում խոսում են օսերեն, որոշ խմբեր նաեւ ֆարսի տարբեր բարբառներով: Դավանում են սուննի մահմեդականություն:

Թուրքմեն սուննիներ: Ընդունված անվանումը թուրքմենները օգտագործում են նաեւ իրենք: Տրապիզոնում եւ Վազֆթեբիում բնակվող թուրքմեններին անվանում են չեֆիներ: 1982 թ. եւ հաջորդ տարիների շուրջ 75 ընտանիքներ Աֆղանստանից վերաբնակեցվեցին Թոքատում:

Թուրքմեն ալեւիներ: Ընդունված անվանումը՝ թուրքմեններ, դզլդաշ, ինքնանվանումը՝ թուրքմեններ, աշիրեբ (սիրաշ), չավում (նալջի): Չնայած թուրքմենների համախումբ բնակության մասին տեղեկություններ չկան, նրանց բնակավայրերն են համարվում Արեւմտյան ու Երեւանի Անատոլիան ու նաեւ Ղազիանթեփի, Կարս, Սվազ, Յուզգաթ, Թոքատ, Օրդու, Չորում, Բալիքեսիր, Մանիսա, Իզմիր եւ Մուղլու վիլայեթները: Որոշ թուրքմենական խմբեր բնակվում են Էդրեմիտ, Բերգամա, Ակիսար, Թուրգուբլու, Տիրե, Սյոկե, Շարկիշլա, Գեմերեկ, Նիզիլ շրջաններում: Խոսում են թուրքերեն եւ անատոլիական բարբառով: Կրոնական ծեսերի ժամանակ գործածվում է թուրքերեն, դավանանքով մահմեդական ալեւիներ են:

Ադրբեջանական քուրդ շիաներ: Ընդունված անվանումն է ադրբեջանցի (ազերի), նույնը նաեւ ինքնանվանումն է: Թվաքանակը 25 հազար է, հիմնականում բնակվում են Հայաստանի եւ Կրաստանի սահմանագծին մոտ տարածքներում: Մեծ մասն ապրում են Կարսի, Իզդիրի, Ադրի, Թաշլիջանի, Էրզրումի, Շենկայայի շրջաններում: Ամասիա քաղաքի զգալի մասը շիրվանցիներ են, որոնք վերաբնակվել են Խորհրդային Ադրբեջանից 1938 եւ 1945 թթ.: Իրանական Ադրբեջանից 5 հազար վերաբնակիչներ տեղավորվեցին Բաշկալա եւ Մուրադիե քաղաքների շրջաններում: Վերաբնակիչների առաջին ալիքը հասավ Բուրսա քաղաք: Լեզուն ադրբեջանա-թուրքական, մոտ է Արեւմտյան Անատոլիայի բարբառին: Քանի որ չեն անունանում շրջակա սուննիների հետ, ապա բարեկամանում են քուրդ շաֆիիթների հետ: Աֆիոն քաղաքի շրջանում ադրբեջանցիները զգալիորեն ուծացվել են: 1813 թ. դարբադյան ադրբեջանցիները ռուս-իրանական պատերազմի ընթացքում եւ Գյուլիստանի պայմանագրի ստորագրումից հետո փախել են Թուրքիա: Կարսի ադրբեջանցիների մեծ մասը 1918-25 թթ. Խորհրդային Հայաստանից վերաբնակեցված թուրքական հատվածն է:

Ադրբեջանական քուրդ դարափափախներ: Ընդունված անվանումն է դարափափախներ, դարափափակներ, ինքնանվանումը՝ դարափափախ, թերեքեն: Թվաքանակը՝ 35 հազար մարդ: Բնակվում են հիմնականում Չլդրը, Սելիմ, Ղաքզման, Ալիաշայ քաղաքներում: Դարափափախների հիմնական խումբը բնակվում է Մուշի վիլայեթում: 1877 թ. ռուսական զորքերի կողմից Կարսի գրավումից հետո դարափափախների մի մասը վերաբնակեցվեց Սվազ, Թոքատ, Ջիլե քաղաքների շրջակայքում: Խոսում են դարափափախերեն (օղուզական լեզուների արեւմտյան խումբ, նման է ադրբեջաներենին): Ներկայումս միախառնվել է Արեւելյան Անատոլիայի բարբառներին: Դարափափախները սուննիներ են, իսկ մի մասը՝ թերեքենները, շիաներ են, սակայն որոշ հայացքներով մոտ են ալեւիներին: 1883 թ. ռուսների կողմից վերահսկվող շրջաններում, ներառյալ Կարսը, կային դարափափախ սուննիներ 11721 մարդ եւ 9931 շիաներ: Նախկինում բնակվում էին Հյուսիս-սուննիներ 1721 մարդ Դազախի եւ Բորչալուի շրջաններում: 1828 թ. Թուրքմեն-սային Ադրբեջանի Ղազախի եւ Բորչալուի շրջաններում: 1828 թ. Թուրքմեն-սայի պայմանագրից հետո գաղթել են Կարս, մյուս մասը՝ Իրանական Ադրբեջանի Սուլդուզի շրջանը: 1904 թ. 90-100 ընտանիքներ դիմեցին Թուրքիայում վերաբնակվելու խնդրանքով: Մի մասը բնակեցվեց Ադրի, Տուբակի, Էլեշկիրտի քաղաքների շրջաններում, մյուս մասը՝ Ադանայի մոտ: Մնացած մասն անցավ Սվազ (Թուտմաչ, Բյուլբյույ, Քուրդոլի գյուղեր): Օսմանյան կայսրության 105 գյուղերում ապրել է 29 հազար դարափափախ:

Չեչեններ եւ ինգուլներ: Ընդունված անվանումն է չեչեններ ու ինգուլներ, ինքնանվանումը՝ նախշուռ, գամանի, լամուներ, վայնախներ: Թվաքանակը՝ 8998, որոնցից Մառդինում 3000, Սվազում՝ 2356, Մուշում՝ 1961, Ղահրաման-Մարաշում՝ 930, Յոզգութում՝ 316, Կայսերիում՝ 250, Էրզրումում՝ 60 հոգի: Մյուսները բնակվում են Ադանայի, Բալիքեսիրի, Էսքիշեհիրի, Կարսի վիլայեթներում: Ինգուլները սեփական գյուղեր չունեն: 1994-97 թթ. իրադարձությունների հետեւանքով նկատվել է Չեչնիայից ներգաղթողների հոսք հիմնականում Ստամբուլի եւ Տրապիզոնի շրջաններ: Ընդհանուր առմամբ, վերջին տարիներին չեչենները տեղափոխվում են Թուրքիայի խոշոր քաղաքները: Նրանք սուննի մահմեդականներ են:
<http://www.polpred.ru/free/turcija/27.htm>

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վաշինգտոնյան կայքէջի նյութերը (<http://www.usinf.state.gov>) (ռուսերեն)

1. 05 July 2002. Սենատորներ Քենեդին ու Լուգարը իսլամական աշխարհի մշակութային կամուրջների մասին («Վաշինգտոն թայմս»)
2. Բուշը ողջունում է Թուրքիայի կողմից հակաահաբեկչական արշավին աջակցությունը, Ահաբեկչություն, 18.01.2002
3. Նույնը (Բուշի հանդիպումը վարչապետ Էջեփի հետ Սպիտակ տանը)
4. Սենատորներ Լիբերմանի ու Մաքքեյնի բրիֆինգը Թուրքիայում, ԱՄՆ-ը եւ մյուս երկրները, 08.01.02
5. Նույնը (Ոչ մի հաշտեցում Իրաքի հետ Սադամի օրոք, հայտարարում է Լիբերմանը)
6. Թուրքիայի կողմից Աֆղանստանում անվտանգության ուժերի հրամանատարության ստանձնման մասին հայտարարությունը, Իրադրությունը Աֆղանստանում, 25.06.2002
7. Նույնը (Դեփոստ, Թուրքիան գլխավորում է Անվտանգության աջակցության միջազգային ուժերը,
8. Փաուելի եւ Թուրքիայի արտգործնախարարների մեկնաբանությունները իրենց հանդիպումից հետո: Ահաբեկչություն, 01.10.2001
9. (Թուրքիան «ԱՄՆ-ի հետ միասին կայքարի», ասել է Ջեմը): Ռամսֆելդի հարցազրույցը Թուրքիայում ԱՄՆ-ի ռազմաօդային ռազմակայան «Ինջիրլիկում», ԱՄՆ-ը եւ մյուս երկրները, 07.06.2001
10. ԱՄՆ-ի դեսպանը հավանություն է տալիս Թուրքիայի աջակցությանը ընդդեմ ահաբեկչության պայքարում, Ահաբեկչություն, 07.11.2001
11. Russian-language report on issues of U.S. and I.S., ԱՄՆ-ը եւ նախկին ԽՍՀՄ երկրները, 04.02.02 Էքսիմբանկը պայմանագիր է ստորագրում Սեւծովյան առետրի ու զարգացման բանկի հետ (պայմանագիրը կօգնի ամերիկյան արտահանմանը տարածաշրջանում)
12. Թուրքիան պատրաստ է համագործակցել Վաշինգտոնի հետ ահաբեկչության դեմ պայքարում, Ահաբեկչություն, 14.09.2001 (Սեզերի, Էջեփի, Ջեմի հայտարարություն)
13. Ռեքերը Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ բանակցությունների մասին, ԱՄՆ-ը եւ մյուս երկրները 24.04.2001 (Խոսքը իսրայելա-պաղեստինյան խնդիրների, Սիրիայի, Իրաքի մասին է)
14. Պետքարտուղարությունը Իրանի կողմից Կասսայան ծովի շրջանում ուժի գործադրման սպառնալիքի մասին, Կասսայան տարածաշրջան, 27.07.2002 (Ծովի սահմանագծման մասին վեճերը պետք է լուծվեն խաղաղ եղանակով), Գրոսսմանը տեսնում է ՆԱՏՕ-ի «ուժեղ ընդլայնման» հեռանկարները, Տարածաշրջանային հարցեր, Կասսայան, 03.05.2002
15. 02.July, 2002 ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը Կենտրոնական Ասիայի փոփոխությունները համարում է հեռանկարային, բայց հակասական (Բ. Լիննի Պասկոյի ելույթը Սենատի ենթակոմիտեում)

16. Կասսայան էներգակիրների հարցերով խորհրդարանի (ամերիկյան) մամուլի ասուլիսը Բաքվում, 6.06.2001, Կասսայան տարածաշրջան, 18.06.2001
17. (Դեսպան Մաննը շարադրում է Բուշի վարչակազմի դիրքորոշումը Կասսայան տարածաշրջանի վերաբերյալ, ԱՄՆ պետքարտուղարության ներկայացուցիչը թուրքմենական էներգետիկական ցուցահանդեսում, ԱՄՆ-ը եւ մյուս երկրները, 25.10.2001
18. 05.July, 2002, ԱՄՆ-Ղազախստան ֆորումը. առևտուրը որպես ժողովրդավարության ամրապնդման գործիք (Աբրահամի եւ Բրաունբերի ելույթները խոշոր առևտրական Կազանի ֆորումում) 10.07.2002
19. Թոմ Ռիջը ներքին անվտանգության մասին (Հողված «Վաշինգտոն թայմս»-ից) 01.07.2002
20. ԱՄՆ-ը շարունակում է հանդես գալ մարդու իրավունքների եւ ժողովրդավարության համար Կենտրոնական Ասիայում (Լորդ Քրեյնների ելույթը Սենատի լսումներում) սպառազինությունների հարցերով տեսչության ղեկավար Բրիքսին, ԱՄՆ-ը եւ մյուս երկրները, 17.04.02
21. Կասսայան էներգառեսուրսների հարցով ավագ խորհրդակցականի ելույթը Քեմբրիջյան ասոցիացիայի էներգետիկական հետազոտությունների կոնֆերանսում, Կասսայան տարածաշրջան, 21.06.2001 (Հունիսի 19-ին Մաննը հաստատեց, որ ԱՄՆ-ը կողմ է Արեւելք-Արեւեմուտք էներգետիկական միջանցքի ստեղծմանը)
22. ԱՄՆ-ը շարունակում է հանդես գալ մարդու իրավունքների եւ ժողովրդավարության համար Կենտրոնական Ասիայում (Լորդ Քրեյնների ելույթը Սենատի լսումներում) սպառազինությունների հարցերով տեսչության ղեկավար Բրիքսին, ԱՄՆ-ը եւ մյուս երկրները, 17.04.02
23. Բուշը արտոնում է սպառազինության մատակարարումը Հայաստանին, Ադրբեջանին եւ Տաջիկստանին, ԱՄՆ-ը եւ ներքին ԽՍՀՄ երկրները, 23.04.02 (ԱՄՆ պետքարտուղարին գրություն է ուղարկվել իր որոշման մասին շարադրանքով)
24. ԱՄՆ-ը եւ նախկին ԽՍՀՄ երկրները, 01.03.2002, Պաշտպանության նախարարությունը է ռազմական օգնություն է ցույց տալիս Վրաստանին (ԱՄՆ-ը Վրաստան է ուղարկել ռազմական խորհրդակցականների խումբ)
25. ԵԱԿԿ ռազմական փորձագետները այցելում են Աբխազիայի ռազմականը, Վրաստան, ԱՄՆ-ը եւ նախկին ԽՍՀՄ երկրները, 18.06.02
26. «էներգետիկական դիվանագիտության» հարցերով խորհրդակցականի ելույթը Ամերիկա-ռուսաստանյան գործարար խորհրդում, ԱՄՆ-ը եւ նախկին ԽՍՀՄ երկրները, 12.10.01
27. Նույնը (Սթիվեն Մաննի ճառը Վաշինգտոնում)
28. ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Ջ. Ռոբերտսոնի ելույթը արտգործնախարարների հանդիմպանը, ԱՄՆ-ը եւ նախկին ԽՍՀՄ երկրները, 16.05.02
29. Պետքարտուղարությունը ՎՈՒՌԲԱՄ-ից էլնելու Ուզբեկստանի որոշման մասին, ԱՄՆ-ը եւ նախկին ԽՍՀՄ երկրները, 18.06.02
30. ԱՄՆ-ը եւ նախկին ԽՍՀՄ երկրները, 25.03.02, ԱՄՆ-ի հայտարարությունը Վրաստանում ԵԱԿԿ-ի գործունեության մասին (Դեփոստը սահմանների մոնիտորինգների, Հարավային Օսիայի շուրջ իրավիճակի եւ Աբխազիայի մասին)
31. Ղազախստանում դեսպանի պաշտոնի թեկնածուի հայտարարությունը, Կասսայան տարածաշրջան, 24.07.01
32. ԱՄՆ-ը եւ նախկին ԽՍՀՄ երկրները, 28.01.02, Պաշտպանության նախա-

- րարությունից Կուիզլին Կենտրոնական Ասիայում ամերիկյան ռազմականների ապագայի մասին (Ռազմականները մշտական չեն լինի, հայտարարում է Կենտրոնական հրամանատարության ներկայացուցիչը)
33. Նույնը, 25.02.02, ԱՄՆ-ը որոշում է ընդունել Ադրբեջանին հերթական 10 մլն դոլարի չափով վարկ տրամադրելու մասին:
34. Նույնը, 16.01.02, ԱՄՆ-ի կոնգրեսականները մամուլի ասուլիս են անցկացրել Ուզբեկստանում, ՄԱԴ-ը 30 մլն դոլար է հատկացրել աղքատության դեմ պայքարի ու Վրաստանի տնտեսության աջակցության համար, 29.07.02
35. Նույնը, 07.03.02, ԵԱԴԿ-ի նախագահը քննարկում է ԼՂ-ում խաղաղության հաստատման հեռանկարները, (Հայնե Գուման սկսում է չորսօրյա այցը հարավկովկասյան երկրներ)
36. Նույնը, 20.03.02, Պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել բանակցությունների լրացուցիչ մակարդակի մասին ԼՂ-ի բանակցությունների հարցով (Ալիեւը ու Քոչարյանը համաձայն են Մինսկի խմբի առաջարկի հետ) Փառուշը ողջունում է ՆԱՏՕ-ի եւ Ռուսաստանի միջեւ հարաբերությունների նոր ձեւաչափը, 20.05.02
37. Տես թիվ 15 ծանոթությունը
38. Տես թիվ 16-ը
39. Նույնը, 22.01.02, Պետքարտուղարի օգնական Ջոուսը կայցելի Կենտրոնական Ասիա
40. Նույնը, 21.03.02, ԱՄՆ-ը կշարունակի համագործակցությունը Վրաստանի հետ էներգետիկական անվտանգության ոլորտում (դեսպան Սթիվեն Ռ. Մաննի մամուլի ասուլիսը թբիլիսիում)
41. Նույնը, ԱՄՆ-ը ձգտում է կառուցողական համագործակցության Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ, հայտարարում է Է. Ջոնսը (Բեթ Ջոնսի հարցազրույցը CNN-ին)

ԱՄՆ պետքարտուղարության էլեկտրոնային ամսագիր
(<http://www.uninf.state.gov>)

1. Մարտ 2000- «ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության ձեւավորումը» ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության մշակման գործընթացի փոխվոր դինամիկական, քաղաքականության հարցերով ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալ Թոմաս Ռ. Փիքերինգի հետ հարցազրույցը
2. Մարտ 2000, Նույնը, Ուժային եւ դիվանագիտական միջոցների միավորումը անվտանգության ապահովման համար, Էրիկ Դ. Նյուսոմ
3. Մարտ 2000, Նույնը, Ժողովրդավարների տեսակետը. Կոնգրեսը եւ արտաքին քաղաքականությունը, սենատոր Ջոզեֆ Ռ. Բայդեն
4. Մարտ 2000, Նույնը, Միջազգային տնտեսական հիմնախնդիրները եւ ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը, Լի Դ. Համիլթոն
5. Մարտ 2000, Նույնը, Հանրապետականների տեսակետը: Կոնգրեսը եւ արտաքին քաղաքականությունը, սենատոր Գորդոն Դ. Սմիթ
6. Մարտ 2000, Նույնը, Վերլուծական կենտրոնները օգնում են ձեւավորել ամերիկյան արտաքին քաղաքականությունը եւ քաղաքականությունը անվտանգության ոլորտում, Ռոբերտ Է. Հանթեր

**Վաշինգտոնի միջինարեւելյան քաղաքականության
ինստիտուտի հրապարակումները**
(www.washingtoninstitute.org)

- #230, Dec. 27, "Turkey: Erbakan at Six Months" Alan Makovsky, senior fellow at The Washington Institute
- #213, August 8, U.S. Relations with Erbakan's Turkey Alan Makovsky, senior fellow at The Washington Institute
- #209, July 29, Special Policy Forum Report: Erbakan's Turkey: An Early Assessment Alan Makovsky, senior fellow at The Washington Institute and Ian Lesser, senior analyst at RAND corporation
- #204, June 19, Turkey and "The Refah Problem" Alan Makovsky, senior fellow at The Washington Institute
- #195, April 26, Turkish/Israeli Cooperation, the Peace Process, and the Region Alan Makovsky, senior fellow at The Washington Institute
- #193, April 3, Special Policy Forum Report His Excellency Suleyman Demirel, President of the Republic of Turkey 1997
- #288, December 11 Turkey's Fading European Dream Alan Makovsky is a Senior Fellow at the Washington Institute.
- #285, December 2 Special Policy Forum Report: Business and Politics in Post-Erbakan Turkey Muharrem Kayhan, Chairman of the Turkish Industrialists' and Businessmen's Association, addressed the Washington Institute.
- #278, November 11 "Special Policy Forum Report: Turgut Ozal Memorial Lecture On Turkey and U.S.-Turkish Relations" Dr. Bernard Lewis, Cleveland E. Dodge Professor of Near Eastern Studies Emeritus at Princeton University
- #263, August 12 "Special Policy Forum Report: Turkey: Peace at Home, Peace Abroad?" Sukru Elekdag, Turkey's ambassador to the U.S. from 1979 to 1989, and Sedat Ergin, Ankara bureau chief for the Turkish Daily Hurriyet
- #262, July 24 "Turkish-Israeli Military Cooperation: An Assessment" Michael Eisenstadt, Military analyst at The Washington Institute
- #261, July 21 "Turkey: Domestic Change and Regional Politics" Alan Makovsky, senior fellow at The Washington Institute and Ian Lesser, senior analyst at RAND
- #260, July 15 "Turkish Secularists Back in Charge: Outlook And Opportunity" Alan Makovsky, senior fellow at The Washington Institute Uri Lubrani, Israel's coordinator of activities in south Lebanon
- #239, Mar. 12 "Erbakan on the Ropes" Alan Makovsky, senior fellow at The Washington Institute
- #238, Feb. 27 Special Policy Forum Report: "Turkish Foreign Policy: Current Challenges" Amb. Onur Oymen, Turkish undersecretary of Foreign Affairs
- #237, Feb. 24, Special Policy Forum Report: "Great Power Politics and the

- Azerbaijan Oil Pipeline: An Update" Terence Adams, president of the Azerbaijan International Operating Consortium (AIOC), and Gregory Rich, president of the AIOC Pipeline Group 1998
- #354, November 24 Special Policy Forum Report: Azerbaijan's Strategic Outlook Ilham Aliyev, vice president of the State Oil Company
- #352, November 20 Turkey, The United States, and Ocalan: The Stakes Alan Makovsky is a senior fellow at the Washington Institute.
- #345, October 14 Turkish-Syrian Relations: A Crisis Delayed? Alan Makovsky and Michael Eisenstadt are senior fellows at the Washington Institute.
- #344, October 16 Special Policy Forum Report: Turgut Ozal Memorial Lecture: U.S.-Turkish Relations in an Age of Interdependence Strobe Talbott, U.S. Deputy Secretary of State, addressed the Washington Institute.
- #339, September 11 Special Policy Forum Report: Outlook for Turkish-U.S. Relations Baki Ilkin, Turkish ambassador to the United States, addressed the Institute.
- #333, August 12 Turkey's Political Tangle Alan Makovsky is a senior fellow at the Washington Institute.
- #329, August 4 Special Policy Forum Report: Turkey and Europe: Integration or Alienation? Sami Kohen, columnist for the Turkish daily Milliyet, and Philip Robins, an expert on Turkey and the Middle East from Oxford University, addressed the Washington Institute.
- #316, May 27 Special Policy Forum Report: Turkey: Domestic Politics, Regional Security, and the Middle East Hikmet Cetin, speaker of the Turkish Grand National Assembly, addressed the Washington Institute. 1999
- #429, December 15 Turkey: Europe-Bound? Alan Makovsky is director of the Turkish Research Program and a senior fellow at The Washington Institute.
- #427, December 9 Turkey and The European Union: One More Try Alan Makovsky is director of the Turkish Research Program at The Washington Institute.
- #426, December 8, 1999 The Future of U.S.-Turkish Relations Antony Blinken, President Clinton's Special Assistant and Senior Director For European Affairs at the National Security Council, addressed The Washington Institute.
- #412, October 4 Bulent Ecevit, Prime Minister of The Republic Of Turkey Bulent Ecevit, prime minister of the Republic of Turkey, addressed The Washington Institute.
- #404, August 6 Turkish-Iranian Tension: A New Regional Flashpoint Alan Makovsky is a senior research fellow and director of the Turkish Research Program at The Washington Institute.
- #398, July 16 Ecevit's Turkey: Foreign and Domestic Prospects Alan Makovsky, senior fellow and director of the Turkish Studies Program at The Washington Institute, addressed The Washington Institute.
- #387, April 30 H.E. Suleyman Demirel President of The Republic of Turkey "Turkey: A Role Model at Turbulent Crossroads"

- Turkish President Suleyman Demirel addressed the Washington Institute.
- #384, April 20 Turkey's Nationalist Moment Alan Makovsky is a senior research fellow at the Washington Institute and director of the Institute's Turkish Research Program.
- #382, April 16 Turkey on Election Eve Alan Makovsky, director of The Washington Institute's Turkish Research Program, and Ian Lesser, a senior analyst at RAND specializing in Mediterranean security, strategic studies, and international terrorism addressed The Washington Institute.
- #380, April 14 1999 Turkish Elections: Background and Outlook Harlan Cohen is a research assistant at The Washington Institute.
- #374, March 15 Special Policy Forum Report: Turkish Defense Policy Hikmet Sami Turk, Turkish minister of defense, addressed the Washington Institute.
- #361, January 12 Turkey's New Government: Back to the Future Alan Makovsky is a senior fellow at the Washington Institute. 2000 Amy Hawthorne is a Soref research fellow at The Washington Institute.
- #502, November 10 Turkish-Israeli Ties in the Context of Israeli-Arab Tension EVE October 17 Turkey's New World: An Assessment of Turkey's Evolving Foreign Policy Alan Makovsky, a senior fellow at The Washington Institute and director of its Turkish Research Program, and Sabri Sayari, executive director of the Institute of Turkish Studies at Georgetown University, addressed The Washington Institute about the release of their new book.
- #495, October 16 Turkey: The Armenian Genocide Resolution and Iraq Policy Alan Makovsky is a senior fellow at The Washington Institute and director of its Turkish Research Program.
- #482, August 28 Turkey: Constitutional Clash Rocks Regime Alan Makovsky is a senior fellow at The Washington Institute and director of its Turkish Research Program. KDP)--addressed The Washington Institute's Policy Forum.
- #461, May 5 Turkey's New President
- #451, April 10 Turkey's Presidential Jitters Alan Makovsky is a senior fellow at The Washington Institute
- #534, May 15 Special Policy Forum Report: Turkey: Today's Political and Economic Realities Tansu Ciller, former prime minister of Turkey and leader of the True Path Party, addressed The Washington Institute on May 8.
- #530, April 19 Special Policy Forum Report - Managing U.S.-Turkish Relations On April 17, Mark Parris, former U.S. ambassador to Turkey, delivered the Fourth Annual Turgut Ozal Memorial Lecture at The Washington Institute.
- #527, March 30 Turkey and the Bush Administration: The Question Marks Alan Makovsky is a senior fellow at The Washington Institute. Michael Eisenstadt is a senior fellow at The Washington Institute. 2002

- #683, November 27 The New Cabinet in Turkey: Who is Who? Ayca Ariyoruk is a Dr. Marcia Robbins Wilf International Young Scholar and Research Assistant in the Turkish Program at The Washington Institute.
- #677, November 13 Challenges for the Justice and Development Party Government in Turkey Soner Cagaptay is a Soref fellow and head of the Turkish Research Program at The Washington Institute.
- #676, November 12 Ein al-Hilweh: Lebanese Tinder Box Jonathan Schanzer is a Soref fellow at The Washington Institute.
- #675, November 7 Special Policy Forum Report: Turkey Goes to the Polls-A Post-Mortem Soner Cagaptay is coordinator of The Washington Institute's Turkish Program and a 2002 Soref fellow. Ambassador Mark Parris is counselor to the Institute's Turkish Research Program and former U.S. ambassador to Turkey. Ali Riza is director of the Turkey Program at the Center for Strategic and International Studies.
- #674, November 7 Special Policy Forum Report: Sadat's Peace Legacy and Hopes for Arab Liberalism Ali Salem is one of the most prominent and prolific playwrights and liberal intellectuals in the contemporary Arab world, and currently serves as a visiting fellow at the Institute.
- #673, November 1 Combating Terrorist Financing, Despite the Saudis Matthew Levitt is a senior fellow in terrorism studies at The Washington Institute and author of Targeting Terror: U.S. Policy toward Middle Eastern State Sponsors and Terrorist Organizations, Post-September 11 (The Washington Institute, 2002).
- #672, October 31 Upcoming Turkish Elections: Likely Winners and Implications for Foreign Policy Soner Cagaptay is a Soref fellow and head of the Turkish Research Program at The Washington Institute.
- #671, October 28 Untangling the Terror Web: Al-Qaeda is Not the Only Element Matthew Levitt is a senior fellow in terrorism studies at The Washington Institute and author of Targeting Terror: U.S. Policy toward Middle Eastern State Sponsors and Terrorist Organizations, Post-September 11 (The Washington Institute, 2002).
- #670, October 21 Behind the French Tanker Bombing: Yemen's Ongoing Problems with Islamist Terrorism Jonathan Schanzer is a Soref fellow at The Washington Institute.
- #669, October 17 Gamal Mubarak: Successor Story in Egypt? Jonathan Schanzer is a Soref fellow at The Washington Institute.
- #668, October 10 Special Policy Forum Report: The Old Middle East's Triumph: Roots of Current Crises
Barry Rubin is the director of the Global Research for International Affairs Center and editor of the Middle East Review of International Affairs. He has authored or edited more than thirty books on the region, including The Tragedy of the Middle East (2002).
- #661, September 20 Special Policy Forum Report: U.S.-Turkish Interests: Convergence and Divergence
Seyfi Tashan, director of the Turkish Foreign Policy Institute at Bilkent University in Ankara, and Heath Lowry, a professor in the department of Near Eastern studies at Princeton University, concluded the proceed-

- ings of this event.
- #655, September 11 Special Policy Forum Report: The Middle East: A Turkish Perspective Ambassador Ugur Ziyal is undersecretary in Turkey's Ministry of Foreign Affairs.
- #651, August 22 Sealing the U.S.-Turkish Strategic Partnership through Cooperation in Iraq? A View from Ankara
Nihat Ali Ozcan is a former army officer and current head of the terrorism studies desk at the Center for Eurasian Strategic Studies (ASAM) in Ankara. Ersel Aydinli is a faculty member in the department of international relations at Bilkent University and a senior researcher at ASAM. He was a 2000 visiting fellow at The Washington Institute.
- #648, August 14 Turkey's Quest to Join the European Union: Implications for American Policy Soner Cagaptay is a 2002 Soref fellow at The Washington Institute.
- #644, August 2 Turkey and Regime Change in Iraq Mark Parris is counselor at The Washington Institute.
- #639, July 23 Turkey's Crisis, Iraq's Future, and the Wolfowitz Visit Helena Kane Finn is a senior fellow and head of the Turkish Research Program at The Washington Institute.
- #633, July 10 Turkish Political Disarray: Why Now? What Next? Helena Kane Finn is a senior fellow and head of the Turkish Research Program at The Washington Institute.
- #620, April 29 Special Policy Forum Report: Prospects for Economic Reform in Turkey Kemal Dervis, Turkey's minister for economic affairs, addressed The Washington Institute's Special Policy Forum.
- #603, February 11 U.S.-Turkish Economic Partnership Commission: Time to Take a Look at QIZs Helena Kane Finn is a senior fellow at The Washington Institute.
- PEACEWATCH - Selections from our 2002 Archives
- #249, March 15 The Turkish-Israeli-Syrian Triangle Alan Makovsky, senior research fellow at The Washington Institute; Cengiz Candar, a visiting fellow at the U.S. Institute of Peace and political columnist for Sabah, a leading Turkish daily; and Efraim Inbar, director of the Begin-Sadat Center for Strategic Studies (BESA) at Bar-Ilan University, addressed The Washington Institute's Policy Forum.
- #651, The Washington Institute for Near East Policy August 22, 2002 THE U.S.-TURKISH STRATEGIC PARTNERSHIP THROUGH COOPERATION IN IRAQ? A VIEW FROM ANKARA By Nihat Ali özcan and Ersel Aydinli

**Վաշինգտոնի Ջոն Հոփքինսի անվան համալսարանին կից
Կենտրոնական Ասիայի եւ Կովկասի ինստիտուտի
նյութերն ու հրապարակումները**

WWW.CACIANALYST.ORG

1. U.S. INVOLVEMENT IN CAUCASIAN SECURITY ARCHITECTURE GROWS Jaba Devdariani and Blanka Hancilova 2002
2. U.S. Military In Azerbaijan, To Counter Iranian Threat BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/April 10, 2002 Stephen Blank
3. U.S. POLICY IN THE CASPIAN-ASIAN THE IMPERATIVES OF STRATEGIC VISION BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/August 2, 2000 Dr. Svante E. Cornell
4. TURKEY AND RUSSIA: A STRATEGIC PARTNERSHIP? BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/January 31, 2001 Kubilay Kultigin
5. TURKEY TO THE RESCUE: LIFE RAFT OR HINDRANCE TO A BESIEGED UZBEKISTAN? BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/December 6, 2000 Jennifer Balfour
6. Turkey's Challenges in the Caucasus and Central Asia BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/November 7, 2000 Kemal Kaya
7. Turkey's Elections: What Impact For Eurasia? CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST Wednesday/November 6, 2002 Kemal Kaya
8. BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/March 14, 2001 STRATEGIC IMPLICATIONS OF TURKEY'S FINANCIAL COLLAPSE Prof. Stephen Blank
9. Turkey's Political Crisis And Its Possible Implications CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST Wednesday/July 17, 2002 Kemal Kaya
10. Turkish-Russian Relations and the Conflict in Chechnya BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/January 30, 2002 Michael A. Reynolds
11. RUSSIA, TURKEY, OIL & THE STRAITS BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/June 20, 2001 John C.K. Daly
12. Diplomatic Tensions between Turkmenistan and Azerbaijan FIELD REPORTS Wednesday/June 20, 2001 By Gulnara Ismayilova and Nailia Sohbetqizi
13. EURASIAN CORRIDOR PIPELINES: UNDERMINING TRANSCAUCASIAN SECURITY? BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/April 26, 2000 Khatuna Salukvadze
14. Competing Strategies For Turkey: Eurasianism Or Europeanism? BIWEEKLY BRIEFING Wednesday, May 8, 2002 Ihsan D. Dagi
15. AZERBAIJAN-AMERICAN MILITARY CONSULTATIONS TAKE PLACE IN BAKU BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/April 10, 2002
16. Is Pan-Turkism Still Alive? CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST Wednesday/July 31, 2002 IS PAN-TURKISM STILL ALIVE?
17. REKINDLING FAILING NAGORNO-KARABAKH NEGOTIATIONS BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/March 14, 2001 Svante E. Cornell
18. Russian- Azerbaijan Relations Developed Into The Strategic Partnership

- BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/January 30, 2002
19. Prospects and Perils of a Nagorno-Karabakh Settlement BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/May 23, 2001 Blanka Hancilova
 20. THE GUUAM SUMMIT NEW YALTA ORDER FOR THE CIS? BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/June 20, 2001 TOWARD A Khatuna Salukvadze
 21. The Prospect Of Improved Iranian-Azerbaijani Ties After President Aliyev's Visit To Iran CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST Wednesday/June 19, 2000 Hooman Peimani
 22. The Prospects Of Russian-American Partnership: The Georgian Litmus Test BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/January 30, 2002 Stephen Blank
 23. U.S. Military In Azerbaijan, To Counter Iranian Threat BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/April 10, 2000 Stephen Blank
 24. U.S. POLICY IN THE CASPIAN-ASIAN BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/August 2, 2000 U.S. POLICY IN ՂCASPIAN-ASIAN: THE IMPERATIVES OF STRATEGIC VISION Dr. Svante E. Cornell
 25. AZERBAIJAN AND TURKMENISTAN UNTIE THE CASPIAN GAS KNOT BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/March 15, 2000 Dr. Robert M. Cutler
 26. August 1, 2001 THE WIDER CONTEXT OF 'PEACEMAKING' IN THE CAUCASUS BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/August 1, 2001 By Emin Alisayidov
 27. Azerbaijan And Iran: Drawing Closer Of Positions Or Estrangement CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST Wednesday/July 31, 2000
 28. Azerbaijan Expects To Become Associated Member Of Nato Parliamentary Assembly BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/February 27, 2002
 29. Azerbaijan Taking Tentative Steps Toward Diversifying Economy CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST Wednesday/October 23, 2002 Peter Laurens
 30. Azerbaijan To Hold Referendum Over Constitutional Changes CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST Wednesday/July 3, 2002
 31. Anar Valiyev Copyright 2002 The Central Asia-Caucasus Analyst. All Rights Reserved. AZERBAIJAN-AMERICAN MILITARY CONSULTATIONS TAKE PLACE IN BAKU BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/April 10, 2002
 32. Azerbaijani President's Visit to Iran Again Postponed BIWEEKLY BRIEFING Wednesday/September 26, 2001
 33. Azerbaijani-Turkmen Relations: Quarreling Brothers CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST Wednesday/June 31, 2002 Anar Valiyev
 34. THE U.S., RUSSIA AND IRAN: THE COMING CRISIS CENTRAL ASIA - CAUCASUS ANALYST (A Publication of the Nitze School of Advanced International Studies at Johns Hopkins University in Washington, DC) JANUARY 29, 2003 ISSUE 3 By Ariel Cohen

**Լոնդոնի միջազգային հարաբերությունների
քաղաքական ինստիտուտի նյութերը**

(http.www.riia.org)

1. Ottar Skagen Caspian Gas - 1997 Royal Institute of International Affairs - London, Brookings Institution Press – Washington, D.C
2. S.Neil MacFarlane western Engagement in the Caucasus and Central Asia - Central Asia Caucasus 1999 - Royal Institute of International Affairs – London (www.riia.org)
3. Edmund Herzig The New Caucasus – Armenia, Azerbaijan and Georgia – 1999 Royal Institute of International Affairs – London (www.riia.org)
4. Gareth Winrow Turkey and the Caucasus Domestic Interests and Security Concerns – 2000 Royal Institute of International Affairs - London, Brookings Institution Press – Washington, D.C
5. John Milchell Koji, Morita Norman Selley, Jonathan Stem The New Economy of Oil – 2000, Royal Institute of International Affairs – London (www.riia.org)
6. John Mitchell The New Geopolitics of Energy – 2000, Royal Institute of International Affairs – London (www.riia.org)

ԱՄ-ի «Սթրաթ Ֆոր» վերլուծական ծառայության նյութերը

(www.stratfor.com)

- 1.IRAN/TURKEY GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Iran May Leave Anti-Turkey Bloc Iran/Iraq/Syriy GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - More Progress on Iran-Iraq-Syria Bloc Formation
- 2.Iran/Turkmenistan GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Shell to Press Development of Trans-Iranian Pipeline
- 3.Iran/Turkey GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Turkey Accused of Attacking Iranian Targets July 20, 1999
- 4.Israel/Greece/Turkey/Syria/Iran GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Israel Plays Both Sides in the Greek-Turkish Dispute August 6, 1999
- 5.Iran/Turkey GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE Turkey Accused of Attacking Iranian Targets July 20, 1999
- 6.United States/Turkey/Caucasus/Balkans GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Trans-Balkan Pipeline Complicates U.S.-Turkey Relations 14 January 2000
- 7.IRAN/TURKEY GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Iran May Leave Anti-Turkey Bloc
- 8.Iran/Israel/Syria GLOBAL INTELLIGENCE UPDAT - Iran Risking Syrian Relations to Retain Influence? October 8, 1999
- 9.Armenia/Greece/Iran GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Greece

- Announces Pending Defense Pact with Iran and Armenia July 1, 1999
- 10.Israel/Greece/Turkey/Syria/Iran GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Israel Plays Both Sides in the Greek-Turkish Dispute August 6, 1999
- 11.ISRAEL/UNITED STATES GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Uproar Over U.S.-Israeli Intelligence Cooperation
- 12.Syria/Turkey/Iran GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Syria Stands Firm Against Turkey
- 13.SYRIA GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Syrian Weapon Purchases New Focus of Israeli Policy
- 14.Egypt/Greece/Russia GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Egypt Joins Greece to Counter Israeli-Turkish Bloc — At Russian Prompting? November 25, 1998
- 15.Syria/Turkey/Iran GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Syria Stands Firm Against Turkey
- 16.Israel/Greece/Turkey/Syria/Iran GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - Israel Plays Both Sides in the Greek-Turkish Dispute August 6, 1999
- 17.Israel/Afghanistan GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE - “Secret” Israeli Contacts with Afghan Factions
- 18.Greece/Turkey GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE Greek Officers Reportedly Train Kurdish Rebels
- 19.Iran/Iraq/Syria GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE More Progress on Iran-Iraq-Syria Bloc Formation
- 20.Israel/Greece/Turkey/Syria/Iran GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE Israel Plays Both Sides in the Greek-Turkish Dispute August 6, 1999 SUMMARY
- 21.Israel/Greece/Turkey/Syria/Iran GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE Israel Plays Both Sides in the Greek-Turkish Dispute August 6, 1999 SUMMARY
- 22.Egypt/Greece/Russia GLOBAL INTELLIGENCE UPDATE Egypt Joins Greece to Counter Israeli-Turkish Bloc—At Russian Prompting? November 25, 1998
23. 1/26/00 Stratfor: The Geopolitics of Caspian Oil (1/00)1/26/00
24. Here is your complimentary Stratfor Weekly, written by our Chairman and Founder, Dr. George Friedman. The Battle of Saddam Hussein
25. Here is your complimentary Stratfor Weekly, written by our Chairman and Founder, Dr. George Friedman. Please feel free to email this analysis to a friend. To War or Not to War, That is the Question
26. Here is your complimentary Stratfor Weekly, written by our Chairman and Founder, Dr. George Friedman. Please feel free to email this analysis to a friend. Davos, Multilateralism and the Crisis of the Alliance 2003
27. Faultlines Of Conflict In Central Asia And The South Caucasus: Implications For The U.S. Army. Editors: Olga Olikier, Thomas Szayna, 2003
28. Iran: Perceptions and Misperceptions Originally published on Jul 08, 2003
29. THE STRATFOR WEEKLY 10 April 2003 by Dr. George Friedman After Iraq: The Ongoing Crisis
30. STRATFOR'S GLOBAL INTELLIGENCE REPORT 13 March 2003 Iran-Turkey: A Division of Labor in Northern Iraq?

- 31. THE STRATFOR WEEKLY 7 July 2003 by Dr. George Friedman U.S. Counterinsurgency Strategies in Iraq
- 32. THE STRATFOR WEEKLY 5 June 2003 by Dr. George Friedman WMD
- 33. Iraq: Armenia, Azerbaijan, And Georgia Express Support For U.S. Stance By Antoine Blua
- 34. STRATFOR.COM Global Intelligence Update 11 February 2000 Diplomatic Blitzkrieg: The West Responds to Russia's Assertiveness
- 35. THE STRATFOR WEEKLY 30 April 2003 by Dr. George Friedman A Time of Testing

Բեգին-Սադաթ հետազոտական կենտրոնի նյութերը

(www.biu.ac.il/BESA/)

- 1. Volume 3, No. 3 September 1999 LIBERAL ISLAM: PROSPECTS AND CHALLENGES By Charles Kurzman
- 2. Volume 1, Number 4 - December 1997 RADICAL ISLAMIC POLITICAL GROUPS IN TURKEY By Ely Karmon

Լոնդոնի Ռազմավարական հետազոտությունների միջազգային ինստիտուտի նյութերը

(www.iiss.org)

- 1. Strategic Survey 1999/2000 Turkey: Info a New Era? Published OXFORD universite press for The International Institute for Strategic Studies (Online at http://iiss.org/pub/stratsur.asp.)
- 2. Strategic Survey 1999/2000 Iran: Crisis and Consensus Published OXFORD universite press for The International Institute for Strategic Studies (Online at http://iiss.org/pub/stratsur.asp.)
- 3. Strategic Survey 2000/2001 Syria: Continuity and Change Published OXFORD universite press for The International Institute for Strategic Studies (Online at http://iiss.org/pub/stratsur.asp.)
- 4. Strategic Survey 2001/2002 Turkey: A New Role at Last? Published OXFORD universite press for The International Institute for Strategic Studies (Online at http://iiss.org/pub/stratsur.asp.)
- 5. Robert Kagan The World and Prezident Bush IISS Survival The IISS Quarterly Volume 43 Number 1 Summer 2000 (Visit Survival Online at http://www.survival.oupjournals.org)
- 6. Kenneth Weisbrode Central Eurasia: Prize or Quicksand ? (Cjntending views of instability in Karabakh, Ferghana and Afganistan The International Institute for Strategic Studies Adelphi 338 (www.iiss.org)
- 7. The Military Balance 2000/2001 The International Institute for Strategic Studies
- 8. The Military Balance 2001/2002 The International Institute for Strategic Studies

- 9. Gareth Jenkins Context and Circumstance: The Turkish Military and Politics The International Institute for Strategic Studies Adelphi 337

Վաշինգտոնի ռազմավարական եւ միջազգային հետազոտությունների կենտրոնի նյութերն ու հրապարակումները (WWW.CSIS.ORG)

- 1. Program Events - Summary of remarks by Ambassador Hafiz Pashayev Shaping Azerbaijan's Geopolitical Future Monday, July 19, 1999
- 2. Monday/ July 19, 1999 THE SILK ROAD STRATEGY ACT—BOON OR BOONDOGGLE?
- 3. US Caspian pipeline policy – substance or spin ?
- 4. Georgia: Shevardnadze Remains President Until 2005 April 10, 2000
- 5. Panel One Turkey and Caspian Oil
- 6. Moderator: The Honorable James R. Schlesinger Counselor, CSIS Panelists: H. E. Ismail Cem Turkish Foreign Minister H. E. Ziy Aktas Turkish Minister of Energy and Natural Resources
- 7. Geopolitics and Energy in the Middle East by Anthony Cordesman September 15, 1999
- 8. Panel Three The Turkish Straits: Safety and Environmental Concerns - Moderators: Bulent Aliriza
- 9. Director, Turkey Project Co Director, Caspian Energy Project, CSIS, Robert Ebel Director, Energy and
- 10. National Security Program Co-Director, Caspian Energy Project, CSIS
- 11. Bulent Aliriza, Senior Associate April 6, 2000 END OF THE DEMIREL PRESIDENCY
- 12. Transitions in the Middle East An Address to the 8th U.S. Mideast Policymakers Conference by Anthony Cordesman September 9, 1999
- 13. Bulent Aliriza, Senior Associate Zeyno Baran, Research Associate June 10, 1999 The New Government Approved
- 14. The Geopolitics of Energy Into the 21st Century Testimony of Guy F. Caruso Director, Strategic Energy Initiative Center for Strategic & International Studies Before the Senate Energy and Natural Resources Committee 21 March 2001
- 15. The Geopolitics of Energy A Report of the CSIS Strategic Energy Initiative Sam Nunn and James R. Schlesinger, project cochairs; Robert E. Ebel, project director; Guy Caruso, project executive director Executive Summary CSIS Panel Report November 2000 Volume 1: A Overview and Policy Considerations Volume 2: The Supply-Demand Outlook, 2000-2020 Volume 3: The Geopolitical Outlook, 2000-2020

**Վաշինգտոնի Միջին Արևելքի
ինստիտուտի հրապարակումները**

(www.mideasti.org)

1. ANKARA'S BAKU-CENTERED TRANSCAUCASIA POLICY: HAS IT FAILED? By Suha Bolukbasi The Middle East Journal, Volume 51, Number 1, Winter 1997.
2. PERSPECTIVES ON THE EVOLUTION OF TURKISH STUDIES IN NORTH AMERICA SINCE 1946 by Howard A. Reed The Middle East Journal, Volume 51, Number 1, Winter 1997.
3. ISLAM AND DEMOCRACY IN TURKEY: TOWARD A RECONCILIATION? By Metin Heper The Middle East Journal, Volume 51, Number 1, Winter 1997.
4. SECULARISM AND ISLAMISM IN TURKEY: THE MAKING OF ELITES AND COUNTER-ELITES by Nilüfer GÖle The Middle East Journal, Volume 51, Number 1, Winter 1997.
5. TURKEY'S KURDISH QUESTION: CRITICAL TURNING POINTS AND MISSED OPPORTUNITIES by Henri J. Barkey and Graham E. Fuller The Middle East Journal, Volume 51, Number 1, Winter 1997.
6. DARING AND CAUTION IN TURKISH FOREIGN POLICY by Malik Mufti The Middle East Journal, Volume 52, Number 1, Winter 1998.
7. The Welfare Party's Municipal Track Record: Evaluating Islamist Municipal Activism in Turkey by Ugur Akinci The Middle East Journal, Volume 53, Number 1, Winter 1999.
8. THE UNITED STATES AND ISRAEL: EVOLUTION OF AN UNWRITTEN ALLIANCE by Samuel W. Lewis The Middle East Journal, Volume 53, Number 3, Summer 1999.
9. TURKISH-ISRAELI-SYRIAN RELATIONS AND THEIR IMPACT ON THE MIDDLE EAST by Alain Gresh The Middle East Journal, Volume 52, Number 2, Spring 1998

ԱՄ-ի կառավարության որոշ դիրեկտիվային նյութերը

1. Discussion - Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts The National Intelligence Council (NIC) This paper was approved for publication by the National Foreign Intelligence Board under the authority of the Director of Central Intelligence. Prepared under the direction of the National Intelligence Council.
2. USA Statement of General Joseph W. Ralston United States Air Force Commander in Chief U.S. European Command Before The House Committee on Armed Services. March 29, 2001 House Armed Services Committee 2120 Rayburn House Office Building Washington, D.C. 20515
3. All Possible Wars? Toward a Consensus View of the Future Security Environment, 2001-2025 Sam J. Tangredi McNair Paper 63 INSTITUTE FOR

NATIONAL STRATEGIC STUDIES NATIONAL DEFENSE UNIVERSITY WASHINGTON, D.C.

4. Global Threats and Challenges Through 2015 Vice Admiral Thomas R. Wilson Director, Defense Intelligence Agency Statement for the Record Senate Armed Services Committee 8 March 2001
5. Statement by the Director of Central Intelligence George J. Tenet for the Senate Armed Services Committee 7 March 2001 The Worldwide Threat in 2001: National Security in a Changing World Senate Armed Services Committee Thursday, June 21, 2001
6. Reliable, Affordable, and Environmentally Sound Energy for America's Future. Report of the National Energy Policy Development Group THE VICE PRESIDENT WASHINGTON May 16, 2001 The Honorable George W. Bush President of the United States The White House Washington, D.C. 20500
7. Unclassified Report to Congress The attached is an unclassified report to the U.S. Congress by the Central Intelligence Agency (CIA) indicates that some key foreign weapons of mass destruction (WMD) and missile programs are becoming more advanced and effective The arms proliferation report, sent to Congress January 7, 2003, also indicates that countries of concern to the United States are becoming more aggressive in pursuing a range of advanced technologies. The report looks at WMD and advanced conventional weapons programs associated with Iran, Iraq, North Korea, Libya, Syria, Sudan, India, and Pakistan.

Ռուսաստանյան հեղինակների հրապարակումները

1. Турецкая республика, Москва 1990.
2. М.С.Лазарев Курдский национализм в 20 веке – Мусульманские страны у границ СНГ Москва 2002
3. В.И.Данилов Исламское движение и политический кризис в Турции 90-тых годов - Мусульманские страны у границ СНГ Москва 2002
4. Турция между Европой и Азией – Итоги европеизации на исходе 20 века, Москва - 2001

Լրատվամիջոցների նյութերը

1. INOPRESSA.RU 06 НОЯБРЯ. Le Temps. Турецкие исламисты получают благословение армии inoСМИ.Ru Конец американской империи? ("El Pais", Испания) Хосе Видал-Бенеито / Jose Vidal-Beneito, 11 октября 2002
2. inoСМИ.Ru Отто Габсбург: Пентагон сегодня - это еврейское учреждение ("Der Standard", Австрия) Ирак как государство исчезнет 20 ноября 2002
3. inoСМИ.Ru М. Либиг "Стратегический контекст современного

урегулярного ведения войн"

4. inoСМИ.Ru Стрoуб Тэлбoтт: Возврат Америки к мультилатерализму ("The International Herald Tribune", США) Стрoб Тэлбoтт (Strobe Talbott), 04 декабря 2002
5. inoСМИ.Ru Угрозы интересам безопасности Америки исходят из Евразии ("In The National Interest", США) Ариэль Коэн (Ariel Cohen), 26 декабря 2002
6. Центральные-Азиатские Новости 14 ноября 2002 Independent. Отказываться говорить с Турцией – это нечестно, глупо и недальновидно. /10 октября 2002 года/ Эдриан Хамилтон. Колин Пауэлл: война с Ираком может начаться 8 декабря
7. Центральные-Азиатские Новости 13 20.06.2002 Турция тайно подписала военный договор с Сирией
8. Центральные-Азиатские Новости 14 ноября 2002 Что получают турки от войны США с Ираком? /09 октября 2002 года/
9. Центральные-Азиатские Новости 16 ноября 2002 Иракские курды коренным образом изменили свой политический курс, заявив о поддержке президента Ирака Саддама
10. Центральные-Азиатские Новости Строительство трубопровода Баку-Джейхан не отвечает интересам Азербайджана. /25 сентября 2002 года/ Азербайджана. /25 сентября 2002 года/
11. Центральные-Азиатские Новости Усиление американо-турецкого союза.
12. Центральные-Азиатские Новости заместитель государственного секретаря США Элизабет Джоунс на этой неделе в понедельник прибыла с официальным визитом в Анкару.
13. Центральные-Азиатские Новости Парламент Турции проведет закрытое заседание, на котором обсудит будущее острова Кипр. Понедельник, 4 февраля 2002 г.
14. Центральные-Азиатские Новости 19/07/2000 Партнер или союзник
15. Центральные-Азиатские Новости 15/07/2003 2004 год будет годом великих реформ для Турции
16. Центральные-Азиатские Новости 15/07/2003 2004 год будет годом великих реформ для Турции
17. Центральные-Азиатские Новости 18/07/2003 Вашингтон может потерять Турцию
18. Центральные-Азиатские Новости 18/07/2003 Кто-то разбудил Оджаланов Самвел Мартиросян
19. ИЗВЕСТИЯ.РУ В мире АНКАРА СЛОВАМ НЕ ВЕРИТ Турецкие власти требуют от США письменных гарантий - Георгий ИЛЬИН
20. ИЗВЕСТИЯ.РУ Политика ЖИСКАР Д'ЭСТЕН ПРИГОВОРИЛ ТУРЦИЮ Наталия БАБАСЯН
21. ИЗВЕСТИЯ.РУ В мире ГЕНЕРАЛЬНАЯ УБОРКА Турецкая армия собирается очистить власть от исламистов - Владимир ДУНАЕВ
22. ИЗВЕСТИЯ.РУ Политика ТУРЦИЯ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ВИРАЖЕ Взгляд из Москвы - Александр ДУГИН, председатель политической партии «Евразия»

23. ИЗВЕСТИЯ.РУ В мире США ОТКЛАДЫВАЮТ НАСТУПЛЕНИЕ НА ИРАК ИЗ-ЗА ТУРЦИИ
24. ИЗВЕСТИЯ.РУ В мире ТУРЦИЯ РЕШИЛА НЕ ПУСКАТЬ К СЕБЕ АМЕРИКАНСКИХ СОЛДАТ Владимир ДУНАЕВ
25. ИЗВЕСТИЯ.РУ Война ЯНЫЧАРЫ - ТЕ ЖЕ ЯНКИ Турция начинает свою собственную войну против курдов - Максим ЮСИН
26. ИЗВЕСТИЯ.РУ В мире ЧТО ДОЗВОЛЕНО ТУРКУ... Турция хочет заставить считать себя частью Европы - Георгий БОВТ
27. «Независимая газета» Между Баку и Анкарой пробежала иракская кошка# 67 (2900) 4 апреля 2003 г. Тюркский мир пересматривает приоритеты Ариф Усейнов
28. «Независимая газета» Вашингтон получил две пощечины# 41 (2874) 3 марта 2003 г. У госдепа США нет слов, чтобы прокомментировать «измену» Турции Андрей Терехов
29. М. Подкопаева. СРЕДНИЙ ПУТЬ ТУРЦИИ «Завтра» No: 15(176)
30. Трубопроводы - «Альтернатива всегда есть InterReklama Advertising Network 14 мая 2001 г. «Московская правда» Алексей Чичкин Альтернатива всегда есть том числе «турецким» проливам.
31. ПОЛИТИКА: Пентагон объявил войну Госдепу 01 апреля 2003 Выпуск 91 (1474) Александр АГАМОВ <http://www.utro.ru/articles/20030401003215137902.shtml>
32. М. Подкопаева. СРЕДНИЙ ПУТЬ ТУРЦИИ «Завтра» No: 15(176)
33. Lenta.Ru: ОТВЕТНЫЙ УДАР: Премьер-министр Турции объяснил Бушу, что Ирак - это не Афганистан и не Вьетнам
34. Lenta.Ru: ВЫБОРЫ: В Турции к власти пришла исламистская партия
35. Resolution by European Parliament on death penalty Turkish Daily News 07 July, 2001
36. 11 July 2001 Turkish Daily News Opinion by Gunduz Aktan Turkish-Armenian dialogue
37. The mystery of Turkish Hizballah Bulent Aras; Gokhan Bacik 06/01/2002 Middle East Policy
38. The Turkish-Israeli odd couple. Author: Israeli, Raphael. Source: Orbis (Philadelphia, Pa.) v. 45 no1 (Winter 2001) p. 65-79 ISSN: 0030-4387
39. Knight Ridder/Tribune News Service Providence Journal May 23, 2001 On Turkey's entry into European Union: Judgment in Strasbourg By Philip Terzian
40. Tech Central Station July 16 2003 Talking Turkey By Ariel Cohen 07/16/2003
41. REMARKS BY AMBASSADOR MARC GROSSMAN UNDERSECRETARY OF STATE FOR POLITICAL AFFAIRS AT A PRESS AVAILABILITY AT THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS MAY 11, 2001 ANKARA, TURKEY
42. EURASIANET 08.VII.2003 ТУРЦИЯ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ РАЗНОГЛАСИЯ ОБОСТРЯЮТ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ И ВОЕННЫМ ИСТЕБЛИШМЕНТОМ Игорь Торбаков
43. EURASIANET 15.VII.2003 РОССИЙСКАЯ ГАЗОВАЯ КОМПАНИЯ ИДЕТ НА УСТУПКИ, ЧТОБЫ УЛАДИТЬ РАЗНОГЛАСИЯ С ТУРЦИЕЙ

- Игорь Торбаков
 44. Jewish Telegraphic Agency July 14 2003 By drawing closer to Israel, Turkey hopes to mend relations with U.S. By Yigal Schleifer
 45. Грузия.RU ОТКАЗАТЬ ТУРЦИИ ВО ВСТУПЛЕНИИ В ЕВРОСОЮЗ ЭТОГО ДОБИВАЮТСЯ ПРОТИВНИКИ БАКУ - ДЖЕЙХАН". В ВАШИНГТОНЕ ЖЕ ГОВОРЯТ, ЧТО АФРИКАНСКАЯ НЕФТЬ ДЛЯ США ВАЖНЕЕ [Н.ГУЛУЗАДЕ, Н.РАМИЗОГЛУ. Эхо. Баку]
 46. Rosbalt (Russia) July 14 2003 Turkey and Armenia Bury the Hatchet. To Everyone's Delight?
 47. Turkish foreign policy towards Iran: ideology and foreign policy in flux. Author: Aras, Bylent. Source: Journal of Third World Studies v. 18 no1 (Spring 2001) p. 105-24 ISSN: 8755-3449
 Turkish Daily News July 15 2003 Don't let us create a northern Iraq problem as well by Mehmet Ali Birand
 48. Western Policy Center Contributing Authors The New Face of the Turkish Military By Lt. Col. Steve Williams (U.S. Army-Ret.) October 30, 2002
 49. Lenta.Ru: ОТВЕТНЫЙ УДАР: Премьер-министр Турции объяснил Бушу, что Ирак - это не Афганистан и не Вьетнам
 50. Lenta.Ru: ВЫБОРЫ: В Турции к власти пришла исламистская партия
 51. JEWISH.RU - НОВОСТИ - В МИРЕ - Израиль беспокоит победа происламской партии в Турции

Հեղինակի հրատարակումները
 (<http://www.new.artsfkhworld.com>)

- 1.Игорь Мурадян, Самвел Манукян Иран и евразийская идея (Ось Москва-Тегеран), Ереван 1997
- 2.Игорь Мурадян, Самвел Манукян Третий путь евразийских наций и ирано-шиитская революция, Ереван 1997
- 3.Игорь Мурадян Геоэкономические интересы и коммуникационные проекты Кавказско-Каспийского региона, Ереван 1998
- 4.Игорь Мурадян Анатолийско-Иранское геочивилизационное противостояние, Ереван 1998
- 5.Игорь Мурадян Политические проблемы Грузии, Ереван 1998
- 6.Игорь Мурадян Геоэкономические проблемы Кавказско-Каспийского региона, Ереван 1999
- 7.Игорь Мурадян Геоэкономическая ситуация в странах Закавказского региона и экономическая структура этих стран, «Центральная Азия и Кавказ», 1 1, 2000, Швеция
- 8.Игорь Мурадян Геочивилизационный выбор Грузии, «Центральная Азия и Кавказ», 1 2, 2000, Швеция
- 9.Игорь Мурадян Вопросы, касающиеся формирования «большого экономического пространства» и отношения Ирана с Арменией, «Аму-Дарья» (Иранский журнал по изучению Центральной Азии и Кавказа), лето 1999, год первый 1 2. Тегеран
- 10.Игорь Мурадян Политика США и проблемы безопасности региона

- Южного Кавказа, Ереван, 2000
 11.Игорь Мурадян Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа, Ереван, 2000
 12.Игорь Мурадян Геоэкономические факторы развития политических процессов в кавказско-каспийском регионе, Ереван 2000
 13.Игорь Мурадян Политика США и формирование региональных альянсов на Ближнем Востоке, Ереван 2001
 14.Игорь Мурадян Противоречия политики Атлантизма и проблемы региональной безопасности, Ереван 2001
 15.Игорь Мурадян Проблемы безопасности в ближневосточной политике США, Ереван 2003

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Հեղինակի ԿՈՂՄԻՑ 5

1. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵԳՆԱԺԱՄԻ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐԶԻԱՅՈՒՄ

1.1. Թուրքայի տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները 8
 1.2. Տնտեսական ճգնաժամ 15
 1.3. Թուրքիան որպես աշխարհատնտեսական գործընկեր 17
 - Թուրքիայում եւ Հարավային Կովկասում հակաամերիկյան
 ահաբեկչական գործողությունների սպառնալիքի մասին 17
 - Բաբու-Թբիլիսի-Ջեյհան նախագիծը 18
 - «Գազային» քաղաքականություն 20
 - Իսրայելյան գործոնը 25
 - Հունական գործոնը 26
 - Քրդական գործոնը 27
 - Սեւծովյան նեղուցները 27

2. ԹՈՒՐԶԱՅԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ԱՄՆ-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

2.2. ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Թուրքայի նկատմամբ 31
 2.2. Իսրայելյան ու թուրքական ծրագրերը Իրաքի եւ տարածաշրջանի պետությունների նկատմամբ 37
 2.3. Թուրքիայի ռազմական ներկայությունը Հարավային Կովկասում եւ Կենտրոնական Ասիայում 49
 2.4. Կիպրոսյան հիմնախնդիրը 54
 2.5. Տարածաշրջաններում Թուրքիայի ռազմական ներկայության փոխադանաձևավորվածությունը ամերիկյան ռազմական ներկայության հետ 56
 2.6. Իրաքի դեմ գործողությանը Թուրքիայի մասնակցության կախումը երկրի ներքաղաքական իրավիճակից 56
 2.7. Թուրք-ադրբեջանական համադաշնություն 57
 2.8. Թուրքիա- Հայաստան - Ադրբեջան 60
 2.9. Թուրք-հայկական տնտեսական կապեր 62
 2.10. Պանթուրքիզմի գաղափարներն ու ծրագրերը 73
 2.11. Քրդական հիմնախնդիրը 75
 2.12. ԱՄՆ-Թուրքիա-ՆԱՏՕ հարաբերությունները 86
 2.13. Հակաիրաքյան կռալիցիան 88
 2.14. Իրաքի դեմ ռազմական գործողության իրագործման ժամանակ Թուրքիայի ենթադրվող առաջադրանքները 90
 2.15. Թուրք-ամերիկյան հակասությունները 91
 2.16. ԱՄՆ-Թուրքիա նոր հարաբերությունները 93

Առաջնահերթությունները եւ մաներները 96
 Արտաքին քաղաքականություն. ժամանակագրություն 98
 2.17. Թուրքիայի դիրքորոշումը Իրաքյան հիմնախնդրի նկատմամբ 101
 2.18. Իրաքի շուրջ իրադարձությունների կապակցությամբ Թուրքիայի եւ Իրանի միջեւ հարաբերությունների մասին 103
 2.19. Քրդական Հիմնախնդրի շուրջ թուրք-իրանա-սիրիական բանակցությունները 106
 2.20. Թուրքիայի մտադրությունները Հյուսիսային Իրաքում 110
 2.21. Աֆղանստանում Թուրքիայի ուշագրավ դիրքորոշումը 111
 2.22. Թուրքիա-Ռուսաստան 113
 2.23. Եվրամիության կազմում Թուրքիայի անդամակցության հիմնախնդիրը 117
 2.24. Քաղաքական իսլամը Թուրքիայում 118
 2.25. «Նոր ահաբեկչության» մասին կոնսպիրոլոգիական տարբերակը եւ իսլամական արմատական կազմակերպությունները Թուրքիայում 122

3. ԱՄՆ-Ի ԵՒ ԹՈՒՐԶԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՂՐԵԶԱՆԻ ՆԿԱՏԱՍԲ

3.1. Ընդհանուր իրավիճակը 129
 3.2. ԱՄՆ-ի եւ Թուրքիայի նպատակները Ադրբեջանում 131
 3.3. Ադրբեջանի դերը տարածաշրջանում 136
 3.4. Քաղաքական կուսակցությունները Ադրբեջանում եւ Թուրքիայի շահերը 156

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 164

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 167

Թուրքիայի հյուսիսարեւելյան վիլայեթները 169
 Տեղեկություններ հյուսիսարեւելյան վիլայեթներում բնակվող ազգային խմբերի մասին 180

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 186

ԻԳՈՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

**ԹՈՒՐԶ-ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Չափսը՝ 100 x 70 1/32: Թուղթը՝ օֆսեթ № 1:
Տառատեսակը՝ «Arial Armenian»:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 13 տպ. մամուլ:

Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորիչ 6:
Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:
Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru